

МУХТАР
ӘУЕЗОВ

4

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

МҰХТАР ӘУЕЗОВ

ЖИЫРМА ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ
АЛМАТЫ
1979

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ.

М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

854.342-3

Ә 90

МҰХТАР ӘУЕЗОВ

ТӨРТІНШІ ТОМ

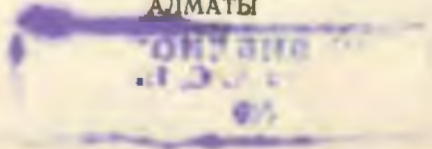

АБАЙ ЖОЛЫ

Роман-эпопея

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ

АДМАТЫ

Редакциялық коллегия

АХМЕТОВ З., ӘУЕЗОВА Л., БЕРДІБАЕВ Р.,
ҚАРАТАЕВ М., МҮСРЕПОВ Р.,
НҮРПЕҢІСОВ Ә., ТӘЖІБАЕВ Ә., ШӘРІПОВ Ә.

Ғылыми түсінікті жазып, томды баспаға
әзірлеген:
БӨЖЕЕВ М.

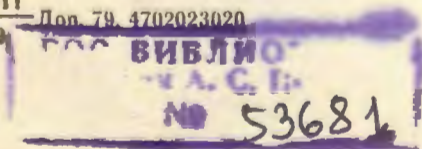
Әуезов Мұхтар

Ә 90 Жиырма томдық шығармалар жинағы.— Алма-
ты, «Жазушы», 1979.— Т. 4. Абай жолы. Роман-
эпопея. екінші кітап. 448 бет.

Қаз 2

7330—211
402(07)79

Доп. 79. 4702023020

АБАЙ ЖОЛЫ

ЕКІНШІ КІТАП

ТАЙҒАҚТА

1

Таң алдында бір ғана сағат мызғығаны болмаса, Абай бұл түнді ұйқысыз өткізді. Бірақ әлі талған жоқ. Әлі де кітап бетіне үңілуде. Әр алуан тілдерде туған бұл кітаптар бүгін осы жерге оқыс келіп, қызық бас қосқан. Абай жақсы ұғынатын — шағатай, түркі кітаптарымен қатар, тілін Абай қиналып түсінетін араб, парсы және олардан көрі де әлі ауырырақ тиетін орыс тіліндегі кітаптар.

Абайдың жайшылықтағы оқуынан бүгінгі оқуының мақсаты да басқа. Кітаптан алатын білім нұсқаның бүгін тіршіліктің қолма-қол керегі үшін асығыс қажет болған бір шағы еді. Абай соңғы күндерде, әсіресе осы соңғы түнде, өзіне бұрын дағдылы болмаған бір халде. Ол бір ескі «ғалымдар» ма, «рауанлар» ма, солардай бір күйде отыр. Осы жайына өзі таңырқай түсіп, қызығып та қарайды.

Парсы, түркі кітаптары бұны біресе Шираздың гүлзарына әкетеді. Самарқанның мазар ғымараттарына қадалтады. Мәру, Мешһедтің миуалы, бұлбұлды бақтарына, салқын, самал хауыздарына үңілтеді. Ұлы ақындар мекен еткен Ғырат, Ғазна, Бағдаттың сарайларына, медреселеріне, кітапханаларына тартады. Осылардан бір ауық орысша кітапқа түскенде Орта Азия, Иран, Араб жер-суы, шөл-құмы, қала-сауда тірлігін айқын тани түскендей болады. Абайды бүгін өзіне үңілдірген — жаңағы елдер мен уәлаяттардың дәл бүгінгі көрінісі.

Оқи отырып, кей жайларды анық айқын етіп хатқа жазып келеді. Керуен көшетін сауда жолдары, үлкен

бизарлар, атакты қалалар, су жолдары — барлығы да бүгін айрықша керек болған.

Бұл кітаптардан алған хабардың бәрі қазір аттанатын жолаушы үшін керек.

Абай оқи отырып, кей кездерде, бала шақтан көп естіен сонау алыс мұнар ішіндегі шаһар, уәлаяттарға беттеп, «осы сапарға өзім жүрер ме едім» деп, қызығып та қояды. Көрмек, білмекке қызығады.

Ашық терезеден оқыс соққан салқын жел келді. Үлкен, жеңіл ақ пердені жел үйірді. Шалқыта толқытып кеп, жақын тұрған биік үстелдің үстіндегі кітаптарға төндірді. Перде біресе ойнаған баладай боп, Абай оқып оғырған кітап бетін жасыра бүркеп қалады, біресе желпикалып, кітаптың жазуларын сыпырып ұшыруға тырысқандай болады.

Абай жана байқады, артындағы үлкен есік кең ашылып, ар жағында келе жатқан бір сый адамды күткендей екен. Таң атқалы бұл бөлменің есігі ашылып, кісі кіргені осы еді. Абай бұрылып қарай бере, келе жатқандардың кім екенін білді. Жай басып, ауыр тыныс алып, демігіп келе жатқан өзінің шешесі. Бұл күнде денесі ауырлап, жүріс қозғалысы үлкен қиындыққа айналған Ұлжан есіктен кеп көрінгенде, оның екі жағынан екі әйел қолтықтап, сүйеп келеді екен. Абай орнынан шапшаң тұрып шешесіне көрпе салды. Түсі Абайға ұқсаған, сәнмен киінген ақсұр сұлу келіншек жастықтар әкеп қойды. Барлық тұлғасы Құнанбай тектес бұл жас әйел — осы үйдің келіні, Абайдың апасы — Мәкіш. Екінші әйел — Ұлжанның ауылдан ере жүрген жолдасы — Қалиқа.

Ол бәйбішенің алдына жалтыраған жез шылапшымен мен қашқардың әсем, сопақ құманын әкеп, су құйды. Мәкіш кең бөлменің ортасындағы топсалы үстелді қайырып жазды да, ашық есікке қарай дыбыс беріп:

— Ал, әкел, жасай бер! — деді.

Үйге Мәкіштің өзі құрбылас аққызыл жүзді, сұнғақ бойлы келіншек кірді. Оқа жақ салған, кара мақпал кемзалы бар, самай шашы майланып, жылтырай таралған, келісті келіншек дастарқан жайып, қонақтарға арналған таңертеңгі асты жасауға кірісті.

Шешесі жуынғаннан кейін кезек алып, бешпетін тастап, беті-қолын жуына бастаған Абай ұйқысыз түнде басының азырақ ауырлап, зеңіп қалғанын енді сезіп еді. Мәкіш бұны қонақ тұтып сыйлап, қолына су құйып тұрғанда:

— Мәкіш, суың жәйлі тиіп барады, сергіп алайын. Басыма да құйып жібері!— деп, бас-мойнын түгел жуып алды.

Сүртініп демігін жаңа ғана басқан Ұлжан, Абай отырған биік үстелге көз салып, баласының жәйін түсінді де:

— Абайжан, осы сен түн бойы ұйқтамағанбысың?— деп баласының бетіне қарады. Абайдың өңі ақшыл тартып сұрланып, екі көзі қызарып тұр еді.

— Жок, түн ортасында көз шырымын алдым ғой!— деді.

— Соншалық сарылғанда кісінің ойы шатаспай ма? Қойра қасқыр шапқанын неғып байқамай қалдың, ұйқтадың-ау, дегенімде біздің Қодыға айтып еді: «Ұйқтағам жок, бірақ таң алдында көзіме, тіпті, түйенің өркеші төртеу болып көрініп отырған шақ еді. Дәл қасымнан өтіп, сүмендеп кетіп бара жатқан қасқырды ит екен деп қораға жіберіп алдым» дейтін. Сол айтқандай түйенің өркеші төртеу болған шақта, мең-зең болған басқа білім қона қоя ма екен, балам-ау?— деді.

Шешесінің қалжыңына Абай да, Мәкіш те күлді. Абай:

— Қодығанікі рас, апа. Бірақ уақыт тығыз Бүгін жүргіншілер аттанады ғой!— деді.

Ұлжан «кітаптан жүргіншілердің қай жолмен жүретінін анық білуге бола ма екен?» деп сұрастырып еді. Абай «айқын қара жолдай болмаса да, сол атаған жерге жеткізетін көш соқпағын» аңғарғанын айтты. Және осы күндерде кітап жүзінен аса жақсы қанып, танысып алған бір жәй туралы шешесіне:

— Ал, анау үлкен жеріңіз туралы, бармасам да барғанға жуық қанық болдым!— деді. Бұл бір жаңа тапқан олжасы тәрізді.

Ұлжан жолдың ұзақ болатынын әбден білетін. Енді шай үстінде Абайдан осы жолдың бейнеті, қауіп-қатері, ауыртпалығы қандай екенін сұрастырды. Үйде бөтен кісі жоқ Абай өзі білген шындықты шешесінен жасыруды ешуақытта қажет, мүмкін деп білмейтін. Мәкіш те Абайдан осы жөннен жауап естімекке ыштық сияқты. Ол шешесінің сұрауымен қатар:

— Бәсе, соны айтшы, қалқам Абай!— деп қабағын түйіп, қызара түсіп, өз көңілінің ауыр бір уайымын сездірді.

Абай апасының түсіне қарап аз бөгеліп, ойланап қал-

ды. Оның ішін түсінеді. Қалада үлкен үйдің ерке келіні болғанмен Мәкіш туған жұрағатын, ауыл-аймағын ойлағанда өзгеше бір қимас ыстық жүрекпен, соншалық тілеулестікпен тебіренеді. Бұның дәл бұл халдегі көңіл күйін жете ұғыну үшін, жастай жат елге ұзатылған қыз болып, дүниеге соның көзімен карау керек. Ол бір мұны да, назы да көп, күрсін арманы да көп, нәзік сыр.

Уақыт қана емдейтін, ұзап барып айығатын, әзірше үзілмес шер.

Абай Мәкіш күйін танып, шешесіне айтпақ болған ашық ойларын бұның көзінше айтпай-ақ қояйын деп еді, Мәкіш ол еркіне қойған жоқ:

— Қазақ баласы емес, тіпті осы жақтан бірде-бір жан бармаған жол дейді. Қайта оралып, аман-есен келе ме, жоқ па?— деді.

Іркер жайды Мәкіш өзі айтып отыр. Абай бірер шыны шай ішті де, тоқтап қалды. Астыңғы үйдегі бапты аспазшы пісірген ыстық самсаны да жеген жоқ. Түн бойы кітаптан жазып шыққан қағазын қайта алып, соған қарап отырып, шешесі мен Мәкіштің сұраған сөзіне енді жауап айтты. Мәкішке қарап отырып айтты.

— Мәкіш, әкең оңай сапарға бара жатқан жоқ. Бірақ тәуекелді, үмітті серік ет!— деді.

Апасының қатты қиналғанын көріп, Абай үндемей, тоқтап қалды.

Ұлжан Мәкішке:

— Әкең балам жасық екен деп аттанбасын!— деді.

Абай үндемей тұра беріп еді, есік ашылды да, Тәкежан мен Ғабитхан есікке жіті басып келе беріп, Құнанбайдың келе жатқанын білдірді. Ұлжаннан басқа жанның бәрі де орындарынан тұрып, көрпені, жастықты үлкен үстел айналасына баптап салып, әзірленіп қалды.

Құнанбай мен Ызғұтты алда келеді екен. Артынан шұбырып, қоршап келе жатқан кісі көп. Бірақ, қалың жұрт алдыңғы бөлмеде қалды. Ол да жасаулы, үлкен бөлме еді. Онда да ас әзірленіп жатқан. Мынау үйге Құнанбаймен ілесе, осы үйдің иесі Тінібек кірді. Құнанбайдың көп уақыттан бергі сыйлас құдасы да, досы да өзі. Қала байы, сыпайы, таза киінген. Отырыста да жайылып отырмайды. Ұлжанға ерсі көрінген бір әдетпен бала шәкіртше жүгініп отырды. Жоғары шық дегенге шықпай, Мәкіштің ғана жоғарғы жағынан кеп жайғасқан. Онда да Құнанбайдың шынысын өзі әперіп, қызмет қып отыру үшін әдейі осы араны алған екен. Имам, хаз-

реттерді күтіп алатын, өздерінше дағдылы, тәрбиелі отырыс, кішілік отырысы. Ишан пірдің алдындағы мұридтер¹ бейнесіндей.

Құнанбай Ұлжан жанына отырды да, Мәкіш пен Абайдың жүздеріне қарады. Үй ішінің қабағын әрқашан сергек, танығыш көзбен болжай қарайтын әдеті еді. Бұл жолы балаларын әсіресе барлағандай.

Құнанбайдың өз түсі бұл кезде кәріліктің алғашқы ызғарына анық ілінгендей. Кешендеп кеп ағара бастаған сақал-шашы, жетпіске ілініп болғанша, бурыл ғана боп келіп еді. Қазір ағы деңдепті. Бет, маңдайында ажымы тереңдеген. Бірақ бойы әлі сұңғақ, әлі етінен арылған жоқ. Жүрісте, отырыста Құнанбай әлі тіп-тік.

Қазіргі бет ажарында қобалжу да жоқ. Өз ойын өзі қинап, алаң еткен кісі емес. Мәкіштің екі көзі қызарып, өңі қуқыл тартқанын көрді де, жылағанын білді. Алдыңғы бөлмеден жаңа кіріп, біріндеп келіп үстел жанына отырып жатқан жақындар ішінде Тәкежан, Оспан, Жақып, Майбасар, Ғабитхан бар еді.

Бұл жолға Құнанбай бір жыл бұрын бекінген болатын. Бекінумен бірге былтырғы көктемнен бері қарай, жаз бойы, күз, соғым кездері босын, бәрінде қайта-қайта мал сатқызып, ақша жиып әзірленіп келген.

Сүйтіп, пұл — уайым емес. Қиын сапар уайым болса, ол — кәріліктің тақаулығы, қайрат қайтқандығы. Соны әсіресе көп ойлап, Құнанбай осы жолға өзі баратын ниетті Ызғұттыға да ниет етіп, оны қасына жолдас еткен. Ол көптен бергі сенімді серігі болатын. Жол киімін осы қалада Мәкішке су жаңа қып тіккізіп киінген Ызғұтты, қазір де Құнанбайдың дәл өз қасында отырғаны сол. Жасы қырықты жартылап асып бара жатқан Ызғұтты әлі күнге жиырма бестегі жігіт күйіндегі ширақ, қайратты, сергек болатын.

Тыстан келген соң Құнанбай аз уақыт үндемей отырып, шай ішіп, ыстық самса жеп, тоңазыған ет жеп, тойып алды.

Дастарқан басына отырмаса да, бұл үйге кіріп Құнанбайдың жүрер алдында қасында отырып қалғысы келген жақындар біртіндеп кіре түсіп, көбейіп келе жатыр. Жүрер шақта үй-іші, бала-шағаға оңашарақ айтпақ бір сөзін Құнанбай осы бөлмеде, осы үстел басында ай-

¹ Мұрид — пірге қол берген адам, шәкірт мағынасында.

тармын деп еді. Енді аз бөгелсе, жұрт тағы кернеп кететін сияқты.

Мәкішке тағы бір рет көз тастап, ойлана түсті де, Құнанбай үн қатты:

— Ей, менің балаларым, дос-жарым, іні-туғаным!— деп, ойлы, салқын көзбен айнала жұртты шолып өтті. Үй іші жым-жырт, шай да құйылмай тоқтап қалған еді. Құнанбай кеудесін көтеріңкіреп, қарсы алдына жалғыз көзін салмақпен қадай отырып, сөйлеп кетті:

— Сендер мені осы сапарға қимайтын сияктанасыңдар. «Қартайған шағында қайда шырқап барады, қайта оралып көрмейміз-ау, кеткені-ау» деп, есіркеп қарайсыңдар! Осыларың мынау жолға мені қимау емес, маған осы жолды қимау болады. От басында немереге, ас басында келінге, мал басында малшыға «әй, өй» деп отырып өлетін бай-бай шал боп өтсем, не мұратқа жетер емі? Бұл сапар менің ендігі қалған тірлігімнің мұраты. Бәріңе айтар бір өтінішім, осы жолда ақ бұйрықты ажал сағатым жетіп, қаза тапқаным естілер болса, сол шақта да бірде-бірің мені аяп, мүсіркеп: «Әттең өкініп өлді-ау, арманда кетті-ау» деп еске алма. Оларың маған достық емес. Сендер ұзақ жасар жастықты мен де армансыз жалын құшып, жасап өткем. Әлі сендер алда татар балды да, зәрді де татып өткем. Аз ба, көп пе, бұйрықты күндерді туыс боп, бауырлас боп, бірге кештік. Сол маған қанағат. Үбірлі шүбірлі боп, тіршілік кешіп жүргенмен, әрқайсымыздың өлім қатамыз өз бетімен, оқшау келеді. Тобыңнан, шоғырыңнан айыра келеді. Ол келген соң қай жерде келгенінде, қай сәтте келгенінде не таңдау бар? Қуыс шатты ең соңғы мекені еткен кәрі арқардың келте соқпағындай аз тірлігім қалды. Менің ендігі қысқа жолыма сендер де енді кешірім етіндер. Жыламастан-сықтамастан аттандырыңдар! Айтпағым осы. Ал енді, бізді аттандырудың қамына кірісіңдер!— деді.

Ызғұттыға қарап, қамыңа кіріс дегендей белгі етті. Ол орнынан тұра бергенде Тәкежан, Ғабитхан, Оспан сияқты жастың бәрі ілесе тұрды. Абай да әке қасынан тұруға ыңғайланып еді, Құнанбай бұны тізесінен алақанымен ақырын басты да:

— Жә, тапқаның мен танығаныңды сен мәлім етші, балам!— деді.

Абай қалтасынан сиямен жазылған бірталай мол қағазды шығарып, Ызғұттыға көз салып:

— Менің тапқаным бәрі осы қағазда. Ызғұтты аға, осыны жаныңда сақтағайсың!— деді.

Абай Ызғұттыға осы қағазын беріп атқанда, Құнанбай жолдағы үлкен шаһарлардың атын тағы бір рет қайта сұрады. Абай қазақ даласындағы құм, шөлді Қарқаралыдан қосылатын Өндірбай қалпенің өзі біледі деп, жолдың бер жағын сөз қылған жоқ. Тәшкенге шейін қазақ ішімен барысады. Одан арғы қалаларда анықтап атап, көп қайырып айтып бергені — Самарқан, Мәру, Мешһед, Асфәһан, Абадан еді. Осыдан ары жол не Арабстанның сахрасымен өтпек. Болмаса тіпті жәйлісі, кемемен айналып жүріп отырып, Мекенің өз тұсынан апарып түсірмек. Қысқасы, бұл жерден ең төтесін атағанда, көп кітаптан Абай байлаған жол сорабы осы еді. Әкесіне күнбе-күн оқып білген дерегін бүгін ғана емес, бұдан бұрын да айтқан-ды. Жолдағы елдердің өзге тірліктерін, географиялық жағдайларын, кәсіп, шаруа салттарын көп-көп әңгімелеген болатын.

Қарқаралыдан Құнанбайдың осы сапарына бірге ермекке серт еткен Өндірбай қалпе қосылмақ еді. Қазір жүргіншілер Ертістен шалқайып, қазақ сахрасының қалың ортасына қарай тартпақшы. Кейінгі жолда бұлар мінетін көлік неше алуан боп ауыса берер, бірақ дәл Семейден Қарқаралыға шейін арбамен жайлырақ боп жүріп баруды Тінібек әсіресе қатты мәслихат еткен.

Құнанбай мен Ызғұтты мінетін кең күйме Тінібектің үлкен қорасында жегулі тұр. Қыстан сұлымен шілққан, қазір ішін тартып, тоқ жараған қалың сауырлы, қан жи-рен аттың тройкасы доғаны сілкітіп, үні мөлдір жез қонырауды шылдырата түсіп, ауыздығын шайнап, жиі-жиі пысқырынып қояды.

Азықтар, көрпе-жастықтар, әлденеше қабат жазғы, қысқы киімдер болсын, барлығы да күймеге түгел салынып болған-ды. Қарқаралыға шейін Құнанбайды осы күймемен шығарып салатын Мырзахан көшір орнына отырғалы бірталай уақыт болды.

Сонымен көктем күнінің түске жақындаған шағында, екі қабат үйдің барлық астыңғы, үстіңгі бөлмелерінен қалың жұрт ақтарылып шыға бастады. Көпшілігі қыр киімін киген ел адамдары. Бірақ солармен қатар, қаланың саудагер, шәкірттері, қалпе-хазреттер сияқты қонақтары да көп. Бұларға Құнанбай Тінібектің қолымен садақа бергізіп, бәрінің тегіс фатикасын алған. Бұл рен-

ді қонақтар асқа тойып, қалтасына да ырза болып, жымия күлісіп, көңілдене шығып еді.

Енді осы топтың алдында Құнанбай өзі боп арбаға қарай келе жатқанда, бұл мінетін күйменің көлеңкесінде отырған бір екі адам орнынан тұрып, Құнанбайға қарсы жүрді. Алыстан сәлем беріп, Құнанбайдың алдына тақап келген бұл екеудің біреуі — сакалына бурыл кірген Дәркембай. Қасындағысы — жыртық шапанды, жүдеу жүзді, жаланаяқ, аяғын қалың күс басқан, 10—11 жасар бала еді. Дәркембай тақап келіп, Құнанбайға «жол босын» айтып, соған ілес жылдам сөйлеп кетті:

— Күнеке, алыс сапарға бет алып, құдай жолына кетіп барады екесіз. О да мүсәпірлік сапар дейді ғой. Кетерінде бұндағы бір шын мүсәпірдің арызын тындап кетсең деп тосып отыр ек. Мына баланың арызы бар. «Құдай үшін айтып бер» деп мені ертіп әкелді!— деді.

Құнанбай қабағын түйіп, тіксіне қарады да, жүрісінен бөгеліп қалды.

— Мен дүние сөзінен аулақ кетіп бара жатқан жанмын. Арызың болса, менен өзгеге айпаушымең?— деген еді.

— Өзгеге емес, өзіңе айтылатын арыз еді, Күнеке.

— Менің басымда сөзі бар, неғылған бала бұл?

— Сөзі өз басында болған соң келіп тұрмыз.

Құнанбай айналадағы топтан, әсіресе, қаланың саудагерлері молдасы, қалпесінен қымсынып қалды. Көзін бір рет қырын тастап еді, жұрт тегіс анырып, дағдарып қалыпты. Майбасар Дәркембайды енді танып, оны Құнанбайдың жолынан қақпалап әкетпек болды.

— Дәркембаймысың?! «Арызың» деп, аттанғалы тұрған кісіге не деп оралып тұрсың сен? Тұрсаңшы былай!— деді. Соңғы сөздерін күбірлеп айтса да, зілмен тастады.

Бірақ Дәркембай одан ығысқан жоқ. Енді үнін қаттайтыңқырап, мына топтан Құнанбай мен Майбасардың қысылып тұрғанын байқап, әдейі даурыға сөйледі.

— Бұл баланың арызы — мың да бір қарып-қасердің арасында өзін құлақ салатын сөз. Құдай жолына барарда, әдейі құлақ салатын сөз.

— Бұл не қылған бала? Арызы не? Айтшы шапшаң!— деп Құнанбай әлі де түйілген қабақпен енді ызалы үн қатты.

— Бала баяғы Борсақ Қодардың немере інісі Бұл Көгадайдың баласы. Сонада Қодар өлгенде, жалғыз інісі

Көгадай Сыбанда жалда жүріп, жыр та қалған. Өзі өмір бойы шалажансар, ауру адам еді. Алты жыл болды. Көгадай да өлді. Сонымен Қодардан жалғыз қалған ұрпақ осы мынау жетім бала Дәрмен!— деп Дәркембай баланы танытты.

Бетіне бозғалданып түгі шыққан, жүзі жүдеу, шеке-сінде көк тамыры білінген, сүйектері адырайған бала тұр. Бір көзін кір шүберекпен таңып апты. Дәрмен көзінің жасын зорға тыйып, негі дірілдей түсіп, Құнанбайдың жүзіне жаңа қарады. Құнанбай бұны да оқтай атып тұр екен.

— Несі бар еді бұл баланың менде?

— Несі жоқ еді, Қүнеке?— деп, Дәркембай Құнанбай көзіне өткір көзін қадап, сыншыдай бақты.

— Айт ендеше, бұның мендегі сөзін. Жүр былай!— деді Құнанбай. Ол Дәркембайдың сөзінің арты ауыр болатынын тез болжады. Топ алдында сол сөзді түгел айтқызса, өзіне өзі соққы тигізгендей болатынын сезіп, Дәркембай мен баланы ықсыра, қалың топтан шет бөлініп шықты.

Қораның ішінде Құнанбайды қоршаған кәрі-жас. Ырғызбайлардың киім сәні бөлек-ті және қаладағы сау-дагер, имам, қалпелердің сәлделі, шапанды, құндыз бөрікті, байлық, барлық көріністері де басқа. Олар өз орталарынан Дәркембай мен Дәрменді аластап шығарғандай. Бұл қорада, Құнанбай қоршауында, ол екеуі қажып, талған түрлерімен, ашаң, жүдеу жүздерімен өзгеше сұп-сұр. Қонетоз, жыртық киімдерімен ерекше бір азап дүниесінен келгендей. Жоқшылық, ауыр мұқтаж-дық тұтқындары. Құнанбайлар топтан бөлініп шыға бергенде, Майбасар, Тәкежан арттарынан ерді. Абай да бұларға ілесе алдыңғы топқа тақады. Дәркембай сөйлеп отыр екен.

— Қодардың жазығы жоқ болса да, құн деген үн болмады. Үн шығармады заманыңның талқысы!— деді.

«Заманыңның» деген сөз Құнанбайдың дәл өзіне қадалып тұр. Содан ширыққан Құнанбай енді зеки сөйлеп, ашу шақырды:

— Не деп тантып отырсың, Дәркембай? Қодардың құнын сұра деп сені маған жіберген жандай ғана Бөкенші мен Борсақ! Аташы солардың аттары!— деп кәрленгенде, Құнанбайдың бағана таңертеңнен бергі мүләйім сопы, момын жүзі мүлде жоғалып кетті. Бұрынғы жаулық, шабуылдар үстінде көгеріп,

түйілетін қатты ашуын қайта тапты. Бұл кезде ол, жыртқыш тағылардың тісті, тырнақтылары болса, солардың гүрілдеп шапқалы тұрған, іреп сойғалы тұрған қатал тағылық кескініне келді.

Дәркембай ол пішіннен де сескенген жоқ.

— Күн сұра деп жіберген Борсақ жоқ, Борсақта ондай күн де жоқ. Құнын айтпаймын. Бірақ Қарашоқыны қайтесің?! Ол мына баланың сыбағасы емес пе еді? Сол Қарашоқыда бүгін үлкен ауылың, Күнкенің ауылы маңғыстап мал өсіріп, мыңғырып жатқан жоқ па? Құдай үйіне барасың... Осындай жалғыз жетімнің ақысын мойнына арқалап кетесің бе?

Құнанбай ақырып жіберді:

— Тоқтат, Дәркембай!

— Мен айтарымды айтып болдым.

— Өмірде менен аяған қастығы болмаған қырсық жауым, қызыл көз пәлем сен бе едің, соңымда сұғын қадап жүрген?

— Күнекел! Мен пәле басы болған емен. Пәледен бас қорғаушы ғана болғамын.

— Баяғыда маған мылтық кезеген де сен емес пе ең?

— Мен кезесем де атқан жоқ ем. Жазықсыз мойныма арқан салып дарға асқан да тірі жүр ғой!— деп, Дәркембай қатты демігіп ап, Құнанбайдан әлі де өткір көзін тайдырған жоқ.

Құнанбай қанша кәрлі, зәрлі болса да мынадай кінәдан қатты сасып, құп-қу болып, дірілдеп кетті.

— Онда атпасаң, бүгін аттың ғой. Мынау менің көріме атып отырған орың ғой. Алды ғой мынау менің жағамнан!— деп, өзінің амалсыздығын шаққандай боп, Майбасарға жалт қарады. «Не ғып шыдап тірі отырсың?» дегендей. Майбасар осы кезде Құнанбай мен Дәркембайдың арасына қатты алқынып кеп, зығыры қайнап киліге берді. Топтан тасалана отырып, Дәркембайды қатты боқтап жіберіп, кеудеден жұдырықпен нұқып қалды.

— Жап аузыңды!— деп, сыбыр аралас тыйым салып,— енді үніңді шығарсаң сақалыңнан алып тұрып лақша бауыздаймын!— деді.

Құнанбай орнынан тұра берді. Тәкежан мен Майбасар Дәркембайды екі етегінен басып отырып қалды. Дөрмен үн салып жылап жіберді.

— Қарызым кетті мойнында... Қарызым!..— деп жылап еді.

Дәркембай екі мықты мырзаның сыымында отырса да, Құнанбайдың сыртынан соңғы сөзін қатты айтып қалды.

— Кеше күдіретінді аға-сұлтан боп жүргізіп ең. Енді, Құнанбай, қажы боп алып, жүргізем деп барады екесің. Білдім, құдай жолы емес... тағы да Құнанбайлық жолыңды жоқтап барады екенсің ғой. Өлтірт, талат мына бөлтіріктеріңе!— деді.

Майбасар мен Тәкежан Дәркембайдың екі жағынан алқына сыбырлап:

— Өшір үніңді, қақбас!— деп, сол арада бүріп, түтіп жібергендей болып еді.

Осы сәтте Абай жонын жұртқа беріп отыра берді де, Майбасар мен Тәкежанның Дәркембайдың жағасына жабысып отырған қолдарын қатты жұлып-жұлып алып, серпіп жіберді.

— Құдай атқыр, арсыздар! Тарт былай!— деп қалды.

Дәркембайдың көзі Абайға түскенде, оның жүзі боп-боз боп, екі көзі қанталап, Майбасар мен Тәкежанды жарып өткендей от шашып тұр екен.

— Қилікпендер, арсыздар! Бұның сөзі әкемнің құдай алдында жауап беретін сөзі. Нені ұғып, нені ойлаушыңдар сендер! Көр кеуде арсыздар! Мекеге бара жатқанда да әкем осындай күнам бар деп бара жатқан жоқ па?— деп, Майбасар мен Тәкежанға ауыз аштырмады. Сол сәтте Дәркембайға бетін бұрып:

— Дәркембай! Айтпасыңа болмаған шығар. Орайлы арызың болған соң қысылшаң жерде айтсаң да айыптай алмаймын. Мен қарыздармын әкем үшін. Қарғамай, сілемей қайта бер, жарқыным. Сөзің жетті маған. Етім түгіл сүйегімнен өтті. Бар қазір, жүре беріндер!— деді. Дәркембайды сүйеп тұрғызды да, Дәрменге қалтасынан жүз сом шығарып беріп, ол екеуін жөнелтіп салды.

Құнанбай көпке шейін үн қата алмай, ішінен күбірлеп, тәубе қылған кісідей сілейіп тұрып қапты. Енді қасына Ызғұтты мен Ұлжан келіп, жүрудің мәзгілі болғанын айтты. Қорадағы қала адамдарына Құнанбай енді ғана асығып, тез-тез қоштасты да, арбара мінді.

Күймеге Құнанбай қасына Ызғұттыдан басқа Ұлжан кеп отырды. Барлық ағайын тобымен бірге о да күйеуін бірталай жерге шығарып салмақ.

Үш жирен атты сәнді күйме, бай үйдің кең қақпасынан дүрілдей шылдырап, ағындап шыққанда, арба мен салт атқа мініп, шығарып салуға ілескен жұрт саны

қалың еді. Құнанбай күймесінің артынан тағы екі күйме шықты. Оның біріне — Мәкіш пен Абай мінген. Екіншіде — Тінібек пен бәйбішесі. Осындай мол жүргінші бар көшені өздері алып, даурыға сөйлеп, шандата тартып бара жатқанда, кішкене қаланың еркек-әйелі, бала-шағасы түгелімен қақпа алдына, терезе түбіне жүгіре анталап, қадала қарап қалысқан.

Салқар ұзақ топтың ең алдында қатты кетіп бара жатқан Құнанбай күймесі аз уақытта қаладан шеттеп шығып, батысқа қарай еңісе тартатын қара жолға түсті.

Салт аттының бәрі де желе жортып, бір топталып, бір шұбырып, ілесіп келеді.

Құнанбай артына айналып қараған жоқ. Кем қойса, бір бекеттей жерге бар ағайынның шығарып салып қайтатынын біледі.

Дәркембайдан айрылған соң Құнанбай көпке шейін үн қата алмай, томырыла, түйіліп қалған-ды. «Тұнығымды ылайлады», «Тұнығымды ылайлады-ау әлгі!» деген бір сөздерді өз ішінен неше қайырып айтты. Кейде көз алдына тып-тыныш тұрған апансуға кесек атып толқытқан әрекет елестейді. Жүрерін ерте ойлап әзірлеген мінездері, сөздері бағанағы таңертеңгі еді. Артындағы жұртты өзінің жолына тілеу тілетіп қалдырмақ болған сопияна сөздер, мінездер болатын. Дәркембай болса, соның бәрін құйынша ұшырып кеткендей. Сонымен қатар Құнанбайды бұл өмірден тықсыра серпіп, шетке қағып тастағандай.

Осыдан зығыры қайнаған қалпында, көп үндемей отырып, зорға бойын жиды. Енді тымқұрса Ұлжанмен арыздасып, көңіл жазып кетпек.

Мырзаханға аттарды осындай қатаң жүрістен баяулатпай жүргізіп отыруды тапсырды да, өзі Ұлжанға бұрылды. Қабақ танығыш, сезімтал Ызғұтты осы кезде көшірге қарай сырғи беріп, Құнанбай мен Ұлжанды соңғы айтысар сөздеріне бетпе-бет, оңашарақ қалдырды. Өзі Мырзаханмен тіл қатыса беріп, жолдың барысын, бұрылыстарын болжай отыр.

Көктемнің ерте кезі еді. Әлі бұл өңірде көктің шабан тебіндеп келе жатқанын, қыс ызғарының әлі түгел айығып болмағанын әңгіме қылады.

Құнанбай Ұлжанға қарай бар денесімен бұрыла түсіп, бет беріп сөйледі:

— Бәйбіше, үй серігім ғана емес, өмір серігім едің. Ұзақ кешкен тірлікте қай белдің астында жүрсем де,

артымда отырған бір бел — өзің едің. Сенің айтар кінаң болса да, менің саған артар бір түйірдей назым жоқ. Адал жүрек, ақ бейлің үшін балаларыңның бағы ашылсын,— деді.

Ұлжанның нұрлы біткен ақшыл-қызылт жүзі ішін тоназытқан сезімнен көкшіл тартып, қатты өзгерді. Бірақ көпке шейін үндемей отырып, жүрек тоқтатты:

— Мырза, мынадай сапарыңа кіна түгіл наз өртсем, оным білместік болар еді!— деп күйеуінің бетіне салмақпен қарады. Ұлжан енді тең адаммен мейлінше еркін сөйлескен, ойшыл түске ауысты. Бұл уақытта оның ісі қайтадан өз ажарын тауып, бір түрлі нұрға балқып тұр еді. Кесек біткен сұлу, кең, дана пішін. Сөзін дамыта берді.

— Жастықта адамға төсек те, үй де, тіпті дүние де тар екен. Ал егде тартып, зауал шағыңа бейімдеген сайын дүние кенеіе береді екен. Өзің босаң, кішірейе беріп, айналада қуыс дүниені көп тауып, өзгеге орын босата бергің келеді. Кінаң азайып, кешірімің көбейіп, суына бастайды екесің. Осы көңіл мені жеңгеніне көп болған!— деп біраз толас етті. Құнанбай аса қатты ден қойып, ұйып тыңдап қалған еді. Ұлжанның жүзіне телміре қалалып қапты. Ұлжан қабағын көтеріңкіреп, екі көзін қысыңқырап, тағы да толғанумен нұрлана түсті.

— Әйел еркекке ене бауырындағы құлындай жана-сып жүріп те, не шеттеп тайталасып жүріп те сүйеніп өседі. Ерден әйел жамандық та алады, қасиет те алады. Мінім болсын, өзгем болсын, бір жағы өзіңнен еді. Ұзақ дәурен кешіп келіп бүгін сен ырзалық айтып аттансаң болады. Мен сенімен енді кеп кіналасам ба, мырза!— деді. Ұзақ өмірде күйеуінен кешкен көп реніші есінде тұрса да, ашпады. Оны іркіп қалды.

Осы сөзден соң Құнанбай өзге жеңілірек, жайлырақ тиетін әңгімеге түсті. Бұл сөзге екеуі Ызғұттыны да қосқан еді. Құнанбаймен осы жолы Мекеге бірге баратын Өндірбай қалпе.

Ол бұның көп заманнан қадірлейтін адамы екен. Қазір енді бар туыстан жақын боп, бір сапар кешпек.

Осы Өндірбайдың Құнанбайға айтқан тілегі бар. «Не қыз алып, не қыз беріп құда болсам» дегенді арман ете беруші еді. Құнанбай осы жолы сол сөз қайта шықса, келісіп аттанбақ. Мырзаханнан хат жазады. Өндірбайдың жас қызы бар. Соны Ұлжан өз қолына келін етіп алса, лайық болады. Құнанбайдың кенжесі әлі де тау-

соғар, сотқар Оспан үйленгелі 2—3 жыл болды. Бірақ оның өлі ойламағанмен, әке-шешенің кенжесінен немере сүйе алмай келе жатқаны мұңға айналып барады. Сүйтп, осы жолы Оспанға тағы бір қыз айттыру орайы бар. Ұлжан соған әзір болсын.

Ендігі жол бойына бұл күйменің ішінде кетіп бара жатқан әңгіме осы еді.

Үш құла жеккен екінші күймедегі Абай мен Мәкіш. Бұл екеуі көпке шейін үнсіз келе жатты. Оңаша шыққан соң, Мәкіш жиі жылап отырды. Абай оған бір-екі рет: «қойсаңшы, Мәкіш!» деп тоқтау айтып еді, апасы тыңдаған жоқ. Сонан соң Абай үнсіз, жалғыз өз ойына кетті.

Қазірде Абай ойынан да үлкен орын алып отырған жаңағы Дәркембай сөздері, соның мінезі. Ол, Абай ұғымынша, Құнанбайдың енді алдына қойып ішейін деп отырған дәмді асын теуіп, төңкеріп төгіп кеткен тәрізденді. Қодар... Қодар... Одан қалған сорлы жетім, панасыз бала Дәрмен Абайдың көз алдынан жүдеу бала кетпейді. Оның басындағы кір шүберек ғаріптіктің сор құрсауындай сезіледі. Бала бар тірлігімен, бишаралығымен және Дәркембайдың айтқан әділ дауларымен Құнанбайға айтылған өмір өкімі сияқты. Бұл — дұға, намаз, ораза, хажы жеңе алмайтын өкім. «Сондай құна сұмдығым бар еді» деп өкініп бара жатқан Құнанбай болса да, бір сәрі еді. Жоқ, әкесінің шын өкінген жүзін Абай көрмеді. Оның баяғы қатал ызасын ғана көрді. Екі арасы бітімсіз. Жыртқыштық пен жазықсыздық арасындай кереғар. Ендеше... әкесінің бұл сапары, бұл барысы не? Тағы Дәркембайдікі рас болғаны ғой! Құдайшылық емес, Құнанбайшылықты жақтап бара жатқан болғаны да!.. Абай аса бір ащы мысқыл, ызамен қабақ түйіп жымыды да, Құнанбай жәйін ойлаудан, оның сапарынан көңлін бір-ақ кесіп тыйып, басқа күйге ауысып кетті.

Бұл шақта қатты жүрген күйме жаңа ғана қылтанақтап келе жатқан, жол жағалаған тықыр көктің арасымен келе жатыр еді.

Көптен қаладан шықпаған Абайға жаңа көктем енді ғана өзінің келе жатқанын баян етті. Сол жақта, алыс көк жиекте, көкшіл мұнар ішінде Семейтау көрінді. Қардан о да арылыпты. Кесек, жұмыр бір ғана қатты толқын бүктетіліп, түйіліп кеп, мәңгіге мелшиіп, қатып тұрып қалғанға ұқсайды. Айнала сар дала ортасында оқшау бітіп, оқыс тұрып қалған бір үзік тау. Мәңгі-бақи

жым-жырт боп, жәй созылған саған бір заманда әттенеден будығып, лықсып шыққан ереуіл толқыны ма? Ашу қажыры ма? Сол бейшеле бөлек тау.

Абай тау ажарынан осындай оқшау бір бітім көріп, қадала қарап отырып, тымағын алды.

Пысынаған басына, бетіне Семейтаудан асқан қоңыр жел леп-леп тиеді.

Денесі серги бір, сүйсіне бір күрсінгенде, сергек, сезімтал көңіл де өрби түскендей болды. Абай жер көркін, өз көңлін еркін өлең етіп кетті...

Мынау салқын лебі айықпай ескен күншуақты көктем күніне Абай жүрегі өзгеше бір еміреніп келеді. Кедеде талай ыстық толқын сезімдер сыя алмай сығылысқандай... Өлең әнге оралып, еркеленіп келеді... Үзіле алмай ырғалады.

Абай байқамапты. Бұның бар өлеңін Мәкіш тындап отыр екен. Бөтен біреудің өлеңі емес, інісінің өз өлеңі екенін де біліп отырыпты.

— Абай, осы сен ақынсың-ау!— деді де күліп жіберді.

Абай Мәкішті ұмытып кеткен екен. Әуелі ұрқип қалғандай, қысылып:

— Е, оны қайдан білдің?— деді.

— Естіп келем ғой... Жасырайын деп інісің ең?— деп, Мәкіш күлді де,— және Ербол бар, барлығы жас құрбы да көп айтады ғой. «Жарысқа түспені болмаса, анық ақын» дейді, рас па сол?— деді.

Абай енді күліп жіберді.

— Сонысы рас! Ақынмын!

— Қандай өлең айтасың?

Әй, Мәкіш-ай, өлеңім менің желге кетіп жүр ғой.

— О қалай?

— Мен сүйген мен күйгенді айтам. Сүйгенім оралмастай алыста. Ал айнымастан қасымда, жадымда қалар — жалғыз күйгім ғана, соны айтқан соң желге кеткенмен бір емей немене?

— Күйігін не? О не деген сөзін? Сенде қандай күйік болушы еді?— деп, Мәкіш Абайға кіналай да, сынап да қарады. Інісінің қабағы шытынды да, өңі тағы қуаң тартты. Толықша біткен дөңгелек жүзінде әлі бірде-бір ажым жоқ. Кесек сұлу бітіміне бұл күнде ұзаққырап шыққан қиық мұрты да жақсы жарасады. Селдір қара сақалы да бетінің көлемін бұзбай, сәл ұзарып қана барып тоқтапты.

Қазір Мәкіш барлап қараған шақта Абайдың мұ-

рын мен бетінде азырақ жылтырап білінген, майда жұмсақ бір нұр білінеді. Жаңа ғана толып жеткен жігіттіктің анық сұлу ажары. Отты, саналы көздерінің ақ, қарасы айқын. Ажары таза, көздері әрі көрікті, әрі ыстық тиеді. Бір қараған кісіні қайта тартып, еріксіз қаратқандай, алмасы бардай, әсерлі көз. Жіп-жіңішке боп, ұзын сызылған қап-қара қасы да жігіт жүзінің жақсы ажарын аша түскендей.

Мәкіш өз туысына, інісіне іштей мақтаныш ете қарады. «Күйгенім бар» дегеніне сенген жоқ. Сонда да айтқыза түсіп, танығысы келді.

— Ал, күйігінді не деп айттың, сонынды айтшы!— деп сұрады.

Абай көңлінде ерте күннің айықпас сағымдай сұлу қиял естегісі отыр еді. Сол күнде жүрек толқынын осы бір әнмен айтқан. Бұл да жаңылмас серігі содан бері. Естегісі — Жәнібекте өткен жайлау түні болатын. Сүйіндік ауылындағы алтыбақан. Әлпеншекті Тоғжанмен бірге теуіп тұрып, осы әнге сыр бөлеп еді екеуі. Жұрт көзінше бір әнде, бір жүрекпен табысқан-ды. Сол «Топайкөк» әнін бастады. Мынау көктем күні Тоғжанды тағы да аса бір сағындырып, қатты көксетіп келе жатыр.

Апасының айт дегені бұның өзінің де жүрек, қиял тілегі болатын. «Топайкөкті» бұл жолы шырқау үнмен айтпай, қоңыр, баяу ырғақпен бастағанда, өзгеше бір нәзік шердің сөзі кетті. Мәкіш өлең сөзін әсіресе құлақ қойып тындап қапты. Мұңға толған жас жігіт айтып келеді,

Жарк етпес кара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүннеде, сірә, сендей маған жар жоқ
Саған жар менен артық табылса да...
...Сорлы асық сағынса да, сарғайса да,
Жар тайып жақсы сөзден жаңылса да,
Шыдайды ырза болып жар ісіне
Қорлық пен мазағына табынса да..—

деп барып, қатты сұрланып кеп тоқтады. Өзін де, оны да айтқаны. Екі ынтық. Екеуін де жалын өртейді. Бірақ шарасыздық — қатал тағдырдай. Соның соңғы кездерде көңілге көп оралып жүрген бір тынысы осы тәрізді.

Бірақ Мәкіш бұны ұққан жоқ. Ол бұрын өзі естіп көрмеген, жаңағыдай тосын сөздерден бір ғана «жар» дегенді аңғарып, тоқтап қалды да. Абайдан сұрады:

— Ұқпадым. Бұндағы жар дегенің кімің өзі?

Абай апасына оншалық шешілмек емес.

— Жар дегенім күйік салған бір жан да! Жар дегенді білмеушімен?

— Білсем, жар деп кісі үй жолдасын айтат та!

Абай селт етіп, жалт қарады.

— Ділдә демексің бе?

— Иә! Ділдә болса қайтушы еді?

Жас жігіт бұл жерге жеткенде айтқанына өкінгендей боп, шұғыл айналып бұрылып қалды. Күйіп, қиналып кетіп:

— Ойбай, жаратқан, Мәкіш-ай, Ділдәң не? Не деп кеттің.

Мәкіш өзінің Абайға қатты батқан сөзінен қысылып қалды. Ыңғайсызданып күлді де:

— Япырай, сөзім саған түрпідей тиді-ау, Абай. Ділдә байғұстың не жазығы бар еді?

— Рас, Ділдәнің жазығы жоқ. Бірақ оған ынтыққан арман өлеңін айтар менің де жазығым жоқ. Төрт бала тапқан Ділдәні айтқаның не?

— Е, бала тауып бергеніне жазықты ма саған?

— Жазығы жоқ. Қайта балалары жақсы. Ол — балаларымның анасы. Ата мен ана қосқан жолдасым. Бар болғаны сол ғана. Ал жүрек жалын, ынтық, достық десең, ондай оттың бәрі де ол кеудеде өшкен. Болған шағында да, соншалық маздаған шырақ жоқ еді. Көңлі ертерек бітеу тартып, ерте суынған жан ғой ол!— деді де, Абай енді бұдан ары сөйлегісі келмей, тоқтап қалды.

Осыдан кейін бұл күйме алғаш қаладан шыққандағы қалпына қайтып, әңгімесіз кетіп бара жатты.

Ұзақ, салқар қалың көштей боп, шандата шұбалған салт аттылар арбаларға таяу келе жатқан. Үштен, төрттен, бес-алтыдан шоғырланған ел кісілері, қала халқы.

Осы аттылар тобының орта тұсында Тәкежан да келеді. Оның қасындағы төрт кісі: Ғабитхан молда, Жұмағұл, Ербол және Дарқан деген қосшы жігіттің бірі.

Тәкежан өке жайын қалада да, жол бойында да іштей бірталай уайым етіп келсе де, енді тыныштық тапқан. Абай айтқан жол қиындығын Тәкежан оншалық тесіле ойлаған жоқ-ты. Қаладан шыққан соң, Ғабитханнан бір-аз күдік етіп сұрағанда, өмірге көбінше сенгіштікпен қарайтын, ақкөңіл Ғабитхан ешбір уайым ойлатқан жоқ.

Бұл кезде толықша тартып, семіре бастаған, жігіт ағасы боп қалған Тәкежан қалжыңқой, күлегеш болатын.

Әсіресе біреуді қолға алып, қағытып, мысқыл ажуа қып отырмаса, бойына ас батпайтын. Кездесіп бірге жүре қалған шақ болса, үнемі күлкі ететіні, ойнайтыны осы Ғабитхан молданың өзі.

Тілі қызық, аңқаулығы Қожанасырдай Ғабитхан туралы Төкежан ел ортасына талай күлкі әңгімелер таратқан. Ол әңгімелері көбінесе Ғабитханның қазақ тілін өз тіліне қосып, теріс, оғаш қолданатын өрескелдігіне де арналады.

Кейде Төкежан молданың аңқаулығын өзінің болымсыз ұсақ керегіне де жаратып жүреді. Осыдан екі күн бұрын Тінібектің қонақ үйінде жатқан қалың елдің арасында Төкежанның қамшысы жоғалып кетті. Содан кейін Дарқан мен Жұмағұлға үй оңашада тағы бір рет қамшысын қаратып-қаратып, табылмаған соң, ақырында Төкежан бар қонақтың қамшысын жиғызып, алдына салып қойып қарап отырса, бір тамаша сұлу, сары-ала қамшы бар екен. Сұрастырса бұл Ғабитхандікі боп шығады. Тегінде Ғабитхан қамшы, белдік, қын, пышақ деген сияқты ұсақ бұйымдарға аса ұқыпты және қайдағы бір көрікті сұлуына қызыққыш болатын. Қайдан да болса сондайды таппай қоймайды.

Төкежан өзге қамшыларды іргеге лақтырып тастап сары-ала қамшыны қолына алып, мырс беріп күлді де:

— Менің қамшым мынау болат!— деді.

Жұмағұл күдік етіп:

— Ойбай, Төкежан, Ғабитхан бермейді. Қызарғанға қыздай құмар, әсте берсін бе!— деді. Төкежан оған қараған жоқ.

— Үндеме, сұрап алам деп отыр деймісің! Ұрлап алам!— деді. Үшеуі бірдей ұғысты да, күлісіп қалды.

Сол арада Жұмағұл Төкежанның бұйрығы бойынша Ғабитхан қамшысының бүлдіргесін өзгертіп, жылтыр қайыс бүлдірге тақты да, қамшыны басқа үйге апарып тығып қойды. Ұзақ жолға жүретін күндерде Төкежан бір ақ ұстап шықпақ.

Ғабитхан содан бері екі күндей қамшысын жоқтап, бір қонақтың мазасын алып, әбден сарп ұрса да, дерек таппай, сілесі құрып қойған-ды. Бұл мазасызданып, қамшысын іздеп тыпыртап, қапаланып жүргенде Төкежан мізбақпай, үн қатпай отыра беретін. Сол қамшыны Төкежанның ең алғаш ұстап шыққаны бүгін.

Жол бойында көпке шейін Төкежан Ғабитханмен бірге келе жатқанмен, өдесі молданың оң жағынан жүріп

отырып, қамшысын байқатпай келген. Бір уақытта Тәкежанның қамшысын көзі шалып қап, Ғабитхан атының басын оқыс іркіп, тоқырай беріп:

— Өй, Тәкежан, мінім қамшымны син алғансын ба? Бұл не хыянат!?— деп, сұмдық көргендей қарады.

Тәкежан түк шіміріккен жоқ:

— Қойыңыз, молда. Қамшы өзімдікі, байқап айтыңыз!— деп, әдейі сыпайы сөйлеп, таң қалған кісідей қарап тұр. Қамшыны енді көрнекке шығарып, атының жалында көлденең ұстап тұр. Ғабитхан біресе Тәкежанға аныра қарап, біресе қамшыға қарайды. Өрімі, сабы, сарбасы... Сапқа ораған жезі — бәрі де өз қамшысы. Күман жоқ. Енді Тәкежанға ызаланып, ұрсып жібермек болды. Бұның жасы үлкен. Және қылжақбас Тәкежанға бұл кейде қатты сөйлейтін.

— Ұй, ахмақ! Қара, мінім қамшымны ұрлап тұрғанын!— деп қамшыға қол соза берді. Тәкежан қарсыласқан жоқ. Қамшыны молдаға өзі де созып қолына беріп жатып:

— Молда, ашуланбай тұрып, әуелі аштарып алыңыз. Қамшы міні, анықтап қарап шығыңыз. Бар белгісі өз қамшыңыздай болса, «көзім жетті, иманым кәміл» деңіз де, алыңыз. Ал өзіңіздікі болмаса, онда кісіні мына қауым алдында янаттамаңыз!..— деді.

Ғабитхан қамшыға жабысып, бар жерін ніскелегендей ұстап қарап кеп, ақырында бүлдіргеге қарады. Қарады да, қабағын түйіп жіберді. Бір жақындап үңіліп, бір алыстап қарап ақырында тандайын қағып, басын шайқады. Жұмағұл, Дарқан, Тәкежан — үшеуі де көз алмай молданың бар қимылын бағып тұр. Ғабитхан қамшыдан түңілген екен:

— Айхай, болмас, болмас... һәммәсі менің қамшым. Бәлкі, шу, хайуан бүлдіргесі мінікі түгіл... Ұхшауын ұхшайды, бірақ қамшы мінікі емес. Мә, Тәкежан, хафа болма!— деп қайырып берді.

Тәкежан бастапқы мізбақпаған самақты пішінмен қамшыны алып жатып:

— Е, молдеке, бәсе!— деді де, Жұмағұлға қарап көз қысып, бір жақ танауын тыржитып қойды.

Ғабитханды кейде ілгері жіберіп, Дарқан, Жұмағұл үшеуі күліп-күліп алады. Бұлар осымен Құнанбайға қош айтысатын бір бекет жерге қалай жеткендерін байқамай да қалып еді.

Алдағы күймелер тоқтаған екен. Арбалардан жүргін-

шілер, үлкендер тегіс түсіпті. Ілгерілеп барып жетіп қалған салт аттылар да түсіп жатыр.

Тінібек күймесінің артында емізіктеген қара саба келе жатыр еді. Барлық ұзатушылар жиылып болған соң, сол қымыз әкелінді.

Жұрт жағалай Құнанбай мен Ызғұттыны ортаға алып отырып, соңғы рет дәм татысты.

Құнанбай енді бөгелмей, жүріп кетуге асыққан. Ызғұтты соны сездіріп, қымызды шапшаң ішуге жұртты асықтырып отырды. Ақыры Құнанбай орнынан тұрды. Барлық жиын да дүрк тұрған еді. Бұл жерде Құнанбай көп сөйлеп созған жоқ.

— Ал, жарандар, шығарып салу үшін осы келістерін де жетерлік. Еліме, жеріме сәлем жеткізіндер. Қош, ағайын! Дәм, ырзық бұйырса, амандық шаттықпен қайта көрісуге жазсын!— деді.

Тінібек бастап барлық үлкендер:

— Еншалла, еншалла, әмин, әмин!— десті.

Содан кейін, Құнанбай Ұлжаннан бастап барлық жұртпен құшақтасып амандасып шықты.

Абай мен Құнанбай ең соңғы сәтте үнсіз қоштасты.

Азғантай жіңісегені болмаса, әлі тер шықпаған, сұлымен жараған үш жирен ат, үнді қоңырауды шылдырата түсіп, тартып кетті. Қатты кеткен күйменің шұбыра бұралған шаны ішінен шылдыраған қоңырау көпке шейін ойнай, сөйлей бара жатыр. Бірақ, барған сайын тұншыға берді. Үнсіз қатып, қадалып тұрып қалған бар жиынға ең соңғы рет, бірақ баяу шыңғыр етті де, қоңырау өшіп кетті.

Күйме алыстап барып, сар көделі белден аса берді. Енді бір сәтте ұзақ сапар жолаушылары ұзатушы көздерден таса болды.

Әлі де үнсіз тұрған жұрт, енді ғана қайтуды ойға алды.

Ұлжанды Абай мен Мәкіш сүйеп кеп, өз күймелеріне мінгізді. Ол мінген соң, күймеде орын тар еді. Абай арбара мінбей, шешесін ілгері жөнелтіп, өзі салт атқа мінді. Қасына Ерболды ғана алып, топтан оқшау қалып, асықпай, аянмен ғана қайтты.

2

Тінібек үйін көптен басқан қалың қонақ Құнанбай жүргеннен кейін тез тарады. Бірақ Ұлжан, күйеуін ұзатқан соң да, елге тез қайтқан жоқ. Қалаға көптен бері

келгені осы еді. Және елін, ауылын үнемі сағынумен жүретін Мәкіш те шешесін жібермеді. Тінібек құдасы да Ұлжанға «қайтпаңыз, асықпаңыз, мына Мәкіш балам жүдеп кететін сынайы бар. Күйеуі болса саудамен алыс сапарда жүр. Осының өксігі басылған соң қайтарсыз» деп тілек еткен.

Тінібек үйінің ендігі аз қонағы, бірақ аса сыйлап, баппен күткен қонағы Ұлжан мен Абай, Тәкежан және солар қасында қалған үш-төрт қана жігіттер. Бұл уақытта Тінібектің асты-үстілі үлкен ағаш үйінің бар бөлмесі қайтадан көп жасаумен құлпырғандай. Қілем, алаша, оюлы сырмақ, тұс киіздер тегіс қайта тазартылып, қайта жайылған.

Ел біразда жайлауға шығады. Қаладан ұзап кетеді. Бала-шағаның, келін-кепшіктің жаз киетін киімі бар, ауылға керек, қонақ-қопсыға керек қант, шай сияқты алатын зат мол. Көп үйлі, көп ауыл аймақтың анасы есепті болған Ұлжаннан базарлық дәмететін жандар да аз емес. Қалада ендігі жатқан күндерінде Ұлжан Абай мен Тәкежанға, Ғабитхан, Ерболға күн сайын есіне түскен нәрселерін тапсырып, базардан алғызып отырады.

Абай шешесі қайтар шақ таянған сайын әр күн кешке өзге заттармен қабат топ-топ кітаптар да әкеліп қосады. Осы өткен қыста, алты ай бойында, әкесін жөнелту қамымен қаладан қайтпай жатып, Абай орысша тілге тағы да көп зер салды. Бірнеше жылдан бері тұтас беріліп, ұзақ отырмаса да, тілді білу жөнінде, сол тілдегі өнер-білім бұлағынан нәр алу жөнінде талпыну, тырбануын үзбеген. Бірақ жете білуге қиын тіл екенін Абай басқан сайын байқай түсіп, үнемі ойлайды. «Әттең, бала шағымда уысымнан шығарып алыппын. Сонда қуатын жоғым едің!» деп талай айтып еді.

Қалада осы күндерде, әсіресе осы соңғы қыстың ұзақ түндеріндегі оңаша тімтірудің соңында Абай орысша жазылған, жеңіл тілді кітап, әңгіменің көп жерлерін өздігімен ұғатын боп алған.

Әзірше ауыр ұғатыны — орыстың ақындары.

Бірақ енді не де болса, орыс кітабы досы болды. Осы күндерде шешесімен бірге елге жібермек боп жинап жүргені де сондықтан. Енді бұрынғыдай емес, елдегі уақытын да кітапқа бермек.

Ұлжан асықпай жатса да, ақыры елге қайтатын мезгіл жетті. Қасына Тәкежан, Ғабитхан, Дарқан, Жұмағұл

ерді. Күймеге шетін Ұлжан мен Қалиқа ғана. Көшір — жас жігіт, асау үндіткіш Маса бай.

Абай а шешесі бірге қайтап кетіп еді. Бірақ баласының әлі бітпейтін, бөгейтін шаруалары бар екен. Құнанбай тапсырып кеткен алыс-беріс сияқты істер. Елді жайлауға шыға берер кезде қуып жетпек боп, Ербол екеуі қайтып қоятын болды.

Күйменің артына ұзынша бір сандықты лық толтырған кітаптарын тиеп беріп, Абай шешесін өз қолымен қолтықтап арбаға мінгізген жерде, Ұлжан баласының қолын ұстап отырып, соңғы бір ақылын айтты:

— Алты ай қыс ауылды көрмей, ұзақ жолаушыдай шырқап кеттің. Үйде жар жолдасың сарғаяды, балам. Кішкентай балапанша былдыр қағып, шұнаңдаған балаларың тосады. «Ағам, ағам келеді» деп, олар күткелі қашан. Әбішім мен Мағашым қандай десеңші менің, егіз қойыңдай! Соларды ойлап сағынғанда менің де ұйқым шайдай ашылады. Сенің қайтып дәтің шыдайды?

— Оларды мен де ойлаймын... Мен де сағынамын ғой, апа. Жаңағы айтқан екі немерең өзімнің де ыстық көретін балаларым. Әкелікке мені мойындатқан да солар ғой. Бірақ бөгетімді көріп отырсыз ғой.

— Білмеймін. Сылтауға сылтау қосыла бергенге көндігіп ап, осы қаланың шаңын жұта бергенге дағдыланып кеткенбісің деймін. Бүйте берсең үй де бір, түз де бір боп, жатағынан түңілген жас құландай боп кетерсің. Тез қайт, балам, Абайжан! — деді.

Соңғы сөздерінде, Абай көңлінің бір жарықшағын сезгендей күдік, қобалжу да байқалды. Шешесінің сезімтал, жүйрік көңлі қыс бойы елге қайтпаған баласының қабағын аңғарып, қалаға келгеннен бері ақырын бағып жүр еді. Үй ішін сағынып сұраған ашық жарқын ажарын көре алмаған. Бұдан бірнеше жыл бұрынғы Абай бұлай болмаушы еді.

Әлде Мәкішпен оңаша сөйлескен кездерінде баласының Ділде туралы түңілгендей, суықтау сөйлейтінін есітті ме?

Ұлжанның сөздері қабақ болжасқандай боп сыпайы, майда айтылған болса да, ар жағында сыр, салмақ жатқан сөз. Бірақ бұл орын, бұл кез оны ашысып айтысқан шақ емес. Шеше ойында күдік қалдырғанын білсе де Абай үндемеді. Тек қана:

— Құдай бұйырса, ел жайлауға көшіп, өздеріңіз Шыңғыс аса берген шақта, біз де жетеміз. Бала шағаға

сәлем айтыңыз. Ал енді, жолыңыз болсын! Шаршамзай шалдықпай, жәйлі жүріп, жақсы жетіңіз! — деп тілек айтты да, анасының жүріп кеткенін мақұл көрді.

Тәкежандар аттарына мініп, Мәкішпен, Тінібектермен қоштасып болып, ашық, кең қақпаның алдына барып топтанып тұр еді. Масақбай да ат айдады. Үш құла тжеккен кең күйме, сықырлай, шылдырай түсіп қозғалып алып, дүрілдей тартып жүріп кетті.

Осыдан он бес-жиырма күн кейін Абай мен Ербол да елге қарай келе жатты. Қаладан күн шыға атқа мінген жүргіншілер, көктемнің ұзақ күнінде жолды өндіріп жіберді. Абай мен Ербол екеуі де қатты жүріске шыдамды, берік болатын. Қыс пен жаздың қандай ұзақ, қиын жолы болса да, біріне бірі «шаршадым, қажыдым» дегенді айта қоймайтын. Қайта, нелер жүрісі қатты аттармен күнұзын дамыл алмай суыт жүрісіп кеп, кешкі қоналқаға жеткен жерде, дененің ауырғанын, қиналғанын айтыспауға тырысатын. Іштей екеуінің шыдамдылыққа байласқан серті, бәсекесі бардай.

Дәл бүгінгі жүрістері ерекше бір айта қалғандай жүріс болды. Бұлардың өздері ғана емес, тіпті ат суыт жүріске өмір бойғы кәсіп арқылы біржолата пісіп қатып кеткен Қарабас, Жұмағұлдай атшабарлар да, Елеусіз, Бесбесбайлардай Олжай ішінің барымташы, жортуылшылары да некен-саяқ жүретін жол еді.

Екі жігіт Семейден шығып, күн бата бергенде, Орда тауының Шілікті кезең деген тұмсығына кеп ілінді. Ел атаулы жайлауға қарай тартып, жолда қонатын ауылдар сиреп қалған. Бір қоналқа жер болса, Орданың осы тұсында болмақ. Дәл Шілікті кезең Орданы қыстайтын Мамай руының кедейлеу, Байшора деген атасы бар. Бұлар сыртқа кешендеп шығушы еді. Жүргіншілер сол ауылдардың біріне жете қонамыз деп өктеген. Абайдың өз қыстауларының үстімен жүрмей, Орданы басқаны — Ұлжан ауылы биыл да Бөкені жайайтын Көлденеңді басып, Бақанас өзенін жайламақ-ты. Соған қарай тартатын төте жол — Орданың үсті.

Қала мен Орданың осы кезеңінің екі арасы жүз отыз шақырымдай жер. Абайдың астындағы күрең төбел ат — ұзақ жортуылдың аса сенімді аты. Бұрын мінген Бізғұтты бұл аттың жүріске берік, үнемсозарлығын тұлпармен теңейтін. Ерболдың жетек аты бар-ды. Өз аты жоқ, жарау қара шұбар, күрең төбелдің тізесіне шыдамады, Намаздыгер шағында қамшы салдырып белі бо-

санси берген. Сонан кейін Абай оған, жетектегі бесті айғыр Теңбіл көкті мін,— деді. Бұны Абай, мүсініне, теңбіліне қызығып, «үйірге салам» деп, осы аз күн ішінде, базардан сатып алған-ды.

Ербол ат ауыстырып мінсе де, күрең төбелдің екпіні әлі басым. Күн еңкейіп келген кезде Ордадан бұлт шықты. Жолаушылар алдынан қатқыл жел соғып, күн күркіреп, недәуір қалың жауын келе жатыр еді. Осыны аңғарған соң Абай, «көз байланбай елге жетіп көрейік» деп, жүрісті тағы қатайта түсті. Күрең төбелдің сар желісі еді. Омыраудан соққан салқын жел күреңнің белін көтеріп, желігін арттыра түсті. Шалдыққаны білінер ме екен деген күдік кезде, күрең төбел тіпті егесе түскендей. Ауыздығын шайнай беріп, басты да шұлғып, пысқыра жер сүзіп те қояды. Абай басын қатты тартып тежеп отырмаса, өршелене түсіп, шаба жөнелгісі кеп, оттай жанып келеді.

Ербол күреңді көптен бағып келе жатыр еді. Абайдың жүрісі қатайып кеткен соң, Теңбіл көкпен кейіндеп қалып қойып, бір кезде шауып отырып, қуып жетті. Аздап қиыстап, күреңнен оза беріп, қырындай қарап алды да:

— Тұу, мына сарамасқа дауа болмас, Абай! Омырауының терін құрғатып апты әуелі. Япырмай, бұ қаншаға шыдамақ?— деді. Абай да күреңді аса бір сенімді, берік дос танып, сүйсініп келе жатыр еді.

— Тіпті білмеймін, Ербол. Хайран боп келем. Белінің беріктігі сонау Тінібек қақпасынан шыққандағы қазқалпы. Тегі адам шыдаса, атжүретін жерде түп жоқ екен-ау!— деді.

Қатты жел, тездеткен жауын Абайлар Шілікті кезеңге тақай бергенде, жауып та кетті. Жылы жауын. Жел басылған. Орданың ет-бөктері, алкүрең бетеге жусанмен құлпырып тұр екен. Жас көктің жауын ішінде құлпыра түскен шат селін, жүргіншілер тақыр жолмен жарып өтіп келе жатқанда, айналасынан жас жусан исі үзілмей толқып келіп отырды.

Бірақ жауын катайып, бұлт тұтасты. Күн қай мезгілге жеткенін біліп болмайды. Батыс жақты жауын құрсап, күн көзін толық жасырған. Енді ымырт тақау сияқты. Сам жамырай бастағаны ма, жоқ батар күннің жауын бұлты арқылы себездегені ме, әйтеуір батыс жақта, көкжиек үстінде сарғыш мұнар сәуле бар. Сөнер үміт үзілер тіріліктей жүдеп, талмаурап бара жатқан соңғы сәуле. Аздан соң ол да сұлдері азайып барып, бәсеңдей берді.

Сарғыш сәуле сұрғылт тартты. Тағы бір сәттен соң күңгірттені барып, қарақошқыл қызғылт реңге кірді. Көгілдірленіп барып, мұнды, қоңыр аспанның түн мұнарына жол берді.

Көз байланып қалған еді. Осы шақта ғана Абайлар тасырлата басқан қатты жүріспен кішкене тастак төбеге шыға бергенде, алдарынан ит үрді. Жауынды, бейуақ ішінде елп еткен үміттей боп, кешкі оттар жылт-жылт көрінді. Жақын жерде, жолдың сол жағында, көгалды бұлақ басында жеті-сегіз үйлі қоңырқай ауыл отыр екен.

Кедейлеу ауылдың аз ғана қойы қоралапты. Саны аз ғана сиыр, түйе де жауыннан ықтай-ықтай, тыным алыпты. Ешкі атаулы үйді-үйлердің ығына жабысып, жауын жаққа артын беріп, үнсіз сілейіп, тұрып қалысыпты. Ауыл сыртында арқанда жүрген, тұсаумен жайылған бесалты ат бар. Абайлар қатты жүрісті ауыл іргесіне тақай бере бәсеңдетіп, енді түсер үйді болжасып келе жатыр.

Алдарынан әлдеқашан үріп шыққан көп иттер ауыл үстін беймаза қып тау жаңғырта шабаланып келеді. Ауылға аттылар тақалған сайын, сандары молайып, өршелене шулайды. Өлі жүні түспеген қайқы құйрық қаншықтар. Арты кушық, құлағы салпаң, бойы шардақ төбеттер. Үні жаман бітімсіз, туыссыз, қатпалау, сүмелек ала күшіктер.

«Аулақ! Қонбайсың! Е, тентіреген жүргіншіні асырайық деп отырмыз ба? Сендерге бере берсек, шаш та жетпес. Жауын боса қайтейін. Бар! Бар! Тарта бер. Атыңның бауырына тығыл жауыннан. Маған десе, тоқымынды жамыл. О несі, өл де маған! Бар... бар... бар!» деп қуып жатқандай.

Ербол түсетін үйді сырт нобайынан барлап келеді екен. Осы сегіз үй ішіндегі ең бүтіні және үлкендеуі ортада тұрған жалпақтау, бес қанат үй екен. Соған қарай Абайдан озыңқырап барып бет бұрды.

Абай тақап келгенде, үй несі шыққан еді. Иығына шекпен жамылған сақалды біреу. Бір аяғын сылти басытын сияқты. Ербол бұрын сөйлесіп, «қонақпыз» деп, өздерінің кім екенін айтып еді. Үй несі:

— Е, жігіттер, түсіңдер. Дәм айдап келген екенсіңдер! Барымыз әзір!.. Кәні!— деп кеп, Абайдың атын өзі байлады!..

Ербол бұл кісімен түс таныс екен. Абайға тыста келе жатып ақырын күбірлеп:

— Бекей Шекей дейтін екі ағайынды Байшора бар еді

ғой осы Ордада Соның Бекейі осы,— деген. Жігіттер оұл ауылда бұрын болып көрмеген-ді. Үйде от маздап жанып тұр. Қонақтар кіріп, амандасып, болжап отыр. Үй іші көп жан емес екен. Оң жақта, жер төсектің үстінде төрт-бес жасар немересін құшақтап, сар қызыл кемпір отыр. Ұзын бойлы, ашаң жүзді, аққұба әйел бар. Қырық шамасына жаңа ілінген қара көз әйел. Кезінде сұңғақ, сұлу болғанға ұқсайды. Бекейдің өзінен басқа әзірге көзге ілінген жан-андар осы.

Үй иесін Абай жаңа анықтап көрді. Бұйралау, ұзын, сары сақалы бар, қызыл жүзді, көк көзді, кесек мұрынды, сұлу адам екен. Ол жігіттерден жөн сұрады. Барыскеліс жайы еді. Үні қатқыл, даусы зор екен. Абайлар кіргеннен бері маздап жанып тұрған құрғақ тезектің оты әлі де көңілді қызу сәуле беріп, үй ішін мейірлі қонағуар, жәйлі ұядай етеді. От үстінде, ұзын аяқ мосыда үлкен қара шәугім асулы тұр.

Бекей шешесі жақтан отырып еді. Абайлардың жай-жапсарын біліп алған соң, шешесіне бұрылып, ақырын күңкілге кірісті. Бұлардың оңаша кеңесі ұзаққа созылған жоқ. Бекей түрегеліп, тысқа шығуға қамдана беріп, әйеліне:

— Тезегінді шақтап жақ. Құрғақ отының жетпей қалар. Қазан көтеруге суың жетуші ме еді?.. Мен әлгі бір баланы алып, мал қамдап келейін. Қазан суыңды қамдай бер жылдам,— деп бұйрық берді. Әйелі үндеген жоқ, бар айтқанын қабылдап, мақұлдаған сияқты. Аздан соң тыстағы Бекейдің қатқыл зор даусы шықты.

— Наймантай! Уай, Наймантай! Уа, бер келші, батам!— деп, біреуді шақырып жүр.

Шапшаң қайнаған шай Абайлардың алдына жасалған кезде киіз есік шалқасынан ашылып еді. Ашып тұрған Бекейдің өзі екен. Кіргізбек болғаны — соятын мал. Үй ішіндегі лапылдаған оттан үркіп, тыпырлай тырысқан қызыл кебені көлденендетіп итеріп, бала жігіт Наймантай кірді.

Қыс ортасына жетпестен арамза боп туған қызыл кебе семіз көріңді.

Абайлар шай ішіп жатыр. Қызыл шыт көйлегін ышқырына қыстыра, түріңкіреп алған ақ қатын, бұл уақытта от үстіне ошақ құрып, қазан асып, суын ысыта бастаған.

Бекей енді үйдің екінші жағына шығып алып, қонақтардың шайын өзі құйып отыр. Кебені Наймантай тез

сойды. Бас үйтіле бастады Абайлар шайға қанып болып еді.

— Әлгі Шүкіман қайда? Сағам келіп болыспайды-ау!— деп Бекей, мал сойыла бастағанда бір-екі рет біреуді атип еді.

— Қайтесің, Шүкіманды? Ана үйде күйеу балалардың қасында отыр. Өзіміз де жайлаймыз ғой! Ойнай берсің!— деп, әйелі ол аталған кісіні шақыртпады.

Ербол Шүкіман деген атты естігелі «бұл, қыздың аты-ау! Әлде осы үйдің бой етіп қалған қызы да бар боғар ма екен?»—деп ойлана түсіп, айналаға анықтай қараған еді. Сол жақтағы Бекейдің ағаш төсегінің бас жағында тағы бір жер төсек бар екен. Көрпе-жастығы қызыл-жасылды, жаңа төсек тәрізді. Егер бұл үйдің қызы болса, ол сол Шүкіман да, мынау соның төсегі болмаққа керек. Үй ішіне үндемей көз тастап отырған Ербол осындай жайларды топшылаумен болды. Бекей әйелі ет сала бастағанда «сал, оны да сал!» дей түседі. «Болды ғой, ірікпеймісің» дегендей боп, бетіне қараған әйеліне:

— Әлі күйеулер де ас татқан жоқ қой бұл үйде. Шүкіман соны айтып, қыңқылдап жүр еді. Қонақ аз және өздерінің құрбылары ғой. Бүгін асты осынан ішер олар да кеп. Шекейдікіндегі келінге хабар айтып қой, қатын!— деді.

— Еңгеше ас піскенде, Шүкіман қонақтарын осында ертіп келсін. Сен барып соны айтып қой!—деп, аққұба әйел Наймантайға тапсырды.

Қазан асылған соң, тезек мол жағылып, от қызуы үй ішін ысыта бастады. Күннің жауыны да басылыпты. Далада жел жоқ жылы түн еді. Тынысы ауыр, қапырық қаранғы түн.

Үнсіз отырған Абайдың басы зедіп, пысынай түсіп, ұйқысы келді. Сонымен ас піскенше мызғып алмақ болып, жантайып, жатып қалды. Ербол да ұйқыға кеткен еді.

Абай өзінің қанша ұйқтағанын білмейді. Бірақ селт етіп оянып, басын жастықтан жұлып алғанда, анық аңғарғаны — сөйлеп, ұйқысырап оянса керек. Ең соңғы сөзі әлі көкейінде, әлі түгел айтылып та жетпегендей:

— Келі Келші бір, сәулемі!—дегенді анық айтқан тәрізді.

Дауыстап айтты ма? Үй іші естіді ме? Оны біле алмады. Бұл ояңғанда Ербол да басын көтеріп алып еді. Абайдың екі көзі қып-қызыл екен, ісіңкіреп тұр. Бастығырылып ұйқтаған ба? Бірақ әңгіме онда емес. Абай көтеріліп, отыра бере, елен етіп, сыртқа кұлағын салып, қадала тыңдап қапты. Ербол ейді аңғарды. Көрші үйден, жалғыз әйел айтқан аса бір әдемі нәзік ән келіп тұр. Соны тыңдай отыра Абай бар денесімен қозғалақтап, дірілдей түсіп, сабыры кеткендей болды. Ербол байқаса, жолдасы ұйқысыраған адамдай атқып тұрып, жүріп кететін тәрізді. Әңгіне қарап еді, күп-кү боп, реңі қашыпты. Екі көзі жасаурап, демі дірілдеп, қол нығы да қалтырай түседі. Ерекше құбылып, бұзылғандай. Екі көзі қанталаған қалпында жоғарылап, шалқалай қарайды. Ғажап сырлы сәуле көргендей, бұ дүниені ұмытып кеткен тәрізді. Ерболды асыға қозғап, қатты түртіп:

— Тұр, түр! Тұршы, Ербол!— дей берді.

Ербол:

— О не, немеце, Абай?— деп, сескеле қарады. Үркіп қалды. Ойында: «Бір нәрсе шалып кетер ме екен, өңі қалай жат еді. Ауырып тұрды ма?» деген неше алуан қорқыныш күдік бар. Абай бұның ойын ұғынып, аңғарар емес. Тымағын киіп, шапанын жамылды да, Ерболға:

— Тысқа шығайық, жүрі!— деді.

Үй іші бұлардың оқыс жайларын байқаған жоқ екен. Кемпір ұйқтап қапты. Бекей қонақтарға сыртын беріп, от басында қалғып отыр. Олардың сезбегені жақсы болды. Қатты өзгеріп, жат толқынға түскен Абай әлі оналған жоқ. Құлағы мен ынта-бейілі тыста. Жалғыз бір үнде. Әнде ме, әлде? Алғаш шапшан түрегелген жерде буын-буын қалтырап, жығылып қала жаздады. Ербол ғана сүйеп қалып, зорға дегенде буынның бекітті. Бірақ сонда да өзін өзі аңғарып жүрген жоқ. Бір тұмай, түс ішінде, алдағы бір ғана сәулеге асығып қалтырап, ұмтылып бара жатқандай. Оқшау, сұлу ән үзілген жоқ. Содан кұлағын алмайды. Көңіл-дені соған ауып, ұйып қапты. Есікті қалай тауып, үйден қалай шыққанын да білмейді. Тысқа шыға сала, Абай тымағын жұлып алып, ән шыққан жаққа бар сұлдерімен ұмсына түсіп қатып, жабысып, тыңдап қалды. Ән — «Толайкөк». Енді ғана нәзік ырғақ соншалық бір сұлу сәнмен, еркеленіп, толқып кеп, баяулай басылды. Ән бітті. Абай Ерболға қарай ұмтылып қап:

Тоғжан! Япырау, мынау Тоғжан, Тоғжаным ғой

мынау! Дәл өзінің үні Айшымаған өз ырығы Өзі нақысы
ғой. Ербол ау, мен қайла тұрмын осы? Мынау үйде мені
шақырып отырған Тоғжаным ғой!— деп, бар сабырдан
айрылып, тағы да өзгеше бұзылып кетті.

Абайдың құбылғаны орасан болғанмен, енді Ербол бұ-
ны түсіне бастады. Шынында өзі де қайран боп тұр. Жа-
нағы үн бұған да алғаш үйде естілген кезінде-ақ бір та-
ныс дауыстай тиген. «Осы кімнің даусы» деген ой бұған
да келіп еді. Бірақ Абай дегбірі қашып, ес тоқтатпаған
жас баладай бол, ала тұрып, ұқты тып барады. Ерболды
сүйрей жетектеп, аяғын шыққан үйге қарай ентелеп, есі-
дерті ауып кетіпті.

Тоғжанға деген Абайдың ынтықтығы, ауыр арманы,
ұзақ жылдар бойында айықпаған қалың шер екеуін жол-
дасы жақсы білетін. Бірақ, сонда да, дәл осы қазіргідей
боп Абайдың тақаты кетіп, жап ұшырған кезін Ербол
көрген емес. Мына түрінде көлденең, жат жұрттың көзіне
өрескел болатын бір істер істеп, оғаш сөздер сөйлеп жібе-
ретін сияқты. Соны ойлаған дос жігіт. Абайды қатты тар-
тып, тоқтатып ап:

— Өй, Абай, тоқта! Бұ не? Отқа түссеміз бе? Әуелі ес
жияық. Мәнінді айтшы өзің!— деп еріксіз кейін бұрып
алды.

— Жок, осы үйде Тоғжанның өзі отыр. Өзі емес пе?
Тым құрса соны ғана біліп берші!— деп Абай әлі де
ырыққа көнбей жүр еді.

— Жарайды, Абай, азғантай сабыр етші әуелі. Екеу-
міз бірдей бармаймыз ол үйге. Мен барам да біліп шы-
ғам.

— Бар, бар ендіше. Басың сұқ та, қайта шық. Дәл
осында Тоғжан отыр.

— Ойбай, Абай, ұйқысырап тұрсың. Қайдағы Тоғ-
жан. О жок.

Абай сөйлетпей, тым салды.

— Қой, Ербол... Айтпа оны. Жаңа ғана өзі келіп аяң
берді!— деп.

Ерболға мынау сөз әсіресе жат сезілді, шалық сөздей.
Бірақ Абайды жамандыққа қимаған дос көңлі аяң кетті.
Оны кіші інісінің етіп, еркелеткендей боп, шын кешірім-
мен күліп жіберді. Оң қолымен қапсыра құшақтап алды
да, Бекей үйінің сыртына қарай алып жүрді.

— Ол әннің айтушысы қазір қасымызға келеді. Аз-
ғантай тақат қылайық та, үйден тосып алайық. Бірақ,
«аяң берді» дегенің не? Өзіңнің осынша, балаша қатты

өбігерге түскенің не? Соның мағаян мәнін айт!— деді. Бұйыра сөйледі.

Абай өз мінезінің Ерболға соншалық өрескел, окшау тигенін енді аңғарды.

— Мен мәнімді түгел айтайын. Қазір «бала» де, «есілаң» де, «шалық» де... Өзім де білмейім. Бірақ өмірде бағымнан кешпеген ғажап жұмбақ бір халде тұрмын. Тек осыны айтпас бұрын, сенен серт алам. Кім келеді, қашан келеді, жұмысым жоқ, тосар тақатым жоқ. Қазір менің мәнімді естисің де, мынау үйге барып, барлық жапын алықтап жөріп келіп, маған хабар етесің. Осыған уәде бермесен, жөнімді айтпаймын,— деді.

Ерболдың екі иығына қос қолын артып бір құшақтай түсіп, бір сілкіп қойып, асықтырып жауап күтіп тұр еді. Ербол бөгелген жоқ, барайын деп уәде берді. Содан кейін Абай бөгелместен, демі дірілдеп, асығып сөйлеп, өз басынан жаңа ғана кешкен, сыры жат бір жайды жолдасына баян етті:

— Бұл түс емес! Дәл анық, айқын өңім. Өңім болмаса таңғажайып бір хал, Ербол. Басында сол кәмшат бөркі. Шолпысы, қара мақпал кемзалы да баяғыша. Сонау Жәнібек өзеніндегі түн екен. Өмірде, аз көрген сағаттарымда ешуақытта бұндай ұмтыла жақындап, бұндай еркін, ашық келіп көрген жоқ еді. Бір сыпайы ұяңдық тарта беруші еді ғой! Мынада соншалық жалын атып кеп, ыптызардың үнімен: «Аңсадым ғой, зарықтым ғой!»— деді. «Өзің үйреткен «Топайкөгің» бар еді. Соны мен күндіз де, түнде де айтам. Тыңда мені» деп тұрып, әсем үнмен бір ауыз айтты да, «енді кел, келші жақын. Мен міні қасыңдамын, бөгет жоқ, қасыңда жалғыз тұрмын ғой!»— деді. Мен де құшағым жая ұмтылып: «Кел, келші, сәулем!»— деп барып, оянып кеттім.

— Рас, сен сүйдедің. Соны айтып ояндың!— дей берді Ербол.

— Тұра тұр. Ғажап... Көзімді ашып алсам түс екен. Бірақ өн «Топайкөк», дәл Тоғжанның өзі, соның алдында ғана айтқан қалпында, дәл Тоғжанның өз үнімен айтылып, үзілмей шырқап тұр. Өзге түс болсын, осы не? Түсімде анау! Ал өнімде, ешбір басқа кісінің үні емес, шын жарымның өз үні, қақ қасымнан шығып тұрғаны несі?— деп тағы да таң болған күйде тақатынан айрылды. Қозғалақтап жүріп кетіп, Шекей үйіне қарай тағы да жалт етіп, шұғыл бұрылды.

Абай осы кеште болған өз халін бұл түнде де, ертеңін-

де де түсіне алмай кетті. Атығида Ербол екеуі ойлағандай «ғажайып» ешнәрсе жоқ еді. Оның көргеннің басы түс болатын. Тоғжанды түсінде көріп жатып тынышсыз ұйқыдан шала ояна бергенде, анау үйдегі ән естіліп, ол түсіне араласып кеткен. Сондай ұйқы мен ояудың түспен өңінің арасында әсіресе шаршаған күнгі ұйқыда болатын қызық бір, аралық хал еді.

Ерболдың жаңа берген уәдесі бар. Ол Абайға енді екі айтқызбай, өзі жөнелісі. Көзіңде жолдасына:

— Жә, тұра тұр енді, мен барып шығайын. Сен мені тыстан тос, тез шығам!— деп кетті.

Айтқанындай аздан соң Ербол Абайға қарай асыға басып, тез оралып келді. Бірақ қазіргі Ербол, өзі де, жаңағы Абайдан да бетер аңтан. Келе бере, жа асын ұстап, даусы қатты шығып, аптыға сөйледі.

— Құдай-ау, сенің көргенің түс емес, Абай. Өзі, дәл өзі отыр.

— Не дейсің, жаным-ау! Тоғжан ба, өзі ме? Бәсе! Бәсе!— деп, Абай үйге қарай жүлқына берді.

— Тоқта!— деп Ербол қатты бұйырды.— Тоғжан емес. Өзі емес!

Абай оқыс бұрылып, қинала түңіліп:

— Өй, не деп тұрсың? Не деп кеттің?— деді. Ерболға ыза бола бастады.

— Өзі емес. Бірақ дәл өзінің егізінің сыңары. Айналайын құдай-ау, айнымаған Тоғжан және сол Жәнібекте көрген қалпы. Уылжыған жас күні. Тоғжаннан айырса танығысыз бір қыз отыр.

— Рас па, өй! Бұ не ғажап? Ән салған да сол ма екен?

— Әнді кім салғанын білгем жоқ. Аты-жөнін де сұрамадым. Тек көрдім де, есім шығып қалды.

— Ұқсағаны шын болса, ән де соныкі. Басқаныкі болу мүмкін емес.

— Соныкі, мен де солай ойлаймын. Түсін көріп тұрып, тіпті сұрауды да керек емес деп білдім. Ал енді бұл не сиқыр, Абай-ау? Шырт ұйқыда жатып, сен қалай сездің? Тегі бір көріпкелің бар ма, жаным-ау? Түс демеймін бұл сәуегейлік қой бір. Әлде тіпті екеуміз де бірігіп ұйқыдан шатасып тұрмыз ба?—деп Ербол, өзі де шалық шалған кісідей бола бастады.

«Айнымаған Тоғжан» дегеннен бері, Абай осы ғана бір сөзді қайта-қайта күбірлеп айтып тұр. Жүрегі аттай тулайды. Қоңлінде қуаныш та бар. Бірақ, ұқсамай шы-

ғып, осының бәрі түс, сандырақ қана болып, айыққан сағымдай жоқ бол кете ме деген қорқыныш та бар.

Енді не де болса бір сәулеге асыға ұмтылып, ұсынып тұр. Өртеп кетері от болса да, сол ұсынған бойында, талпынбақ та қуламақ.

Екеуі де үйге қарай басты.

Сол кезде Шекей үйінің есігі ашылып, далаға қызғылт сәуле түсті. Күле сөйлесіп, тысқа шығып келе жатқан еркек-әйел дауыстары білінді.

— Әне, солар да шықты. Қазір ас ішуге бәрі тегіс. Бекей үйіне кіреді!— деп, Ербол Абайды өз үйлеріне қарай тартты. Олардан бұрын кірмек.

Екі жігіт үйге келіп, бұрынғы орындарына, төрге отырысты. Ербол отқа жақындай түсіп, тезектің отын көсеп, қағыстырып жатып:

— Жарығырақ босып, осы отқа кішкене қол тигізейінші!— деп жатыр.

Абай асығып күтіп отыр. Жастар онша тез кірген жоқ. Тыста да әзіл-сыңқыл дауыстары шығып, біраз бөгеліп қалды. Үйдегі Бекей мен Наймантай су, шылапшып қамдай бастады. Аққуба әйел енесін оятып, тұтқыш алып, қазанға жақындап келіп еді.

Осы кезде киіз есік шалқасынан ашылып, келуші қонақтарға жол берді. Әуелі үйге екі жігіт кірді. Тымақ, шапандары жұпшы. Саптама етіктері бар, жүздері төменшік, ұяндау. Сәлем беріп, иіс қып кірген күйеулер екен. Соларға ілесе ұсақ қыздар кіріп жатыр. Бір-екі келіншек кірді. Жыпыны жеті-сегіз кісі. Абай көрін алмай, сабыры қалмай кадалып отыр. Елі да бөгелістің соң, басына сұрғылт шапан жамылған бетінің жарымын бұркеңкірей түскен, орта бойы бір қыз кірді. Мұрғы қоңқақтау, қара торы көрінді. Шекей қымы — қамалдық осы болу керек. Дәл осының артынан шалқасын ақырлы сылдырап, ақ жүзіне жала ау қымалы нұрдай жарыққан анық Тоғжан өзі келді екен. Сыпайы жұпшы, күліп іреп кірді. Мінсіз аппақ тістер қолмен кайғандай. Екі бетіндегі нәзік жарастың қызығы, асығып күткен қызыл арай таң сәріндей.

Әлі де айықпаған ұяң сыпайылармен қонақтарға қарап ақырын амандасқанда, реңіне шұғыл толқын кірді. Бет ұшындағы жұқалаң қызыл тұтасып, бар жүзіне ду етіп тарады.

Үлбіреген, бала жастықтың аса қатты қысылған, қымсынған белгісі білінді. Оны ұялтқан Абай еді.

Орта байлы, дәл Тоғжанның өз байында. Бар мүсіні келіп тұр. Бет бітімі, ақ қызылы жаңа Ербот айтқандай, айнымалы Тоғжан. Бұның да жібек талан, қол ақ қарашашы бар. Мұрын, аузы да, бір қарағанға ма, дәл сол сарғылышты қашығының Абайға ерекше ыстық көрінетін аса сұлу, сүйкімді ауыз, мұртындай. Аз көтеріңкі қырлы мұрны үш жатыңа келгенде жұмырланыпқырап, өзгеше келісті біткен. Жұқалаң қызыл еріндерінде балалақ, кі-нәсіздік лебидей, ыстық әсер демі бар. Айналасын қуанып, сүйсіндіргендей, жазықсыз нәзік күлкі қуаныш бар. Анық Тоғжан жары осы. Бірақ, жаңа түсінде көрген сияқты, ертерек күндегі үлбіреп тұрған жас Тоғжан. Ең алғаш сәт сағатта Сүйіндік үйінде, көктем кешінде, Түйе-өркеште көрген сол сұлуы. Қайран, ғажап хал үстінде жаңа туған ай көрді. Бұрынғы сүйікті айдың, қайта жаңғырып, айнамаған тұлғасымен қайта айналып келіп, тірлік а панынан, өзіне сай оқшау орнын алғанындай.

Ақыл, сезім осы сәтте, қыз келіп орнына отырып болғанша, жұмбақ тұман мұнарға батты. Абай өзі де, ай-пала жұртты да тегіс ұмытыпты. Тек қаңа түс артынан болған жүрек құйынын аңғарады. Енді соған қосылған, бар сыры жат көрініс келіс мынау.

«Қасындамын. Міні келдім!» деп еді ғой. Дегені рас, жалғаны, жаңсағы жоқ. Өзі, өзі келді. Уыздай таза боп, үлбіреген сезімтал күйде, нәзік жүрек толқынымен, дірілімен келді.

Жас қыз кірген кезде қатып қарап қалған Абайдың рені тінті жат еді. Екі көзі шарасынан шығып тесіле қадалып қопты. Қаны қашқан жүзінде аспаннан тағдыр жүлдісін күткендей жат ажар бар. Аңырған, аң-таң дағдарыс бар да, ерні күбірлей түскен, үнсіз сыйыну бар.

Үйге кірген жұрт амандасып жатыр еді. Абай оны сезген жоқ. Ешкімді көрмей отыр. Жалғыз ғана бір жанға ынта, бейлі ауған да құлаған.

Сезімтал сұлу өзіне қадалған көзді кіргеннен-ақ аңғарып еді. Қысынып тұрып, амайдасқан да болатын. Бірақ көз айырмай, есі пұтандай қадалған жігіт қыздың амандасқанына жауап та қатпады. Құр болымсыз ғана ерні жыбыр етті. Сұлу жас осыдан қымсынып, қып-қызыл боп кеткен.

Ербол Абайдың сөлкет мінезінің бәрін бағып, танып отырып, үй ішімен, жаңа қонақтармен ашық, жарқын сөйлесіп жатыр. Күйеулер осы Мамай руының ішіндегі

Еламан екен. Олардың ауылын, ақсақалдарын Ербол біледі.

Қай енді бұлардың ауылдары қайда? Сыртқа, жайлауға көшті ме? Шыңғыс асты ма? Сондай да дылы хабарларды сұрап отыр.

Қыз жөнінде Абайдың жалғыз абайлараны — ол осы үйдің ба тасы екен.

Қонақтар жайғасып отырған соң, Бекей оған қарап:

— Шүкіман қарағым, ана жақтап апана болысып, орамал әпер, дастарқан жайып жіберсеңші! — деген.

Сонымен Шүкіман отырған жұрттың алдына жалғыз жүріп, бір-екі сыпайы жәй қозғалыс жасап, бой көрсетті. Қемзалы, ақ көйлегі бұның да барлық бой тұлғасына жарасып тұр. Тек басындағы бөркі ғана келмейді. Көнемеу, сарғыш құндыз екен.

Абай ішінен «алып тастар ма еді» деп, іштегі қиял — көрік реңін бұзғандай көріп отырды. «Шүкіман» деген атын да жақтырмады.

Ас үстінде күйеу жолдасы — шоқша сақал кара жігіт пен Ербол өңгімесі үзілген жоқ.

Шүкіман Абайды сыртынан білетін. Үйткені осыдан бірер жыл бұрын осы елдің Қоңыркөкше деген болысына Құнанбай баласы жас жігіт Абай болыс болды дегенді естіген болатын. Осы қыста сол болыстықтан өз ықтиярымен түскенін де естіген. Бірақ, оның бәріне Шүкіман баға беріп, ой тоқтатқан емес-ті. Абай туралы жақсы сөзді де, жамап сөзді де көп естіп білген жоқ.

Алыс, биік сықылды, қатқыл, суық ызары сезілетін Құнанбай деген мырза бар. Соның болыс болып жүрген баласында бұл кішкене, момын ауылдың не ақысы бар? Мырза атансын, болыс атансын — бұндағы жұрттың жұмысы жоқ. Соның ішінде әнге жаны құмар, тірліктен бала қызығын еркелеп еркін жүрген Шүкіманның, әсіресе, жұмысы жоқ.

Бағана Шекей үйінде де Абай келгенін естіп еді. Бірақ көруге асықпаған. Жаңа келіп, өзі амандасқанда, Абайдың үн қатпай, жауап бермей қалғанын ол жаманға жорыды.

Асқақ, жуан ауылдың мырзасы амандықты да қимайтын шығар деп, ыза бола, реніш ала, бой тежеген. Абайға енді айналып көз салған жоқ.

Ас артынан үлкен қара шәугім қайта асылды. Тағы да маздап, жайнап, көңілді от жанды.

Наймантай анау үйден қоңыр домбыраны алып кеп, күйеу жолдасына берді.

Бекей бұл жігітке қарап:

— Балалар, ана үйде ән салып, даурығып отыр ендер ғой. Бұнда да қымсынатын жер емес. Ойнап, ермек етіп отырындар, шырақтарымы!— деді. Бекей Абайға бұрын да жағып отыр еді. Мынасы тіпті тапқан ақыл болды. Оның сөзін қостап, енді ғана тіл қатып, шырай беріп бұл да:

— Рас, құрбылар. Мұнда келіп, бізге қосылып ойындарың шырқы бұзымасын. Жаңа бір әсем ән де естіліп еді. Тосырқап, жатырқаманыз шыр!— деді.

Ербол да «сол бір ән» деп қадай сөйлеп, тілек етіп отыр. «Айтушысы өзіңсің ғой» дегендей, Шүкіманға қарап сөйлейді.

Шүкіман қысылып, қызғылт тартып жымиса да, жауабынан тартынған жоқ. Мөлдір, нәзік үнменен ақырын күлді де:

— Ән бізге ғана ма екен? Көп естіп, көпке қанып жүрсіздер. Өздеріңізде ғой. Қонақ кәдесі тағы бар ғой!— деп, Абайдың өзіне қарап, тағы күлді.

Күлкісінің үні соншалық сыңғыраған, сонша бір мөлдір, нәзік еді. Бұның күлген үні Торжан даусынан да әсерлірек. Құлақтан кетпестей ән тәрізді күлкі екен.

Абай іркілген жоқ.

— Жол жора мені тапса, мен жаман да болса бір ән тауып көрейін!— деп, үй ішін ырза қып күлдірді де, домбырасын ширақ тартып, күйлеп алды.

Сезімге толы қоңыр әнде Шүкіман естіп білмеген мұнды сұлу сөз бар еді.

Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде сірә, сендей маған жар жоқ
Саған жар менен артық табылса да!..

Бүгін бұл сөздерде дағдылы арман емес, жалын сенім тәрізді, жарық сәуле елесі бар. Иесін тауып, соған ғана арналғандай. Үн толғауы, ән ырғағы сондайлық үміт жарғасына қарай ұмсына созылып бой ұрды.

Абай үй ішінің сүйсініп тыңдағанын байқап осы әннің үш кайырып айтты.

Содан кейін Шүкіманға қарап өзі тілек етіп:

— Шүкіман, еруліге қарулы бар еді ғой. Жаңа ана үйде айтылған «Топайкөкті» мына Ербол өкесүміз ұмыт-

қамыз жоқ. Оны кім айтып еді деп сұрамаймыз да. Айтушы сіз дегенде жұмағымыз жоқ. Соны тек бір қапырып айтуғаңыз екен! — деп.

Шүкіман кішкене әзіл қатып, тағы да сәнмен күліп: — Қап, ол әнді айтқан, ана үйде қалған біздің бір көрі жедгемі ғой, шақыратын екен! — деп, жігіттің өзі өзіне сенімді ігіл азырақ ажуа қып отырды.

Қасындағы ұсақ қыздар мен қалыңдық та күліп, алдаусыратпақ болып еді, Абай мен Ербол көнген жоқ, и аябады. «Өзіңсің», «өзің айт» деп ынтыға сұрады.

Осыдан соң Шүкіман «Топайкөкке» шырқап кетті. Ғаркем үні еріксіз ұйытып барады. Жібек талдай жіңішке бұралған, бөлек саз тапты. Абайға ән жер үні емес, өмірде сірә естілмеген, сымбат пен сыр лебізіядей. Жігіттердің өзіне таныс болғанмен, «Топайкөк» бұрын мұндай үнде, дәл осындай жан бітіп, ішін ашқан емес-ті. Абай табынып, ұйып тындады. Бір ғана сәтте Шүкіман жүзіне көзі түсіп еді. Сұлу жас қыз енді қымсынбайды. Барлық сезімтал жүрек, тал бойы мен күй ырғағына берілген екен. Жіңішке қасы кейде аз шытынап, кейде көтеріле көріліп, іш толқынынан леп-леп елес береді.

Қазіргі Шүкіман нәзік ырғақ, мөлдір саздың тұсында бар қасиетін аша түсті. Өзгеше өнер нұрымен балқыған, ерекше сұлу еді. Әнінде, ашық айқын бір келісті сарыннан басқа, үзілмей ілескен, майда, рахат саз, бір күміс лебіз толқын бар.

Жігіт жүрегіне, өсіресе, сол ілес үн өзгеше ыстық әсер етеді. Көз алдынан нелер сұлу көріністер өтіп жатыр. Ай сәулесі сылдырап аққан жіңішке бұлақ жүзіне түсіп, жарқырай қуана ма? Түн үніне сүйсініп кеп, нұр сәулесін төккендей бола ма! Сондай бір сурет, әсіресе, көп елестейді. Шүкіман тағы да баяу толқытып, салмақпен еркеленіп кеп, ақырындатып барып тоқтады. Жұрт тегіс жымжырт сүйсініп, бағыпа тындап қалған екен.

Абай демін ішіне тартып, үздігіп қалыпты. Қуаныш, бақыт араласқан жарқын жүзбен қатты күрсінді. Шүкіманға қарап, үндемей басын иді.

— Айтушысына кездеспей жүр екен ғой, сорлы! Мынандай боп айтылған «Топайкөкте» арман жоқ! — деп, Ербол тамашалап отыр.

Бұл Абайдың да ойы еді. Бірақ ол іштегі рахат күйін бұл арада сөзбен айтып жеткізе алар емес. Көңіл толы нұр сәуле тұр, көрнеп толқытқандай... Тіл қатып, сөйлеп көрсе, сол шексіз рахатын өзі бұзып қуғандай болар еді.

Жалғыз ұғып білгені, ішінде күн тугандай. Анық бақыт сезеді, Күдер үздірген, жоғалтқан бақыт, қайта оралып өзі желіп, еркелеп аяп, қайта тапқандай.

Осы сәтте Абай ойында қайтпас берік байлау туды. Бір кезде жастық, амалсыздық, өлсіздікпен айрылып еді. Кешірімсіз кінәлі еді өзі сол үшін. Енді мынау жұлдызынан көз жазбақ емес, айрылмақ емес... Дүние ойран болсын. Ата-ана, ағайын-туған жат көрсін. Барлық әлем оғат десін, безсін бұнан... Сонда да мынау көріктен Абай безбек емес, айрылмақ емес. Айрылар болса тірлік те керек емес. Бар мұрат арманы енді қайтып бұрылмастай боп, осы қиял, осы байлауға бекіп отыр.

Жастар жиыны тарқағанда, Абай Шүкіманға қайта-қайта бір сөзбен алғыс айта берді. Демі дірілдеп, жүзі өзгеріп жігіттің аузына басқа сөз түспей тұр. Шүкіманның көңлі жүрік, сезімтал еді. Ол сыпайы сызылып, қызара күліп тұрып, Абайға соңғы рет көзін салды. Қазір ол бағанағы жігіт емес. Алғаш көргендей пая, суық танылған Абай емес. Жүзі жылы, мінезі майда жан секілді. Барын ірікпей жабыса тартар, жақын адамдай сезіледі. Шүкіманның көрмеген, күтпеген жақсысы сияқты Қыз оны туысындай көрді. Жақын шырай беріп, ұзақ қарап, қоштасты... Жатарманға келгенде, Шүкіман бір жақын жеңгесінің үйіне кетті. Әуелі күйеу қонақтарын ертіп шықты да, содан өз үйіне оралған жоқ...

Ертеңінде Абай мен Ербол Шілікті кезекпен аттанып шығысымен, Шүкіман жайын аузына алысты...

— Керім... Керім... Несін айтасың!— деді Абай.

— Әй, керім! Әй, керім!— деп, Ербол ал сұқтанып, тамсанудың үстінде еді.

«Абай «қалай айттың қалай айтты?» деп жолдасының жаңағы айттысын қайта-қайта қайыртты да:

— Ал мен бір нәрсе айттайын ба? Бұны Шүкіман деген аты сұлу емес. Сай емес. Жаңа ат поямыз. Оңы дәл осы жрада сен тінтпек. Шүкіман аты қалсын, шын аты Әңгірім! Әңгірім болады!— деді.

Бұлар әңгімесі тағы да түндегі түстен басталып, ғажап, қайран шындықпен аяқтаған, тап тамаша сырға оралып жеті еді. Елеуі де ұзақ сөйлегенмен, не сыр барын, нендей халден осының бәрі туганын біле, ұға алмайды. Дағдыра береді. Ең аяғында Абай өзі бір тұспал, бояжал жасады.

— Ербол, ақылға сипаса да, мен бір сөз айттайын ба? Дәл осындай боп, түсінде алдын көру,— не соған салын-

ған сәуегейдің, көріпкел, бақсы-балшының ісі. Немесе кітаптар айтатын әулие, пірдің ісі. Мен мұның бірі де емен. Қалайша көрдім? Мерзім алып, болжал етіп жүрген жә м емес. Бірақ ақыл санамен жүретін көптең басқа, осындай сезімтал сергектік тағы бір жандарда болады. Ол — ақындар. Осы мен тегі ақын болсам керек! — деді.

Ербол Абайдың ақындығына ден қоюшы еді. Бірақ мынау жөнді түгел ұрынған жоқ, үндемеді. Жат жұмбақ деп санаған күйде қала берді. Абай да, ол да түндегі түс жайын дұрыс түсіне алмай, тек бал ашқандай боп, бұлдыр болжал жасады. Бірақ, «ақын болсам керек» деген сөзді Абай қазірде бір айқын сезіліп келе жатқан шын шабыт үстінде айтқан еді. Жол Шілікті кезеңнен асып ап, тура тартып, Орданың теріскей төсіне қарай сұлады.

Жүргіншілердің қарсы алдынан Шыңғыстың желі есті. Алыста, сахраның ғажайып ертегісіндей боп, сұлу сағым толқынданады. Неше алуан бейнелер, елестер шығып, бадырая түсіп, ереуілдеп қояды. Кейде олар көк мұнар ішінде қалқып, көтеріліп, жерден үзіліп, аспандап кетеді. Кейде тау, кейде қыстау, мола, кейде тоғай сүйтеді. Осы сағым ар жағында, көкшіл мұнар арасында. Шыңғыстың қалың қатпар, қара көк биіктері көрінеді.

Айнала, бар дүниені ал қара көк бетеге мен шашақтанған алкүрен көде басыпты. Анда-санда жол жағасында түп-түп ши кездеседі. Теңселіп, ырғалып, тобыменен бір ғана нәзік, ызың үн салады. Өз хорымен өзі боп, бар тобы бір ынтымақ күйін тартып шайқала ма? Балапан көгін бауырына алып, о да жаңа жастық, жаңа көктемді мәдіктай ма?

Қуаныш, бақыт сездік тұрған ымдап...

Сырымды сөйлеп келем сөзбен сындап,

Ессе бір суыл қағып, жел сырласып,

Изейді шилер басын шын-шын шындап...—

деп, Абай бір құлақ күй іздегендей болды. Бұл күнге дейін арылмай келген көңіл кірбеңі, түннен бері, дәл осы сәтте, өз-өзінен — көзеліп, жадырап кеткендей. Қиял шабыт жолы да сол кеудеде саңғырап ашылғандай. Өлең асығып, қыстығып шыққандай, неше алуан бұралып, тез-тез оралып келеді. Жүректе ұйтқып асыққан қуаныш бар. Орныққан, тұрақтаран ой жоқ. Қызу жастық, кейде фентек, шәлкес сотқарлық тілегендей де боп кетеді. Қазіргі термелеп келе жатқан өлеңдері де дәл осы жүрек күйіне сай, үзік-үзік шығады. Дірілдеген шолақ тыныс-

тай боп, жиі-жиі ауысып, сан бұралады. Сан рет ырғағына жаңылып, құбыла түсіп, лықсып-лықсып шоғыады. Әншейінде өз өлені жөңінде, Абай өзі іздейтін бір қалыпты айнымас ырғақ, аумас «уәзін» жоқ. Бір кезде ол.

Сенсің жан далағі,
Сенсің тән шәрбаті...—

деп шығыс ақындарынаша, сұлдер тауса термедейді. Оған орай өзінше ән-әуес илестірмек болады. Құи тілі де өзінен таппақ. Кісі айтқанды айтса, өз сезімі емес, оған сай емес, жалғи жыр айтып қоятындай көрінеді. Тағы бір толқыған сәтте Тоғжан Әлгерім екеуінің де кәстарын көз алдына келтіріп, шісіз ыстық, сұлу көрікті тамашалап кетіп:

...Жанке жара қасы сызып қолған
Бір жан а ұқсатқын туған абды...—

дейді. Сол айы бұрынғыдай аспанда емес, алас емес, бұны таңдап, танып көліп, енді қасына жақындап төнгендей. Осыны сезген сайын Абай тостаусыз жыр тереді. Жүректе, бала күні, жас бозбала күні шайтанның қуанып оянып, қайтадан сабырсыз шаттықпен ойнақшындай. Қазір қарсы алдынта бұлыңдаған сағымдай боп, ендігі тіршілік те ертегі қиял рахатына қарай дулатып тартады. Жастығын, шексіз шат жастығын қайта тапты. Сағынып, сүйсініп тапты. Соны табумен бірге өзінің ішінде қыстығып, бұйығы тартып, бой тежеп жүрген ақындықтың да ентелей тулап қанат қалқанын көрді. Өленінде ұшы-қиыр жоқ.

Бақыт тапқан, азаттық алған тор құсындай елбіреп, ойнақ салып келе жатқан, еркелеген сөз бар. Оңай ойнап құралған ырғандар мен ұйқастар бар. Кезек-кезек ауысқан, шапшаң ауысқан жеңілдігіне қарап, соған үйлесе кететін әндер де ойына әлдеқайдан түсе түсе кетеді.

«Осы мен ақын болармын!» деген Ерболға айтқан сөзі қазір ұзын, сұлу, елсіз тыныштық жол бойында өз ішінен үздіксіз күй тауып келеді.

Абай Ордадан шығып, дәл Қарауылға жеткенше, түстік жерге барғанша айықпай, айнымай жыр шертті, өлең тебірентті. Қай жерде, қалай келе жатқанын мүлде ұмытып кеткендей. Тек Қарауыл суының бойына ілінген кезде ғана түс-қиялдан аз оянып, селт еткендей болды. Бұл ояну да рахат еді. Елді, жерді қыс бойы қатты сағы-

нип қалған екен. Өзінің туған қоныс, иткелері. Әсіресе
өзінің ең ыстық көрген өзені — Қарауыл

Қаз алдында тізбек-тізбек елес суреттер өтіп келеді.
Ең алғаш Тоғжанды көргенде осы өзеннің бас жағында-
ғы, аңғар атыста көкшіл тартқан — Түйеөркеште көрген..
Осы Қарауыл суы тасып жатқан. Ашулы ағыс тулап өтіп
жатқан шақта, Абай Тоғжанды ең алғаш рет жазықсыз
бата тағалымымен ыстық, ыстық құшағына алған. Сол
Тоғжан жүйелі, арманды еткен Тоғжан бүгін, міні,
жылдар, зарлар, мұңдар бәрін сағым етіп ұшырды. «Ол
жоқ, ол бекер. Мен әлі сол ғана уыз жас қалпымдамын.
Сондай ақ, кіршіксіз көңілмен сені қайта таба алам. Сүй-
іп, сүйсіндіріп, бақытты ете алам» деп келіп тұр.

Өлең қиял серпіні енді анық ойға әкеп соқты.

Абай ендігі сырына Ерболды ерекше сеніммен тартты.
Түннен бері көңіліне келген байлауын айтты. Бұнысы
кешеден бергі алай-түлей құйын сезімнің, сабыр білмес,
шолақ, берік байлауы.

Сырын ірікпес досына түннен бастап, бүгін таңертең-
нең бергі және жол бойындағы қиял сезім құйынын ай-
тып кел, ең аяғында:

— Ербол, кіналама, ұқ мені!—деп алды.

Өр кезде оқыс іске бекіңсе, Ерболға алдымен түсінік-
ті болғысы кел, осылай бастайтын. Ербол әлденені сез-
гендей сықсия қарап, жымиып күле түсті. Досын ұғып та,
ташып та келе жатқан сияқты. Абай оның пішімін баққан
жоқ еді. Айта берді:

— Мені ендігі тіршілік бұрын баспаған бір жағаға
тартты. Мен татпаған, маған бұйырмаған бір дәуренге
мезгеп кетті. Барам, тілегім осыған ауды. Мен Әйгерімді
жар етемін, аламын!— деді.

Жолдасының Әйгерімге құмар болып аттанғаны Ер-
болға айқын еді. Дәл, бірақ «аламын» дегенін күтпеген-
ді.. Ашырып қарап, тез жауап бермей, ойланып қалды.

Емеуінің ендігі жолдағы әңгімесі осы болған.

Шығыс асып, күн бата Шалқарда отырған Ұлжан
пұмылына жеткенде екі жігіт Абайдың осы байлауына бір-
жолата тұрақтап, келіскен еді.

Шалқар деген кең төскей, мол жайлау құалырып тұр
екен. Өзені тұнық, бұлағы тастай сұмқ, көгалы ұшан-
геніз, ұзыны мен көлденеңі бірдей құран шаптырымдай.
Шалқар десе Шалқар еді. Күндіз-түн айдай, самал
бол есетін арқанын майда қоңыр желі Шалқарда, әсіресе
рахат лебіндегі майысып, желпитіп, Төрінде бетегелі

белестері бар — жасыл жібек тойданымдай. Осы Ша-
қарға бимал қонған ауылдар көп екен. Абайлар өз ауы-
лын танып-танып талай қалың ауылдарды аралап өткен.
Бұлай бұл қоныстың иелері Бақынші, Борсақ рударынан
басқа, бимал қоныс жарастырымен кеп қонған Жігітек
ауылдары да бар. Ұлжан ауылымен қарай кешкен Бір-
бай, Жуантаяқ, Қарабатырлар бар. Бір-саран Көкше
де келіп қонысты.

Сыбыға әкелген қадірлес абысын-ажын, бәзбіше-қалаң
Ұлжан ауылын басып жатқан болу керек. Абайлар тақай
бергенде, бірнеше арбаларға тиелген бір топ қатындар
шығыс жақтағы Сүйіндік қонысына қарай тартты. Тағы
бір қалың топ — салт атты әйелдер батысқа қарай тар-
тып барады. Сары-қол жақтан, Жігітек ауылдарынан
келген қонақтар сияқты.

Абай мен Ербол осы топтардың ағыр кезіне жеткен-
дерін теріс көріскен жоқ.

Қонақтарын өзі тасқа шығып аттандыртқан Ұлжан
әлі үйге кірген жоқ екен. Абайлар үлкен үйдің сыртын-
да көп қатындар, жас жігіттер, балалар тобымен қарсы
алысты.

Жұрт жаңа. Майысқан, балауса көк әлі жапырылма-
ған. Ауыл-үй нағыз тап-тап. Сол сияқты Ұлжанның өзі-
нен бастап, айналасында тұрған келіс абысындар мен
балалардың үсті-басы да тап-таза, өңшен жаңа киімдер
киінген. Жаулықтар аппақ, қос етек шұбалдан кийлектер,
қынай бел кемзалдар, неше алуан бояумен ақ үйдің сыр-
тын, көгал дүниесін өзінше шұбарта сәндендіріп, нақыс-
тап тұр.

Шеткі үйлердегі киімі жыртқық, өңі жадау сауықшы,
тезекші, қойшы қалаң әйелдері, балалары бұл топқа жо-
лай алмай, жырақтан қарап, шеттеп жүр. Күндізден, күн-
лікші қонақ әйелдер келгеннен бастап Айғыз бен Қалиқа
оларды бұл үйлер жаққа бастырмаған. Осында дағы
әйелдері бойынша, емеуі мысқылдап «ұсқынның күршір,
түге жұртты шошытып, түсіне кірейін деп көрісемісің?
Ана жаққа үст!» деп, қара лашықтарға қарай, саушындар-
ға қарай айлап салатын.

Тыстары Абайды жарқын жүзбен қуанып қарсы ал-
ды. Ол бималды аламын білдіріп, баласының бетінен шек-
кел күтіп қарсы алған Ұлжан өзі. Абайды алдына ең
кіші немересі екі үш жасар Мағашты көзден тартты.
Сүйегі ұсақ, беті жұқалап, аппақ сұр, қасы, көзі сонша
сұлу қиылған Мағаш аса бір сүйкімді, биязы қозғалыс

жасап, Абайға қарай жақындады да, еңкейе берген әкесінің мойнынан құшақтап, бетіне бетін басты. Абай мейірленіп, көтеріп алып, «Мағашым» деп сүйгенде, ол ұялып қысылған жоқ. Көптен көрмесе де, жатырқамапты. Үлкен шешесіне қарап, маржандай ұсақ аппақ тістерін ақситып күліп қойды. Әкесінің бетін оң қолымен аймалай беріп, құлдырай жабысып, қулана күліп:

— Аға, сен мені Мағаш деймісің?.. Бәлі, ұмытып қапсың ғой. Мен Мағаш емес, Әбішпін ғой!— деді.

Кім үйреткені белгісіз. Бірақ мөлдіреген моншақтай, соншалық таза, сондай сүйкімді және ең ыстық, ең сүйікті баласының аузынан шыққан мына сияқты анық кекесін Абайға аса ауыр тиді. Барлық ауыл жұртымен көңілдене амандасып тұрып, Абай жаңағы Мағаш сөзіне қайта оралды. Бұны үйреткен Ұлжан емес, оған Абайдың көңлі кәміл. Мағаш жаңағыны айтқан жерде Ұлжан Абайдың сәтте шытына қалған қабағын байқады. Мағашты арқаға қағып, байсалды, әсерлі үнмен сөйлеп:

— Өй, ақылсыз балам. О не дегенің? Кісі алыстан сағынып келген ағасын сүйдеп қарсы ала ма екен?— деген.

Бірақ шешесі солай десе де, Абай тыныштана алған жоқ. Ойдағысын ірікпей, шешесіне әлдекімді шағып сөйледі:

— Апа-ай, мына балаң не деді? Кім де болса осы сөзді үйреткен кісиде ес жоқ-ау!— деп, қынжыла сөйлеп, үйге кірді. Қалың шұбар топ күлкі-күбірі, әзілі аралас үлкен үйге тегіс беттеді.

Елдің сұрасқаны Құнанбай жайы. «Дерек бар ма?», «Хабар келді ме», «Дені сау бар ма екен?!» дескен сұраулар болатын. Абай алған хабар да шолақ еді. Тек Қарқаралыға, Өндірбай қалпеге аман-есен жеттік деген азрана сәлем болатын. Соны жеткізді.

Абайды тыста тұрып қарсы алған топтың ішінде Ділдә де бар-ды. Үлкен үйге де бірге кірген. Мағашқа жаңағы сөзді үйреткен өзі. Абайдың қиналғанын Ділдә сезді, бірақ түк өкінген жоқ. Қайта ішінен «шоқ» дегендей боп, кекесінмен күлген-ді. Алты ай қыс бойында ауылға бір күн қайтпай жүрген күйеуін Ділдә осы қыста талай ызаланып жамандап, қарғаған да болатын. «Сол жақта біреумен ілігі бар ғой. Жады болған ғой... Бар баласын, үйін ұмытқанда тапқаны кім екен? Жолың болмас, Абай, татарсың содан. Келмесең одан арман!» деп, кейде аса бір қыңыр жуандыққа басып, Ұлжанға да естіріп, тулап сөйлейтін.

Ер жетіп, оннан асып қалған Ақылбай деген баласы Нұрғаным қолында өседі. Одан кейінгі сегіз жасар қызы Күлбадан және алты жасар сүйкімді ұлы Әбдірахман, ең ыстық, ең тәтті кенжесі Мағаш — бәрі де Ділдәнің өз бауырында өсетін. Ауыл аймақ пен Ұлжан, Айғыздай ежелер болсын, бәрі де Ділдәні күтіп тұрады. Балалары — барлық үлкен аға, жеңге мен қайын, абысынның шын сүйетін ыстық ермегі. Ондайлық көп ұл тапқан және елге ыстық, жақсы балалар тапқан жуан ауылдың қызы ерек болмай тұрмайды.

Тілге де, ашу-әзілге де тоқтамсыз, томырық келеді. Ділдә Абайға ыза болу арқылы осындай қатқыл, паң, суық боп бара жатыр еді.

Абайдың мынау қайтқан сапарында Ділдә екеуін, әсіресе, ұғыстырмайтын осындай бір салқын жатқан. Ол көптен жігіткелеп біліне жүріп кеп, енді айқындап, сыртқа шығып келе жатқан шалғайлық.

Бүгінгі кеш бойында, үй іші көп жұрттан арылған кезде де Абай мен Ділдә оншалық жылы ұшырасқан жоқ. Бірақ әйеліне не құрым елеусіз салқын қараса, сол құрым Абай балаларына аса мейірімді, сағынышы күшті әке боп келді.

Өмірінде ең алғаш рет Ұлжан алдында Күлбадан, Әбіш, Мағаш үшеуін де алдына алып құшағынан шығармай, жабыса сүйгені осы. Абай өз ішінде, бүгін жол бойы ойлаған ойларынан қайтпаса да, балаларына осы бүгінгі бейіл шыраймен әрдайым мейірбан, қамқор әке болуға серт етіп отырғандай.

Сол кеште Ұлжан мен Айғызды таң қалдырып, ерекше бір байлауын айтты. Кеңессіз, даусыз, өзі ойлап, өзі шешкен іс екен.

Онысы: Күлбадан, Әбіш екеуін кейін қалаға апарып, орыс оқуына беру жайы.

Ұлжан Әбіштің әлі кішкенеелігін айтып және денсаулығы мықты емес, жұқаландығын ескертіп — бұл немсерсін, әзірше ауылда, өз қолында ұстауды мақұл көріп еді. Абай уақытына таласқан жоқ.

— Бірақ, апа, осы екі баланды адам етем. Білім тәрбиені ерте беріп, жақсы адам етем. Екеуіне де әлі ертерек екені рас. Тек, әйтеуір қала тәрбиесін, заман тәрбиесін беретінім анық. Осы — берік байлауым! — деген.

Әкелерін қатты сағынып, еркелеп отырған балалары Абайдың сөздерін қостап:

— Барамы, оқимыз. Қалаға апар!— десің, асыға, қызыға уәде берісті.

Ордада туған байлауын Абай көңі-шейін үй ішіне білдірмек емес еді. Әуелі ол ниеттің іс болуы оңай ма, мүмкін бе? Қалай бастап, қайтып қорқиді? Әйгерімді айттырып отырған жер бар деген, ол кім? Қыз өзі қалай қарайды? Ауыл аймағы не дейді? Білмей қорқа, андан баспаса, асығып-аптығып килігуге болмайды.

Ерболмен екеуі жұрттап жасырған сырын оңаша ақылға салғанда, бұл іске көлденең, дос адамның бірін көмекке алу керек десті.

Осы жөнінде екеуінің не таңдаған, тоңтағаны Жиренше болды. Абаймен бірнеше жылдан бері дос боп келген Жиренше бұл уақыттарда пысық, шешен атанып, елеулі кісі боп қалған-ды. Қалың Көтібақтың ішінде Байсалға ашық сенімді серік болған, білікті жігіттің өзі.

Абай Қоңыр, Көкшете болыс болған кезінде, Жиреншені сол елдің бір биі етіп, қасына серік қып жүрген болатын.

Өткен қыста әкесін жол жүргізем деген сылтаумен Абай өз еркімен болыстықтан түскенде, Жиренше өз еркімен биліктен түспей, әлі де Қоңыр Көкшениң, сол Мамайдың бір биі боп келе жатқан.

Әуелі Абай Ерболды жіберіп, сол Жиреншені шақыртып алды.

Ұлжан ауылында қона, түстене жатып, Жиренше жас досының бар мұшына қалған-ды. Әр жағына сармақтап, ойлап-ойлап келіп, ақырында қарсы болған жоқ. Және өзі араға жүрмек те болды.

Абай бұрын дұрыс бейілін білген соң:

— Бұлай болса, мен бар билікті өзіңе берейін, Жиренше. Қыз жақсы ма, әуелі оның өзін сынап, танып шық. Ең алдымен өз көңлің біл. Содан соң әке-шеше, ауыл-аймағының ақ-жақын түр. Бір нәрседен қатты сақ бол. Бар-барынша көп айтатыным сол, Қайсысы көңсе де, Құлапбай баласы өзі, елге стейтін тізесі көп, жуан ауыл еді, бермесем зілі бола ма, кесірі тие ме деген ойды ойлай көрмесін. Құдай куә, не қыз жүрегіне, не жақындар көңіліне өзім жақпас болсам, қол а жоқ. Ата айдыныммен, ауыл атағымен ақар болсам, онда қыз алған, жар алған болмаспын, қорлық ақтан болармын. Осыны есен өзгеше қолқа етем. Не де болса, бар сезгенінді маған ашық айтып кел!— деген.

Жиренше жүрегінде осы сөздерін әдейі қазғалап бақтыру үшін, Абай Ерболат да бірге аттандырамы.

Мамайға жөнелген достары Абайды көп зарықтырып, сарғайтқан жоқ. Үш күн жүрін тез оралды.

Жиренше Әйгеріммен ауыздай сөйлесіпті. Қыз көркі оған да аса жаққан екен. Әсіресе ақылы, мінезі қатты ырза қылты. Абайға енді ғана мәлім болды. Әйгерімді айттырған жер Мамайдың өз руының бірі екен. Бірақ алғаш атастырған күйеуі жастай өліпті де, кейін қайынағаға ұйғарған екен. Ол мосқал адам және бұрын қыздай алған әйелі бар. Ертеде мал берілген жесірі жетіп келе жатқандықтан, сол қайынаға Әйгерім басына рұхсат бермей, өзін алам депті. Сонымен Бекей қызы жіпсіз тұсаулы көрінеді. Қыз жақындары құдасынан Әйгерім басына азаттық тілеген бір кезі де болған екен. Оған қайынаға көнбепті. «Көңшілігім жоқ. Құдай қосқан жесірім, өзін алам» депті. Бірақ осылай деп қыздың бағын байлап отырғаны болмаса, қалың малын да түгендемей, ұрын да келе алмай, өз әйелінен аса да аямай, шырмалып жүр екен.

Жиренше сол жайдың бәрінше Бекей Шекеймен жақсы әңгімелесіп қанды да, Әйгерімнің өз көңлін де өз аузынан әбден білді. Әйгерімнің көңлі — ерік тиер болса, ол күйеуге бармақ емес. Бірақ Абайдың да әлі артта жатқан көп-көп ауыр түйіндері бар. Ағайын-ауқым, шешетұысқан болса, бұл ниетті білмейді. Алшынбай қызы Ділдә бар. Ол қайтеді? Мәлім емес. Осы жайларды өзі іштей нық ескерген епті Жиренше Бекей мен Әйгерімге сөйлескен сөзде, әзірше үлкен бір құпиялық сақтауды сездірген. Тіс жарып, сыртқа шығармай, бүркей тұруды кеңес етті.

Бұнысы Абай қамы ғана емес, әсіресе қыз қамы. Түбі ойда жоқ кедергі шығып, осы сөз бос сөз боп қалатын болса — ол Әйгерімнің бағын байлауға мүмкін. Және анау қайын жұрт білсе, ағайын адалығы туып кетуге де болады.

Осындай мән-жайды, ел таразысын баққан қырағы Жиренше бұл ауылға жақсы байыштатты. Мамайдың жесірін азырып, Құнанбай баласына әпермек боп, ел ішіне адалық саяды деген сөз шығатын болса және Абай аямай, іс шығай құр жаман лақап қалатын болса, ол Жиреншенің өзіне де мән болар еді. Осымен бір жағынан, Абайдың Әйгерімді алуын іштей анық мақұлдап

қайтса, екінші жағынан, сыр ұшығын шетке шықпайтын етіп, шеберлікпен тұйықтап та келген...

Абайдың өңгімелері қысқа болды. Байлау бұл үш жігіт арасында берік боп бекінді. Сөз соған сай, ан соң, Абай Жиреншеге сүйсіне отырып:

— Ал енді, іс еткен соң түгел ет. Өзгеге салар ісім емес болса да, менің шешем — сөзін тастар кісім емес. Әке болса, түзде жүр. Енді анамның рұхсатын да өзің сөйлесіп, өзің алып бер! — деді.

Ұлжан Абайдың бұл ісін мақұл көрген жоқ. Жиреншенің ұзақ сөзін аса бір ренішті, күйзеу қабақпен тындап шығып:

— Шырағым, Абай бұны істемек боса, ол құпияның ісі емес, әшкеренің ісі ғой. Маған несіне кісі салып жігітшкелеп сөйлесіп отыр? Одаң да, өзің шақыр, өзің де алып кел, үшеулеп отырып сөйлесейік, — деді.

Абай келгенде Ұлжан іркілген жоқ. Үлкен ойлы, мұңды пішінмен баласына қадала қарап отырып, салмақты, қатты үнмен сөйлей жөнелді.

— Абайжан, балам, ниетіңді ұғындым. Қызыққан кісің кім? Оны да мына Жиренше танытты. Маған ақыл салыпсың. Жақсы ма осыным дейсің ғой? Жақсы демеймін. Сөзім қысқа. Мен айтардың көбін өзің көзіңмен де көріп өсіп ең. Көп қатынның бірі мен болғанда, сол көп қатынның бірінен туған көп баланың бірі сен боп, өсіп ең? Сырлас, шерлес ек қой. Тәттімеді маған да? Жеңілмеді саған да? Біз басқан ізді баспаса дегенде, мында бір ойлайтыным осы бір жер еді. Өкінесің деп қорқамын. Алды қызық көрінгенмен, оңай түйілгенмен, арты зәр еді мұның. Опық жейсің, жақсы балам. Міне, айтарымды айттым. Бірақ көрер қызық та сенің өзіңдікі, татар зәр де өзіңнің ғана сыбаған. Мына Жиренше де, мен де былай қаламыз. Қинаған қаупімді айтып шықтым. Ендігіңді өзің біл! Өзің ойлап, өзің шеш! — деді.

Абай жауап айтқан жоқ. Үндемей кетті. Шешесімен ең алғаш ұғыспай, шалғай кетіскен бір кезі осы еді. Айтар еді, көп нәрселер айтар еді. Бірақ бұның қазіргі көңлін ұғу керек емес, сезіну керек. Сол сезімін Абай бұндай салқын кеңесте жеткізе алмайды. Ақыл сынына салып сөйлессе, ісінің теріс шығатынын жігіт өзі де түсінеді. Шешесі де соны айтты. Ал жүректе жатқан не? Оны түгел ақтарып сырласуға Абай шешесін аяйды. Оның ең үлкен түйіні осы әке-шешенің бұдан ықтияр, тандау сұрамай, қақпалап апарып Ділдәға қосқаны еді. Тоғжандай ғашы-

ғы туралы бір ауыз хал сұрамай, бұның жастығын аямай айырғаны еді... Бірақ бүгін қайтіп ол туралы анасымен айтысады? Және, әсіресе өзін «титтей де кінәлімін» деп қолғанып көрмеген, өз түсінігінше «қамқорлықпен ғана өттім» деген, қателігі барлығын аңдап көрмеген, мейірбан шешесіне не деп айтады? Осы күйлерді сезгендіктен, Абай әдейі үндемей кеткен.

Бірақ іс байлауы бөгелген жоқ. Жиренше Мамай ішіне тағы кетті. Бұл жолы он бес күндей жүріп, бар сөзді өзі жайлап, бітіріп келді. Әйгерімнің қайып жарын да тоқтатып, ырзалайтын бопты. Үлкен киыя түйін осымен шешілген еді. Абай Бекейге де, ана Мамайға да көп мал беретін болды.

Құнанбайдың үлкен шаңырағында, Ұлжан қолында малға не боп қалған Оспан еді. Ол Абайдан түк аямайтын. Әйгерім үшін шыратын малды оң-оңай тізіп, топырлатып бір-ақ жөнелтті.

Жақып, Жиренше, Оспан, Ғабитхандар болып, Бекей аулына барып, құда түсіп, кит киісіп қайтқан. Соның артынан жаңағы Оспан малы әрі қарғы бау, әрі қалың есебінде, шоқ беріліп еді.

Осымен аз күндік аял болды да, ақыры, Абай қайындайтын күн жетті. Тағы да Жиреншені бастық етіп, Ербол, Оспан, Ғабитхандарды алып, Абай күйеушілеп аттанды.

ЖАЙЛАУДА

1

Кең көгалға жайыла қонған үлкен ауылдың оң жақ шеті өңшен үлкен ақ үйлер. Бұлар мал жататын қотаннан, иіс-қоныстан, мазасыздықтан әдейі қашандап, шалқая қонған.

Ауылдың екінші шеті мен мал иірілетін орта тұсында отырған өңшен қоңыр үй. Бұл шетте жыртық, шоқпыт лашықтар, құрым қара қостар, кішкене күркелер де бар. «Қоңсы-қолаң» атты көп жанның баспанасы осы жақ. Қойшы шал, қозышы бала, түйеші, сауыншы, жылқышы да осы жақтан шығады.

Қазір үлкен ауылдың бұл шетіндегі қолы бос жас-желең де, шүйке есіп, ұршық иірген кексе қатып, кәрі кемпір де түгелімен ауылдың екінші жағына құлақ салады.

Тегіс алаңдап, солай жүргілері де келеді. Олардың бәрін еліктіріп, аса қыздырған — жалғыз бір шырқаған асқақ үн; ол — ән. Ауыл үстінде шаңқай түсте, бұлтсыз көк аспанға шаншылып шырқаған өктем, әсем жалғыз үн.

Шеткі үйлердің барлық жаны бұл әншіні бұрын алыстан болса да естіп, дәндегендей.

Ән ұқпайтын кішкентай немересін арқадағы бір қарт шеше, белі бүкшіне түсіп ән тыңдауға асыға басады.

Мүкіс тартқан кәрі құлағының үстіндегі киімешегін кейін жиырып қойып, басын жоғары көтере бере, құлағын төсей түседі: Жалтыр күйінен ұялған жасты көзің сығырайтып, қарт жүзіне сансыз көп ажымын тереңдете, ирендете жиып келеді.

— Уа, өркенің өрсің, әншібегімі! Біздің көлдімізді көтерсең, семің көлдіңді құдай көтерсін!.. — деп, тіссіз негін шошандата сөйлейді. Қотан ортасында бұны жақтырмай, қыжырта мазақтап, Қалиқа тұр.

— Е-е, кәрі желөкпе, сен қалма! Саған айтып жатыр ғой, адыра қалғыр! Өл де маған, о несі!.. — дейді.

Кәрі кемпір Иіс кекесінді есітсе де тоқтамайды, қасына тағы бір кексе қатынды ертіп алып:

— Е-е, кекетпесең Қалиқа боламысың! Шедірем қал!.. — деп, кетіп барады.

Ауылдың үлкендері отырған шеткі ақ үйлерден де қиыс өтті. Беттегені анадайға оқшау тігілген төрт үй.

Бұл ауылдың атақты әнші қонағы соңғы бірнеше күн ел қыдырып кетіп, кешелер мұнда қайтқан. Және ертең еліне қайтады, кетеді деген хабарды да ауылдың бар адамы естіген. Енді соңғы әндерді естіп қалуға ауылдың көп жаны бүгін әсіресе құмартатын.

Бірақ құмартқанмен, шеткі қоңыр үй, малшы, малшы-жалшылар үйлерінен сол әнді тыңдауға талпынған талай жан бара алмай, өкінішпен күйікте қалған.

Айғыз үйінің жанындағы қара үйде іркіт пісінен екі қатын реніш айтады. Бұның бірі — қатқан қара желіншек Баян, екіншісі — орақ тұмсықты, ақсұр әйел Есбике. Екеуінің де жүзінде ерте түскен қатын ажымдары бар. Беттері ашық үстеріндегі көйлектері бірдей тозған, жырттық. Және тәлійдан жұмалмаған кір. Баян, осы ауылдың ұзақ жылдан бері қойшысы Қашқарының әйелі. Есбикемен жасы құрбы, мұндас еді. Қара үйінің ортасында үлкен тайқазанды толтырып, Есбике құрт қайнатса, Баян құлқып сәріден бері демалмастан, үлкеп күбіде іркіт пісіп тұр.

Баян өздерінің өз тыңдау а бара алмаған өкінішін үлкен бір арияндай айтады.

— Ойын, сауық сен екеуміздің теңіміз бе! Айғыз бәйбіше жаңа Қалиқадан соны айтып жіберген ғой. Екеуі тырп етпей, іркіт пісіп, құрт қайнатсын депті.— дейді.

Есбике аяғымды сұрғылт жүзі мен кейісті қабығын жыбырлата түсіп, ауыр бейнеттен жүдеп жүрген екеуінің күйін айтып кетті:

— Бізге әп тындататын Қалиқа ма? Айғыз ба? Сиыр сауатын, қой сауатын, іркіт пісетін, құрт қайнататын, ірімшік қайнататын, одан босай берсең, жыртық иырыға қап салып тезек теретін — біз.

— Өлмей жүрміз-ау әйтеуір. Ел жатқан соң үйге барып, күні бойы көрмеген үйімді жинап беруге де мұршам жоқ. Табалдырықтан аттай бере, мұрттай ұшып жығылам, сілем қатып.

Есбике де Баянды тындай түсіп шерін ағытады:

— Біресе «арқая ес», біресе «ноқта ес» деп, тағы басыңа әңгір таяқ ойнатады. «Сорлы күн, саған да шалжиып отыру керек пе» деп ғана жер-жебіріме жетті. «Шаңырақ түйеге мініп келген күн сен емес пе ең? Құлақ кесті құлым — сенің байың Бәшібек емес пе еді?» дегенде, басыма таяқпен салып кеткендей болды. Мені бүйтіп күн етіп, ол сорлыны, Бәшібекті құл етіп қойған соң, атар таң, көрер күн жоқ болған соң, не дейің! — деп, қазан астындағы ыстық жалынды көсей түсіп, Есбике кемсендеп жыләп қояды.— Табанымнан таусылып жүрсем де шыр бітерім жоқ. «Әп тындайып, мен де барайыншы, апатай!» деп, қызым Сақыш жаңа сонша оралып еді. «Барсаң бара қойшы, күнтайым» деп, қарасам, бойжетіп қалған кыз ғой, босағадан аттатып, жан жүзіне көрсете алатын емеспін. Үсті-басы менің үстімнен де жамап, пт талағандай, шоқныт-шоқпыт — деп, Есбике әлі көзінің жасын тыя алмай отыр.

Баян іркітті пісе түсіп, Есбикеге қарай ніле күбірлеп сөйлейді. Қалиқа, Айғыздар естіп қоймасын деп, жалтапдай айтып, тағы да екеуінің ауыр мұңдарын созады.

— Қылаңдап атқан таңменен, бозторғай шырылдамастан тұрып, бәйбішелер жатқанша, ақ үйлер түндігі жабылғанша, бір сәтке тізе бүгіп отырмай, елдің бәрінің сонынан жатамыз. «Ел жатса да енекем жатпайды» — біз ғой. Жаз да, қыс та сарп ұрып жүргенде, Айғыздың маған қойған аты — сарала етек күн. Әп дейміз, әп біздің не теңіміз босты? — деп, екі мұңды өз бастарындағы

ауыр еңбек, өнімсіз бейнет күйін күнірентеді. Құнанбайдың үлкен ауылында малшы қатындарды, ас пен сауынды басқаратын қатал тоқал Айғыздың бұлар басына салған әлек бейнеттерін шағады.

Осы қара үйге жалғас үш қанат жыртық лашықта дәл осы кезде алыстан шырқаған әнді ести түсіп, Есбикенің қызы Сақыш жыртық жабу үстінде қырық құрау болған ескі көйлегінің тізесін жамап отырып, үн сала алмай, қыстығып жылайды. Бұйра шашты қайғылы басын қос тізесіне басып, өзінің сорын шағып жылайды. Көп тілегі де жоқ. Тым құрса анау кетіп бара жатқан көрі кемпір Иістей ғана әншілер үйіне барып, босағада отырып ақ, сығалап-ақ, жабықтан баспалап-ақ, үй ішін көріп тұрып тындаса болар еді. Бірақ, кеше Айғыз айтты деп, Қалика келіп, қатты тыйым салып кетті.

— Есбике күңнің, Бәшібек құлдың сіңірі шыққан қызы жаман түйенің жабуындай, жалбыраған қайыршы киімімен ақ үйлер жаққа келмесін. Ән не теңі, шықпасын үйінен! — деп кетіпті.

Ән ауыл үстінде самғап тұр. Бірақ оны тақап тындай алмай, алыстан шөліккеп, арманды боп жүрген тек Есбике, Баяндар ғана емес. Желі басында ертеден қара кешке бие сауған Бүркітбай да қасындағы көмекшісі бала жігіт Баймағамбетке әр биені саууға отыра бере ауырауыр кейістер, мұңдар айтады. Ақырын ғана қоңыр үнмен, бөгде біреулер естіп қоймасын дегендей, жалтан көзденіп айтады. Түксиген сары қасы бар, өткір көк көзді бала жігіт Баймағамбет, қарт Бүркітбайдың мұңын соншалық ден қойып тындайды.

— Ән салады! Күндіз-түні ән салады. Сол жаз бойы қонақ болған әншінің жүзін Бүркітбай әлі көрді ме десеңші! Жок, жок, жок! Көруге мұршам көні! Құлқын сәріден әкеліп байланған елу биені күніне он сауамын. Желі басына байлаулы құлынмен бірге байланып, арқандаулы аттай күнім өтіп келеді. «Ұлжан үйі қымызсыз болмасын, Айғыз үйінің сабасы толы тұрсын, қонақ үйде екі саба емізіктеп тұрсын, Қалиқанікі қымызсыз болмасын» деп-ақ құртты. Ымырт жабылғанша, өзің көріп жүрсін, бұл ауылдың биесі ағытылмайды. Биені ағыта сала шешінуге мұршам жоқ, үйге бара жығылам! — дейді. Алыстан ән шырқай түскенде, Бүркітбай шала-шарпы естіп тоқтап қалады да, шелегін көтеріп келесі биеге қарай жүреді. Баймағамбет, нокталы құлындардың бірін апарып байлап, бірін шешіп әкеліп, енесіне жағыздыр-

ғанда, алыстан ән елесін тындай түседі. Келесі сәтте, биенің бауырына тағы кіре отырып, екі қолы жыпылдап, қос емшекті тартып жатып, тағы да өзінің ауыр мұңын айтып жатқан ашық жүзді, қартаң Бүркітбайдың шерін тындайды.

— Жиырма жыл, табаңдаған жиырма жыл Бүркітбай бие сауыпты. Шыр біткен Бүркітбай болсайшы. Айғыз бенен Қалиқа бір тостаған қымыз жұтқыса, «құлқының құрғыр» деп, сүтін қадап тұрып, зорін қоса жұтқызады. «Атау керенді ішкір, саумал ішсең жетпей ме, сауғаннан бұрын қымызды өңің күртасың» — деп қақыдап тұрғаны. Мен босам, екі тізем аяғы су, шор боп барамын. Екі қолым, осы сауыпнан, сырғып болған қойдың аяғындай, әбден желге толып болды. Түнде жатқанда, аяқ-қолым қақсағанда таңды таңға ұрамын.

Баймағамбет Бүркітбайдың күндегі сауыншы көмекшісі болмаса да, оның қол-аяғының аурулығын білуші еді. Өзі адамға жаны ашығыш, бауырмал қалпымен Бүркітбайға кейде ақыл айтып көмек еткісі келеді.

— Қойсаңшы, тастасаңшы осы сауыншы құрғырды. Басқа бірдемесіп істесең болмай ма, Бүке! — дейді.

Бүркітбай күлейін десе де, кейісті жүзі жадырай алмай, тек ащы мысқымен жымия түседі.

— Ой, байғұс бала-ай! Тастамаймын деймін бе бірақ қайда барып, не кәсіп ете аламын. Балаларым, Бейсембай мен Ағай боса әлі жас. Өзім басқа еңбекке, мынау тобан аяқ болған күйімде, шор болған дімкәс күйімде неге жараймын? — дейді.

Ауылдан әлі де ән, әсем шырқау ән самғап келеді. Кейде үзіле жаздап, әлсіз баяулап бір кетіп, кейде қалтадан кара үйлер жақ шетке, желі басына, бұлақ жағасына тағы шырқай жетіп, талай жанды әр алуан толқынға салады. Бірден мұң, бірден көздің жасын, бірден ауыр арман «аһ ұруын» тудырады.

Өзен жағасында қолау тайға мінген қоңқақ мұрнын, арық бала Байсүгір тайының шоқтығына еңкейс жабысып, ауылдың сыртына тақап кеп, ән тындап тұрып қапты. О да бай ауылдың сонау шетіндегі төрт қанат, тозған, құрым үйдің қозышы баласы. Осы ауылдың баяғыдан бергі кедей көршісі, қазір құян болып, жер төсекте сарғайып, ипеліктей қатып жатқан қартаң ғарып Байторының баласы. Қозыға елең-алаңда кеткен бала, аузына аста тимей, аш жүрсе де, ән тындауда аштығын ұмытып, тайының үстіне жабысып, ұзақ тұрып қапты. Ауылға ке-

ліп, тайдан түсіп, үйге тақап тындай амайды. Ауылда қой жатыр. Қосақта қойдың арасында шелегін көтеріп, иетің үніне маңдағы шыжып сауын сауып, бүкшендеп жүр еш қарап шешесінің бойын Байсүгір анда-санда бір көреді.

Ауылға келсе қозы жамырап кетеді Олай болса, мұның кішкентай басына одан ауыр пәле жоқ. Биыл жазда екі рет байқамай қозыны жамыратып алып, Майбасардан естіген сөгісі, жеген таяғы да есінде болатын. Қазір қалың қозы Барлыбай суының жағасында тыныш жатқандай еді. Жамырамас деп сенген бала тайымен желі басына тақап кеп, әнді тындап тұр. Мәлиген күйде ұзақ тұрып қалды. Шаршау мен жалғыздықта қажудың салдарынан, жас бала өзін-өзі ұмытқандай. Түс пен ояудың арасында белгісіз, ұзақ тұрыпты. Әя үнінен басқа үндерді есінен шығарып жібергендей. Осы халде тұрғанда артынан ақырып келе жатқан, ашулы, қатал үн шықты. Жүйрік, семіз атпенен екпіндетіп, ақырып, айдың атып келе жатқан — тағы Майбасар екен.

— Әкенің... әнде басың қалғыр, сен сүмелекке де ән керек пе! Көзінді ағызайын!— деп, ұзын шыбық қамшысын иіре көтеріп келеді. Есі шығып, шошыған бала, оқыс қорыққаннан, ауытқып түсіп қала жаздаған еді. Жалт қарай бере, Майбасардың ашуының себебін де көрді. Әлгі бір әзірде өзен жағасында жайғасып жатқан қалың қозы, енді өзендей ағып, көп үнмен маңырап ағып, ауылға тақап қапты. Ауылда қосақтағы қойлар да маңырап жатыр екен.

Сол қозыны қарамады, жамыраттың деп, зәрін шашып келген Майбасар, Байсүгірді қамшымен тартып-тартып жіберді. Аямай ұрған қамшы арқасын қылышпен тіткендей тызылдатып өткенде, жүдеу баланың шошыған аяғайы да, келіні жасы да бірге шықты.

— Ағатай-ар! Ағатай өлтіремісің!— деп, тайынан домалап түсті. Майбасар балаға ақырып ұрысып, тұқым-тұқымын түк қалдырмай боқтап, аттың бауырынан алып салбап жүр.

Күнәбай хажыға кеткелі бұл ауылдың үй іші билігі қалса, тақаппар Айғырға ауысса, сүрткі ат үсті — «балакөз» Майбасар болатын. Ол, Күнәбай жоқта, малшы, қаршы бейбітсіп, аяқсып кетпесін деп, соңғы жылдар бұл ауылдың жылқышы, қойшы, түйеші, биеші, қозышыларына шейін, қоныс сайын бір-бір сабап шоғыртып, ығыртып жүретін. Байсүгір, сондай Майбасардың қыры-

на биыл жазда міне осымен үшінші рет ілініп еді. Қозы жамырап жетті. Баламы шығуырып сабап, атып бөрбайлап Майбасар әлі ашырып жүр. Ауылда ашы сауып отырған Байсүгірдің көрі шешесі, сабалып жатқан баласына жаны ашып, қолындағы ішексізден, жан ұшырғын жүгіріп кетеді. Баласын Майбасар тағы сабап жүргейін үйде жатқан Байторы да істегісі тұра алмай дөңбеленеді.

— Тілеуің құрғым-ай! Қарымайы баламды тағы шырылдаттың-ау, қаншақ Майбасар! — дейді.

Қозының жамырағанын Байторының сау құлағы бағана сезген. Жас баласы күнкөсі қаншақ ерте кетіп, далада ұйытап қалып жамырағты ма, не тұлдан жылылып қалды ма деп жатыр еді. Жаңа қатынының: «Тағы сабады-ау ананы. Атың бауырына алып жүргенін қарашы Майбасардың қаршадай баламды, сорлыны, соры қалың бейбақты деп жүгіріп кеткенін де Байторы үйде жатып естігіш-ді. Көй қотан ортасында ақсақталмай, ауылдың осы қара үйлер жақ шетінде, сыртында Байторы үйіне жақып жүрген тағылы жатқаны. Ақ үйлер жағынан у-шу ағыс босып деп, Айғыз, Қалықалар қойды осы қара үйлер жақта сұғызатын.

Сартөсек боп, жайық жердегі құрым шокымтқа желімдей жазсырғандай боп жатқан Байторы өзінің аяуып бір қарғаны.

— Осы құрғым сенің жылқынның соңында, қар төсеніп, мұз жақтанып жүріп атымап па ем, Әсембай баласы! Шығуырың, бек қарау тұқсан күннің қара күннің түнінде қара шөп шетінде, қойыңды күнестем деп алып па ем! Қуырған Майбасар, сіді өзімнен өтіп, қаршадай жас балама жетті не керің? Менің тұлаңымның тұқынның жеті ауысың төзгің. Күнің — күдай өлсе, сен баламды қой мені қырына алған күкүдай, шұна күдай! Төзек отының күнсірген, жоқын болмағыр, Майбасар! — деп, иегі кемесінен, сабағын тыржітп, жемін жұмын, бұтүсіп, бек басын көшпін осы жамырығына ситып, үсіз жеміп жатты Байторы.

Айғыз бен Қалықаланы көріп қарамай, ең тыңдаута кеткен Негі көмір қонақ үйлерге жеткен-ді.

Бұл үйлер бар ауылдан төлсек. Ерекше сый қымақ күткен үйлерге ұқсайды. Төрт үйдің арасында да ерекшелер тартылған. Асты қанат көтеріп үйді ортаға ала жайғасқан бір топ үйдің берінің жанында үкілі ер-тоқым көп. Дағдылы ерек ер-тоқымдарынан көрі айып мінегіш қокан ерлер молырақ. Кермедегі аттар жоғына қарағанда, бұл

үйлердің қонақтары қазір емес, бұрын келгенге ұқсайды.

Дәл осы үйлер тұсында тыста жүрген адам аз. Тек көп жерошақтың басында ғана әлденеше қазан асқан және үлкен сары самауырларды түгіндете қайнатқан үнсіз әйелдер көрінеді. Жыртық киімді екі-үш тесекші, қазаншылар жүр.

Қонақшыл төрт үйдің қазіргі сәтте үшеуі бос тұр. Барлық жұрт ортадағы үйде екен... Қалың елді қасына жиган ән әлі де шырқай түсіп, ырғала толқиды.

Жерошақ басындағы асшыларға тақап қалған Иіс самауырға тобылғы салып тұрған қызыл келіншектен:

— Жаңа келін, жас келін ән салды ма?—деп сұрады. Келіншек:

— Е, ән салды. Қорғанар деп пе ең?.. Айтқызбай да қоймас!..— деді.

Иісі тамсана танданып сөйледі.

— Ана бәйбішелер жақтырмай жатыр еді ғой. «Ауылға келін боп түспей жатып ән шырқамасын, тәйтiк болмасын!» деп, тыйып тастапты деп еді ғой...

— Олар айтпа десе, мұндағылар айт дейді. Еркіне қоймайды.

— Айтса екен айналайын...

— Тағы бір соның лебізін естісек екен!.. Өзі де жібектей есілген кішіпейіл ғой!— деп, екінші кемпір де қосады.

— Бәрінен де көрші-қолаңшыға қандай? «Сіз, біз» деп бауырына кіріп, жылы ұшырап тұрады!— десіп, кекее әйелдер жана келінге жақсы бейіл білдірді. Сол жас келіннің күтушісі, жаңағы қызыл келіншек Злиха өзі де сүйсіне түсіп:

— Мінезі сондай кішіпейіл, сондай жақсы. Бірақ анау үйлер «аспасын, шаңыраққа қарасын!» деп жазғырып жатыр!— деп, сыр айтқандай сыбырлап сөйлегенде, өзге әйелдер таңдай қағып:

— Қелмей жатып па?

— Алда, күндес-ай!

— Айтар, Айғыз бен Қалиқалар!..

— Есіл әсем келін-ай!..— десті.

— Бірақ оларына пысқырған кісі көрінбейді мұнда... «Айт, шырқа!... Артықсығандар шеніңе ілесіп көрсін!.. Іркілме!» деп, күндіз де, түнде де айтқызады, қайта!— деп, Злиха сүйсініп, сықылықтап күліп жіберді. Қелген әйелдер үй жақтан тағы шырқаған әнге оралып, солай басты.

Бұл көршілер әңгіме еткен «жас келін», «әнші келін» — Әйгерім болатын. Қалың қонақ жиылған оғау да соның үйі.

Абай Әйгерімді осыдан үш ай бұрын ұзатып келген еді. Қазір басында желегі бар жас келіншек қалың қонақ ортасында, Абай қасында отыр.

Бұл екеуінің осы жолғы қонағы да өзгеше. Ол — өңшен қыз-келіншек пен бозбала. Жиын бастығы Абай болып қазіргі сәтте мына ауылдың өңге тірлігінен оқшау бөлінген бір топ тәрізді. Ызғарлы, қатал, жуан ауылдың шырқын әнмен, өнермен бұзып отырған топ. Сол үшін бұл үйлерді сыртынан Майбасар, Айғыз, Қалиқалар шикандай көреді. Алыстан жазғырып, аулақта кекетіп жүр. Осы үйлерге келем деген ауыл адамдарына зекін, ұрсып, жолатпайды.

Өз үйлері сондай жиреніш, қаттық қоршауында тұрса да кішкентай ғана өнер аралындай болса да, оны елеген Абай жоқ. Жайлаудағы ең әнші, өнерлі жастарды жиып әкеп, соларға бар бейімін беріп отыр. Осындай ойын-сауық жиынның ортасында ең қадірлі бір топ қонақ бар. Шет елден келген қонақ. Бұлар — қазір төрдің тап ортасында, жағалай көрпе үстінде, үлкен ақ жастықтарды шынтактаған сал серілер. Солардың ішіндегі ең көрнектісі және бар жиынға қазірлі, сүйіктісі — мынау қос ішекті домбыраны безілдетіп отырған орта бойлы, қызғылт жүзді, кең ақ маңдайлы, нұрлы жігіт. Ол — Арқаға аты шыққан, бүкіл Орта жүзді асыл саз, әсем әнімен ұйытқан Біржан сал.

Тобықты ішіне сонау алыс Көкшетаудан келген, сирек, сый қонақ. Өзі ақын, өзі әнші, өзі сері Біржан. Үстінде қара мақпал, кең, жеңіл шапаны бар. Онырауы ағытылған, «сері жаға», ақ көйлектің сыртынан жиген сарғылт түсті, қытайы жібек кемзалы бар. Оқалы тақиясының жібек шоғы ырғала түседі. Құйқылжыған әніне қалың жиын қыбыр етпей ұйып, мүлгіп отырғанда, кербез әнші өзі де, жүзіне бір жылтыр майда рең бітіп, нұрлана құбылады.

Баласы Қожағұлдың Біржан салмын
Жұртыма зияным жоқ жүрген жанмын.
Кісіге өзім қатар бас ұрмаймын
Өзім ақын, өзім сал кімге зармын —

деп бір кетеді.

Әншінің «Біржан сал» атты осы бір әні өзінің майда

қоңыр, сырлы қоңыр сазымен бастала жөнелгенде, өзге көп жұрт ішінде демін тартып, қатып тындаған кісінің бірі — Абай.

Қадірлі ақын, құрметті қонақна Абай қадалып қарап қапты. Ақ-қарасы әлі де аққын, та а, ұзынша көздері өзгеше боп телміре түсіп, шарасынан асып үлкейіп қарайды. Бірақ қазіргі сәтте кірпік қақпай қарағанмен, бұл көз, әнші жүзін көріп отырған көз емес. Ән мен өлең сөзді, өнерлінің өзін түгел қосып, бір бітім, бір тұтас тұлғдай қиял суретімен елестетіп, көріп отырған көз.

Ерекше әсері бар күй менен аса ұнаған ән тындаған уақытта Абай сол сарын сөзбен қатар, өзге бір дүниені жарыса ойлап кететін. Өмір қиял суреттерін, уақиға тасқындарын, жаратылыс, құбылыс толқындарын көріп, соған шомып кетеді.

Қазірде, міні, белгілі өр қиялы бар ән, ірі туысты әншімі мынау ортадан бөліп, жырып, аулаққа әкетті. Шырқау алыс қияға әкетті. Тұлғасы ерен, кең кеуделі асқақ үнді әнші, сахраның ғажайып бір алыбы боп апты.

Сол алып, өнер алыбы, Сарыарқаның ең заңғар биігі Көкшенің басына шығып тұрып, бар ұлан ұзақ Сарыарқара, сахраның салқын бел, самал көдіне қонған елі-жұртына көз тастайды. Жуансып күштісі, артықсып асқары, күңіреніп көбі жүрген жон-жотаға көз тастап қоймай, үн қатады. Ән тіл қатады. Ескек, асқақ атойдай кып, зор кеуденің алып күйін азынатып төгеді.

«Мен келемін! Өнер әкелемін! Танымай көрші, аңдамай бақшы! Сай-сүйегің босамай, алдыс екі тамырың кімей көрші!»... деп, бас идіре ән төккенде, ән емес, нұр төккендей. Әлемнің жүзінен жауыздық зұлымдығын қуып әкетіп, қиялда болса да дүние бетін, Арқа жүзін сан сұмдықтан таартып бара жатқандай... Ол ән асқақ есіп соққанда, Көкшенің қалың сыпсып қарағайы — мынау әнші басындағы оқалы талғанын жібек шоғындай болып, теңсөліп барып, төгіле жапсарылып, жол береді, бас иеді... Арқаның қара түні де мынау ақын үстіндегі қара мақпалдың бетіндей маңда, медір түні болады... Сонда ел жүзі де осы ақын жүзіндегі жылтырап көрінген нұрға толған тәріз болады. Ел жүзінде, қазіргі ақын түсіндегі, ән үстінде озу тартқан жаратылыс күлкідей боп, шат қуаныш күлі жерінеді Абай көзіне.

Сүткен те, үй ішінің ілесе төйлеген, алғыс айтқан үндері шығып жатыр екен... Ән үзі іпті. Абай қиялы рана үгіле алмай, аяқтай келген қалпы екен. Ол шарасынан

шыққандай болған отты, ойлы көзімен, әнші жүзіне әлі ақыра қадалып қарап қапты.

Абайдың тал бойы ұйып қалғандай, осы халін елден бұрын сезген Әйгерім, қасында отырып, күйеуінің тізесіне сүйеген боп, шынтағымен Абайды сәл түрте қозғап қалып, ақырын ғана күліп оятты... Абай еналдымен селт етіп, Әйгерімге қарап, ес жия бергенде, өзі де күліп жіберді. Бірақ өңі құп-қу болған. Күлген демі де дірілдеп шығады. Бұның өзін жақсы барып, жақсы ұрып отырғаны үшін, сезімтал Әйгерімге сүйсіне қарап қалды да, енді Біржанға бұрылды:

— Өзге өзгенді не қылайын, Біржан аға,— деп бастап, қонағына жаңа бір қуаныш жүзімен қарады.— Ел ақтаран бір ақын болушы еді. Тілін безеп, жанын жалдан, тіленшілікпен байды сауып, сөз қадірін сол кетіруші еді. Үн түзеген бір әнші болушы еді. Қім көрінгеннің қосшысы. Әр кез, әр мырзаның қосалқысы. Ән қадірін түсіріп, бір атым насыбайдай, арзан етіп еді. Сен өнді босағадан өрлетіп, төрге шығардың, соныға ғана қуанам. Осынымақ қадір-қасиетінді тануға жетіп тұр!— деді.

Біржан құп тындап, өзі де сүйсіне көтеріліп:

— Шіркін, айтушы мен болғанда, үнемі ұқтырушымын сен болсайшы, Абай!— деді. Әйгерім де, өзге жиын да жеуін дәл ұғынғандай, түгел қостап күлісті.

Таңертеңнен бері ортадағы кең дастарқан бойында үш жерден сапырылып отырған қымыз, аздан бері ішілмей, іркіліп қалған-ды. Қазір Ербол, Мырзақұл, Оспан үшеуі үш жерден күлаштай сапырып, сырлы тостарандарды қонақтарға қыдырта бастады. Ән толасы болғанды, үй іші жапырлап, әр тұстан сөйлесіп, күбірлесіп, күлісіп жатыр.

Абай жаңағы өз ойын аяқтатып тоқтатпақ боп:

— Бай, бағлан боп, қадірлі болмайды жігіт! Өнерлі боп, сол өнерін ұстай біліп, қадірлі болады. «Өнерпаз болсаң — әр бол» дейді, Біржан аға. Жалқы бол, жарлы бол, ол кемшілік емес. Өнерлі ақын, асқақ әнші болсаң — ел көңіліндегі мұнды айтып, көзіндегі жасты тыйсаң, сенен зор, сенен қадірлі болмасқа тиісті!— деп, Абай өз қасында отырған Әйгерім мен інісі Әмірге қарап, бір тұйың тастағандай болды.

Тобықты жасының бұл жиынындағы үлкені, жігіт ағасы боп қалған Базаралы күле сөйлеп, жауап қатты. Ол төрдегі сый қонақтардың қатарында отыр еді. Абайға қалжыңдап:

— Осының бәрі рас, Абай. Жігіт қадірі өнерімен өлшенсін!— деді, әдейі ойнақыланып, серпе сөйлеп.— Пәлей! Мәкүлі-ақ! Ал ендеше мен неңі айттым?! Менің айтқаным да, істегенім де, түгел Тобықты бәріне танытам дегенім де, осы ғана емес пе еді, сығыр-ау! Кедейшілігіме қарама, кісілігіме қара демеп пе ем? Өй, тәйір-ай, іші терең жігіт десем, сен де осындай үстірт пе ең, Абай? Саған осыны ұғындыру үшін сонау Көкшетаудан, исі Арқадан тек Біржан ғана келу керек пе еді?— деп назбенен, ойын пішінмен сақ-сақ күлді...

Базаралының ашық қалжыңы Біржан бастаған бар қонақты да, өзге жиын жасты да күлдірді.

Абай да күле отырып, іле жауап қатты.

— Рас-ау оның, Базеке, бәрі рас! «Кедейлігіне қарама, кісілігіне қара» десе, түгел Тобықтыдан сені атау дұрыс. Бірақ біз өнерді айтып отырмыз. Бір тайпа Тобықты деген елдің жігіті екеніңіз рас. Жігітіміз — сіз бен біз, бірақ біз өнерлі жігітпіз бе? Сол өнерге келгенде сіз екеуіміз — ел есінде қалар не көрсеттік, нендей үлгі шаштық? Қандай еңбек еттік ортамызға?!— деп, Абай қатты үнмен шыншыл жүзімен бір сурақ қойды да, аз үндемей жағалай қарап шықты. Ешкім «мен өнер көрсеттім», «еңбек еттім» дей алмайтын сияқты. Сонан соң Абай Базаралыға көз тоқтатты да, баяу, әсерлі ғана үнменен:

— Базеке! Сіз бен бізден «жас буыным», «жаңа төлімнің басы» деп, ел үміт қылатыны рас. Сіз екеуіміздің бір өнер тастайтын кісідей, дәмелендіретініміз де рас. Ал, шынды, сырды айтайық!..— дей бергенде, Базаралы көтеріле түсіп, күле отырып, көңілденіп:

— Бәсе, шын босын, сыр босын. Барынды, шынды айт!— деп, ентелей түсті.

Абай жауабы біткен жоқ еді. Ол да қымызды көтеріп қойып, қыза түсіп:

— Базеке!— деп, қатаң үнмен тоқтата сөйледі. Базаралы сынай күлді де, Абайға қадалып отырып, тосып қалды.

— Сіз бен біз дәметтірдік те, соның ар жағында берерді бергеміз жоқ қой. Тоны сұлу тұғырмыз ба? Жоқ ағызып жүрген жүрісі бар, бірақ өзінен туар құлыны жоқ тұл бедеуіміз бе? Сын мен есеп сонда емес пе?— деді.

Базаралы тандайын қағып, басын шайқады.

— Ондай сынды серт еткен Базаралы жоқ болатын. Бұл ойында мен жоқпын. Менде жоқты іздепсің, оныңды Базаралы қайдан тапсын!— деп, мойнын бұра күлді де,

жастығына жантая кетті. Абай сұрағына жауап жоғын барлық жас ұғынған еді. Базаралы әнші де, ақын да емес-ті. Жұрт күліп қана жайды ұқты.

Абайдың сөзі Біржан өнерін сонша зор көтеріп, өз елінің бар жасына «бізден бұл артық!» деп отыр. Осыны жалған намыс ойламай, соншалық кең, жақсы көңілмен айтып отырғаны Біржанға жаңа бір ой салғандай болды.

Ол тағы да домбырасын біраз бебеулетіп, желдіртіп алып кеп, «Жанботаны» шырқап кетті. Жастар бұл әннің неден туғанын, Біржанның қай жарасын ашатынын білуші еді.

Ол, Біржанды жаңа Абай айтқан «бай, бағлан» дегендердің бірі сабап күйдіргенін ашық айтқан әп болатын.

Жанбота, өзін болыс, әкең Қарпық,
Ішінде сегіз болыс шенің артық.
Өзіндей Азнабайдың поштабайы
Қолымнан домбырамды қалды тартып.

Тартса да домбырамды бергенім жоқ,
Есерді поштабайдай көргенім жоқ,
Қамшымен топ ішінде ұрып еді,
Намыстан, уа дариға, өлгенім жоқ.

Жанбота, осы ма еді, өлген жерім,
Көкшетау боқтығына көмген жерің
Кісісін бір болыстың біреу сабап,
Бар ма еді статьяда көрген жерің?..—

деп қайырды.

Мұң айтып, күйік шағу. «Сен мені елден асқан десен менің кеудемді осындай ыза, намыс дерті басқан. Жуан содырдың қамшы соққысы басқан!» дегендей.

Бұл саналы көңілдің шер шемені еді. «Жетіскендей көресің, қарық боп жүрген Біржан қайсы екен?» дегендей. Абай Біржанға жаны ашып, жұбату сөйлемек боп:

— Сонау Жанбота, әне біреу Азнабай ма әмірлі, кәрлі дегендері. Бай, бағлан дегені? Солардың сол айуандықты тоңмойындықпен етіп отырса да, дәл жаңағы Біржан ағамның «Жанбота» әнінен соң «бота» түгіл, «бұта» құрым болмай, жапырылып, тапталып қалған жоқ па?— деп, тағы бір түкпірлі алыс ойға кеткендей сөйледі.

— Азнабайлар мынау жерде бүгін ғана азнайтын шығар. «Мен жер құдайымын» дейтін шығар. Бірақ ертең олардан із де, тозаң да қалмайды, қалмасы хақ! Сонда тек Сарыарқаның атрабынан, Атығай, Қарауыл, Керей, Уақтың шежіресінен өзіңнің ғана атың қалады.

Және сол Азнабай жауыздың, Жанбота жуанның бетіне соққан соққын қалады. Кейінгі нәсілді олардай жирететін ұят таңба, шақпақ таңба боп қалады. Қалады сол, не қыласың, Біржан аға!— деді.

Бұл сөздерді жиынның бәрі ұқпаса да, естияр жағы түгел қостағандай болды. Әсіресе, төрде отырған аға жастар — Базаралы, Жиреншелер құптай жөнелді.

— Аты қалған деген сол емес пе, осы мына отырған өңшен әнші болам деген жалынды жас емі айдан бері еріп жүріп, Біржан әнін үйренген екен. Енді сол алғанын әсте ұмытар емес. Әнді ұмытпаса, айтушысы, үлгісі Біржанды ұмытар ма?— деп Жиренше, осындайда көрінетін зорек ұғымталдығымен жаңағы Абай сөзін іліп алып, дұрыс өрістетті. Сонымен ілес, өзі сөзіне дәлел болсын дегендей, Әмірге қарап:

— Міне, мынау Әмірдің Біржаннан артық дейтін шірлісі бар ма екен?— деді.

Жұрт көзі тегіс Әмірге қараған еді. Ол ақырын тыңқылдатып, өз домбырасына Біржан үйреткен «Жиырма бес» дейтін әнді салып отырған.

Біржан жас жігіттің жүзінен жақсы бір шабыт көргендей боп:

— Басып жіберші, кәне, осыған!— деп, аға бұйрық етті.

Әмір іркілген жоқ. Ақсұр жүзі тек біраз толқына түсіп, шырқап кетті. Үні жіңішке, таза, сәнді екен. Біржанның өзі үйреткен нақыстарын зор ықласпен, дәл шығармақ болып, ынта салып айтады. Сөзін де әнімен бірге, қызыға сүйсініп, Біржаннан ұққан. Жаңа замандарда Зияқара шығарған әсем «Жиырма бес» Тобықты елі естіметін толқыны сәні бар, нағыз тамыр бойлар ән еді. Сөзі де жас жиынға жалын тастағандай болатын:

Берін көз сөзіншеңді қыс та болса,
Жүрейн күлің, ойнап қыс та болса,
Шеш-тағы етігіңді бағ талқан көр,
Көрейн көз сөзіншеңді ұстап алса. —

деп еркеленіп ырғалып жеткенде, Базаралы жастықтан басын жұлып алды. Сұду жүзіне ыстық бір тасқын қап ойлап:

— Алда, айназайың осы қыз ай! Жаудыраған қара көз қалқатайың, көрермін бе сені, көрмеспін бе мен бейбақ!— деп, үйдің ішін ду күлдірап.

Біржан Базаралының жүзіне тізеулес, дос ажарымен қарап:

— Базеке, о не дегеніңі! Көрермінбең не? Қасында-ақ отыр ғой Балбала боп, сол қара көзі!— деді. Базаралының өз қасында отырған, сұлу бойжеткен — Балбала атты көршісі бар-ды. Біржан сөзінің тұсында Базаралы оқыс жарқ беріп:

— А, астапралда, солай ма еді?— деп, әдейі ойнақыланып, құбыла беріп, Балбалаға қарай қалды. Бұл қарасы томағаның астындағы саңлауынан сығалап, дәл қасынан, тұғырының түбінен өтіп бара жатқан мысыққа қараған қыран шегірдің қарасындай еді... Жұрт онысына да күліп, сүйсініп қалғанда, қырындау отырған Балбала да жалт етіп, Базаралыға бір қарап қалды. Ажарлы сұлу қара көздеріп қырын отырып, төңкере қарады. Үлкен көздерге жарасатын бір қиғаш қарас болатын. Өңіне де ұяла қысылған әдемі жұқа қызғылт қан соқты. Тартымды назы бар жандай боп, кішкентай ғана қабақ шытып, үнсіз ғана езу тартты. Аппақ сұлу тістері көріне түсіп, қайта жасырынды. Базаралы Балбаланың көзімен көзі кездескенде, жазығын мойнына алып, тәубеге келгендей болып, бірақ сол халін, соншалық бір талапты артисше, әдемі қып, баппен ойнап берді.

— Тәубе! Тәубе! Күпірлік екен айтқаным... түф, түф, түф,— деп, түкірген белгі етті. Балбала жаққа бас ие берді де, тез жалт етіп, жұртқа қарап:— Отыр екен, бар екен қалқаларым!— деп, әр жердегі, әр сұлу қыз-келішшекке жағалай қарап өтті.

Біржан да Балбала қысылып қалмасын деп және өзгелерінің көңіліне келмесін деп, Базаралыны қостап, іле жөнелді.

— Ән де біледі, айтса тілі орамды, шырқаса үні балдай. Тәрбие-тәлімімен жібек талдай, отыр ғой міне жақсы шәкірт, жақсы інілерім!

Біржан «қыздар», «қарындастар» деген сөздерді әдейі айтпады. Ол сөздерді әдепсіздеу, тұрпайылау көрді. Және әдейі аға боп, бауыр тартып сөйледі. Осында отырған бірнеше өнерлі, көрікті жас әйелдерге жағалай көз тастап өтті. Аттары аталмаса да зор құрметпен еске алғандары — өзі мен Абайды, Базаралыны айнала қоршап отырған — Балбала, Керімбала, Үмітей, Әйгерімдер болатын.

Мағналы сөз қатып, одан да мағналы жүзбен Біржан көз салғанда, барлық жаңағы жас әйелдердің шыншыл, сезгіш жүздеріне жағалай дуылдап, шапшаң толқын,

жеңіл қызғылт нұр жүгірді. Бейне бір таң сәскеде түн-лікті ашып жібергенде, шаңырақтан күн сәулесі түскендей. Сол кезде батсайы шымылдық, дүрия көрпе, манат мақпал тұскиізді күн сәулесі қуанта бір алгүл қаққызып, жағалай сәулелендіріп, жайнатқан тәрізді. Жас өйелдердің Біржандай әз ағадан, әсем өнерпаздан естіген мақтаулары да сондай әсер етті.

Үй ішінде сыңқыл-сылтын да, мәз қошемет те қатар қаулап, әзіл мен жарастық күлкі көп естілді.

Сыпайы сыйластық ажарлары, өнерлі жастар мәжілісі рендене түскендей.

Абай мен Әйгерімнің бұл жолғы қонақтары шынында Тобықты жастарының ең бір өнерлі, нәрлісі болатын. Осыдан екі күн бұрын осы Құнанбай ауылы отырған Барлыбай өзеніне Ырғызбайдан, Торғай-Көтібақтан және Жігітектен, одан арғы Бөкеншіден көп қыз-келіншек, жас жігіттер әдейі шақырылып, арнаулы қонаққа келген-ді.

Абайдың қасында отырған — інісі, жас бозбала Әмір Құдайбердінің баласы. Ол өз нөкерімен келгенде, Үмітей сұлуды ерте келген. Базаралы қасында отырған Балбала — Әнет қызы. Ол да бір топ қыз нөкерімен әдейі шақырылған.

Бөкеншіден Сүгір баласы Әкімқожа мынау. Ол өз қарындасы Керімбаланы ертіп, Жігітектен Базаралының әнші, сері інісі Оралбайды ала келген.

Сол жастың бәрі де өнерқұмар және тегіс жақсы әнші. Олар Біржанды бұл жолы ғана көрген емес.

Осы күндерден екі айдай бұрын Тобықтының шетіне келген Біржанның хабарын Абай естіп, алдынан Әмірді жіберген-ді. Абайдың ең бір қадірлес ағасы Құдайберді жастай өлгенде, содан жетім қалған бес баланың ортайшысы Әмір болатын. Құдайберді өлерде, Абай оған: «Балаларыңды әке орнына бағу қарызым болар» деп, «жетімдік көрсетпеспін» деп ант еткендей болатын. Айтқанындай, Абай содан бері Құдайберді балаларын өзімен туысқан Оспаннан да, өз балаларынан да қатты еркелететін.

Ал Әмір болса, сол балалар ішіндегі әнші, өнерлісі боп келеді. Ерке, серілігі де бар. Өзінде шалқып, серпіп шығарлықтай бір шығым бар, дәмелі жас. Аса тілеулес ағасы Абай оның алдынан шықпайды және ешкімге бетін де қақтырмайды.

Сол Әмірді Біржанға құр шақырушы етіп жіберме-

ген-ді. «Бар, көр. Шын өнерлі, қызықты болса, елге әкел. Еркімен көсілтіп, ойын-сауық ет. Жас буын өнер үйренсін, үлгі алсын. Мен де көмекші болармын» деген...

Әмір Біржанмен ел шетінде кездесіп, екі-үш күн бірге болып, өз ортасына шақырып қойып, өзі үй тіктірмек боп және сал жөнімен, баппен қарсы алмақ боп, алдымен келген. Аялдамастан Абайға кеп, өзгеше бір қызғын жайын көңіл мен жүзден танытқан.

Абай содан соң-ақ Біржанды әуелі Әмірдің қонағы етіп, Құнанбайдың осы үлкен ауылына әдейі келтірткен-ді.

Содан бері екі ай өтті. Біржан Әмірге ғана емес, Абайға да ерекше ұнады. Екеуі ескі мұндас достай кездесіп, тез табысып кетті.

Абай осы бүгінгідей етіп өз ауылына Тобықтының әнші, күйші жасынан жігіт-желең, қыз-келіншегінен талайын, талай рет жинаған. Біржанға оларды танытып, оларға ақын әншінің хасиет қадірін танытып, көп қызық мәжілістер құрған.

Өздері әнін үйреніп, сыйластық, құрметтестікке жеткен соң, көп ауылдардың жастары Біржан мен Абайды өз ауылдарына шақырып, үзілмеген ұзақ сауық күн-түндерін өткізген.

Біржандар Әмірдің, Үмітейдің де қонағы болған. Сүгірдің әнші қызы, сәнді бойжеткен Керімбала мен Әкімқожаның қонағы боп, ол меймандос ауылда да көп сый көрген. Одан қайтыс жолда Базаралы, Оралбайлар Жігітек ішінде көп күндер қыдыртып, қонақ еткен-ді. Бөкенші, Жігітек жастары үнемі бірге араласып, айрылыспай күтіскен.

Сонымен, қазір Біржандар қайтатын шақ жеткен соң, Абай осы тұрған төрт үйді әдейі қонақтарды шығарып салу тойына арнап тіккізген. Енді бүгінгі түстіктен кейін, кешке қарсы көп қонақ атқа қонбақшы боп отыр. Үйткені ертең Біржандар еліне қарай аттанбақ. Соның алдында «сый қонақтар бір кеш көпшіліксіз болып, тынығып аттансып» деп, Абайға Базаралы, Ербол, Жиреншелер айтқан-ды. Абай да соны мақұл көрген.

Сүйтіп бұл мәжіліс жаздай асыл аға, үлкен ұстаз болған Біржан мен Тобықты жасының айрылар мәжілісі еді. Сол себепті жаңағы Әмірді «Жнырма бестен» сынап тыңдағандай, өзге әнші жастардың бәрі де бір-бір жаса әнмен өз өнерін көрсетпек керек.

Әмір айтқаннан кейін, әлгі қалжың әзілдер басылған

сон, домбыраны Оралбай біраз күйлеп кеп, қасында отырған Керімбаланың әніне жетекші болды.

Керімбала Абай үшін ыстық, ескі көздей болатын. Жас қыз кезінде Абай мен Тоғжан арасындағы жалынды сырдың азды-көпті куәсіндей болған. Содан бері ержетіп, бойжетті. Және белгілі қонақшыл ауылдың ерке, еркін қызы, Бөкенші, Жігітек ортасының жалғыз аяулы қызығы есепті боп, көпке шейін ұзатылмай келеді.

Ауылының сауығын, жастығын сақтаған, сәнді, мінезді қыз ағайын аялаған жас болғандықтан. Сүгірдің өзі де, әсіресе мына Әкімқожадай серілік, сауық сүйгем балалары да мұны Қаракесектегі қайныша әлі бере қоймай, сақтап келе жатқан.

Керімбала бұл күнде осы үйдегі **Тобықты** қызының ішінде, он жақта ең көп отырғаны. Бірақ ауылдың, ата-ананың, өзінің де қадір-қасиетін кетіретер жаманаты шықпаған. Сүгірдің ұзатпай сақтауына мұның осы ерекше мінезділігі де себеп болған.

Шошақтау боп біткен үлкен қой көзді, ақ қызыл жүзді, қалың шашты Керімбалада саналы қайрат бар ұстамды, сырлы салмақ бар. Сонысымен ол әрі сәнді, әрі өзгеше біткен сұлу.

Керімбала да Біржаннан өзі сүйіп ұққан әнін айтты. Ол да Тобықты ішіне Біржан әкей үйреткен бұрынғы бір ән. Біржаңдай көп әнші, ақынның айтуынан өтіп, сырланып жеткен, атсыз бір әнші шығарған — «Қарға».

Қарға-ау, сен қалайсың мен дегенде...—

деп сөзі кетті. Бүгінгі әнші, өнерлі жастардың біріне бірі көрсетіп жатқан құрмет, ғиззат, сый-сұхбат арасындағы нәзік жарастық күйі болды. Біржан мен Абай үлкем ілтипатпен тыңдасып еді.

Керімбаланың осы әніне орай қып, Оралбай да бір кербез әнге шырқай жөнелді. Оның әні — «Гауһаргас».

Басасың аяғыңды ырғаң ырғаң,
Артыңда таққан шөлхың, күнік сырғаң...—

Ән зор дауысты, сұлу пішінді, аққұба жігіт айтқанда, жаңа сыр тапқандай. Әсіресе Оралбайдың айтуында сол өзі суреттеп отырған «шолпылы» сұлуды нағыз ынтығындай сезіну бар. Жав тартып, демін, лебін сезіп отырған ыстық жалын білінеді.

Жұрт Оралбай әніне қатты сүйсініп, аласұрып, тоя алмай қапты. Біржаннан бұрын Керімбала бұрыла қа-

рап, сүйсіне күлді. Көп сақиналы, үлкен білезікті аппақ қолын сәл көтере түсіп, жігітке сыпайы тілек етті.

— Тағы бір ауыз!— деп еді.

Оралбайға:

— Тағы! Тағы!— деп, Біржан да ықласпен айтты. Әнші алғашқы қайырмасының аяғын үзбестен Іягері өрелеп, тағы да сәнді үнмен шабыттанып, толқытып кетті...

Есілдің ар жағында көрдім сені,
Сырғанды қайық қылып өткіз мені,
Сырғанды қайық қылып өткізбесең,
Болсаң да хордың қызы көрмен сені.

Жігіт ерке тілек айтады. Дос жүрегіне сенеді... Ынтыға тұрып еркелейді. Күн көзінде керіліп еркеленген жас тағыдай өз отына, оның отына да қуанып сенеді. Онсыз жас жігіттің қуанышы қуаныш па? Еркелет те, еркеле. Жалынмен жалын ойнап, жарысып қосылсын.

Бар жиын, әсіресе Базаралы, Жиренше, Абайдай аға жастар шіміркене түседі. Аққызғылт рең Керімбаланың да жүзіне бір толқын соғады. Ақырын ғана көркем сыңқыл әссем үнмен Әйгерім күліп, қызарады.

Аппақ, кесек ақ тістерін сұлу қызыл еріндері аша түсіп, қайта жасырып, Балбала езу тартады.

Өз қасында отырған шабытты әнші, көрікті құрбысы — Әмір жасқа көз алмай Үмітей қарайды.

«Осы жас-ау! Сондай еркелікті батыл айтатын, жарастыра айтатын жас, осы Әмір-ау!» дейді ішінен. Тоназыта діріл қақтырған бір толқынға бой бергендей. Ақша мандайлы, кең сұлу жүзді Үмітей, ашық үнмен сыңқ-сыңқ етіп, үй ішіне естірте күледі.

Ән, домбыра кезегі қыдыра жағалап осы Үмітейдің өзіне келгенде, о да іркілмей «Баян аулыны» бастады. Әмірдің домбырасы қостай ереді. Қоңыр ғана, ақырын ғана тартса да, шынында, бүліне бебеулеген, тілеулес, үндес бір күй бұралады.

Баян ауыл басынан бұлыт кетпес,
Қиядағы түлкіге құсым жетпес,
Ақ боз үйдің сыртынан аттандырып,
«Қош, калқатай!» дегенің естен кетпес...

Үмітей бұл әннің сөзін арманды күдікпен, аса бір құпия сыр етіп айтады. Сондықтан осынау сөз, саз бұрын емес, дәл осы арада ең алғаш айтылғандай болады. Бір туған айдай, қылдай нәзік, бірақ емеуріндегі анық сыры бар. Дәл көңілдің өз үні боп шықты.

Соны кәмшат бөрік, алтын сырғалы, ең сәнді киімді сұлу қыз айтты да, жүзіндегі әншейіндегі жұқалау қызылынан айрылып аппақ тартты. Оң жақ бетіндегі әдемі қап-қара мені айқындап барып тоқтады.

Мұны да үй жиыны үнсіз мейірленіп тындап еді...

Үмітей үзіліп, ақырындап, бәсеңдетіп кеп, «енді осымен тоқтадым» дегендей етіп, бетін жарқ еткізді. Есіктен төрге дейін ентелеп отырған, тұрған жиынға қарап, тағы да ашық үнмен сыпайы күліп жіберді.

Ол осылай өзі айтып тоқтасымен, дәл қасында оң жағында отырған жас келін Әйгерімге бұрылып:

— Ән жағалап әншісіне де кеп қалыпты-ау! Сонымен, кәні, енді өзің айт!— деді.

Үй іші осы әзілмен ілес тегіс Әйгерімге қарады.

Есік жаққа бағана кеп орналасқан шеткі үйлердің қартан әйелдері де ентелей түсті:

— Келін, келін айтады!— десіп, күбірлесіп үн қатысты. Әйгерім әліне де Әмір домбырасы жетекші боп, төменгі пернелерден безек қағып, «жүр-жүрлеп» тұр.

Әйгерім Үмітейге қарап, қысыла қызарып:

— Қой, қалқам. Қой, лайығы жоқ...— деп, тартынып қана ақырын күліп еді...

— Сенің де кезегіңнен қалатын жөнің жоқ. Тым құрса ауылдың алты ауызы болсын!— деп Абай емеурін жазады. Өзі де ықласпен тындайтын шырай көрсетті. Біржан, Базаралылар да, Балбала, Үмітейлер де Әйгерімнің аса нұрлы жүзінен көз алмай қарап қапты.

Бұнын жас сәулелі жүзінде кішілеу қара көзі, әсіресе, естен кетпестей.

Аса сыпайы қарайтын ойлы, нұрлы көзінде бөлек бір шұғла бар. Жана жеткен жастық, тазалық шағында, ақ жүзді, сұр жүзді қара көз әйелдерде оқта-текте кездесетін осы шұғла, кейде қоңырқай көлеңке реңденіп, көзінің астына ұялап тұрады.

Кірсіз, мінсіз тазалықтың, нәзік жастықтың шақ қана бір дәурені сақталып тұрып, кейін ұшып кеткендей — өшіп кететін бір нышаны еді ол.

Қара көз сұлу көп болса да, бұл бітім, хасиет анданда біреуде ғана болатын.

Абай Әйгерім жүзіндегі осы бір, өзгенің бәрінен бөлек нысанға әр кезде көп қадалып, қызығып қарайтын. «Ұялы қара көз», «Нәркес көз» деп осыны айтса керек» деп, ішінен ойлаушы еді.

Сондайлық нұрлы, шұғлалы көзі төрдегі Балбалаға

қарап, Әйгерім ән шырқады. Мұның айтуында ең алғашқы ұзақ «ахаудың» өзі де нақысты ырғақтай.

Жас жарына көлденен қарап отырған Абай тағы да Біржан ән салғандағы сияқты, өзгеше сезіммен толқып, тағы бір жақсы созылған өмір-сурет дүниесіне шомып кетті.

Ал, бибай, саған айтам игайымды...—

Арғы сөзі Абайдың құлағына кірген жоқ. Барды айтып жатқан сөз емес, әуен мен үн... Көп күміс қоңырау сән түзеп, бір үн сала ма? Әлде нендей ғайып текті ақ қанатты асыл зат көк жүзінде күнге шағылыса ма! Күміс сыбдыр нұр шашып, сырлы аспанға, мәлімсіз сапарға, серікке шақыра ма? «Берші сараң, сырдаң бойынды! Түйіліп қалған жүрегің, тартынып қалған, ашылмай тығылған жан сырың бар. Ашшы соныңды! Өрге, өнерге шақырайың бар үніммен. Иықтан басқан зілден, мынау дел-сал күйден өтші!.. Сонда... сонда осы толқынды торғын желек астындағы жас сұлудай, жанындағы жарындай, осының нәркес көз, бұлбұл нақыс үніндей, ақ тамақ, алгүл жүзіндей жас жарастық, жарқын өнер төгілер еді өзіңнен! Шықшы іркілмей, бұқпашы баяу! Мені де еліктір, өзің де өрлеп желікші, желпінші! Мынау нәзік қоңыр сәулелі көлеңке сияқты қорғалақ асыл өнерінді ашшы!»... дейді. Жұртқа қарап шырқаса да, Абайға арнап наз тілек тастап отыр.

Ән үзіліпті... Абай Әйгерімнің жүзіне: «Ақ жұмыр иегің неге қозғалмай қалды? Жұқалан, сұлу, қып-қызыл еріндерің неге жаңағы назынды қайталамайды? Кіршіксіз, аппақ, мінсіз сұлу тістерің неге іш қайнатқан қатарын жасайды дегендей, ұзақ сұрақпен қадалып қалған екен...

Әні тоқтаған Әйгерім күліп қана қымыз ұсынып, Абайды тағы өзі оятты.

Абай қымыздан қолын тартып, тостағанды алмай тұрып, қабақ шытып барып, қалпына келді де, ұзақ созып:

— Япыра-а-а-ай!— деп, күліп жіберді.

Ұсынған қымызды алмаған күйеуінен Әйгерім қысылып, қызарып, ұяң күліп отыр еді. Абай соны енді тез аңғарып барып, оның қолындағы тостағанды да бассады. Және екінші қолымен келіншегін құшақтап кошеметтеп, торғын шәлісінің сыртынан құрметтей сипады.

Есік жақтағы бағанағы Иіс кемпірден бастап, барлық қартаң әйелдер:

— Айналайын келінжан, өркенің өссін!

— Күдай көңіліңді өсірсін...

— Осы әніңмен, осы сәніңмен өт жалғаннан!..— десті. Соңғы алғысты Иіс айтып еді. Абай елең етіп, Иіске қарады да:

— Апырмай, мына Иіс шешем алғысы қандай жақсы еді! Әмин дөші, Әйгерім, осыған!— деді.

Әйгерім аса бір сыпайы алғыс жүзімен Иіске қарап:

— Әмин, әже!— деп, өзі кейінірек қарылды да, Иіс кемпірді қасына шақырып ап, қымыз ұсынды.

Әйгерім әні Біржаанды да ұйытқандай. Ол қошемет болар деп, сыртына сыр шығарған жоқ.

Тек Жиренше шыдай алмай, қозғалақтап:

— Жаным-ау, Әйгерімнің үні осы қызыл көмейінің үні ме, жоқ бейіс үні ме?— деп үй ішін күядіргенде, Біржаан ақырын ғана Базаралы жаққа үн қатып:

— Ән салса, Әйгерім ғана салсын да!— деді.

Шыншыл өнерпаз өзге жастармен қатар, өзін де аяған жоқ.

Үй иесінің әні ас алдындағы тойтарқар үні есепті болды.

Ас піскен еді. Жиын серпіліп, есік жақ астан хабар алып, шығыса бастады. Қонақтар да осы орайда желпініп келмек боп, есікке беттеді. Әйгерім тұрып, қымыз ыдыстарын жиғызуға белгі берді.

Дәл осы кезде, есіктен шығып жатқан қонақтарға қарсы жүріп, сығылыса кірген Қалиқа, Абайға жақындап кеп:

— Телғара! Қалқам, сені апаң шақырады!— деді.

Абай Әмір мен Оспанға, Әйгерімге қарап:

— Мен бөгеліп қалсам, тоспандар! Қонақтарға ас бере беріндер!— деп, шығып кетті.

2

Үлкен үйде Ұлжан, Айғыз, Ділде үшеуі ғана отыр екен. Шақыртқан осылар көрінеді.

Жаулық астынан көрінген самай шашы бұл күнде аппақ болған Ұлжан, бұрынғысынша етті болса да, қары көрілікке жеңгізгендей. Жүзі сарғыш тартқан. Маңдайының ажимдары қалындағаннан басқа, тереңдеп созыла түсіпті.

Абай шешесінің өмірден қажып бара жатқанын әсіресе, оның екі ұртына соңғы жылдар түссен екі қатар қалып ажимнан аңғарып, бағып жүруші еді. Осы екі терең сызық — анық уайым сызығы, шер табы.

Сол ажим сызықтары қазір, әсіресе, айқындай түсіпті. Ойлы мұнды ана жүзін, анау жас отаудағы ән сауықтау келген Абайға суық етіп танытқандай. Анасының үнсіз жүзінің «зі-ақ Абайға әлде не үніп «кіналісің, кіналаймын» деп тұрғандай.

Абай көңіліне қорқыныш аралас реніш кірді де, еніс арналған үкім күтті. Бірақ анасының дағдалы мейрім жүзі сыртында болмаса да, ішінен өз кінәсін ағыстырмаған екен... Ол алғаш бастаған сөзінен бой берді.

— Абайжан,— деп, ақырын ғана сөз бастап, Ұлжан баласының бетіне жүз бұрды да,— ой да көп, уайым да көп ойлай берсең, ой да жоқ, уайым да жоқ оймай берсең!— деп еді.— Сен соған бақтың ба, балам?— деді.

Абай мұның артында не бір барын аңғарып, соны тез айтсын дегендей бол:

— Сол болғаны да, ана!— деп, бар денесімен шешесіне бұрылды да, ар жағын сұрағандай, үнсіз ақырын қадалды.

— Көрі әкең сапар шеккелі талай болды... Хабар-ошар жоқ. Күн жым-жырт. Көңіл күпті. Ол қалай, бұл қалай?— деп, біраз үндемей қап еді.

Айғыз әңгіменің бұлай басталғанына сабырсыздық етіп, ырза болмай:

— Біз айтпай саған кім айтады. Бір жол емес, бір күн емес, осы ала жаздай масайрап кеткенің қалай? Сүйетің күн бе еді? Не ойың бар осы?— деді.

Абай бар сөз түгел айтылып болсын дегендей, үндеген жоқ. Екі ененің зілді сөздерін арқаланып, енді Ділде сөйледі. Үні қатқыл. Кесек томырылатын ашулы қалында екен. Кекетіп, қағытып:

— Не ойы болушы еді? Ой ойлағандай бол жүр ме, жары болған соң. Асық жары, сиқыршысы әнші болған соң, жанын салып жүрген де жағынам деп!— деді. Көңілде ашу жасы тұр екен.

Ұлжан бұл сияқты қатты сөздерді тыйған жоқ. Тағы да бір кіна қосып:

— Ауылдағы қомақ жалғыз сал-сөрі, ың-қырқын емес. Мына Ділде келінің шешесі де келіп жатыр. Ол сенің анаң еді той, балам. Оған да берген бейбіт шырамың жоқ. Сырлас құдағұн күтетің әкең болса бір сәрі

еді. Мен емес еді ғой оның іздеп келгені. Көріп қайтайын, өлім бар да қаза бар, батамды беріп қайтайын дегені сен едің. Оны да ойламайсың. Бас сұқпайсың. Кімнен жатырқап, қайда тартып барасың?— деді.

Ділдә осы тұста ызалы жасын ыршытып отырып, долданып кетіп:

— Сіңірі шыққан кедейдің қызы босағамды көруге тең бе еді! Енді міне желек астында желігін жасыра алмай, күнде-күнде өнін шырқап, төбеме ойнап отыр. Қу кедейдің қызын құтыртып отырған...— дей бергенде Абай тамағын кенеп, қатты өзгеріп, Ділдәға ренішпен қарады.

Анау үй күн шуақты, сәулелі өмірдің мамыр айы еді. Мынау үй жұт болар жылдың күзіндей. Сұр бұлтты, қара желді қарашадай.

Абай Ділдә сөзін бітірткен жоқ:

— Қой, Ділдә. Тіленшідей атадан сені керең құлақ қып туғызған мен емес. Шүленнен шөл туғызған мен деп пе едің?— деп, кейіспен бір кекетті. Содан соң әрі оған, әрі аналарына жауап етіп:— Қонағым — Біржан. Ол — Тобықты көрмеген өнер иесі. Ел жасын ұйытып тындатып, оған жан тартқызған жалғыз мен емес. Біржанды көрген де арманда, көрмеген де арманда... Одан да естіп қалсын, ана Ақылбай, Әбіш, Мағаш сияқты балалардың бәрін жіберіп, тындатып қалсаңшы, сен ақыл білсең!— деді. Ділдә бұрынғыдан да булығып:

— Бармайды балаларым... Ендігі қалғаны жәдігөй қатынның босағасынан сығалау ма еді, әкесі тіріде жетім боп!..— деп, еңіреп жіберіп, үйден ата жөнелді.

Абай Ділдә кеткен соң да шешелерімен ұғыса алған жоқ. Бірталай кінә айтысып отырып, екі шешесінің аңғартқаны — тым құрмаса, сауығын Ділдәнің үйіне құрғанда орынды болмас па еді дейді екен.

Айғыз тіпті анық қып айтып берді:

— Әйгерім аспасын, сені паналаса қайтейін. Қайда отырғанын, кім аулына Байшора қызы басымен келін боп отырғанын біле ме? Шаңыраққа қарасын. Ән салғаны кеудемізді басқандай тиеді. Үн шықпасын бұдан былай!— деді.

Бұл — бұйрық, қатал тыйым.

Абай Әйгерімге жаны ашып, оны жаңағыдай әділетсіз, аянышты зорлықтарға қимаса да, үн қатқан жоқ. Шешелер бұйрығы айтылды. Айтқызып отырған Ділдә. Соның қиыр, томырық қаттылығы. Абай осыны аңғарған сайын Ділдәға үлкен реніш жиып, ішінен қатты

араз боп, түйіліп қалды. Шешелерінің бұдан кейінгі сөздерін жауап қатпай тыңдады да, шығып кетті.

Отауларға карап жаңа беттеп бара жатқан Абайды арт жағынан, Айғыз үйінен шығып келе жатқан Майбасар дауыстап шақырған еді.

Сақалына бурыл кіргені болмаса, Майбасар баяғысынша қызыл күрең жүзді. Бұл күнде стейіп, сыртқы тоң салмақты, сызды тартқан.

Майбасар Абайды үлкен үй сыртына оқшауырақ апарып отырғызды да:

— Абай, мені анау Түсіптің бәйбішесі — қонақ енең жұмсап отыр. Әдейі, «сен айт» деді. Маған айтқызып отыр, ұқтың ба?— деп, інісіне салқын қабақпен, «кіммен сөйлесіп отырғаныңды аңғар» дегендей, қадала қарады. Абай Майбасардың доң айбатын мысқыл еткендей боп, шаншыла қарады да, кекетіп күліп жіберді.

Майбасар оны елемеген боп, қабағын түйіп алды.

— Енең болса тілек етеді, мен болсам бұйрық айтам. Мына Түсіптің бәйбішесі қайтқанша Ділдәнің үйінде бол. Жалғыз Әйгерімнің отауынан айналып шықпай, өзің айналшық жегенбісің? Жоға, қос қатын алған жалғыз сен бе ең? Әкең, атаң, бәрі алған. Алған екенсің, кезегін сақтамас па? Жаты боп кеттім деп жүрмісің Ділдәнің?— деді.

Абай жаңағы мысқыл реңін өзгерткен жоқ. Майбасардың сөзін аяғына шейін зорға шыдап тындағандай еді!

— Майеке, осы...— деп баппен бастап,— өмір озады, ажар тозады. Кей сақалға, «койсаңшы» дегендей боп, бурыл да бітеді. Бірақ бақсам, сонда да тозбайтын бір тіл, тозбайтын бір тілек деген де болады-ау!— деп, ызамен күлді.

Жігіттің күлкісі сондай өтімді болғаннан ба, Майбасар тез түсініп, санын бір салды да:

— Өй, қу заманның баласы-ай, жүйкемді мүлде құрттың-ау! Ұмытты ма деп ем баяғыны. Әлі тосып жүрме ең?— деп, қарқ-қарқ күлді. Абайдың ызасын да, мысқылып да бойына осы қалжыңмен дарытпады.

Өз сөзін тағы қайталады.

— Ділдә сенің жарың емес пе? Мен теріс айтты деп отырмысың? Әлде орыс кітабын көп оқығанға, орыс боп кеттім деп жүрмісің, екі қатын алмайтын?

— Бұл жолда сол орыс болсам дұрыс болады, не қыласың?

— Ей, не оттап отырсың өзін? Топты баласымен Ділдә не болады сонда?

— Ділдәға менің керегім жоқ. Ол маған кек пен ызадан басқа көңілден ажыраған...

— Е, сонда тастағаның ба?

— Ол балаларымның анасы. Жақсы анасы болса, жақын досым. Оған қанағат қылмаса, бетінен жарылғасын. Жолы болсын!.. Сөз осы-ақ!..— деп, Майбасардың қалған сөзін сөйлетпей, түсін суытып, томырылып қалды да, орнынан тұрды.

Майбасар не дерін білмей, сұмдық естігендей, бір нәрсе дейін деп еді.

— Қойыңыз, болады осымен. Бұл менің өз басымның жайы. Аяқ баспас жерге араласпа, ағайын!— деп қатал қайырды. Майбасардың аузын ашырмай, тұжырын тастады.

Соған ілес Майбасарға айтпақ бір сөзін бастап кетті. Ол Майбасардың ойында жоқ, бөгде сөз еді.

Абай жаңа шешелер үйіне келе жатқанда, жылап жүрген бала Байсүгірді көрген. Оны уатып, қасына ертіп келе жатқан Баймағамбет Абайға Майбасар қылығын қатты шаққан болатын.

Қазір Абай соны есіне ала бере:

— Онан соң сізге айтатын менің де бір сөзім бар. Бұны ренжіп, тіпті күйініп айтамын. Байсүгірді неге ұрдыңыз? Өлі мен тірінің арасында ғарып болып әкесі жатыр. Неге ұрасыз осы ауылдың малшыларын?!— деді.

Өңі қатулаанып Абай қазір анық ашулаанып алған екен. Бірақ Майбасар бұл жайға сасқан жоқ:

— Уа, қойшы! Малшы, қосшы басынып кетеді. Тәубесі есіне түсіп жүрсін. Түк етпейді!— деп, елеусіз қалдыруға айналып еді.

Абай енді намыстанып, қатты сөйлеп кетті:

— Жо, бекер айтасыз, басынбайды малшылар. Неменеге жетісіп басынушы еді? Көздеріне көк шыбын үймелеп жүрген сорлыларда не қауқар бар еді? Осы ауылдың үстіне бір емес, екі емес, қамшы үйіре берменіз!— деді.

Майбасардың биылғы жазда бірнеше рет малшыларды сабағанын еске алып еді.

Анау болса бұған да тоқтамағандай. Дау айтайын деп келе жатқанда, Абай таласа сөйлеп, бастырмалатып кетті:

— Немене! Жетім-жесірдің ауылы ма бұл, сіз әкімдік жүргізетін. Бала емеспіз, бармыз өзіміз де. Бұдан былай

тек жүрінізі! Ұрмақ түгіл, зекіменсіз көршілерімізді. Ендігәрі бірде-бірің шертпесіңіз. Әйтпесе, араз боламыз. Қатты араз боламыз. Онда маған өкпелеуші болмаңыз. Бүгін Байсүгірді ұрғаның өзімді ұрғаннан кем болған жоқ. Білдіңіз бе?.. Сол!— деді де, жүріп кетті.

Абай қонақ үйлерге қарай кетті. Майбасар бұл жерде үндемей қалғанмен, осы ауылдағы ән-сауықты тыюға сырттан кіріскен еді. Абайды шешелер үйіне шақыртқанда, кей қонақтарға да кісі салған болатын. Сүгір баласы Әкімқожаға Майбасар сәлем айтып: «Ауылда мырза жоқ. Көп жанның көңлі күңті. Әкімқожа өзі біледі ғой. Бұл ауылды қыз-қырқынның топыры етпей, енді өзі таратсын!» деп, тәсілдеп айтыпты.

Үмітей сұлу Айғыздың сінлісі есейті. Қара Батыр Есқожа деген кісінің қызы еді. Оған Айғыз өзі апалық әмір етіп, «ауылға қайтсын, енді жетті» денті.

Бүйтіп Абай қонағының шырқын бұзып жатқандарын Майбасар мен Айғыз Абайдың өзіне сездірген жоқ-ты. Қонақтары да тек қайтуға қам қылғандары болмаса, неге асыққандарын біріне бірі білдірмеген.

Ауылдағы көрші, малшы, бала-шағаны Абайдың үйіне жібермей ығырып жүрген Айғыздар Абай сыртынан осылай әрекет еткен-ді.

Сонымен, Абай қайта қайтқанда, отаудағы қонақтардың аттары ерттеліп, кермелердің бәріне байланыпты. Абай құрбыларының асығысына таңданса да: «Ертең жүретін Біржан оңашада тынығып алсын дескен шығар» деп, өзге мән бермеді.

Ол үйге келісімен соңғы қымыздарын ішісіп болған қонақтар ырза-қоштарын айтысып, Абай, Біржанға соңғы алғыстарын да білдіріп, қимас жүзбен жүрмекке беттеді.

Жан-жаққа топ-топ боп тарап кетіп жатқан жиынды Абай, Біржан, Ербол, Әйгерімдер тысқа шығып тұрып, аттандырып жатыр.

Еңалдымен бір топ болып Саркөл, Қона жаққа беттеп, Әкімқожа, Керімбала кетті. Бұлар қасында Оралбай бірге барады. Үмітейді ертіп, қасына қылжақ сері Мырзағұлды алып, бір топ боп, Пушантайға қарай Әмір тартты. Ол дәл жүрерде Біржан мен Абайды өз ауылдарына қонаққа шақырып кетті. Ертең жүретін Біржандардың шыға қонуына сол ауылдар жол еді. Абай олар шақырысты мақұл тапты. Өздерінің тағы бір ауылына соңғы рет қондырып, қонақ аттандыруды аса орынды көрген.

Ендігі бір топ — Балбаланың тобы еді. Бұл уақытқа шейін атын ерттесе де, қалай беттерін шешпей отырған Базаралы Балбаланы Әйгерім кеп аттандырған жерде, қия алмай қарап тұрды.

— О, дәурен, Ләйлісінен қалған Мәжнүннің тірлігі құрсын! Тарт менің де атымды!— деп бұйрық еткен. Ербол оны да аттандырды.

Базаралы Балбаланың қасына қатарласып еріп бара жатқанда, осы Абай үйінің жанындағы жаңағы соңғы сөзді естіп, қарап тұрып қалған бір қызғанышты суық көз бар еді. Ол Құлыншақтың «бес қасқасының» бірі — Манас болатын. Соңғы топ жөнеле салысымен, сол Манас, Айғыз үйінде отырған Майбасарды тысқа ертіп шығып, намыс пен кекке толы бір сөз сөйледі.

— Базаралы Балбаламен әуейі бопты дегенді сырттан естіп, біздің Торғай іш құста боп жүр еді. Сөзіне де, ісіне де бүгін көзім жеткендей боп тұр, Майеке... Қосағын жаза алмай, ана кетіп барады Әнетке. Жесірімді бұзып барады әніки... «Ерде намыс» деген болса, мен де тек тұра алмаспын. Қыздың күйеуі біздің Бесбесбай ініміз, өзі батыр, өзі сотқар. О да кеудесін кісіге бастырайын деп жүрген жок. Білдіргенім осы. Жә, не қылсам рауа мынау Қауменнің қан шелегіне?— деді.

Өңі сүп-сүр, дырау қамшысын қымтып ұстап алған салалы саусақтарында сабырсыз діріл бар.

Майбасар Базаралының Нұрғаным турасындағы сыбысын осы биыл естіп, тісін басып жүруші еді. Көзі күлімдеп, танауы деліне түсіп, ызаланып алды да, бір-ақ түйіп, қысқа байлау айтты. Құпия қып айтты:

— Қазір соқтықпа. Тек түнде тос. Оралады ғой Балбаланың босағасынан. Ант амансыз, жан күмәнсіз, құдай қол-аяғын байлап бергені сол емес пе, қанды мойын айыпкер етіп? Содан ары Бесбесбайың бар, Бесқасқан бар, жасқанып қалсаң жер жұтсын дермін сендерді. Одан да құрып кет, білдің бе?— деп Манасты кеудеден түртті де,— бар!— деді.

Сол кеште Барлыбай жазығындағы Құнанбай ауылынан жан-жаққа шашырай тараған жастар топтары, осы атрапта иін тіресіп отырған, талай жүздеген ауылдар үстінен, «шимандай» ел арасымен өтіп бара жатып, еркін, әсем ән шырқады. Біресе бұлбұл нақысты, көп ырғақты «Жиырма бесті» созады. Бірде, назды қоңыр, кең тынысты «Жанбота» шығады. Тағы бірде, екпінді өршіл, сегіз сырлы «Жамбас сипар» кетеді. Ырғала қалқып,

дария толқынындай атрапқа тарап кетіп жатқан, асыл Біржан өнегесі мен өнері. Сол әкелген қазнасы, кейде шырқап өрлеген Әмір, Оралбай үндерімен шығады. Кейде сызылта, жіңішкерте бұралтқан, бірақ соншалық күшті және сонша алысқа тарап естіліп жатқан бойжеткен Балбала, сері сұлу Үмітей, сыпайы сынды Керімбала үндерімен сыр баяндайды.

Барлық ерке, еркін әндері: «Өмір, өмір, сені сүйем! Әнші өнерпаз, бойынды кер, қанат қақ. Сазды кеште назды көңіл сыр ашады. Азат, асыл шын жүрек шер шағады». Кейде: «Қайдасың, таңы, тап мені, қадірлі жар, қалқатай, қасиетің асқан қара көзім!» дейді.

Көрейін өз сорымнан ұстап алса...

Осыны айтып жатқан қыз құрбандығы қандай!

Түскенде сен есіме, ей қарағым,
Жортайын аш бәрідей тау жебелеп,—

дейтін жалынды жігіт ше? Немесе:

Ақ боз үйдің сыртынан аттапдырып,
«Қош, қалқатай» дегенің естен кетпес,—

дейтін опалы жігіт қандайлық? Не болмаса:

Ақ дидарың көргенде балқыдым-ай!—

дейтін жүрек тыныстары толқынады! Қайырмалар болса, «Қаракөз», «Айым», «Сәулетайым», «Қалқатайым», «Сабырым қалмас» деп үздігіп барады. Жан бергендей ұсынып, тірлік барлығымен, соңғы тынысын ашық жарға арнап, жан мінәжатын, жас дұрасын айтып жатады.

Тіл көмейден бал беріскен, балбұл жанған жастық оттары, Тобықты жайлауларының қоңыр, бейуақ кештерін, жай отындай сара тіліп өтіп жатыр. Біржанның бұл ел жасының бір алуанына әкеліп берген жүрек тілі, сезім нұры осы еді.

Сол кеште, Әнетке қарай беттеген Базаралы, ат үстінде ән салып келе жатқан Балбаланың сымбатты сұңғақ бойына, қыпша беліне тамашалай қарайды.

Сол кеште, Керімбала мен Оралбай қосылып ән сәндейді. Өзі әнші болмаса да, әнді барынша сүйетін, Керімбаланың ағасы Әкімқожа, қатар келе жатып, қос әншіге жол бойы ән салғызады.

Сол кеште, жарық айлы, сырқұмар кеште, көп жол-

дастын қоршауында келе жатып, Әмір мен Үмітей саз қосады.

Сол кеште, үлкен өнер, әсерлі әнмен қоштасар кеште, отауда қалған Біржан мен Абай мәжілісінде тағы Әйгерім ән шырқап отыр. Ол әуелде:

— Мен айттым ғой. Маған жетті ғой. Мені қойыңызшы, Абай! Біржан ағаның өзін естіп қалайық та!— деп, бірнеше рет өтініп, тартынып көріп еді.

Әйгерім әнді соншалық ықыласты, ынталы тыңдаудан басқа өзі айтуды да жақсы көретін. Құлақ қойып тыңдайтын, ұғарлық саналы жиын арасында әдейі қанаттанып, сүйсіне құмартып жырлайтын. Соңғы айлар ішінде, қасында Абай тыңдап отырса, ән салуы сол Абайдан алған жарастық, рахат, шаттық жалыны сияқты болатын.

Біржан мен Абай қоса тыңдаған уақыттарда екеуіне ғана арнап, әр нақысына бар ынтасын, бар құрмет, қызметін бағыстап айтқандай болады. Таң сәріде өз бұтағын тауып қонған, өзі туып өскен ұясының жанында өскен гүлдерге арнап отырып, шіміркене жырлаған ән құмары — құмар бұлбұлдай болатын-ды.

Бірақ, дәл осы бүгінгі кеште, әуелі ән айтқысы келмей іркілгені шын еді. Үйткені күндіз Абайға үлкен үйде айтылған наразылық, кейін, кешке жақын бұған да айтылған.

Абай Әйгерімге күндізгі сөздерді айтпай, аяп, жасырып қойса да мұның өзін Айғыз бен Ділдә шақырып ап, қатты, суық, ауыр сөздер айтқан. «Абайға айтқан сөз дарымаса да, саған айтылған ақыл сөз, үлкен сөзі далада қала алмайды» деп отырып, Байшораның, кедейдің қызы екені де, қолы жеткені де айтылған. «Кеуденді керме, аяғыңды андап бас... көзіңді ашып қара, кімнің нығына шығам деп жүрсің!» дескен. Әйгерімнің өмірде ойына келіп көрмеген жат мінез, тәкаппарлық сияқтының бәрін жала қып айтқан. Әйгерім көзіне жас келіп, жүдеп, аппақ боп, жанып сөнгендей, отқа түсіп шыққандай болған. Бойындағы әдеп пенен тәрбие, Абай достығына арналған адал жар жүрегі және өзінің әнді сондай сүйетіндігі — бұған ешбір ақталу сөз айтуға рұхсат бермегендей еді. Әйгерім бір ауыз тіл қатпаған. Ән жазықсыз. Әсіресе бұның Абай бұйрығымен айтқан әндері, ең таза көңілмен, тек сүю мен сүйсінуге арнап айтқан әні кіршіксіз де жазықсыз. Бұны бала күнінен өз ауылында, кедей ата-ана үйінде айтқанда, ешбір жан кіма қып көр-

ген емес-ті: жуан ауыл әнге де жуандық, зорлық етеді екен. Осыны өз ішінде өзі ұғынып, үдемей кетті. «Айтқызған Абай ғой!» деп, ақталғысы да келген жоқ...

Бірақ ең ауыр тиген бір соққы, есінен кетпестей қорлау салған бір дерт: «Біз — бай ауылымыз, сен — күнге лайық кедейсің. Бұл аталы, ордалы ауыл. Сен оның малшысы мен құл ауылынан шыққан қоңсы-қолаңсың. Жолың жіңішке болып, жүрісің жалынышты болсын. Басыңды төмен салып жүр. Үнің шықпасын. Ол саған асқандық болады. Сен ие болатын теңдік емес!» дегендері. Соншалық әділетсіз, тоңмойын, қыңыр зорлықтың күшін сезіп қайтты.

Содырлы ауылдың, қиянатшыл ауылдың Әйгерімді үркіте ренжіткен, құбыжық түсі осы.

Бірақ Абай мен Біржан да, бұл кеште, осы отауда отырған Оспан қайнысы да, Ербол да Әйгерімнің іркілгеніне ерік берген жоқ.

Әсіресе, о жар, кесек сөзді Оспан, жеңгесінің қасына жантая сүйеніп кеп:

— Әй, Әйгерім, желегі басынан түспеген келін тілазар болғанын неше атаңнан көріп ең? Бұйырамыз! Айт, жаның барында!— деп, өзінің бар жеңгені аямай, қатты бұйырып, тілін алғызатын әдетіне басқан.

Әйгерім тамағын кенеп, еріксіз көнгенін білдіріп, ән шырқаған.

Бірнеше ауыз ән салды Біржан мен Абай әдейі арнап, шәкірт әншінің сынды жырын тыңдағандай боп отырды. Олар өздері атап отырып, Әйгерімнің осы жаз бойы Біржанная үйренген бар әндерін кезек-кезек айтқызды.

Бірақ Әйгерімнің қазіргі көңіл-күйі, өзінің сында отырған әншілігін қысылып сезінуде емес. Жана кешке есіткен намыс соққысың жарадай сезген қалыпта. Ол жуан содыр күштің әділетсіз зорлығын, қазірде, барлық жазықсыз пәк көңлімен намыстанып, қорланып сезеді. Бірақ соны ұққан сайын, Абайға, әсіресе, жан тартады. Қуантқан қызығы мол, қызу оты мол ыстық жарын жантәнімен жабысып сүйеді. Бұрынғы өмірінде бұндай қып сезбеген, алғысы аралас сүйеу жалынның, өз ішінен бүгіл, әсіресе, айқын табады.

Сонысына орай, Абайдың да бұған қазіргі сәтте анық асық мастай қарсы жалын атып, қызығып, сүйіп отырғанын аңғарды. Соны өзінің әні үстінде екі жақты қысым, қызудай таныған сайын, өзі де көркем сезім рахатымен өсе түскендей. Бір жағында у жатса, мұны кішірейтіп,

жер қып табанға басып, жүн қылғысы келген зіл жатса, екінші жақтан, сол ренішті күйігін Абайдан әрі жасырып, әрі оған өзі де сүйгендігін танытып, арнап жырлайды.

Әйгерімнің осы әндері алғаш күміс қоңырау үнімен шырқап барып, үлкен үйлер жаққа жетісімен, сол үйлерден отауға қарай Қалиқа жіберіліп еді.

Айлалы, жырынды және осы ауылдың бар жасырын сырын, ішкі қыбыр-жыбырын, у мен зәрін жақсы бағатын кексе абысын Әйгерімнің отауына кіргенде, үнсіз ғана келген.

Ол өзінің келісімен-ақ «Әйгерім аңғарар, қояр» деп еді. Әйгерім ән арасында тек орнынан тұрып, өзінен жоғарғы жерден орын берді де, Оспанның жаңа бұйрығы бойынша, тағы да әніне кіріскен.

Қалиқа өз көзінше Әйгерім айтқан бір ауыз әнді шала тындап бола бере, төмен отырған келіннің санын қатты шымшып, мытып отырды... Әйгерім әнді үзген жоқ. Бірақ мына қысым жаппы тілгендей. «Жамбас сипардың» соңғы ырғағын қып-қызыл боп, от жалын жүзбен бітіре берді де, көзінен моншақ-моншақ ыстық жасып төгіп жіберіп тоқтады. Қалиқаның ығында, қаға берісте отырып қалғандықтан, оның бұл жасын көрген кісі болған жоқ.

Қалиқа ғана сезген болса, ел шіміріккен жоқ, қайта ұсқырғандай боп, шапшаң ғана сыбыр етіп:

— Жетті... Желікпе!..— деп, бұйрық берді.

Әйгерім әні осымен тоқталған еді. Содан әрі Біржанның өз домбырасы гуіл қақты. Аға әншінің саңлақ, даңғыл, зор сұлу әуені өзі самғап шығып еді. Жайлау түнінің жұлдызды жарық аспанына шырқап, шапшылып ән кетіп жатты...

Осы түнде, Әнет ішінде, сол Біржан әндерінің салдарынан туған бір оқшау уақиға болды. Ол күй Базаралы басында болған еді.

Ымырт кезінде, Балбаланың бөлінен құмар құшағын жазбаған Базаралы, бойжеткен қыздың ауылына бірге келіп түскен.

Балбала Базаралыны шын сыйлаған, сүйген көңілімен өз қасынан жібергісі келмей:

— Базеке, бүгін менің қонағым бол!— деп, ертіп келген-ді.

Балбаланың әкесі өлген болатын. Ауылының бас-көзі болған үлкен ағасы үйде жоқ екен. Базаралы ере келіп, үйге кіргеннен кейін, Балбаланың өзі рендес, байсал мінезді, кең жүзді, қызылсары бәйбіше біраз қысылып

қалған. Шай қайнаттыруға бұйрық берумен бірге, төсектің аяқ жағына қызын шақырып алып, ақырын сыбырлап сөйлеп:

— Қалқам-ау, не білгенің бар? Қайның Торғай болса, үрген итінің даусы естіліп, мына жерде отыр. «Үйіңе әлдекімді неге әкеледі» десе, не дейім? Мен қара жер болмаймын ба?— деп еді.

Сабырлы, салмақты жүзді Балбала, әуелі аппақ тістерін тегіс көрсетіп, құпиялай күлді де:

— Апа, «аз күндік қонағымсың» деуші ең ғой! Қанша сайран сала берер дейсің. Торғайыңа да басыбайлы боп барармыз, жаны шықпас. Базекемді қайтып қиып, аулақ жүр дей аламын... Саспа! Күтіп, сыйлап қонақ етіп жібер!— деген.

Содан соң бір бағлан сойылып, үй іші жаңа көтерілген қазанмен жадырап, масайраған шақта, Балбала әдемі бір балқып, тұнған тыныш рахат көңілге кеп, Базаралыға арнап, өзінің әдемі әндерін созып айтып отырды. Ашық, қалжыңқой, еркін мінезі Базаралыны бұрынғыдан да ұйытты. Жігіт Балбаладан бар бейілімен айналып отырған.

Сұлу қыздың шешесі мен бөлек отаудағы жеңгесі көп өтінген соң, қонақ жігіт Базаралының өзі де көп ән айтты. Әңгіме, қалжың, әзілге де үй іші қарық болғандай. Аса бір кең жарастық құрмет кеші боп еді.

Дәл жатар кезде шеше Балбаланың абырой-атағын, қадірін қорғап, қызын жеңгесінің үйіне жатуға жіберді де, Базаралыны өзінің үлкен үйіне жатқызды. Өйтуінің, әсіресе бір себебі, кешкі отырыста осы үйге әншейінде келе қоймайтын бір-екі ересек балалар келіп кетті. Олар Торғай, Құлыншақ ауылының балалары екен. Өгізге мінгесіп елеусіз боп келген. Киімдері жұпыны, козышы балалар сияқты. Келген себептері де орынды. Күндіз қосылып кетпеді ме деп, козысын іздеп жүрген, «жоқ қараушылар» болды. Бірақ, олар үйдің ішіндегі қонаққа, үй жандарының шырайына, қалжың-әзілге «қозыдан» көрі көп көңіл бөлген. Қулау балалар екенін бәйбіше сезіп, өздеріне ас ішкізіп жөнелткен-ді.

Осы балалар қойдың ішін аралаған боп, күзетшімен сөйлесіп, бөгеліп, түн ортасына дейін шұбалып жүріп алды. Тек Балбала оларды байқамаған, елемеген қалпында, үлкен үйге қонағын жатқызып, түңлікті жауып, өзі отауға қарай барып жатқан соң ғана, «қозышы» балалар кеткен-ді.

Шала шешініп жатқан Базаралы түн ортасы ауа бергенде, үлкен үйден ертеп шығып, Балбала жатқан отауға тура беттеді. Ай әлі батпаған, дала самаладай екен. Бозғыл отаудың түңлігі жабық.

Ауылда күзетші де, ит атаулы да жым-жирт болған соң, жігіт айшаланы еден қыламай, отау үйдің есігін көтеріп аша берді. Сүйткенде, отаудың көлемке жағымен жасырынып келген едгезердей үлкен бойлы, қара кісі Базаралыны нығынан ұстай алды:

— Тоқта!.. Былай жүрі— деп, бұйрық етті.

Ол Манас екен. Базаралы түк саспаған салқын жүзбен, жалт қарап, таныды да:

— Уәй, Манаспысың?— деп еді.

— Манасын ба, таласын ба, білім не қыласың, бері жүрі— деп, Манас тағы да ақырын дауыспен, бірақ зітті, мазалы үнмен бұйрық етті.

— Әй, тәйір алыс... Жөніңе кеті...— деп, Базаралы елемей босанайын деп еді, Манас көнген жоқ.

— Балбаланың жаман атын қан жайлау білмесің десен, қайт былай! Жігіт болсаң, тым құрса, қыздың абыройын төкпе! Болмаса, мен дәл осы босағада жанжал салам! Бол!— деді.

Базаралы басын шайқады да кейін қозғалды. Отау жанынан екеуі де жырақтап, үйдің сыртына қарай басып еді. Сол кезде осы отаудың сыртындағы бірер түн тал жанынан үш жігіт шыға келді.

Сол төрт жігіт Базаралыны ортаға алып, кимелей отырып, ауылдан ұзатып апара жатыр. Бір жігіт үлкен үйдің белдеуінде әлі ер-тоқымы алынбай, таңасын тұрған Базаралының семіз көк атын шешіп алып келді.

Содан әрі қолға түскен жігітті өз атына мінгізіп, өздері де аттарын тегіс мініп, барлық шоғырымен Торғай ауылдарына қарай кеткен...

Былай шыққан соң Базаралы:

— Басат, жібер, сендер де жетіп отырған жесіріңнің абройын төкпе! Ертең жұртқа жаман аты жабылады!— деп, қатты салмақпен айтын нөріп еді, Манастың қасындағы Көшпесбай және өзге екі жігіт ырық берген жоқ, Көшпесбай Балбаланың туған қайыны. Өзінің ағасы Бесбесбай сияқты, Манас тәрізді, о да алпамсадай зор денелі және балуан, сойылға да мықты, ер атанатын...

Ауылдан ұзап шыққанша Манас та, бұл да Базаралымен қысқа-қысқа болса да, тілге келгендей еді. Ауылдан әбден ұзап алған соң, төрт жігіт бірден ым қағысып

кеп. Базаралыға қамшы басып, жабылып кетті. Атының да шылбыр тізгінін білектеріне шапшаң орап, қымтып апты. Содан соң Базаралы соққы да көрді. Осы түнде атынан, шапанынан да айрылды.

Таңертең ел тұрған кезде, Абайды Айғыздың үйіне Майбасар шақыртқан екен. Абай сонда келгенде, бұл үйде Майбасардан басқа: Базаралы, Ербол, Айғыз, Нұрғаным отыр еді...

Майбасардың да мұнда кіргені жаңа болу керек. Абай үйге кірместен бұрын, тыста жүрген Оспаннан Базаралының сабалғанын естіп, қынжылып келген.

Базаралы екеуі бір-бір қарастан-ақ көңіл күйлерін ұғысқандай болды. Қабақ танысты. Себепті айту да керек емес. Жалғыз-ақ, Базаралының оң жақ бетінде қамшы табы, қан қызыл дақ болып, жаман көрініп тұр екен. Сұлу жүзді, өр көңілді, нар жігітті осыншалық бағы көшкендей қорлық түсте көру Абайға аяныш та, намыс та болды.

Майбасар мұндай көңілде емес, ағы ақ, қызылы қызыл. Тіпті сүйсінгенін жасырмағандай, жайпаңдап сөйлейді. «Қалай ұрды, қанша ұрды?» дегенді де нашаланып сұрап, түгел білгісі келеді. Базаралы томсарған жүзбен ызаланып қалып отыр. Майбасарға көп ашылып жауап айтнады. Соған жыны қоза түскен Майбасар, мынау жұрт аядында, әсіресе, өзі білетін сыбысы, сыры бар Нұрғаным алдында, жігітті жер қылмақ боп, бір сұм қулық ойлады.

Базаралыға сықсия қарап отырып, бір танауынан мырс беріп күліп, табалауым дегендей қып:

— Базым, қамшы өзіңнің бетіңе де тиген ғой түрің Құтырыпты-ау бұл Торғай, ә? Басыңа мініп, қырғи боп, қайткелі жүр бұл,— деді... Осы шаққа шейін тартынып, жүдегендей боп отырған, Базаралы енді аппақ болған жүзіне, дуылдап ыза намыс шығып, екі көзі Майбасарға қадала қарап, жалт етті.

— Е, Торғайдың торғай болмай, қырғи шыққанын жаңа біліп пе ең, сығыр! Әуелі артыңа шойқайтып дәндеткен өзің емес пе ең? Менің басыма, сенің артыңа мінген соң қырғи болмай, кім болушы еді?— деп салды. Бар жараны оп-оңай сілкіп тастап, негі қайтқандай рахаттанып, сақ-сақ күлді.

Үй іші де тегіс қостап күліп еді. Майбасар аузын аша алмай, қақ басқа бір саярандай болды. Мойнын оқыс теріс бұрып салып:

— Әй, тіліңе шок түссін, қан шелек!— деп, ұялғаннан күліп жіберді.

Абай соншалық рахаттанып, сүйсініп күліп кеп:

— Есіл Базеке-ай, осындай найза тілің барда, сенен қазақтың қамшысы түгіл, мылтығының оғы да өтпес-ау!..— деді.

Біржан сияқты шет қонақтарға Базаралының мына жайын бұл ауыл білдірмеуге тырысты. Сондықтан, Абай Базаралыға тез ғана ер-тоқымымен ат мінгізіп жөнелтуді өз міндетіне алды, Айғыз бен Нұрғанымға қарап:

— Базекеңнің үстіне шапан, кемзал, басына тымақ кигізіңдер,— деді.

Кейін Базаралы жөнелерде, Абай айтқан ат-тұрманға қосымша етіп, Нұрғаным өз қолымен әдемі жаңа шапан әкеп, тыста Базаралының иығына жауып жатып, жұрт көзінен бір ғана қақас тауып:

— Қадіріңді қимаймын, Базекем, тек өз басыңды неге кішірейттің? Ішіме от салдың ғой!— деп қалды.

Осы күн түс ауған соң Біржан Құнанбайдың үлкен ауылынан аттанған еді. Кеше Әмір қонаққа шақырып кеткен. Бүгін бұл қонақтар сонда болмақ.

Біржанға дәл жүрер кезінде, Ұлжан өз үйінен, өз алдынан дәм татқызып отырып, бата берді де, оң сапар тіледі. Сонымен қатар Айғыз, Нұрғанымдарға әкелгізіп тоғыз-тоғыз сый ұсынды. Біржанның өзіне өз қолынан үлкен күміс тайтұяқ сыйлады. Қасындағы бар жолдасына қоржын тола манат, мақпал сәлем-сауқат берілді.

— Ауылыма келіп, мұндағы үлкен аға, кіші ініні өнеріне қарық қылып барасың. Қайда жүрсең жолың болсын. Өнерің, қадірің ассын, шырағым. Біздің апа, жеңге боп саған ұсынған жол-жорамыз осы. Ырзалықпен аттан!..— деді.

Бұл үйге Біржан үлкен алғыс айтып:

— Ұлы-қызыңның игілігін көр, жақсы ана. Ауылыңда, елінде көрген сый-құрметім қайда жүрсем де есте болар. Құдай ырза, мен ырза!— деп Ұлжан, Айғыздардың қолдарын қос қолымен кішілік құрметпен тұтып, қош айтысып шықты.

Абайдың сыйы — Біржанның өзіне тартқан сары жорға ат, сонан соңғы бар жолдасына жетектеткен және бірнеше жуан тұғыр екен.

Сондайлық қос-қосармен Біржандар Пушантайға, Әмірдің қонағына жөнелгенде, Абай, Ербол, Әйгерім де бірге аттанды. Әйгерімді қалдырмай, бірге ала кел деп,

Абайға көп тапсырған Үміттей мен Әмірдің тілегі бар-ды.

Соны ескеріп, Абай Әйгерімнің тартынғанына, ұялғанына болмай ертіп алған.

Осы топ сол күні кешке Құнанбайдың үлкеп әйелі Күнкенің ауылында Әмір тіккізген үйде болды.

Бұл соңғы түнде де ән мол айтылып еді. Бірақ еттен кейін таңға шейін созылған Біржан, Абай мәжілісі де ұзақ болды.

Жаз бойы Біржанды тындап, ән қадірін, әннің хаснетін азамат өнерінің бар зор биігі деп бағалаған Абай, күйден толқынған көңлінен естілмеген бір сыр жырын шығарған еді:

Құлақтан кіріп бойды аяар,
Жақсы ән мен тәтті күй,
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең менше сүй!.. —

деп басталған өлеңін, Біржанға осы мәжілісте оқып берді. Біржан Абайды өз ішінен ойшыл, кемел жас көретін. Мынау өлең оның саналы ақын өнерін де шын өзгеше етіп танытты.

— Абайжан, менің әнім саған жақсы қозғау салды деуші ең. Сен болсаң, әндегі біздің өзіміз байқамай, елемей жүрген түкпірді ашасың. Ендігі өміріме борыш артың ғой!— деді.

— Ендеше, мүддеміз бір жерден шыққан екен, Біржан аға!

— Мүдде жолында біріміз ары, біріміз бері шыға жатармыз. Бір ғана саған айтып кетсем дегенім — өзіңнің әнді көтеріп қадірлегеніңдей өлең-сөзді мен де ең алғаш бағалағаным осы десем не дейсің? Саған менің бергенім көп десең, маған сенің бергенің, жол азығың қанша екенін өзін де бір аңғарсаңшы!— деді.

Жаз бойы Біржаннан Абай барлық Орта жүз, Арғын, Найман, Керей, Уақтағы күйші, әншіні, ақын, ақылгөйді көп естіп, көп ұғынып еді. Соның бірі қазір есіне түсіп:

— Біржан аға, тек өнер қадірін білгеніміз анық болса, өмір тірлікте басқа шауып, төске өрлеген өнерді ғана қадір тұтайық. Рас, онда сіздің аз болып, жалғыздық көруіңіз де хақ. Бірақ сол жақсылық жолы жаманшылықпен жарғыласу екенін ұмытпай сақтайық!— деді.

Бұл, екеуінің де табысып, түйіскен жеріндей болатын. Жанботаның, Азнабайдың апшысын әнмен қуырған Біржан, осы жолда өзінің бір қимылын көрсеткен де кісідей,

Әңгіме сырлары сондайға көп сарқып, екі шабытты көңіл ұрысты да, сәл тыным тапты.

Кеші жатқан қонақтар түске жақын тұрып, шай ішіп болған соң, тез жүруді талап етті.

Аттар ерттелгелі де бірталай уақыт болған еді.

Ақыры, Абай бастаған барлық Біржан достары, еркек-әйел боп тысқа шығып, сал-серілерді қолтықтап тұрып аттандырған кезде, Біржан ең соңғы бір ағалық тілекті жас әншілерге жолдады.

— Әмір, өзің бастап, Әйгерім, Үмітей қосылып тұрып, «Жиырма бесті» бір шырқандаршы! Менімен сендердің айтқан қош-қошың сол болсын, асыл інілерім!— деді.

Оқшау тілек. Бірақ Біржанның бойына сиятын — серілік, ерке тілек.

Абай мақұл көріп, түсінін тұр. Жастар да іркілген жоқ, әсем қосылып шырқап кетті. Осылар бір ауыз айтып шыққанша көзін жұмыңқырап, азғана езу тартып, ұйып тыңдаған Біржан, атының үстінде тұрып, «енді бір сәт тоқтандаршы» дегендей белгі етті. Құндыз жиекті, жасы барқыт, пұшпақ бөркін маңдайынан кейінірек шалқайтып тұрып, жаңағы жастарға еңкейіп бас иіп, енді өзі бір ән шырқады. Бұрын, бұл жаз бойы айтпаған ән болатын. Арманды, мұнды, кербез әннің қайырмасы шынды ашты.

Ей, бозбала-ай,
Өтті-ау, заман-ай,
Қош бол аман!..—

деп күлді де, өңі ағарып, қобалжыған Біржан, атының басын алыс сапарға қарай бұра берді.

Артынан қарап, қатып таңырқап тұрып қалған Абайларға әнін әлі тыймай, арнап шырқап барады. Өзгеден бұрын бұл жөнді ұққан Абай еді.

— Мынасы жаңа ән!.. Дәл осы арада туған, бізбен қоштасып айтқан ән ғой!.. Шын шабыттың өзі ғой!..— деп қызығып, тыңдап қалды.

Абайдың осы сөзінен, жаңа ән туып кетіп бара жатқанын аңғарған Әмір, ата жүгіріп кермеге барып, ерттеулі тұрған ала атқа қарғып мініп алды.

— Үйреніп қалам! Есте қалмай кеткені обал да?!— деп шаба жөнелді. Ол сонымен қонақтарын қуып жетіп, бірге жанасып кете барды.

Біржан осы әнін тыймастан шырқап, қалқытып айтып бара жатты.

Абай тобы талмай тындап, әлі тұр... Ұзақ тұрды, ән бір сәт үзілген жоқ.

Ей, бозбала-ай,
Өтті-ау, замаи-ай,
Қош бол аман!

Жолаушылар ұзап барады. Әйгерім, Үмітейлердің құлағына соңғы қайырма әлі де анық естіліп тұр. Алыстағы көк жотаға қонақтар өрлеп барады.

— Қозы көш жерге кетті. Әлі естіліп тұр, неткен үні!— деп, Ербол тамаша сүйсініп тұр.

Енді бір азда, қонақтар әнін үзбестен, белден асты.

Әмір сол жотаның бер жағында қоштасып, қайта жортып келе жатыр. Абайлар оның оралып келгенінше үй сыртынан қозғалған жоқ.

Әмір үйреніп келді, тақай бере: «Ей, бозбала-ай!»— деп, жаңағы қайырманы айнытпай, дәл әжелді.

— Әннің аты не екен?— деп Үмітей сұрай еді, Әмір оқыс сұраудан аңырып қалып:

— Япырмау, өттегенай, атын сұрамаппын ғой!— деді.

— Оның атын жаңа Ербол айтқан жоқ па? Қозы көш жерге шейін естідіп барады деді ғой. Атын Біржан да қоймаған шығар. Бұл — «Қозы көш» болсын да!— деп, Абай енді үйге қарай беттей берді.

Дәл осы кезде бұлардың қасына сырлы қызыл таяғын ұстап, Күнке бәйбіше жетіпті. Бар жас, бастығы Абай боп, ол кісіге бет бұрып, кішілік амандық айтты. Әйгерім үлкен құрмет білдіріп, қатты иіліп тәжім етті. Бірақ Күнке өзге жасқа қарамай, Абайға ғана көзін салды.

— Абай-ау, шырағым-ау, мұның не? Кімге өнеге беріп тұрсың? Біздің ауылдан қонақ осылай аттанғанды қашан көріп ең? Кімді асырып, асқақтатып тұрсың, осынша басындырып? Тым құрса пәруайсыздықты мына алақуйын Әмірге берсең етті. Сені естияр деген дәмем қайда, жарықтығым?!— деді.

Абай ызалана жаздап барып, өзін іркіп қалды да:

— Ап-ай, ойлағаныңыз — ауылдың, елдің жым-жырты ғой. Сәнім сол дейсіз ғой. Бірақ ондай-ондай сән табылар, ән табылмайды ғой!— деп шімірікпей күлді де жастарға қарай бұрылды, Ербол мен Әмір қостай күліп:

— Сән табылар, ән табылмас...— деп жарыса қайта-ласты.

Күнке ызамен түйіліп, Абай жаққа жиреніш көзін бір тастап, айналып кетті. Әмір енді еркін күліп:

— Абай аға, тілеуің берсін! Қашанғыдан бұрын үлкен әжемді бір жамбасқа алып, соғып бердіңіз ғой!— деді.

Әйгерім, Үмітейлер бұл сияқты кесек қалжаққа өте қысылып тұрып, қатты күлді де, ұялғандарынан отауды айналып, тез қашып кетісті. Еркін, ерке Әмір, әжесінің артынан әлі көз алмай қарап:

— Өл де маған... о несі екен, ән салса, Әмір діннен шыға ма екен?— деп, қыңыр тентектігіне басып, сылқ-сылқ күле берді.

3

Сол Біржан аттанып кеткен жазда, Олжай ортасына бір үлкен ылаң кірді. Бұның басы жайлаудың бір жымжырт түнінде, жарық айлы аспанға мұнды жүдеу шер шаққан, нәзік ырғақ әнмен басталды.

Ел бауырға түсіп келе жатқан кез болған еді. Жайлаудан екі жаққа айрылыса көшкен жапсарлас Тобықты мен Керейдің барымташы мен жортуылшылары осы кезде түн шабуылын жиілете береді. Әр түнде: «салып кетті», «тиіп кетті» деп, ел іші даурығып жүр.

Осындай тынышсыз күндерде сақтық ойлаған Жігітек, жылқысының түнгі өрісін қалың елдің ортасына, Ішке қарай беттетуші еді. Сол жылқы Қараша, Қаумен ауылдары отырған Суық бұлақтан кешкі су ішіп өргенде, Сыбайлас — Қаршығалы өлкесін бетке алып жайылған.

Алды-салды көп болатын кезде, дәмелі ер азамат түн баласында жылқыны барлап, ат үстінде болады.

Өз әкесінің жылқысы жоққа тән, ап-аз болса да, жылқы бағуды сылтау етіп, бүгін жылқышыларға еріп Оралбай да шыққан.

Жылқыда Қараша балаларынан өзі мықты, өзі жау түсіргіш Абылғазы бар.

Ол семізден жараған аяңшыл қара ала атқа мініп, қатқаң қара сойылын ерінің алдына көлденең салыпты. Жеңіл сұр шекпеннің омырауын жарық айға қарсы ашып тастап, кішкене тымақтың бір құларын ішіне жымыра киіп, Оралбайға әңгіме айтқызып, өзі анда-санда бір шырт түкіріп тастап, көп жылқыдан ұзаңқырап шығып, жер шалып келеді.

Жылкының жайылысымен, жер шалумен түк жұмысы жоқ, тек қана түс тұманында жүргендей жүдеу Оралбай, Абылғазыдай жақын ағайын жасы үлкен ағаға іштегі шерін айтып келе жатыр. Үйде осы бүгін атқа мініп шыққанда да қайда барарын, қайтерін білмеген дел-сал дерттен шыққан. Ұйқы, күлкісіз күн кешкелі де көп болды.

Ағып сөнген жұлдыздай, мұның қиял жұлдызы сонша жарқырап ақты да, енді міне өшіп барады. Өшкен емей немене! Қызығын, ыстық жалынын бұған дәл осы жылы бір ғана кеште ашқан Керімбала, аз күнде бұның көзінен ғайып болмақ.

«Қаракесектен күйеуі келеді. Осы жолы алғалы келеді, әкетеді» дейді. Енді Оралбай тек дерт құшып, айрылу зарын зарлап қана қалғалы тұр. Істер шара деген бар ма дүниеде, жоқ па? Өмір-жастықтан осыдан басқа тілегі жоқ. Ілгері тілеудің бәрі де орындалмай-ақ қолсын. Қысқа тілеу, бір-ақ тілеу тілесін жас! Сонысы осы жол — тек Керімбала! Соның жолында өлу. Бірақ білегінен ұстап өлу. Ұзын өрім, қолаң қара шашын Оралбай өз мойнынан асып тастап, қыпша белінен бұралта құшып тұратын, айрылмайтын күн болса, одан арғы дүние өртеніп кеп, мұны жұтсын! Арманы да, қыңқ етіп қынжылуы да болмас еді.

Оралбайдың Абылғазыға шаққан зары сол. Осы жылы көктемде, Біржан келместен бір ай бұрын, екі жас біріне бірі сыр ашқан екен де, содан бері жан жүзіне білдірмей, іштен тынып жүреді екен. Жігіт мұның үн қатпай, сыр бермей тыңдаған Абылғазы, Оралбай әңгімесінің аяғында аз ғана сөз салды.

Абылғазы емендей, шақпақ сүйек, зіл салмақты адам еді. Оралбайға әуелі «оң, теріс» деп түк айтпай, тек қана бір жайды білмек болды.

— Қыз қалай? О да сендей ынтық па?

— Қыз «жаным сенімен бірге шықсашы!» деп еді.

— Ендеше, серттен тайғанды әруақ атсын! Тәуекел қыл да, тас жұт!..— деп бір-ақ түйді.

Оралбайдың үлкендер ішінде ақыл салғаны осы болатын. Тіл көмегі болса да мынандай мырза көмекке құнып кетті. Ендігі бір ғана күдігі Базаралы екен.

— Базекем не дейді? Тәуекел етсем, сол қайтеді?— деді.

Абылғазы оған да іркілген жоқ.

— Қызың Керімбала болса, ондай жақсы сұлудан «жан ая» дейтін Базаралы ма екені? Өзінің кеше ғана қол-аяғын байлатқан Балбаласын қайтеді? Істерінді істеп ал. Одан ары Базаралы түгіл, бар Жігітек саған болысады. Болыспай қайда барушы еді?— деді.

Оралбай мынау ақылды естігенде, астындағы күміс құйрық, ақ көк атын қамшылай жалақтатып, дүр сілкінгендей болды. Дәл осы уақытта, екі шалғыншы Қаршығалы жақтағы соңғы бір ұзын белге шығып қалған екен. Аттарын тоқтатып, аз аял қып, тың тыңдай бергенде-ақ, Оралбайдың құлағына Қаршығалы жақтан жіп-жіңішке боп, сызыла созылып келіп тұрған ән естілді. Еркіне қоймай «қайдасын?» деп, іздеп шарлайды. Үзіліп, талып жетіп, еміс естіліп тұрса да, әлде бір сабырсыз жүрек шырқырап шақырады.

Оралбайдың тақаты қалмады.

— Ағатай-ау, мынау ән мені шақырып тұр ғой! Өзі дәл Бөкенші жайлауынан, Қаршығалыдан, тіпті Сүгір ауылының үстінен шығып тұр ғой!— деді. Аты да тыным ала алмай, ай астында жарқ беріп көлбендеп, шырқ айналады.

— Рас, Сүгір аулынан шығып тұр... Алда сорлы-ай, тілеуің қабыл екен ғой!— деп, Абылғазы кеңкілдеп, күліп қойды.

Қатерден қашатын Абылғазы емес. Бағанадан Оралбайға айтқаны: оның қиналып, ойланып айтқан кеңесі емес-ті. Жым-жырт тыныштықтан да ат үсті эбігер қақтығысты тілеп жүретін әдеті болатын. Сол себепті жігіт қызуына шоқ тастап қоздыра түсу бұған бір ермек көрінген. Рас, ылаң шықса одан жасқанып, бой тасалап қашатын да Абылғазы емес. Мына қара ала ат, мына кепкен қара сойылды осы Оралбай үшін сілтеуден іркілмейді.

Оралбайдай жалын билеген жастың, шынымен өз бетіне қарай ақыл берерлік кісі іздегенде, ақылдасары да осы Абылғазы екен...

Жас жігіт енді тақат қыла алмай:

— Айтқаның шын болса, енді жүрші, бірге жүрші, Аба аға! Бағым ба, сорым ба, осының шақырғаны мен ғой!

Сонымен екеуі:

«Жүр! Жүр!» десіп ап, тебініп жіберіп, ойдан төмен ағыза жөнелісті.

Оралбай осыдан аз бұрын, ойындағы тілек байлауы

не екенін өзі де атап айта алмайтын еді. Қазір, ақ боз аттын екпінді желімен бірге соққан, құйындай сабырсыз, бір ғана арманы бар.

Мұның тақатсыз жүрегіне, жаңағы әп, Керімбаламн өз әні боп, даусыз сол ғана боп танылады. Кім айтқанын білмесе де, «сол!» дейді... Шауып келе жатып, көз алдында, әнменен толқыған ынтығының әсем бұғақты ақ тамарын, жұп-жұмыр аппақ мойнын көріп келе жатқандай.

Қазіргі байлауын, дәл осы кештегі әмірі күшті, құдырет әні болмаса, ол әлі талай күн тебіренетін, толғанып барып шешер ме еді! Ал, бүгін ән шықты да, жүрек отын найзағай ойнатты. Мәлдір сулы өзені бар, шалқия төстиген кең көк өзек — Қаршығалы, қазір ай астында сұлу сәулеге оранып, ақшыл тартады. Түс мекеніндегі боп аппақ бұға ораныпты. Өзеннен, шалғыннан шыққан түн буы, кей ауылдарды орай қымтап, көзден тасалайды. Өлкені өрлей қонған он шақты ауылдың көбі жатқан. Оттар сөніп, түңліктер жабылған. Тек қана, оқта-текте әр тұстан ұйқылы үнмен күзетші айтақтап қояды. Иттер де көп үрмейді.

Сол қалғыған өлкеде, барған сайын айқындап, ән өктейді. Жігіттер шауып келе жатып, танып келеді, әйел әні... Сүгір ауылы — ортадағы көп үйлі ауыл еді, ән соның үстіне қарай шақырғандай.

Бірақ екі жігіт дәл Сүгір ауылының өзіне тақап келгенде, ән мұнда емес, қақ қасындағы ауылда екені білінді.

Оралбай, Сүгір ауылынан басқа ауылдың әні боп шыққанына түнілген жоқ. Үйткені, жақындап тындаған сайын, ол әр ырғағынан, әсем зор қалпынан Керімбаламның әнін әбден таныған.

Алыстан шақырып әкелген, еркін алған ән, мұның жүрегін адастырмай, сүйгенінің әні боп шыққанына, сабырсыз жігіт тәубе еткендей. Ішінен: «қандай жақсы ирым еді», «жүрегімді жүрегің қан жайлаудың қалың елінің арасынан, қараңғы кеште адаспай танып, шақырып алғаны қалай еді» деп, Керімбалаға алғыс бейілін бағыстап келеді.

Мезгілсіз дүсірлетіп келген екі атты ән шыққан ауылдың көп итін шулата үргізді. Ән, бірақ сонда да үзіліп, баяулаған жоқ. Көп иттің, көп үнмен өшігіп үрісі қалыңдай беріп, ауылдың өзге үндерін жасыруға тырысса да, Оралбай құлағы енді Керімбаламның «Жырма бесті» айтып тұрғанын аңғарды. Иттердің арсылдап үрген

мазасыз даңғазылығы, дәл осы күндегі, Оралбай, Керімбала айналасындағы суық дүние бітімсіздігі сияқты.

Керімбала мен жеңгесі Қапаны мынау көрші ауылдың бір бойжеткені бастаңғыға шақырып, алтыбақан құрған екен. Бағанадан бері, жас жиын қайта-қайта алтыбақанға Керімбаланы мінгізіп, әнін тыңдап тұр еді.

«Жақында ұзатылады-ау. Жат елдің адамы боп кете барады-ау. Есіл қыршын, жақсы бойжеткен!» деп, ішінен Керімбаланы қимай, бірақ сыртқа шығарып тіл қатпай, қапаланып тұрған құрбы қыздар, әсіресе, жеңгелер көп. Қапа сияқты аса тату, есті жеңге бүгін Керімбаладан басқаның көбіне ән кезегін бермей, тек өзінің қайынсіңлісіне ғана мұң шағуға ерік беріпті. Өз қолымен арқанды ырғап тұрып, оқта-текте үнсіз жасын Керімбаладан жасырып, сығып тастап тұр.

Оралбай осы бір сәтке келді. Ақ атты, ақ сойылды, жіп-жіңішке сұңғақ бойлы жас жігіт алтыбақанға жолдасынан бұрын жетті. Тықыршып шырқайналған атынан Оралбай сарт етіп түскенде, Керімбаланың үні үзіліп қалды. Айдың әлсіз ақ сәулесінен туғандай, бу мен нұрдың тып-тыныш шағынан пайда болғандай жігіт келді. Ғайыптан пайда болған қиял жасы — түң жігіті, әнмен таласып, өзі де әндей боп келген сияқты.

Оралбай асыға басып алтыбақанға келгенде, тіл септігі аз, тек көңіл, қабақ, әр қимыл ғана: «Келдің бе? Көрдім бе?» дегендей.

Керімбала ешкімнен қаймықпастан кеп, жігіттің қолынан ұстап, саусақтарын қысты да, алтыбақанға тартты.

Жиын жұрт екі әншіге қуанып, қызыға тұрып, кезек берді.

«Ақ дидарың көргенде балқыдым-ай...»

деп, Оралбай бастап, Керімбала нақыстап еріп кетті. Екеуінің сағынысып келген жүздері, ай астында аппақ боп толқына қобалжиды. Аға әнші, ұмытпас Біржан қастарына кеп, «қосағыңмен ағар» деп, жігіт батасын беріп, бар қиынға батыл бастап тұрғандай.

Керімбала мен Оралбай көп ән салды. Сағынысып, зарығып қалған жүректер сөзбен айтыса алмас шер, сырларын әнмен үзбей айтады. Біресе кезектеп, бірін-бірі тыңдап алып, біресе, айрылыса алмай, қызық шаққа қана алмай, қосылып айтады. Сол өндер екеуін елтіп,

ақыл мен еркін де алды... Барлық алдағы өмір байлауын да жасатты.

Абылғазы мына екі жастың ажарына көп карап, үйлес үндерін көп тындап тұрып: «Мына екеуін өлімге на айырар» деген ойға кеп еді.

Өзі Әкімқожаның келіншегі Қапамен құрдасша ойнайтын. Шынында, Әкімқожа екеуінің жас шамалары да жақын. Және ағайын ішінде үнемі тату, сыйлас болатын. Аз сөзбен, бір аға, бір жеңге тез ұғысты да, барлық жасты өздері меңгеріп, билеп алып, Керімбала мен Оралбайды өзге топтан бөліп жіберді.

Оралбай Керімбаланың қыпша белінен күшып, қысып тұрып, өзінің бүгінгі түнде немен келгенін айта бастап еді. Керімбала көп сөйлескен жоқ.

— Жаным, жарығым!— деп, жігіттің бетіне ып-ыстық бетіп басты. Көзі толы жас бар. Аздан соң жасын жұтқандай боп, тамағын бір кенеп, бар дүниеге кейісті шағымын білдірді.

— Кұдайдың құртар күні, ку күні келіп қалды ғой сені мен менің басым! Бірақ ойым онға, санам санға бөлінсе де, сенен айрылар мұршам жоқ. Немен келгеніңді түсіндім. Әнеу күні бір айтқаныңда сұмдық көріп ем. Енді ерік өзінде... Баста! Біз де ұрпағы едік қой. Әруақтар жар болсын, жарым!— деді.

Оралбай өзінің осындай ынтығынан, «жарым» деген сөзді есіткенде, жанып кеткендей боп, жабыса сүйіп, үнсіз қатып қалды... «Жаным, жарым» деп, Керімбаланың өзі айтқан анық құштар үнін сыбырмен, қатты құмарлық сыбырмен айтты.

Осыдан соң бір-ақ күн өтті. Келесі түнде Оралбай қасына құрбылас үш жігітті ертіп алып кеп, Керімбаланы алып қашты.

Екі жастың есін алған жалыны бұларды осындай шаққа жеткізді. Олжай іші болса, үстіндегі аспан жарылып, жай оты төгілгендей өрекіп бүлінді.

Керімбала Сүгірдей көп «көк аласы» бар, мыңды айдаған байдың қызы. Берген жері Қаракесек, Қамбардың мықты, малды жері. Содан сан рет айғыр үйірімен, қыруар жылқы алған Сүгір енді қызының отауын көтеріп, «ыргап, жырғап» ұзатқалы отырған.

Бөжей. Сүйіндік заманынан бері бұл күнге шейін Жігітек, Бөкенші арасында араздық салқыны түсіп көрмеген еді. Бірақ мына жастардың мынау қылығы енді Бөкеншіні тұтас тулатып, өртке салғандай болды. Жәй

Бөкеншінің бірі де емес, өзі Сүгір. Бұл күнде Сүйіндік өлген, ендігі тізгін көбі осы Сүгірде болатын. Көп жылқысының арасында «біреуге ат мойын», «біреуге ат сауыры» дегенді бергіштей жүріп, Сүгір салмағы күшті бай боп алған.

Ол содан асып, жуансып та, панданып та жүретін. Соңғы жылдар Бөкенші ішінде бір қалжың лақап барды. Сүгір бай қылаң жылқыға мінген кісіні көрсе:

«Мынаның мінгені менікі емес пе?» деп айтады дейті. Енді сол Сүгірге қараған Бөкеншінің Байгөбек, Жангөбектей үлкен аталары, Борсак, Дәлекендей қонсы туысы түгел дүрлікті.

Сүгірдің Әкімқожа, Балқожа, Нұрқожа деген балаларымен өзі боп тулағанда, «әуелі Жігітектің жылқысын тиіп аламыз» деп бір жасанды. Қауменді шауып аламыз деп бір лоқыды. Исі Жігітекке: «Тұрысар жерін айтсын, болмаса бір күн, бір түн ішінде қыз бен жігітті алдыма қол-аяғын байлап әкеп салсын!» деп, бір айбат шекті... Осындай өрттей шалқыған жиын ашуы, әр жаққа бір лап беріп кеп, аяғында, Бөжей ауылына кісі салды.

Бұл күнде Жігітектің бұрынғы басшылары — Бөжей ғана емес, Байдалы, Түсіп те қайтыс болған. Енді ел сөзіне ие болып, біркелкі жас буын шығып еді. Олар: Бөжейдің балалары Жабай, Әділ. Сонан соң жаңа пері бош атанған табанды, қырыс Бейсембі. Және «қу бастан қуырдақтық ет алады» дейтін, қансүлік Әбділда болатын.

Таңертең жаманат біліне салысымен, Бөкеншінің шапқылай жиналысып, әбігерге түскенін, сыбайлас Жігітек күні бойы естіп, біліп отырғанды. Әсіресе, бір ғана белдің астында отырған Қарашаның ауылы, дамыл алмай табарланып тұрды. Жансыздар жіберіп, Бөкеншінің әр саққа толқыған, іштей сөйлескен ашу кеңесінің де бәрі білді. Өздері біле тұра, өзге Жігітекке де қайта-қайта кісі шаптырып, хабарлап тұрған.

«Жылқы аламыз!», «Шауып аламыз!» деген сөздер Жігітекті Бөкеншіге сол күні-ақ жауықтырып қойып еді. Өзінің саны көп, өзі өмірде соғыс-шабуылдан қорқын, үркіп көрмеген Жігітек, сол күні түстен кейін-ақ сойылшоқтарын белдеуіне қыстырып, жарау аттың бәрін ерттеп мініп, суыта бастады.

Бөкенші болса, Жігітекке кісі салумен қатар, ес жия бере, көлденең, ара ағайынға да кісі шаптырған. Жігітек

те Бөкенші дақбыртын ести сала, сол ара ағайынға қос-қос аттап кісі жөнелтті.

Екі елдің де бұл жөнде: «Араға кірісіп, жөн айтсын, арадатпасын» деп сөз салғаны — Айдос.

Олжай үшке бөлінгенде — сол Айдос, Қайдос, Жігіт-тек боп тарайды. Қайдосы бүгінгі Бөкенші. Айдос болса, осы маңдағы Тобықты ішіне күші мәлім, ісі мәлім — Ырғызбай және Қөтібақ, Топай, Торғай — төрт ата болады.

Айдос деп сөз салатын екі ағайын, сол Ырғызбай, Көтібақтарға тегіс жағалай хабар айтқызды. Арнаулы кісіні Құнанбай ауылына, Құлынашақ ауылына жіберген. Көтібақта Байсалдың орнына бұл күнде ел сөзін ұстайтын — Жиренше бар. Соған да екі жақтың шапқыншылары кезек келген.

«Айдос» деп, тобына сәлем жолдап жатқандықтан, Жиренше де, Топай, Торғай адамдары да өз беттерімен жауап айтысқан жоқ. Ырғызбай ішіне бас қосып, Құнанбай ауылына келіскен Барлыбай өзеніндегі Ұлжан ауылына жиылып жатты.

Ырғызбайды алса, бүгін Құнанбайдың өзі жоқ. Ендігі қалған ауылдарының бұндайда сөз ұстайтын үлкені мен пысығы — Майбасар, Тәкежан. Ол екеуі алғашқы дақпырт шығысымен, өздерін «іздегендер сол жерден тапсын» деп, Ұлжан үйіне — Өскенбайдың қара шаңырағына орнап жатыр.

Осыншалық көп әбігердің себепшісі екі жас, бүгін таң атқалы әлі күнге орын тауып, байыздай алмай жүр.

Әуелі, Қаумен, Қараша ауылдарында қалуға болмайтын болды. Бөкеншіге қонысы жақын. Сүгірдің ашу сөзі шыққан сайын, тілеулес жеңге-күрбылар, жастарды бұл арадай жалтартуды қажет десті. Қанды мойын айыпкер деп, алдымен көздейтіні осы ауылдар болған соң, шынында, бұнда болуға жол қалмады.

Одағи сырғыған соң ісі Жігіттектің қарқарадай көрінетін атасы, көп Тобықтының ескі шаңырағы — Қенгірбайдың ауылын паналатп болысып, сонда әкеліп жасырып еді.

Кейін Бөкенші елшісі тура осы ауылға кеп түсе бастаған соң: «Біреу бөлмәса, біреу сыбыр беріп қояр, Бөкеншінің орнына ел пәлесі орнап қалар» деп, бұл ауылдан да сырғытты.

Содан кейін, бір кезек, қазіргі жастың абыройлысы және өзі табанды мықтысы деп, Бейсембінің ауылына

жылжытып еді, Вейсембінікі бір ғана шай ішкізуге жа-
рады. Содан ары Бейсембі: «Ертең мен Бөкеншімен тар-
тысқа түсем. Сонда сөзге сынық боламын. Бұл жерден
тайғыза тұрындар!» деп, ол да сырғытып жіберді. Кешке
шейін осындай түртпекпен жүрген Оралбайдың намысы
қайнап: «Базаралының өзі келсін. Бауырым бар еді
десе, осы бүгінгі күн көзіме бір көріңсіні!» деген. Ызалы
қысымда тұрып айтқан соншалық қысқа, сондайлық
қатты, суық сөз еді.

Осы сәлемді ести сала Базаралы атқа мінген. Ол ең
әуелі бұл істі естігенде, ғажап халге ауысып, бір ауыз
үн қатпаған. Оң дегені де, теріс дегені де мәлім емес.
Не бір қатты ашу ма? Не болмаса тістеніп алып «өле
көрсем де, шыдадым» деген жігер-қайрат бекінісі ме?
Әйтеуір, қатты сезім бұны буып-түйді де, әлі күнге үнсіз
жүрген. Бірақ соның орайына, күні бойы, тек айналада-
ғы жұрттың үнін қас қақпай тыңдаумен болған. Ол Бө-
кеншінің шарасынан асып, бұрқ-сарқ етіп жатқан хабар-
ын да есітті. Жат хабарды Жігітек алғаш естіген жер-
де, бірталай ақсақал, қарасақал боп, Оралбайды қатты
кіналағанын да білді. Ол ғана емес, кейбір топтың әуел-
де: «Бөкеншімен кетіспейміз. Ағайын бетін не деп көре-
міз? Екі тентек ісі болса, елге ылаң болмасын. Жігітке
айып тартқызып, қызды қайырту керек» дегендерін де
естіген. Осыны да үнсіз, жауапсыз тыңдап шыққан-ды.

Тек түстен соң ғана Бөкеншінің «жылқы алам», «ауыл
шабам», «Жігітекпен жасасып, соғысам» деген асқақ
сөзі келе бастаған соң, Жігітек жиындарының беті өзге-
ре бастады. Өзгерткен бір себеп — хабар болса, екінші
себеп — бір топ жастар мінезі. Бұлардың басы — Қара-
шаның Абылғазысы.

Ол Оралбай ісі Бөкеншіге мәлім болысымен-ақ, ат
үстінен түскен жоқ. Тіпті елден бұрын кеп, Керімбалаға
өзі амандасып: «Қадамың құтты болсын!» деп көңіл біл-
дірген. Аға жақынның ең алды өзі еді.

Содан соң күні бойы не қойшы-қозышыны, немесе бие
қайтарған бала жігіттерді, не ел қыдырған қатындарды
жансыз етіп, Бөкеншіге құлағын түріп отырған. Бұл
адамдары, тек сыртқы қимыл-қозғалысты бағатын «сырт
көз» болса, содан соңғы ең бір шебер ісі — өз ауылында-
ғы Бөкенші қызы, бір келіншекті дәл Сүгір ауылының
өзіне ерте жіберіп қойған. Сол келіншек барысымен Қа-
паға жетіп, күні бойы Әкімқожа мен Қапаның отауында
болды. Қасында тайға мінген Ержан деген бала бар

еді — қайнысы болатын. Соны Қапамен екеуі Абылғазыға кезек сәлем айтып, күн ұзын талай жіберіп алды. Баланы бір белдің астында Абылғазының қойшылары тосып, қайта жіберіп отыратын. Керімбаланы өзі аттандырып салып, Қапа таңертең Әкімқожадан қатты таяқ жеген-ді. «Сенен жасырын сыры жоқ. Ауылға қастық еттің!» деп, күйеуі сабаса да, Қапа қайынсіңлісінің тілеуінен бетін бұрмаған. Үндемей, сыр бермей таяқты көтерген де, енді шамасы келгенше Оралбай мен Керімбаланың керегіне жармақ еді.

*Бар Жігітекке, Бөкенші туралы ең деректі сөзді алып келген Абылғазы, үлкең ептілік жасады.

Ол әуелі Оралбайды ақтайтын кісі боп келген жоқ. Делсалда отырған жиын, Оралбайды ұстап беруді де, Бөкеншіге қарсы тұруды да шеше алмай жатқанда, Абылғазы Бөжей үйіне келді. Ақсақал, қарасақалдың тап ортасына батыл басып кіріп, үй ортасына бір тізелеп, жүгініп отырды. Тымағын алғанда, сұлу біткен кесек жүзі салқын еді. Үлкен басын, соғысармандай боп, ақ шытпен қатты байлап апты.

Бөкенші сөзі шыдамнан асып бара жатқанын, әсіресе, айта келді. «Ауыл шаппақ, жылқыға тимек, тұрысатын жер айтысып, өліспек. Бұған енді қызды қайтарғаның да шара болатын емес. Қанды мойын айыпкер боп, түгел Жігітек тізе бүгетін боп тұр. Одан басқаға Бөкенші ашуы қайтатын емес. Ендеше соған білгеніңді қыл, әкетай, елдіктен кетіппіз. Қор болыппыз, ашуыңды тарқат, саба мені. Ашуыңды бас, малымды ал! Мені қатын ет, ұйткені, менде азамат жоқ. Менде қауқар жоқ, қормын» дейік. «Сүйтіп, алдына түсейік!» деп, Жігітек намысын қатты соққыға алған. Содан қайта қатулана түсіп, суық құбылып алып:

— Сонша жер табанға түсіп жалпыетек болар не дүниені бүлдіріппін?! Екі ғана, ес тоқтатпаған жастың албырттығы ма? Сол үшін елдіктен, әруақтан, ежелгі достықтан кетер болса, Бөкеншінің сені қимағаны қайсы? Ол сені қнып қорлап кетсе, сен неңді аяп іркілесің? Нең қалып еді?— деп, аса өткір сөйлеп, батыл келген.

Осы сөзден соң Жігітек берік байлау жасамаса да, бірақ таңертеңнен бергі екі ұдайлықтан, былқ-сылқтан арылып, сөзді бір араға түйген-ді. Сол түйіні бойынша, істің бәрін Бөкеншінің өз мінезіне қарай істейтін болады. Жігітек қазір жауапкер ел, сондықтан өзгенің аңысын аңдау, ең үлкен тәсіл болмаққа керек. Әзірше

Бөкеншінің алдына түсіп, айыпкер боп беталды бойсұнбайды. «Бөкенші жақсы сөйлесе, жақсы ағайынның көңлін дауалаймыз. Жаман сөйлесе, кіна өз мойнында — жығыла кете алмаймыз!» деп, сөзді осыған сарыққан.

Базаралы бұл кеңесті де өз құлағымен естіп, үн қатпай кеткен еді.

Қоналқалық орын таба алмай жүрген айыпкер інісі мен жаңа келініне келе жатқанда, осындай көп хабарға қанып келген-ді.

Оралбай мен Керімбаланы кешке жақын, бір үш-төрт үйлі кішкене кедей ауылға әкелісіп еді. Жүдеу үйдің иесі — жас жігіт Бөкембай бұлардан үркіп қорықпады.

— Сенен жаным аяулы емес. Осында бол!— деп, алағының бірін сойып жатыр.

Базаралы осы үйге келсе де, Оралбаймен көп сөйлескен жоқ. Оның өзін тіпті сөйлеткен де жоқ. Тек, Керімбаламен екеуіне қатар ескертіп:

— Ел көзіне тентек болсаңдар да, иесіз, панасыз емессіңдер. Кіналаса да, қайда кетуші еді жұрттың? Көтермейім десе де, көтереді ауыртпалығынды. Болар іс болды, тек өкінбеңдер. Берілмейсіңдер, бергізбейміз!.. Бермеймін, қасындамын. Өзім хабарласып тұрам!— деген.

Осының алдында дәл осы соңғы айтқан байлауына өзі бекінген соң, түс ауа, Абайға хат жазып, кісі жіберіп еді.

Салмақ салып, ағалық, базналық бәрін қосып, «Болды бір іс. Аралас, тартынба, қорған бол. Тіпті болмасқа көтер болса, билігін өзің айт» деп тапсырған.

Абай осы сәлемді естіген жерде, оның қасында Ербол мен Әмір бар-ды. Сол екеуіне ақылдасқандай боп:

— Жә, біз бұған не дейді екеміз?— деп, бір қойып еді.

Әсіресе барлағаны Ербол болатын. Соған қарап:

— Бөкенші — өзің болсаң, Жігітек бауырың. Оның ішінде Оралбай, Керімбала болса — тілеуің бір құрбың, тату жас, достарың. Әуре-сарсаң осы болушы ма еді, бұл қалай болды, Ерболі?— деді.

Ербол өзі де осындай толқында болатын.

— Мұның бәрінен жаманы, ара ағайынның мінезі болады. Сол деген жерден шықпайды ғой, Абай. Осындайдың тұсында пәлені басам демей, түлкі бұлтаққа салатындар көп шығады. Мынау екі жас қапыда сондай

пәленің сылтауы болғалы тұр. Қолдан келсе, пәлені өр-
бітпе. Жаны ашығанның ісі солі Менің ақылым осы-ақ!—
деді.

Абай өз досына аса бір ырзалықпен қарады. «Бөкен-
шімін» деп ұранға қызып отырған жоқ. Абайға: «Сен өз
басың адам боп, азаматтық биіктен табыл!» деп отыр...
Сөзі шын, тереңдеп ойлайтын кісінің түкпірлі сөзі... Ер-
бол туралы ішінен қорытқаны: «Бұның — адал адамның
да, еркектің де сөзі ғой. Түбінде Ербол осы елдің сүбе
адамының бірі болады-ау, бара-бара!» деп білді.

Әмір өзіне арналған сөз болмаса да, Ербол тоқтай
салысымен, іле сөйлеп жатыр. Абай Ербол туралы ой-
ланып қалып, оның сөзінің басын аңғармап еді. Енді
тыңдаса, жас, таза бейіл, қызу жігіт:

— ...Оралбай мен Керімбаладан аянып қалғанымыз
ұят. Бар көмегіне жарау керек. Қаракесек азар болса
мал алар, айыбын алар... Болыспай қала алмаспыз...
Мен, мінеріне ат, ішіп-жеміне сойыс жіберу керек дей-
мін!..— деді.

Абай ақырын күліп, бас изеді де:

— Бұның да бір алуан дүріс байлау. Сенің қолың-
нан бүгінде одан зордың өзі келейін деп те тұрған жоқ.
Тым күрса дос замандастарың бейілінді көрсін, Әмір.
Бөтен жұртқа, көп көзіне дабырайтпа! Бірақ жаңағы
атаған көмегінді, өз атыңнан сәлем айтып, Оралбай мен
Керімбалаға жөнелте бері— деді.

Осындай үй ішіндегі ішкі кеңестен соң, Абай Ұлжан
үйіндегі жиынға келген.

Онда бұл уақытта бар Айдостың әр атасынан келген
атқа мінерлер қымыз ішіп, қызынып отыр екен. Қазір
төр де, сөз де Майбасар мен Жақыпта. Солар қасында
қызара бөрітіп, оқта-текте күле түсіп, қоздана сөйлеп
қойып, Тәкежан отыр. Көтібақтан келген Жиренше бұ-
лардай емес, тартынып отырған сияқты. Топай кісісі Ба-
зар да онша көп шешілмейді. Бірақ Майбасар, Тәкежан-
ша жеңіл жортып, әр саққа кетіп, әлденеге сүйсінгендей
көтеріңкі отырған — Торғайдың адамы Даданбай кө-
рінді.

Абай басында үндемей барлап, жұрттың қабағын
бақты. Төрт ата Айдостың екеуі бір мінезде, екеуі бір
мінезде отырғандай. Енді біраз байқастап барып, Май-
басар мен Жақыпқа қарап, Абай:

— Ал мына екі ағайын ылаңына не дескелі отыр бұл
жиы, ара ағайын? Сөз ұстатып, Айдос атынан Бөкенші,

Жігітекке кісі жөнелттіңіздер ме, жоқ па?— деді.

Әуелі Жақып қысқа жауап қайырды:

— Жоқ, жібергеніміз жоқ!— дегенде, Майбасар бұдан ары ашыла түсті.

— Не деп жібереміз кісіні? Бітім айт деп отырған ағайын болса бір сәрі. Бірімізді «құпта» деп отырған жоқ па? Қайсысына болысайық!..

— Сонымен ара қарындас, әншейін үндемей, түк білмегендей боп, қарап қалмақ па?

— Түбі қарап қалмас... Неге үйтсің?

— Ендеше, екі елдің араздық өштігі өрши түссін деп отырмыз ба?

Абай сұрақтары тергеудей боп, үй жиынын еріксіз мойын бұрғызып барады. Жұрттың бәрі басқа сөзді қойып, мына қағысуды тындауға кірісті.

Майбасар Абайдан әзірге сөзге ырыспараңдай:

— Бұл пәле қозданғалы тұрған бір өрт емес пе? Оған қазір айтқан басу сөз ем болмайды, сол отты үрлеу ғана болады.

— Е, олай болғанда, әйтеуір шығатын өрт екен, сол шығып болсын деп отырмыз ғой...

— Ашу алды, ақыл соңы. Әуелі Бөкенші өрекіп барып, өзінің ашуына не болатын шаққа жетсін. Өрт шықса, оны алдынан шығып өшірмейді, қуа өшіретінді білесің ғой!— деді.

— Осыны да «ел тыныштығын, татулығын ойлау» дейміз-ау! «Мен кірісем, емші, жамаушы болам. Бірақ, мені солай араластыру үшін, әуелі өзің пәлеге бата түс... өртене түс» дейді екенсіз, ә?..— деді. Енді Абай ашулы еді. Жиренше мен Базар, Абайға: «Анық, осы сөзің мақұл» дегендей боп, ентіесе тындады.

— Бәсе, осы жым-жырт отырыстың бабын мен де таппай отырмын. Жаны ашыр болмайды ғой, бұндай!..— деп, Жиренше тіпті күйініп отырғандай болды.

Ол тегінде Жігітек пен Қетібақ достығын қимайтынды. Бөжей, Байсал тұсынан қалған достық болса, оны жаңа басшы — Жиренше өзінің сақтауына, бағуына қарыз деп білетін. Топай болса, тегі осындай ағайын ішінің араздық салқындығына, қулық тәсіліне көп ермей, тура, әділ мінезді болғанды артық санайтын. Осы екі ата сонымен Майбасарлардың іркіліп, тартынуын бағанадан босаңсыта алмай және дәл сырларын ашып сала алмай отыр еді. Абай сөзі ашылысуға қамшы болды. Сол жай-

ларды аңғарып отырған Тәкежан Абайдың бағанадан бергі тергеуіне ырза емес болатын.

Абай жаңағы соңғы сын сөзін айтып, «ағайын ішінің тыныштығын тілемей, өртін іздеген мінез бар» дегенде, ол іле қағытты:

— Өрт, өрт дейсің! Соның рас, өрт. Бірақ біз бастап, біз тілеген өрт демекпісің өзің? Тіпті, түкпірді қазыссақ, өрт енді шығайын деп отырған жоқ, бұрын шығып қойған жоқ па? Оралбайың мен Керімбалаң салған жоқ па? Соны көрмей отырмысың? Жоқ, әлде «ән» деп, «сән» деп, осы жаз бойы өзің серімастанып ең, сондағы серіктеріңді әдейі бүркеп отырмысың!— деп қатты кекетіп, мазактай күлді.

Абай күлген жоқ, бірақ қысылған да жоқ.

— Е-е, айыпкер табылды дел.. Ол — ән екен!.. Энді сүйген мен екем ғой! Менің ауылымда Оралбай мен Керімбала ән салыпты, содан екен ғой!.. Олай болғанда, тыныштық, татулық күнде, Кішекен, Бөбең жасының, сенің ауылыңнан ішкен қымызын, жеген қойын тағы айыпкер деп қосамыз ғой! Тіз, тізе түсі!— деп біраз қадала берді де, артынан қайта ызаланып, батыл үнмен ашына сөйледі.

— Сеп болуға жарамай отырып, немесе, әдейі сеп болғысы келмей бұқпантай ойнап отырып, айыпкер таппақ! Сеп болмай, еп көздеп, сылтау қуып отырсың ғой, түге!— деп, Ырғызбайдың жиынын жерлеп тоқтады.

Соңғы жылдарда ағайын-ауқымында Абайдың анық ірілеп келе жатқанының бір белгісі осындайда көрінетін. Нені болса көзге шұқып, басқа сабап айтатын. Және соны ашулы қазы, әділ би түсінде қатты зекіп, зілмен айтады. Қазір ырғаса кеп, соған басқанда, Майбасарлар тоқтап қалды. Абайдың алғырлығы, бет беделі және әділдігі таразыны басып кетіп бара жатқандай. Сөз бен жолда Майбасарлар жеңілді. Бірақ сонда да бұл отырыста Абайдың дегені болған жоқ. Өзге Ырғызбай бір бөлек, Абай жалғыз өзі бір бөлек боп шықты. Мұны қостаған Айдос, Жиренше мен Базар еді. Ал ел емес, екі үлкен атаның сөзі Абайға ерді. Қалған екі ата қарсы болды. Оның ішінде, Торғайдың Абайға көнбей Майбасарды ұстанып қалғаны кек-қызжалдан болатын. Жігіт тек ішінде осы пәлеге қанды мойын айыпкер Базаралы болатынын сезген Даданбай, ішінен «шоқ бөлем» дегендей боп, энеуегі Балбаланың ызасын есте тұтқан.

Сүйтіп екіұдай болғандықтан, Айдос тұтас сөз айтып,

анау екі елге кісі жібере алмады. Бірақ «пәле өрбіп кете ме, ел арандаса ма» деп қинауға түскен Абай өздігінен Сүгір ауылына кісі шаптырды. Ол жібергені — Ербол еді.

Ара ағайын сәлемі мен өтінішін Абай Сүгірдің өзіне, Әкімқожаға жолдаран. Тілегі — «қол қимылы болмасын, істі насырға шаптырып ап, ежелгі дос Кішекенмен кетісің қала көрмесін. Ем табайық, тек жараны ұлғайтпайық. Осыны Айдостың көбі өгінеді!» деп жіберді.

Бірақ Абайлар білмеptі, Айдос ішінен Бөкеншіге кеткен алғашқы сәлем бұл емес екен. Майбасар жұрт көзінше, Бөкенші кісісіне, Айдос сөзін нақтылы қып ұстатпай, екіұдай еткенмен, онаша сөйлескен жерде, Сүгірге құпия сәлем айтыпты. «Жігіткеке бата қимыл етсін, салмағын мықтап салсын, тайқымасын. Айдос түбінде тентекпен болмайды. Бүгін алдырып отырған Бөкеншінің қасынан табылады» деп жіберіпті.

Майбасар мен Тәкежан мұндай құпия сәлемді текке айтқан жоқ. Онаша сөзде Сүгір кісісі бұл екеуіне бір айғыр үйір жылқы беруді уәде еткен. Соны екеуі қабылдап отырып, бір жақтан Айдосты сатып, жанағы уәде сәлемді айтты. Осындай қолтыққа бүріккен дем өзі ызамен томырылып отырған Сүгірге, анық қамшы болды. Үйткені ашу үстінде аңғармаған Сүгір өзге сөздің ішінен осы сөзді ғана ұқты. Және мұны түгел Айдостың түбегейлеп ұстатқан сөзі деп қалды.

Абай сәлемі бұдан сонақұрым кеш келді. Күндіз Жігіткеке жіберген елшілері Бөжей ауылында боп, бар салмағын салып, «қыз бен жігітті қазір әкеп алдыма сал, қолыма бер, болмаса тұрысатын жерінді айт!» деп отырып алған-ды.

Оған Абылғазы кіріскеннен бергі Жігітек байлауы көне алмады. «Бұл — ағайынды ел емес, жауласқан араз еядің сөзі. Ел сағын сындырмай, келісетін сөзді ұстан кел. Өзімізді ақылыңа ала отырып, бірге ем іздеудің сөзін әкел. Сол — ынтымақ сөзі болады. Мыналарың қара күш, зорлық. Кішекенді қорлағаның. Иттің иесі болса, бөрінің тәзірісі бар, бұ не қылғандарың? Бір ғана осы жол болмаса, бұрын Жігітек, Бөкеншіден қатал мінез көретін не жаманшылық істеп еді! Екі арамыздан тату ағайын арасы бар ма еді? Қыл өтпестей тәттілікті бір ашуға сатпайық. Кеше осы ұрпақ қамын ойлап, үнемі достық, татулықты бізге мұра қып кеткен Бөжей, Сүйіндік, Байдалыны ойлайық. Бөкең сөзін, сәлемін ойлаңыз айтсың!» деп, кешке жақын осындай бір жауаппен

Бөкенші елшісін қайырмақ еді. Бұл жолы Бөкенші сәлемін әкелген, сол Бөкеншінің бүгіндер шыққан, жаңа буын атқамінерінің басы, зор денелі, бітімді жігіт Күнту болатын. Сол кетер кезінде Жігіттеңің өзі тұрғылас жаңа басшылары Жабай, Бейсембі, Әбділда үшеуіне оңашалап тұрып:

— Мына жауабыңа Сүгірді тоқтатам деп айта алмаймын. Ол бүлініп отыр. Пәле шақырдың, ағайын, айтпадың демел— деген.

Жабай осы соңғы сөзге қайыса жаздап: «Өй тоқташы, бұл қай айтқаның?» дей беріп еді.

Күнту суық жүзін жібітпей, отты қара көздерін салмақпен, салқын қадап отырып:

— Айтқаным сол!— деген-ді.

Жабай сыр берсе де, бұндай қауіптен әлі күнге бет бұрып, жалтарып көрмеген, өзі сөзуар, өзі орамды, алғыр Әбділда ырысқан жоқ.

— Уай, Күнту, таразыға сенімен мен түспек боя тұрмам жоқ. Әруақ пен ел түсіп тұр. Содан үлкен болдым деп, содан аттап кетем десе, Сүгірді де құдай табар!— деп шапшаң да, қатты да айтып, бір-ақ тұжырған.

Майбасар сәлемі бір келсе, соран ілес Жігіттеңің бұл жауабы және келді. Қыз бен жігіт те жоқ. Алдына түсіп кінасын мойындаған Жігітек те жоқ. Жаңағы сөздің бәрі — «тіл емізу, қашыртқы салу» деп бағаланды.

Содан соң-ақ Сүгір айғайды салып, от басын сабап, Бөкенші әруағын шақырып, тұлан тұтып кетті. «Мың көк аланы салдым намыс Жолына. Шаштым, бердім қолыңа барымды! Тек, кегішді өпер мынадан!» деп жуан бай бүлікке кетті. Асып-тасқан содырлыққа басты. Ат-сойылы дайын отырған Бөкенші тобынан жүз жігітті жүз боз атқа мінгізіп жіберіп, дәл сам батарда Жігітекке аттандырды. Жаулыққа аттандырды. Тапсырғаны:

— Жігітек кісімді әкетті. Малмен ашу баспаймын. Кісі барымтасының өрайы кісі барымтасы. Жігіттеңің жанына бататын жерінен маған да бір адамын, бір жесірін тартып әкеп беріңдер!— деп жөнелткен.

Абай сәлемі осындай өрескел барымташылар аттанып кеткеннен кейін келіп еді. Сүгір Ербол сөзін үйсіз тыңдап шығып, жауап айтпай, қатып, сілейін қалған.

Бөкеншіден аттанған жігіттер бүлікке кеткен соң, дегеніне жетіп, бүлдіріп қайтты. Жігіттеңің ішіне Жапа дегеннің жаңа түскен мөлдіреген сұлу келіншегі бар-ды. Соны, басындағы желегімен, есін шығарып, шошытып

тартып алды. Ауылды басып, жаншып келген жүз жігіт бірде-бір кісіні тыпыр еткізбей, келіншекті зорлықпен киіндіріп тұрып алып кетті.

Сол түн ішінде Бөжей ауылында қонып отырып, мына хабарды естіген соң, Бейсембі, Әбділдалар да сәтте ашу байлауын жасады.

— Жақын деп қапыда жүр екеміз, жат екеміз ғой! Шабысуға кеткен осы болғаны ғой. Жебір-жесір етіседі екеміз. Тұр, аттан сен де!— деп, Әбділда Абылғазыға бұйрық берген...

«Күш жию, ес жию» деген бөгет, аяң болған жоқ. Жігітек ызасы енді келген екен. Ол айғайсыз, байбайсыз бір-ақ ышқынып, сазара көгеріп алғандай. Сөз қатқан кісі аз. Асығып, әзірленген қимыл бар.

Аздан соң бұдан да жүз жігіт шығып, Абылғазыға бастатып, түн ортасы болмай-ақ, Бөкеншіге қарай ат қойды. Сол топ, таң атар-атпаста қайта қайтқанда, жылқыға тиіп мал алып қайтқан жоқ. Бұ да кісі барымталап келді. Бөкеншінің елеулі жігіті Солтабай дегеннің де биыл түскен, о да желек астында жүрген жас келіншегі бар еді. Соны тартып алыпты.

Бұл түнді Бөкенші-Жігітек ішінде ұйқысыз өткерген күзетші мен жылқышы ғана емес, тегіс ел болатын.

Солтабайдың келіншегі барымтаға түскенін ести сала, Бөкеншінің бар жайлауында түнгі жайылыста жүрген жылқы атаулы ауылға қуылып келіп, күн шықпастан аттар ұсталды. Еркек кіндікті Бөкенші тегіс сойыл, найза, айбалта ұстап, атқа қонып, Сүгір ауылының үстіне үйілді. Дәл осы сәтте Жігітек те осындай, шоктай боп, жорық-жортуыл, соғыс-қақтығысқа бет түзеп алыпты.

Сонымен күн найза бойы көтеріле бергенде, Жігітек қонысы — Сар көл мен Бөкенші қонысы — Шалқар арасы, Суық бұлақ пен Қаршығалы арасы — қайнап сірескен қолға толып алды. Аз уақыт ішінде жасыл бел, кең жазық көк төскейдің бәрі шылқымай майданға айналды.

Жасы алпыстың жуан ішіне кіріп, жетпіске тақап қалған Сүгір өзі де найза ұстап, соғысқа шығыпты. Қарсыласқан ұрыста бір кезекте мұның бет алдынан Жабай мен Бейсембі кеп қалып еді. Шал найзасын соларға қадап, үңіле шапты. Жабай қасындағыларына бұйрық беріп:

— Мына кәрі өлгелі жүр ғой, қанына қарайып. Қол тигізбендер!— деп қалды.

Вірақ Сүгір тақап кеп найза саларман болған соң

Жабайларды қорғап, Жігітектің бір жігіті көлденендей түсіп еді.

Сүгір найзаны әлгі жігітке салып жіберіп, ұшырып түсірді де, ілгері ұмтылды.

Бірақ артына жалтақтап, «жанағаны өлтіріп алып, құныкер боп қалам ба?» дегендей қауіп ойлап келе жатыр. Қарсы алдына Бейсембі кеп қапты, найзасын енді соған оқтала берді. Бейсембі төбелескен жоқ, тек найзаны қармап алмақ еді. Сүгір соны аңғарғандай боп, өз найзасын бос қана соза беріп, Бейсембіге ұстатып алып, кейін жалт берді. Бейсембі саспайтын. Есінен еш ақытта айрылмайтын, тапжылмастың өзі екен. Сақ-сақ күліп жіберіп:

— Көрдің бе, мынаның қылығын, көрдің бе?! — деп найзаны шошайтып, Жабайға көрсетіп: — ана жігіт өлер болса, түпкі дауға барысканда: «мен салғам жоқ, пайзамды Бейсембі жұлып алған» дегелі, маған ұстатып кетіп барады!.. — деді.

Бұл — соғыстың бір тұсы.. Өзге тұстарында талай жан қан құшып, жарадар боп, аттан құлап, мерт боп жатты.

Жігітек пен Бөкеншінің нелер ер, балуан жігіттері де кезігіп, шайқасып алды. Әсіресе бүгін қайратпен, ерлікпен көзге түскендер: Жігітекте — Абылғазы, Бөкеншіде — Марқабай. Кеудесі бір құшақ, балтыры бесіктей, жасы отызға жаңа ілінген жалпақ бет, ала көз, қара Марқабай — шыр алып қайратты. Өзі Тобықтыға белгілі түйе балуан, әрі даңқты мешкей болатын.

Бүгін қайта-қайта ат ауыстырып мініп, сол Марқабай талай Жігітекті аттан ұшырды. Өзі де сойылды көп жепті. Басы бітеу жара болса да, оны елең қылған жоқ.

Бұл соғыс түске шейін созылып, енді одан ары да кете баратын еді. Жаралы болған, мертліккен кісілерін екі жақ та жауға бермей, ауыл-ауылына әкетіп жатқан. Ағайын қанға батысып жатыр. Осыны білген Айдос, қалың қол боп түске тақау майдан үстіне жетті де, екі жаққа да тыйым салды. Әмір етіп, ақыра сөйлел, Айдос атынан Жақып шыққан.

— Тоқтамағаның тентексің! Енді тыйылмағаның — өзіңе қарсы бізді жау етесің! — деп, еріксіз тоқтатты.

Жауласқан екі жақ осыдан соң амалсыз басылып, өзді-өз еліне қарай қайта берді.

Айдос тобы тап ортада тұрып ап, екі жақтың түгел тарап болғанын күтіп еді. Олар әбден арылып алған соң,

қалың жиынымен Жігітекке бармай, Бөкеншіге тартты. Бұл Жігітектер үшін жаман белгі болатын. Не екі жаққа бөлінбей, не арадан өзге бір атаға тартпай, түгел Айдос боп Бөкеншіге бұрылғаны: «Күйінді сол, соның қасында болайын» дегені ме? Жоқ: «Жазықсыз сол, соған болыстым!! дегені ме? Әйтеуір көп Жігітекті күпті етті. Айдос тобы Сүгір ауылына түсетін болған соң, Бөкеншінің өз жасағы осы маңдағы Бөкеншінің өзге ауыл-ауылына тарап түскен.

Соғыс, әлек; қанқырғын боп жүрсе де, сонымен қатар бұл елдер ішінде әрқашан бір гу-гу мақтан әңгіме де, күлкі, мысқыл, қылжақ та жүруші еді. Бүгін соның бірін Жігітек, Сүгір туралы айтып, аңыз қып кетсе, екінші бірін Марқабайдың бір өрескел мінезі туғызды. Ол өзін қоршап, сүйсіне қошаметтеген бір топ жігітпен Дәлекен ішіне кеп түскен. Сонда бір ауылда мұның осы жаз бойы құмартып жүрген қызы — Құндыз бар-ды. Бірақ қыз көңлі де мұнда болғанмен, шешесі қатты анду салып, алты ай жаз Марқабайды бір маңайлатпай қойған.

Бүгін Марқабай мына әбігерді сол бір тілегіне сылтау етіп пайдаланбақ боп, көрші үйге жігіттерімен түсті де, қасындағы бір-екі құрбысына: «Сендер Құндыздың шешесін ортаға алып, әңгімеге бөгей беріндер» деген.

Келіп, жайланып, қымызға қанып, күпілдек әңгімеге кіріскенде, Құндыздың шешесі — қатқан қара кемпір де осы үйге келіп еді. Жігіттер оны әңгімесімен бөгеуге кірісті.

Марқабай дәл осы сөздің қызу кезінде сусып шығып, тура Құндыздың үйіне асыға кеп кірді. Есік тұрулі тұр. Үй ортасында, үлкен қазанда ірімшік қайнап жатыр. Құндыз жалғыз, кесте тігіп отыр екен.

Қыз әңгіме айтқызайын деп, соғысты сұрай беріп еді, Марқабай оған жөнді жауап қатқан жоқ. Бастың бітеу жарасын да ұмытты. Тек қызға жалынып, құшақтай алды. Анау сескеніп, атып тұрды. Марқабай Құндызды еркіне қоймай, құшақтай түрегеліп, тамағына жабысып, сүйіп, тұрып қалды. Қыз бұлқынып босанайын десе де жібермей, қатты құшақтап тұр. Дәл осы кезде тақыс кемпір, бұның анау үйден кетісіне сенбей, атқып шығып, өз үйіне келген еді, қызын құшақтап, сүйіп тұрған Марқабайға:

— Уай, төбеңнен жортқыр!— деп, ақыра жүгірді. Марқабайда үн жоқ, қызды әлі құшақтап сүйіп тұр.

Кемпір, қаны қайнап, тағы ақырып, қазанда тұрған

ыстық шөмішті жұлып алып кел, Марқабайдың жалап-бас, бақырдай басына шүбде тұсынан періп кетті де:

— Ойбай! Көнің адыра қалғырдың, көні жеуіп калған ба!— деді.

Марқабай осы кезде ғана қызды құшағынан босатып жіберіп, қаша жөнелді. Ол осы «шөміш жеген» жайын жолдастарына өзі айтып берген. Сол күні дүйім елге, мынау ылаң үстінде, осындай бір күлкі де тарап еді.

Бөкеншіге түскен Айдос тек түспепті, Жігітекті тентек деп айыптап, Бөкеншінің дегенін істетпекке түсіпті. Және бір Абайдан басқа, түгел Ырғызбай, Торғай осында. Қазірде Көтібак, Топай адамы да бұнда келген. Жиренше мен Базар кеше түнге дейін Абаймен бір еді. Таңертең Жігітек жаулыққа шығып, Солтабайдың қатынын алып қашып алды деген сон: «Бұлар ара ағайынды елемеймін деген екен. Бөкенші ет ашумен, Оралбайдың тентектігіне орай, бір оғат іс істепті. Бірақ қайда кете қалушы еді? Сабыр қайда? Аз шыдаса, ара ағайын алдында жеңер ақылға мықты болмас па еді? Енді өзі бүлдірді. Тіпті Оралбай мен Керімбалаға құтылар жер қоймады. Олардың да сорын өздері қайнатты. Енді сол жесір қайтпай тыным жоқ!» деп байласқан да, Бөкеншіге барған. Сөз осыған жеткен соң, Жиренше мен Базар Абайдан бөлініп, Майбасарға еріп кетті. Абай жапа-жалғыз болып, қапаланып, үйде отырып қалды.

Ол ел бүлігі үшін Керімбала мен Оралбайдан ұялды. Қол-аяғын қалың елдің ылаңы, қатал жолдың зорлығы бұғалы тұр. Бірақ Абай енді бір іске тез қамданып, жол жүрмекке әзірленді.

Бөкеншіге орнаған Айдос, Жігітекке шапқыншы жіберіп, осы сөзді ұстайтын басты адамына, Сүгір ауылына тез келуге бұйырған екен.

Бұл хабарды алысымен Жабай, Бейсембі, Әбділдалар жиырмадан аса кісі ертіп, атқа мінді. Дәл жүрерде іс аңғарын жақтырмаған Бейсембі Абылғазы арқылы, Базаралыға хабар айтты:

— Іс ырайы жаман боп барады. Оралбай мен Керімбаланы алып, басқа бір далаға тая тұра ма, қайтеді?— депті.

Базаралы бұны естігенде қатты күйіп, намыстан өртенгендей болды.

— Беделсіз би, қайрымсыз қара бауырлар өңшен. Сендерге сенем деп бөксе басты болармын ба? Сүгір — бай, мен — кедеймін, Оның сөзін мың көк аласы сөйлейді,

кісінеп тұрып. Айдостың сатымсақ бітімшілерінің жетегінде, астында жүріп сөйлейді. Менің, керек десе, қашып кетер, бұт артарым да жоқ. Жігітектің сөз қуған жемқорларына сойып берер малым да жоқ... Өзім барам, сол тартысына!— деп, бір бекініп еді

Абылғазы, бұл байлауын қабылдамай, тыйым салды. «Бүлініп отырған жұрттың арасына сен барсаң, жанжалды ұлғайтып аласың. Өшігіп, өршеленіп кетеді» деген. Осыдан соң, Базаралы амалсыздан Оралбай мен Қерімбаланы өз қасына алып, Шыңғыстың елсіз тасына қарай тартты.

Күшігін арқалап жортқан жаралы арлан тағыдай боп долданып, ыза кернеп, жортып жөнелді.

Дәл жүрерде, көңліне бір жұбаныш боп, Абайдан хабаршы кеп еді. Ол Әмір мен Мырзағұл болатын. Екеуі қос-қосардан төрт жарау ат жетектеп кепті және сойысқа бір тай әкелген екен.

— Осыны керегіне жаратсын. Ағайын ниеті бұзылды. Жерге кіргендей боп отырмын. Бір ақылымды алар болса, Базекең бұл өлкенің елінен қайыр күтпесін. Ертең Жігітек те қуғыншы боп, соңына түседі. Сонда жалғыздық көреді. Енді не де болса екі жасты алып, қалаға, ұлыққа қарай беттесін. Осыған көніп, Семей баратын болса, тек маған лезде хабар етсін. Мен өзім де қалаға аттанамын, қазір жүргелі әзір отырмын. Сол жерде керегіне, көмегіне жараймын. Осыныма сенсін де көнсін. Тез жүрсін. Болмаса, мынау ел ішінде жапа-жалғыз қалып, өл-қуаттан айрылып отырмын,— депті.

Базаралы Абайдың қиын күнде ат сауырын бергеніне қуанып тұрып, ырза болды. «Елім безсе де, сен безбесің. Бүгінгі тобықтыда кісі болса, ол сенсің ғой, Абай. Қалаға түссем, керегіме жарайтының да рас. Бірақ, қалаға елден безген, қуғын жеген боп не деп барам? Ондайды істеген бұл өңірдің адамы да жоқ. Оның өзін де бір сұмдық деседі ғой артымнан. Одан да осы елдің өрісіне жетем. Елдігі бар ма, жоқ па, бар сырына көзім жеткізем. Егер азғындыққа басса, жағаласып өлем. Жарғыласпай, қан төгіспей көнбеймін. Бірақ қалаға да бармаймын. Ендігі жаным осы екі жастың жолында шықсын!— деген.

Сонымен Базаралы жас қашқындарды апарып, Шыңғыстағы Қараша қойтасы деген қиын құздардың арасына жасырды да, оларға Абай жіберген қысырдың тайын сойып берді. Өзі, беліне сапы асынып, тақымына шоқпар

қыстырып, қолына емен қара найзаны ұстады. Жымда тосқан жолбарыстай боп, қойтасқа кірер ауызда көлденең жортып, күзетіп жүріп алды. Зор, баяғы денесі бұл кезде қатайып, ширап алған, сондай шапшаң. Жүзінің қызыл нұры өшіпті де, долданғанда пайда болатын кескін бітіпті. Көгере сұрланып, суық томсарып, сазарып алған.

Сүгір ауылындағы жиын, Жігітек кісілері барған соң бір күн, бір түн керіске түсіп, ақыры, Бейсембі, Жабайларды жасытып, жеңді де, байлау жасады. Жігіттен айып кесіп, мал әперетін болды. Жер есесі Бөкеншіден асып жүр деп, Қарауыл бойынан Сүгір пайдасына үш қыстау айыпты тағы кесті. Оның үстіне Оралбайдан Керімбаланы айырып, Қаракесекке жөнелтетін болды. Жігітек оларға пана болудан бас тартты. Осы байлаумен қашқындарды іздеп таппаққа жеңдеттер шауып еді.

Бұларды алғашқы бір тобы, он жігіт боп кеп, Базаралыға килікті. Базаралы жалғыз тұрып, олармен қатты шайқасты. Өлімге бекінгені айқын еді. Бір ет асым жалғыз алысқанда он жігіттің бесеуін найзалап, қалған бесеуін жаралы, ызалы жолбарыстан қашқан қорқақ иттей қып, қуып, айдап тастады.

Бірақ осы бесеуі Шыңғыстың бар биігінде андыздап жүрген көп Бөкенші мен Айдосты тағы әкеп қапталты. Екінші кезек, отыз кісі боп кеп жабылды да, Базаралыны тықсырып Қараша тасынан шеттетіп әкетті. Жеңіп, жығып қолға түсіре алған жоқ. Өлермен ердің бүгінгі ажарынан маңайласқан Тобықты жігітінің бәрі сескенді.

Осы кезде қалған көп аттылар Оралбай мен Керімбаланы тауып алған еді. Жігітті арпалысқанына қарамай байлап тастап, қызды ат алдына өңгеріп алысты... Дәл айрылар кезде, байлаулы Оралбай айғай салып:

— Керімбала, сәулем, қайта іздеп барып тағы алып қашпасам, әкем Қауменнен тумай кетейін!— деп қалды.

Керімбала да өр ашумен қызарып жанып:

— Жетер болсаң, жолыңа жаным құрбан!— деп кетті.

Зорлық дегенін етті... Осы күн кешке Базаралы шауып отырып, Бөжей ауылына кеп, қораның ортасында тұрып, өлі әруақ Кеңгірбай, Бөжей атын шақырып «бармысын, әруақ, көремісің мына қорлықты? Қарға! Сіле, мына елдіктен кеткен өздеріңді!» деп қарғыс атап, азан салып еді. Ауылда отырған Бейсембі, Жабай, Әбділда ұмтылысып кеп, ортаға алды. Базаралы Бөкеншіге ша-

уып, «қан төгісіп өлісем!» деп тұр екен. Аналар: «Мынау пәле шығарады» деп кеп, шылбырына орала кетті. Екі жағынан жалынып орапған Бейсембі мен Әбділда болатын. Доһылық буған Базаралы екеуіне де:

— Жанын жалдаған екі қор... Елдің сорына шықтың ғой!.. Әлі талай сұмдықты етерсің екеуің... Кет жолымнан!— деп, бастарынан қамшымен тартып-тартып жіберді. Бейсембі мен Әбділда сонда да шылбыр-тізгінге оралып, қатып қалды. Жабай осы ауылдағы бар жігітті жауып жіберіп, Базаралыны аттан түсіріп, еріксіз үйге кіргізіп, тапжылтпай басып отырып алды. Қаруларын да ұрлатып, тыққызып қойды. Түн бойы, жиырма-отыз Жігітек Базаралыны осылай қамап, тұтқын етті.

Бөкеншіге Керімбала келісімен, бағана Оралбай екеуі айтысқан серті естілді. Бұрын да байлау бекіген екен. Сүгір: «Ауылыма бұл шіріген жұмыртқапы сақтап отырмаймын!» деген болатын. Оның үстіне Базаралы мен Оралбайдың тоқтамасын көрген және Керімбаланың да ырайдан қайтпасын сезген Бөкенші, осы кештің өзінде, қасына бес жігіт ертіп, Керімбаланы Қаракесекке жөпелтті. Мұның алдында Сүгір құдасына хабар салған еді. Енді, «үй жасауын бөлек кеп алсын, әзір мына бұзылған жесірін, көзі тіріде, қолына табыс етемін. Өзі ие болсын, тыншымас болса, өлтірсін мейлі, жоқтарым жоқ. Құдай алдында қарызсыз, құнсыз» деп жөнелтті.

Олжай ылаңы осымен бітті.

Арада екі күн өтісімен байлаудан босаған Оралбай, тақат, тыным алмай, құштарының артынан шауып, Қаракесекке келді. Неге келгенін, несіне сенгенін өзі де білмейді. Тек, шер жүректің қанды жарасын арқалап бір келгені. Өз жөнін жасырған болатын.

Бірақ Керімбала жүдеп, жасып қалған екен... Айнала анталаған қайын, абысын көзі де бар. Қайғылы, қара қабақ жігіт отыр. Қос қанаты қайырылған, сары аурудан тұрғандай, салбырап, жүдеген Керімбала бар... Екеуі де үнсіз, бейшара бопты...

Отау үйдің отының басында бір ұзын бойлы, кең жаурынды қара жігіт, кеш бойы пышақ қайрап отыр. Бір кезекте күнк өтіп, Керімбалаға тіл қатты.

— Бүгін, не сен өлесің, не жігітің өледі. Ырайдан қайтпаған болсаң, байлауым сол-ақ!— деді.

Ол жігіт Керімбаланың қайнағасы екен. Дәл ет піскен кезде жас келін етті түсіріп, жасап болды да, табақ-

тан тілді алып, бір шетінен ұстап тұрып, Оралбайға қарап:

— Өріс таусылды, Оралбай. Ақсақ кемпірдің соңғы сәлемі осы болсын. Мына тілді келіп менің аузымнан алып же де, сонымен тоқтай біл, тыйыл, жарқыным!— деді.

Сүйтті де тілдің бір ұшы аузына алып, Оралбайға қарады.

Жігіт те жасқапқан жоқ, атып тұрып барды да, Керімбаланы соңғы рет құшып, соңғы рет сүйіп тұрып, тілдің жартысын тісімен ұзіп алды, өлердей жалынмен өксіп, күрсініп тұрып, кейін қайтты. Осы тұн қонбастан, атына мініп, жүріп кетті. Содан қайда кеткені белгісіз, қан жаралы жас жігіт жоқ боп кетті.

Бірталай күн өткен еді. Сол Оралбайдың өлі-тірісі мәлімсіз боп, құстамен кеткеніне қамығып отырып Абаб өз отауындағы Ербол, Әмір, Әйгерім үшеуіне бір сөз қатты. Есіне алғаны Біржан екен.

— Есіл Біржан, қадірің қандай еді! Елімнің асыл күшін арқалап жүр екенсің ғой! Сенің әніңнің лебі ғой осы жастарды осылай тартқан. Өнер болса, осылай боп, толқынсыз апан суға кесек тас түскендей, ұйқы-тұйқы етсін де. Өмір соны тілейді ғой. Осылай, құйындай сорап күштер болмаса, шіріп бүксіп күндер өтеді ғой,— деді.

Ербол Оралбайды әлі аяушы еді.

— Бірақ соққыны дәмелі жасың, қыршын жасың көріп қалды ғой. Қанаты қайрылды ғой!— деді.

Абай ойы басқа екен.

— Бұл сахрадағы қу өмірге осылай тізе көрсетер соққы болсын. Ер қайғысын бара-бара сол емдер!— деп, біраз отырып, үлкен бір ой түйді.— «Арыстан айға шұуың мерт болғанмен, артында жортқан баласы арыстандық етпей қоймас. Ақ сұңқар ауға шырмалғанмен, ұясынан ұшқан балапаны сұңқарлық етпей қойма!— деген қазақ неткен дана. Тобықтының зорлығы мен қараңғылығы Оралбайды жеңгенімен, өмірді, тауарықты жеңе алмас, бұра алмас... бұра алмас!..— деді.

ЕҢІСТЕ

1

Есігі түрулі, түңлігі шалкия ашылған кең үйге көктем сәскесінің бар тынысы, бар үні мол кіріп тұр. Биік сүйек төсек жанында дөңгелек үстелге шынтақтап оңаша ғана отырған Абайға есіктен кірген самал да жайлы.

Таласа, жарыса білінген изеп, жусан, жас бетеге ністері де күншуақты салқын сәскенің хош лебіндей. Шырылдап ұшқан бозторғай үні бір кезек үй үстіндегі аспанға ілініп, қадалып тұрып қалып, қырық құбылады.

Ақшоқының жақын сайларынан анда-санда үн қатып, көкек шақырады. Үнемі жауапсыз сұрағын қайталай қадалтып, сұңқ-сұңқ етеді. Дүниенің ең бір жазықсыз, аңқау ұнпазы өз жұбайын шақырам деп, кішкене сырын кең тау-тасқа да паш етеді.

Кейде жақын жердегі кең жәйілім — «Қорықтан» адырға қарай шеттей ұшқан топ үйректердің сыпсың қанат қағыстары естіледі. Ұяны сай тастан, інді моладан салып ап, жұп-жұбайлы күндерге жаңа ауысқан саралақаз, италақаздар үн салып өтеді. Абай кітап оқып отырса да, көктемнің осы сияқты көп алуан жаңа тірлігін үнемі қатар сезеді. Ойлай сезеді.

Үй жанынан кішкене, шымыр тұяқтарымен шапшаң дүбірлеп, топыр салып, жас қозы-лақтар жүгіріп өтті. Бір-болымсыз себептен үркіп, ұйтқып безгендей. Әлі өмір танымайтын жас буын өз тірлігін үрке сүйеді.

Көрші үйден осы қозылардай оқушы балалардың да жамыраған үні Абай құлағына оқтын-оқтын естіліп қалады. О да адам көктемінің жас төлді, балапанды тірлік үні.

Абай кітабын оқи отыра, даланың кей дыбыс, ністерін үстірт қана сезінсе, кейде оңай оралған қатар ойды жаңағыдай ойлай да отыр.

Еңсесі биік отаудың оң жақтағы тұскиіз, шымылдығына шаңрақтан түскен күн сәулесінде көктемдік, жаңа ашық рең бар. Таза сыпырылып, таза жиылған оңаша үй Абай көңлін көтеріңкі етеді. Өзіне өзі тиген еркін шақта, жас жасаулы, жарастықты жаңа көктемді үйден, тыстан бірдей сезіп, өзінше бір қуанышпен тын алады.

Кітабына тағы да ерекше сүйсінген ынтамен үңіледі. Бұл кітапқа қазірдегі Абай ықласы тіпті бөлек. Ол ықлас — кітап пен оқушы Абай арасында туған жақсы бір

ұғынысудан. Орыс тілінде жазылған ұзақ әңгімені Абайдың ең алғаш рет еркін ұғып, тіл бөтендігін жеңген кезі осы. Ұғымды болған кітап бірінші өткел болды. Таза, сара, ашық өткелдей. Абайдың көп жылдан бері жетсем деп, тырмысып созылған, арманды жағасына шығаратын өткел.

Биылғы өткен қыс бойы Абай неше алуан «тәпсірлерді» серік етіп, жалғыз табандап қадалғаны — орыс кітабы еді. Аяғында осы көктемде, жаңа дүние саңлауы шын жарқырап ашыла бастағандай болған соң, Пушкинге ауысқан. Қара сөзінен бастаған. Қазірдегі өздігінен оқып, ұғып келе жатқаны — Пушкиннің ұзақ әңгімесі «Дубровский». Тілін берген «Дубровский» хикаясы өзегін де берді.

Осы таңертеңгі оңаша отырыста Абайдың бар дүниесін, үй-мекенді, кең тынысты көктемді өзгеше шат, жарқын көңілмен сезуінің себебі де, сол жаңа тыныс, жақын дос болған, қызық кітаптан ауысқан әсер еді. Көрген бұндай қуанған да емес сияқты.

Былтырғы жаз бен өткен қыс бойында барлық істем, сөзден безер боп, қашып жатып алып, үйдегі шықпай қойғанының да, енді міні, орайы қайтты.

Майбасар, Тәкежан, Жиреншелер бұны сырттан қалжың, әзіл етіп:

«Әйгерімді алды да, дидарынан көз ала алмай қалды ғой. Аспандап жүрген жігітің жылан арбаған торғайдай топ етіп түсті ғой Байшора қызының қасына!» десетін.

Абай соны ести түсіп, күле жүріп, бұрынғы медреседе ынта берген ұқыпты шәкірт қалпынан танбаған. Ешкімге ішін ашып ақыл салмаса да, енді «өмір өрісінің өзін де қалаға қарай жақын беттету керек» деген. Сонымен, қар кетісімен әлі елдің бәрі қыстауда отырғанда, осы Ақшоқыға көшті. Әйгерімнің ғана отауын алып, осы арадан өзіне бөлек қыстау салғызып алмақ боп келген. Жидебайда шешенің үйі, Оспан, Ділделар қалған-ды.

Абай қора салатын ұсталарымен, жұмысшыларымен және төрт-бес үй көршісімен келіп, сол жұмысын жүргіздіріп жатыр. Қораны салушылар өз жұмысын істеп жүр. Ол жақта көбінше Ербол мен Әйгерім болады. Абай бұл жолы әке-шеше ауылынан біраз ұсақ балаларды, Кішкене Молда деген тәрбиеші молдасымен, бөлек үй көтеріп, бірге көшіртіп әкелген. Қазір көрші үйде үн салып жатқан сол шәкірттер ішінде Абайдың Ділдәдан туған бала-

лары — Ақылбай, Әбіш, Кұлбадан және кішкентай Мағаш бар.

Абай ынтапқа үніліп отырғанда, тыстан сөйлесін, дабыр салып Әйгерім, Ербол, Кішкене Молда кірді. Кішкене Молда өзінің қайран болған бір жайын үйге кірерде, даурыға айтып келеді екен.

— Хұдауәндә! Бүгін жаңа қораның іргесі көтеріліп жатқанда, Абай неге бармады? Мен соған хайранмын. Өзі сау ма екен? Әлде сырқат па, — деп үйге кірген еді.

Әйгерім еркектердің соңынан табалдырықтан аттай бере, күйлі үнімен ақырын күле түсіп:

— Сырқаттан сау, бірақ біздің қора салғанымыздан көрі бұл кісінің бұндағы машақаты қиын ба деймін. Содан қолы тимей жатса керек! — деп, Абайға қарады.

Абай Ербол мен Әйгерімнен қораның іргесі көтерілгені туралы бірер сөз сұрап қайырлы болсын айтты. Соның артынан Әйгерімнің жаңағы әзіліне бұ да күле жауап беріп:

— Менің машақатым кірпіш қалаушы, үй-дүкең салушы төренің машақатынан ауыр десем, Ербол екеуің күлесің ғой. Бірақ төренің еңбегінің арты — үй болса, мені де солай, дәл бүгін таңда қуантып отырған — бір күй бар! — деді.

Ербол Кішкене Молдаға қарап күлді де:

— Опаша, салқын үйде, төрт қабат көрпенің үстінде қыбыр етпей отырған кісінің машақатынан зор машақат бар дейсіз бе! — деді.

Кішкене Молда өлі де Абайға танданғандай және наразы да болатын:

— Үй-жай сіздің тұрашақ мекеніңіз. Бүгін сөт күні достарыңыз, халал жар жұфтіңіз жақсы бір тілекпен жаңа жайдың іргесін көтерді. Аса жақсы шат тілекпен көтерді. Сіздің сол сағатта үй-ішіңіздің жақсы тілегіне қатынаспағаныңыз мені шын қайран етеді, — деді.

Әйгерім Абайды кіналамаса да, ақтамақшы емес,

— Біз молданы да бүгін шақырып алып, бата қылдырып жақсы тілекке арнап, бір бозқасқа шалдық. Молда әруақтарға сыйынып, құран оқып, бата берді! — деді.

Абай бұл жайдың бөрінін шын мақұлдағандай, ықлас білдіріп, Әйгерімнің өзі де, бала-шаға, дос-жаранына да осы жаңа үйде жаңа бақыт, тіршілік тілегенін тағы айтты. Содан Кішкене Молдаға қарап, көзі күлімдеп, аз мықым әзіл тастады.

— Молдеке, Әйгерім Ақшоқыдан қора салғанда

оқылсын деген де фатиха бар ма еді? Қандай құран оқыдыңыз?

Кішкене Молда сарғыш жүзі ду етіп ызамен қызарып:

— Сіз фатиха жоқ деп білесіз бе? Құллі мұсылман білсе ләзимдүр, һәрбір жақсы ниетке, жақсы фатиха бірге ере жүрсін. Мен «яразикүл ғибади»¹ фатихасын оқыдым. Ғайып па екен сол? — деді.

Абай бұрынғы сабырлы қалпынша:

— Молдеке, ол қырман көтергенде айтылатын фатиха болса керек еді ғой, «Ләухынамадан»² солай көрсем керек! — деп еді.

Кішкене Молда Абайдың фатиха жөніндегі қалжыңын орынсыз көріп, қабағын ренішпен бір шытылды да, үлкен көк көздерін дәукес Абайға қарай жалт еткізіп, үйдемей тынып қалды. Мінезі шадыр, тез ашуланғыш, бірақ ықласы таза молданың көңлін Ербол ренжіткісі келген жоқ:

— Абай-ай, жақсы ниеттің бәрі жақсы емес пе, тәйірі! «Ақ қойдың келдесі, қара қойдың келдесі, мен құдайдың бендесі» дегенді де намаз деп жүрміз ғой. Оның қасында молданың жақсы үнмен, мақамдан айтқан батасы, қырман түгія, қорықтың пішені туралы айтса да Әйгерім екеуімізге батаның төресі көрінді! — деп үй-ішінің бәрін күлдірді. Жанағы, алғаш кездесудегі аз кірбенді жазып жіберді.

Әйгерім бұл уақытта Абай алдында тұрған дөңгелек үстелге шашақты, жаңа дастарқан жайды. Тыстан, үсіс ымменен жас келіншек Злиханы шақырып келтіріп, шұбат салыртып еркектерге ұсынды. Абай өзінің кітап оқыған, шаттанған халін қайта тапқандай боп, енді Кішкене Молдаға, Ерболға жанағы айтқан машақатының рахатын білдірмек болды.

Саяқын, қою ақ шұбатты сырлы аяқтан сабырмен жұта отырып, өз алдында жаюлы жатқан орысша кітаптың беттерін аударып түсті.

— Қора салған да машақат, Қырман шапқан, былжыр басқан ол да машақат. Бірақ талай жылдар ізденіп жүрген тілегіне ұғымды тілменен жауап қатпай жүрген мұсаннифлер³ кітабын өзіңмен ұрысатып етіп алу, ол да

¹ Яразикүл ғибади — ризық тілеу.

² Ләухынама — діни ұғымда адам күші бұрын жазылып қойған тақта немесе кітап ұғымында.

³ Мұсаннифлер — кітап жазушылар.

аз машақат емес. Мынау Әйгерім, Ербол куә. Молда, өзіңіз де сезерсіз, мен былтырғы жаз, биылғы қыс бойы бір ғана талап соңында едім. Қазір міне сол талабымның салынып біткен қорасын бірінші рет көргендей боп отырмын! — деп, біраз тоқтап қалды.

Әйгерім мен Ерболдарға «осы айтып отырғаным түсініксіз-ау» деген күдікпен тоқтаған еді. Енді тағы бір жаңа ой келгенде, Ерболға қарап сөйледі.

— Мына кісі, Кішкене Молда, жақсы біледі. Ықласты шәкірт көп оқыған жылдар соңында, бір уақыт жайшылықтағы оқып жүрген жылдарынан, айлар, күндерінен бөлек бір жаңалық табады. Дүние есігі жүре бара өзінен-өзі, оның ақыл көзіне, кең ашылып кеткендей болады. Оқушы, талапкер тірлігінде ол ең бір бақытты шақ. Бұны мына кісілер, молдалар, «мұталағасы¹ ашылғаны» дейді. Мен, өздеріңе мәлім, көп ізденген, ұстазсыз шәкірт халымда, орыстың тілінен сол мұталағам ашылған шаққа жеткендеймін. Соған, Әйгерім, Ербол, сендер Ақшоқыдағы қораның іргесін көтерген кезде жеттім десеім болғандай. Менің машақаттарымның да осындай сыры бар еді, достар,— деді.

Бұл сөзді айтып тоқтағанда, Абайдың жүзінде ақшыл сұрғылт тартқан бір қобалжу білінді. Тегін сөз айтпаған сияқты. Сәрек шығатын шыншыл, қуаныш толқыны.

Жарының түсінен шынын жақсы танып, бағып өскен Әйгерім Абайдың осы халіне қоса қуанғандай. Әлденеден көзі жасаурап, қызара сүйсінді. Абайға мейірлене қарады да, сыпайы күліп:

— Ендеше шаттық молы сізде екен. Қайырлы болсынның үлкенін сізге айттық бізі! — деп, Абайға жаңадан шұбат құйып, оң қолымен ұсынды. Ербол жауап қатқан жоқ. Бірақ іштей табысқан көңілмен, ақырын ғана күліп қойды.

Бұл екеуінен Кішкене Молданың көңлі басқа шықты. Ол әлі де Абайды мақұлдаған жоқ.

— «Мұталаға ашылды» демек, Мантх, Ғақайықты оқып жүріп, «Қафия», «Шарх Ғабдолланы» өз талабымен халфесіз, хазретсіз, дәріссіз фәһімлейтін болса, соған айтса ләзім. Болмаса, орыстың әллә нинди «шитримытрнын» фәһімләдім деп, «мұталағаны» бұл жерде сөз қылу мүмкін емес. Оныңыз нәм хата, Абай! — деді.

Абай әуелі қабақ түйіп, бір сәт қатты ашуланып,

¹ Мұталағасы — ой көзі, сауаты, парасаты.

«тоқта, молда!» деп, зілмен тыйып тастады. Артынан біраз үндемей отырып, шұбаттан бір жұтты да, салмақпен сөйледі.

— Біздің бүгінгі хәлфә, хәзрәт, көп ишан ғұламаларымыздың осындай бір сору бар еді, Кішкене Молда, сіз де содан арылмаған жансыз ғой!

Кішкене Молда қазір тоқтайтындай емес екен.

— Абай, сіз исламият, ғарабият жолында сөйлесеңіз, мен ешнәрсе айтпас едім. Сіз кімнің кітабын, нені айтып отырсыз? Дүнияуи ғылым мәжүси, насранилерде¹ қаддимнен бар болатын, бәлки ешбір мұсылман ғалимі оны өзіне қанағат қыларлық, шүкірана етерлік білім санамағаны қайда?— деді.

Абай, жаңа бір бахас, ұзақ бахас боларын аңғарса да, Кішкене Молдамен сөзді ұзартқысы келмеді. Ойында көп дәлелдер бола тұрып, молданы тоқтататын бірер-ақ сөзді айтуды хажет деп білді.

— «Ешбір ғұлама» дейсіз, «айтпаған» дедіңіз. Өзгені қойғанда пайғамбардың хәдисінде, ғұламаның жазу жазған қара снысы — шәһидтің қанынан қымбат» деген сөзді қайтесіз? Екінші — ғалемнің, инсі² жанның жаралмыш тарихын, тек «Қыссасұл Әнбиеден» білген білімнің аты да білім бе? Адам қауымының, бар нәсілінің мінез-құлқын тек қана «Қырық хәдис», «Лаухынама», «Фихк-кәйдәни» тұрғысынан танып білген де жұбаныш па?— деп еді.

Кішкене Молда бұған да жауап қатты.

— Ол аз болса, оқыңыз! Бар ғұмырыңызды сарф етіп оқып көріңіз. Бәлки, мұсылман ғұламаларын оқыңыз. Сіздің бір ғұмырыңызға жетерлік білім содан да табылар!

Абай ендігі сөзді кең бір өсиетке салды.

— Мен сізге хайранмын да, молда! Мұсылманшылық қағидасы «ғылым қайда болса, кімде болса, сонан ал» десе болар еді. Сіз айтқан өріс менің де біраз шарлаған жерлерім. Мен ғылымның, яғни фәннің, көп ғасырлар бойы адам баласы жиған қазынасына қол артамын деп, сапар шектім. Сіз оқымаған адам болсаңыз бір сәрі. Өзіңіз ұстаз саналасыз. Бірақ, ғылымды бір-ақ жолдан, бір-ақ тар асудан ізде дейсіз. Ғылым демек, шексіз кең дүние демек емес пе еді. Мұсылман ғұламаларының

¹ Насранилер — шайкылау, жарым естілеу адамдар.

² Инсі — барша, күллі мағынасында.

даналары Сократ хәкимнен, Афлатоннан, Аристотельден оқымап па? Солар мұсылман ба еді! Айлар, жылдар бойы іздеп отырған бір талибұлғылымды көресіз де, ізденбе, алысқа ұмтылма» деп етектен тартасыз!— деп, біраз отырды.— Қысқасы, бұл жолда сіз бенен біз ұғыспаспыз. Тек әрбір өмір, әрбір талаптың өзінің жететін бір бәйге төбесі, қарақшысы болады ғой! Сол жерде сөйлесерміз! Менің талабым — талап, өрісім алдымда. Сөз тәмам!— деді де, сырлы қара шақшаны тырнағымен сырт-сырт қаға түсіп, насыбайын атты. Өңі тағы да қобалжып барып тоқтады.

Ербол бағанадан үндемей тындап отыр еді. Ол оқымаған болса да, байымдағыш, жүйрік көкірегімен өзінің досын мақұл көрген-ді. Енді қалжыңға салып, сылқ-сылқ күліп алды.

— Мен өзім қараяйым кісімін. «Дүмше молда дін бұзар» дегеннің қандай болғанын да көп аңғармаймын. Бірақ, бір түйтенім бар. Оны да Абай арқылы аңғарып жүрмін. Осы біздің молдаларымыз кейде мұсылман емес елдің өнеріне келгенде, кәдімгі осы өзіміз көріп жүрген Тобықты ішіндегі Ырғызбай, Жігітек мінезін істеп кетеді. Әділ де болса Қарабатырдың, Әнеттің, Бәкен мен Борсақтың сөзін өре бастырғысы келе ме, біздің мына Майбасар, Тәкежан, Бейсембілердің?!— дегенде, Абай қатты күліп, сүйсініп кетті. Ербол өз сөзін аяқтай түсті.

— Біздің молданың орыс кітабы мен өнеріне істеп отырған зорлығы дәл Майбасардың Құлыншақ балаларына істеймін деген зорлығы секілді деп білемін,— деді.

Ерболды Абай, Әйгерім ғаша емес, шұбат құйып отырған нұрлы жүзді, сұлу келіншек Злиха да қостаған. Абай Ерболға сүйсінгеннен қатты күлді, көп күлді. Кішкене Молда бұл мінездердің бәрін тәрбиесіздік, тұрпайылық сияқты танып, қабағын қатты шытынды да, үйден шығып кетті. Көрші үйдегі шәкірттер ортасына ызғарлы, ашулы жүзбен жеткен сияқты. Молда барған мезгілде балалар үйі, кешкі қозылардың үйшіктегі маңырағанындай, тегіс шулап жөнелді. Жамырай үн қатты.

Осы кезде Әйгерім тұрып, есіктен аттап, тысқа шыға бере, келе жатқан бір аттыларды көріп, үй ішіне хабар берді.

— Үлкен ауылдың көші келе ме екен? Бір екі атты келеді ғой. Бұлар кім өзі?— деп еді. Ербол үйде отырып:

— Кім тәрізді? Көш болса болар!— деп тысқа шығуға айналды.

Әйгерім келе жатқандарды әлі де аңғара алмай, қадала қарап тұрып:

— Біреуі еңгезердей бір үлкен кісі!— деді де, артынан тез күліп жіберді.

— Жаным-ау, алпамсадай болған кім десем, мынау Кенжем ғой. Сол емес пе?— деп, үйден жаңа шыққан Ерболға бұрылды.

Әйгерімнің Кенжем дейтіні Оспан болатын. Оның хабарын естігенде, үйден Абай да шықты.

Үлкен ауылдан, қалың елден айдан артық уақыт бөлек көшіп кеткен аз үйлі топ, қазірде көп елді, көп туысты сағынып қалған сияқты.

Көк жетіліп, жаз жадырап шыққанша қыстаудан ұзамай, Жидебай мен Шырғыста қалған Құнанбай ауылдары, енді көшіп келіп, көктем кезін осы Ақшоқының алдындағы кең шалғынды, мол сулы Қорық бойында, Ащысу өлкесінде өткізбекші.

Сол арттағы елдің көшіп келетін мезгілі жеткен еді. Абай ауылға тақап қалған Оспанды көріп, жаңағы Әйгерімше о да таңғалды. Оспан шұбалаң күйрек, семіз торы атқа мінгеп. Үстінен қыс киімінің бірі, қалың күпіні тастамаған. Аяғында саптама етігі бар. Басына киген тымағы да қыс тымағы сияқты, қалың, ұзын жүн елтірі екен. Атын сипай қамшылап, сумандатып, қатты аяңдатып келеді. Денесі еңгезердей болғанда, қалың киім оған сайын зорайтып, молайта түскен. Бұл көріністегі Оспан Тобықтының бүгінгі ортасында ешкімге ұқсамаған, алып батырдай. Соқталы, зор торы аттың тізесіне шейін ұзып сирағы созыла түскен. Етігінің басы атының қолтығынан аса салбырап келеді. Абай өзінің інісіне, осындай көп көріспей жүріп кеп бір қараған кезде, жаңағы Әйгерімше ұдайы танданып барып танытын. Бірақ бұл жолы сол танданғанын сыртына шығарған жоқ.

Елді сағынған ауыл адамдары, Оспан мен оның қасындағы жолдасы Дарқанды көңілді, жадыраңқы жүзбен қарсы алды. Әйгерім Оспанның алдынан шығып, сыпайы жүзбен атын ұстады да, қысқа ғана амандық айтып, кішкене әзіл қатты:

— Кенжем! Тұнқатын шыққансың ба? Алыстан кел-

ген жолаушыдайсың ғой!— деді. Абай Оспанның сәлемін алар-алмастан:

— Көш қайда? Әке-шешен аман ба?— деп бастыр-малатып, жөн сұрай бастады. Оспан ауылдың бүгін жақын жерден, мынау Орта Ақшоқының арғы жамбасындағы Есіргемістен көшіп, Қорыққа қарай кеткенін айтты да, үйге кірді. Денесі кесек, алыптай болумен қатар, осы кезде жиырманың ішіне кірген Оспанның ерте шыққан сақал-мұрты да ұзарып, өсіп қалған екен. Бірақ жат денелі жас жігіттің сақал-мұрты селдір, сұйық күйінде сояулап шыққан. Жылқының қыл түбіндей боп, әрбір түгі үдірейіп, шанжаулап, қыныр біткен. Үлкен отты көзінде шала ұйқы қанталатқандай, салқын қызғылт бар. Өңі Абай реңдес болғанмен, одан гөрі суықтау, қалың, қара сұр келген. Қырыс қабақ, қою қастың астында көз еті де қалыңдау, томпақтау.

Әйгерім шай әзірлетіп, түстік қамдату ісіне кірісіп Злихаға ақырын бұйрықтар бере бастап еді. Оспан ол қимылдарды мезгілімен сезді де, Әйгерімге ас қамын қамдамауды бұйырды. Белін шешкен де жоқ. Әңгіме-кеңеске сараң. Абай сұраған әр сөзге қысқа, келте, құңгірт жауап береді. Ақшоқыға бұлар әкелген жаңа хабардың бір ауыр, суығы да бар еді. Құнанбайдың Тәкежан мен Қаражаннан туған ең үлкен немересі, сүйікті немересі 12 жасар бала Мақұлбай, көктемнен бері наукас еді. Кеше сол қайтыс болыпты. Сөйтіп көшіп келе жатқан ауылдар қаралы, жылаулы екен.

Осы хабарды естіген соң, Абай Оспанның жабырқау жайын содан деп білді. Інісінің үйленгеніне жеті жыл болса да, өзінде бала жоқ еді. Тәкежан мен бұл екі туысқан көп достық татулықта болмағанмен, Оспанның мынау жадаулығын, мұңдылығын Абай жақсы көрді. Інісінде суық жүз, қатал қабақтың ар жағында жатқан бауырмалдық, мейірбандық барын танығандай боп, сондықтан ырза еді.

Енді көп сұраулармен Оспанды қажатқан жоқ. Шұбат ішіп, сусын қандырған соң, Абай үнсіз отырып қалғанда, Оспан мен Дарқан қыстау салғыза кеткен ауылдан сол істің барысын сұрастыра бастады. Бірақ ол жөнде Абай жауабы да сараң болған. Оспан енді Ербол мен Әйгеріммен сол шаруа жөнінен көбірек қанғысы келді.

Ол өзі мал бағуға, шаруа меңгеруге, мал-жан несі болуға да Абайдан сонауғұрлым икемді, орамды болатын.

Оспан өз ағасы Абайдың шаруа шебері емес екенін

білетін-ді. Қар кетісімен Абай Ақшоқыға көшкенде оған керек ұста-шеберлерді, қайратты жұмысшыларды, аспап-жабдықты, ең аяғы ұн-шай, азық-түлікті де түгел қамдап, өз қолымен сайлап жөнелткен Оспанның өзі болатын. Бірақ Абайлар көшіп кеткеннің артынан, үй ішіне, шешелеріне қалжың етіп:

— Біздің Абай бір жоқ ырымды бастап, жылпос жігіт болыпты. Шаруаның қара қыртысын айналдырар сол. «Осы сен сөз айда, мен мал айдайын» десем, биыл өнер тауып, қора салам деген бопты. Жетістіргенін көрерміз!— деп, күліп қалған-ды.

Қазірде шаруа жайын сөйлескенде, Абай үлкен емес, Оспан сонауғұрлым үлкен, тәжірибелі кісі сияқты көрінді. Салған жерден Абайдан:

— Неше ұя қырман шаптындар? Неше мың кірпіш кұйдың? Қалыбың қандай? Жігітіңнің алды күніне қанша құяды? Қораның іргесін немен көтердің!— деп, қадай-қадай сұрай бастап еді, Абай көбіне жауап бере алмай, Ербол мен Әйгерімге қарай жалтақтай берді. Оспан көңілсіз еді, сондықтан күлкі еткен жоқ. Бірақ Абайдың қора салу жөнінде бел ауыртып қимыл қып, бас қатырып ой бөлмегенін салған жерден аңғарды. Ақырын ғана езу тартып күліп, Әйгерім мен Ерболды қолға алды.

Әйгерім Мақұлбайдың өлгенін естігеннен бері, үнсіз жылауда еді. Оспан аздан соң оның жылағанына қараған жоқ. Мына шаруа жөнінен жауап қатып, сөйлесіп отыруын талап етті де, соған еріксіз көндірді. Аз әңгіменің артынан, Оспан жұмыс басына бармақшы боп, Әйгерім мен Ерболды ертіп, үйден шығуға айналды. Дәл есіктен шығарда, өзге жұрттың бәрін жөнелтіп жіберіп, үйде жалғыз қалған Абайға бұрылып, біраз үнсіз тұрып:

— Абай, атыңды ерттетіп менімен бірге Қорық жаққа жүрерсін. Үлкен үйге, әкеңе сәлем бересің ғой! Тәкежандікіне де құран оқырсын. Және осының бәрінен басқа, менің өзіңмен ақылдаса келген бір үлкен жұмысым тағы бар. Бір сөзім боп түр!— деді.

Абай інісінің жүзіне барлай қарап отырып, бағанадан бергі түйілгенінің шын салмағы осы соңғы сөзінде екенін аңғарды.

— Немене, ел пәлесі ме?— деп еді. Оспан әзірше томаға-тұйық қана жауап қайырды.

— Ел пәлесі ме, ағайын ызасы ма, несі екенін өзін

аңғарарсың. Әйтеуір бүгін саған білдірмек сөзім бар, атыңды алғыз!— деді де, шығып кетті.

Абай мен Оспан Ақшоқыдан Қорыққа қарай аттанғанда, қастарына Кішкене Молда, Дарқан екеуі бірге ерді. Кішкене Молданы Тәкежанның баласына құран аударуға Ұлжан шақыртқан екен. Қастарында көлденең кісілер болғандықтан, Оспан Абайға айтам деген оқшау сөзін бастаған жоқ. Көбінше жол бойы қораны қалай тез салдырудың қамдарын айтумен болды. Пішен шауып, қыстың мал азығын молырақ қамдап алу жөнінде айтты. Шыңғыс пен Жидебайдай емес, бұнда қар қалың, қыс қатты болады. Бұл өлкені қыстаған ауылдар бір жағынан пішенге сүйеніп шықпаса, жақжұтынан арыла алмайды. Әсіресе, Абай қыстауына жақын болатын Тесіпшыққан өлкесінен мол қылып пішен шапқызу қажет. Осы жайды еске алумен қатар, Оспан қазір мынау Қорыққа келіп қонған көп ауыл, бай ауылдың, қысқы Абай шаруасына залалы тиетінін ескерді.

— Жылдағы көктемдегі дағды бойынша, қалың ауылдар көп малымен осында орнап қалды. Анау баланың өлімінен әурешілікте болып, мен де мезгілімен ойламай қалыппын. Болмаса, биыл іргені алысырақ салар едік!— дейді.

Бұл да Абайдың ойламаған жайы еді. Інісінің алдағыны болжаран қамқорлық сөздеріне ырза болды.

— Бұның да ақыл екен. Осы маңда отырған Әнет, Қөтібақша: «Малыңды әрі қайыр, қорығыма түстің, көгіңді жедің» деп, мен қайсысына сөз қатайың, Шешенмен, туысқандарыңмен сөйлесіп, біздің қысқы қамды өзің ескерерсің!— деді.

Оспан Абайсыз да ескерген екен.

— Мынау баланың жетісін беріп, алғашқы баға оқушыларды атқарып алсын. Бір он күн шамасында, осы қонып жатқан ауылдың бәрін де көшіріп, қыстау мен Қорығыңның маңынан алып кетемін. Биыл Ащысудың тасқыны мол, жайылымы кең көрінеді. Тесіпшыққанның пішендік көгі содан кейін де тез жетіліп кетеді. Пішенсіз болмайсыңдар!— деген.

Жолаушылар Ақшоқыдан шыққанда, Қорық бойында тек шұбартқан нөсір, қалың мал көрінгені болмаса, тігілген үй, жайғасқан ауыл жоқ еді. Абай енді байқап келеді. Ұзындығы тай шаптырымдай өлке бойына кем қойса он бестей ауыл қоныпты. Араларын жиі салып, өрлей, күлдай үйлер тіккелі орнап жатыр. Әр ауылдың

тұсында қой-қозысы, сиыр-түйесі, мол жылқылары шұбартады. Ен сулы көк шалғында, әдемі көктемдік соныда мал атаулы тыныш рахат тапқандай. Дағдыда өріс, жайылыста жүрген малдай көп қозғалып, бытырап, шашырамайды. Қалың көктің арасында, тұмсығы тиген жерде, көкмайса жас шалғында қадалып, жабысып қалғандай. Мал тұяғы тимеген шүйтін қонысқа келгенде, алғашқы күн, бар түліктің істейтін мінезі осы. Оспан мен Дарқан қазірдегі Қорық бойындағы мал жайын, көктемнен бері күнде бағып жүрген тәжірибелері бойынша тез таныды.

— Мал жарықтық жер қадірін адамнан артық біледі-ау. Қорықтың сонысына кенедей қадалып, жабысып қапты. Қыбыр етпейді ғой!— деп, Дарқан өз байқауын топшылағанда, Оспан да мал ажарына сүйсіне түсті.

— Жылда көктем сайын келетін мекен ғой. Тіпті сиырға шейін де Қорықты сағынғанын білдіріп жатыр!— деді.

Сондай қыбырсыз қалың шұбар мал тобының арасынан, ойдым-ойдым алаңынан тігіліп жатқан үйлердің бейнесі көрінді. Абай сол үйлердің, жап-жазық, таптаза көк далада бірсін-бірсін туып, өлкені толтырып бара жатқан шарасын байқап келе жатыр.

Ауылдар қалың шоғыр көштерімен қатар көшіп, қатар жеткен болу керек. Барлық ауылда да керегедер бір шамаға жайылып, шаңырақтар бір уақыттарда көтеріліп, уықтар қатар шаңшылады. Қызыл жосамен боялған ағаш үйлердің сүйегін жиілеп шаңшылған уықтар айқындап көрсетеді. Тағы біраздан соң қызыл шілтер ағаш сүйектерді құлаш жайып, кең соңылаған туырлық үзіктер басып, шаңрақтарына төрткүлді түндіктер қонады. Енді теп-тегіс көк жазықта, жасыл дария жүзінде даяр үйлер орнап жатыр. Өне тамақ қалың ауыл ортасында Ұлжан отыратын үлкен үй тігілді. Бұл ауылда сол үй тігіліп болған шақта, қатардағы өзге ауылдардың бәрінде де сондай үлкен үйлер ең алдымен тігіліп жатыр.

Ақшоқыдан осы ауылдар қонып жатқан қоныс күнін шаптырымдай жер еді. Жолаушылар шыққан жақ білік төскей болатын. Содан Қорыққа жеткенше, ауылдардың қонысын, үй тігісін біртіндеп санағандай, түгел көріп келген жолаушылар, Ұлжан ауылына келіп жеткенше, барлық үйлер тігіліп болды. Оң бес ауыл елсіз өлкеге, көшпелі жәрменкедей жанды қызу тірлік орнат-

ты. Әр ауылдың бір шеті байлық, бір шеті жоқшылық, қайыршылық боп орнады. Шеткі қара лашықтар, қос, күркелер де, ең соңынан болса да — енді бас қалқитқан еді.

Абайлар үлкен үйге түскен жоқ. Ұлжан ауылының жанына іргесін тіреп, аса жақын кеп қонған қаралы ауыл — Тәкежан ауылына келді. Болыс болғаннан бері қарай малданып, байып алған үлкен отау қыс пен жаздың бәрінде де өз көршілерімен бөлек ауыл қонып жүретін. Тек Мақұлбай бала өлгеннен соң соңғы күнгі қоныстарда, үдере көшкен сапарда, Ұлжан Тәкежан ауылын өз ауылына жақын қондырып келе жатқанды.

Ұлжан болсын, басқа үлкендер болсын, қазір көбінесе өз үйлерінен көрі сол Тәкежан үйінде, ертеңді-кеш мезгілдерін өткізетін. Ержеткен тұңғыш баласы өлген Тәкежан мен Қаражанға бұл ауылдың үлкендерінің қазіргі күндердегі тілеулес мейірі басқа болатын.

Жыласуда, жұбатуда, жас әруақтың артын күтуде бір Ұлжан емес, Құнанбайдың өзі де әншейіндегі дағдысынан бөлек, баласы мен келінінің айналасына көп үйіріліп жүргенді.

Абай Тәкежан үйіне ат қойып келген жоқ. Жас балаға ат қою жақсы ырым емес. Және жанкүйерлер сыналатын қаза бұл емес, Мақұлбай үшін Абай да әрі аға, әрі әке шендес. Тыста тұрған Тәкежанмен Абай құшақтасып көрісті де, үйде дауыс айта бастаған Қаражанға, басқа әйелдерге, дағды бойынша: «Құлыным, құлыншағым» деп, үн салып, жылап кірді.

Үй ішінде әйел-еркек те көп, жұрттың бәрі жылаулы. Абай мен Кішкене Молда Қаражаннан бастап, Айғыз, Ұлжан сияқты үлкен әйелдердің барлығына көрісті. Төрде отырған әкесі Құнанбайға, Қаратайларға ғана көріспей, солардың қатарынан төменірек жерден орын алып, үндемей жыласты.

Аздан соң көп жылаулар басылып, Қаражан жалғыз өзі аналық зарын шығарып, азырақ жоқтау айтты. Қайғы үсті болса да, Абай Қаражанды сынамай қала алмады. Айғай салып жылаған жеңгесін алғаш көргені осы еді. Оның даусы ұнамсыз, жарықшағы бар, еркек үнді, беймаза екен. Сөзін де Қаражан жанын қинап, қиылып, толғап шығармаған. Мақұлбай жақсы бала, қимас бауыр болса да Абайдың оны аяған жүрегіне Қаражан үні кесек тиді. Сол себепті, Абай жылаудан тез тыйылып қалды. Жыласу арты Кішкене Молданың

зор, сұңғақ үнмен, бұхар мақамымен бастап кеткен құранына сайды.

Құран оқу басталысымен Құнанбай басын төмен салып, мүлгіп, жалғыз көзін жұма түсті. Әлі жылауын тоқтатып болмаған келіні жаққа сол қолымен ишарат жасап, «тоқтат» дегендей етті. Қаражанның жоғары отырған Айғыз, Қалиқалар, Құнанбайдың қимылын көре сала, келінге:

— Тоқта, құранмен таласпа!— десті.

Осы үйде шайға, түстікке қарап, Абай мен Оспан ұзақ отырды. Ас үсті болмаса, өзге уақытта отауда адам сирек болған еді. Күні бойы тапжылмай отырып қалғандар Құнанбай, Қаратай, Ұлжан. Және, үлкен ақ жастыққа құран бетін ашып салып, соны аударып отырған Ғабитхан молда бар. Басында сәлдесі, көзіне көзілдірік киген. Жирен сақалы бұл күнде молайып, ұзарған Ғабитхан молда аса бір ықласты, минажат үстінде сияқты.

Құран жүзіне сүзіле қараған көздері кей уақыттар жұмыла түсіп, сыбырлай күбірлейді. Жатқа білген сүрелер тұсын жұмулы көзбен оқып өтеді. Бұлардан соң үйде қалған Абай мен Оспан және Кішкене Молда еді. Кішкене Молда Құнанбайдың ақырын сыбыр еткен әмірінен соң, дәретін алып, өзімен бірге ала келген құранын ұстап, Ғабитхан молданың төмен жағынан жастық қойып, шарафатты кітабын жайып салды. Жылдам суырыла сыбырлап, құран аударуға кірісті. Үй іші ұзақ жым-жырт болды. Оспан Абайдың ығына таман шалқия отырып, иығы мен басын жүкке сүйеп, қалғып кетті. Абай мен әкесі арасында бұл отырыста бірер ғана амандық сөзден басқа мәслихат шырай болған жоқ.

Құнанбай осы өткен қыс аяғында, төрт жылға тақау үрдіс, ұзақ жол жүріп, Меке сапарынан қайтқан еді. Бұл күнде ол қатты ағарып, үлкен кәрілікке жеткен. Сүйекті денесі әлі де қапсағай, зор болғанмен, бет ажымы мол. Қуаң тартып тозған ажары, бір кездегі үлкен, қатал, қуатты адамның әл-шамасы азайғанын танытады. Басында хаж сапарынан киіп қайтқан шошақ төбе ақ тақиясы бар. Иығында сырма жара, Тобықты елі кимейтін, жұқа жібек, ақ шапан. Даусы қай сөзді, қай жайды сөйлесе де бұл күнде бұрынғыдай қатқыл, қою үнмен білінбейді. Ақырын, баяу ғана сөйлейді. Қасындағы Қаратайға, Ұлжандарға қарағанда, қазіргі Құнанбай бөлекше ортадан, өзгеше ұстаз көріп өскен

жан тәрізді. Сыртқы ажарымен софияна, мүләйім, пұшайман жан болған тәрізді.

Ол Мекеден келгелі Нұрғанымның үйінде шымылдықты түсіртіп, өз мекенін өзінше намаз орнына айналдырған-ды. Барлық жұрттан жасырынғандай аулақ жататын. Қазірде тек мынау баланың өлімі осы жұрттың арасына оны ықтиярсыз келтіргендей.

Құнанбайды күңгірт, үнсіз сағаттарынан, оқта-текте аз мәжіліске тартатын адам— өз тұрғыласы, қарт Қаратай.

Абай әкесінің бұнымен сөйлесер сөзі жоқ екенін білгендіктен, күн бойы үнсіз отырды. Сөз қозғалса, ол тек Құнанбай мен Қаратай арасында. Мекеден алғаш келген күндерінде Құнанбайдан Қаратай көп нәрселер сұраған еді. Ондағы Құнанбайдың айтқаны барыс-қайтыс жол жайы болатын. Өзі тілесе, кімді болса да сөйлете білетін орамды, епті Қаратай, Құнанбайды қазір де сөйлете бастады. Дәл осы халге орынды болған, діндәр адамдар әрқашан ықласпен айтуға парыз саналатын бір жайларды сұрайды. Онысы Мәдине мен Мекедегі Құнанбай хажы зиярат қылған әруақтардың қабырлары туралы болатын. Құнанбай қолына тәсбихын алып, соны тарта отырып, «Мәдинеде кімдер қабыры бар?» дегенге жауап айтты.

— Мәдинеде Рәсулалланың, хәзрәті Әбубәкір, Ғұмардың және хәзрәті Фатиманың жатқан жайларын зиярат қылдым! Кейін тағы бір күндерде — хәзрәті Ғаббас, хәзрәті Хәмзә, хәзрәті Ғұсман қабырларын зиярат қылдым!— деді.

Қаратай ынталы, діндәр мұсылман жүзіне еніп:

— Ол жерде бұл аталған әруақтардан басқа, сахабалардан жан бар ма екен?— деді.

Құнанбай бұл сөзіне де ынталы бейілмен жауап қатты:

— Сағды бин Уақас, Ғабдырахман бин Ғауф және хәзрәті Ғайша да сонда жай тапқан екен. Бұларды пайғамбарымыздың дос-жарандарының жайлары дейді,— дегенде, Ғабитхан молда, құраңнан бетін бұрмай отырып:

— Ғашраи мұбашшара¹ десе лазым!— деді де, құранын аудара берді.

¹ Ғашраи мұбашшара — Мұхаммед пайғамбардың ерекше ықласына ие болған шарапшаты иманды сахабалар арасында мағынада.

Құнанбай молдаға тағзым еткендей ба̄с иіп: «Дұрыс айтасыз, молда, мен өзіміздің тілімізде айтып жатырмын»,— деді.

Осыдан кейінгі әңгімеде Құнанбай Мәдине мен Меке арасындағы сапарын баян етіп, Шамнан шыққан керуенге ілесіп, 13 күн бойынша түйемен Арабстан шөлін кезгенін айтты. Қаратайдың сұрауымен: Мекеге кірер алдында қай орында ихрам¹ байлағанын, ғарафаға² қалай шыққанын, бәйтолланың ішінде, қағбада неше рақат намаз оқығанын, бәрін де баян етті. Мекеден аттанғанда, әуелі жаяу жүріп шыққанын, содан қайтыс сапарына шейін тағы бір еске алып өткен еді. Асықпай ішкен шай кезінде де, түс ауа келген түстік кезінде де Құнанбай Қаратайға зор құрмет көрсетіп отырды.

Абайлар аттанар кезде Қаратай тысқа шығып кеткен-ді.

Құнанбай күн ұзынғы мәжілісінің артын қорытқандай боп, Ұлжанға қарап:

— Оқымаған қазақта Қаратай көкірегіндей жүйрік көкірек аз-ау. Сұрап отырса да, сол мен көрген көп жайды өз көзімен көргендей, көкейіне қондырған!— деді.

Ұлжан Қаратайдың сөз бастап, бүгін Хажыға көп жайларды айтқызғанына іштей алғыс айтып отырған. Қазір ерінің сөзін қостады.

— Тілеуің бергір, жүйріктігінің пайдасын жаңа көрдім. Сіздің бізге көп шешіліп айтпайтын әңгімелеріңізді айтқызды. Соншаны көріп, біліп келіп, ішке тығып тастағандай едіңіз. Қоймадағы тендей, көңілде жүргеніңізді айтқызып, сізді де жадыратты ғой!— деді.

Сирек сөйлесе де тегін сөйлемейтін Ұлжанның сөзінде, Қаратайды мақтауымен қатар, өзінің ері Құнанбайды сәл бір әзілмен, сыпайы ғана шанышқаны бар еді. Ол жайды Құнанбай мен Абай екеуі де сезді. Абай ақырын езу тартып шешесіне қарап күлгенде, Құнанбай Ұлжан мінезінен, нәсілік бір жеңілдік аңғарғандай боп, қабағын шытына түсті. «Әйел заты әйелдігіне бағады. Бұлар көзінше мінәжатты да ішкі сырдай, шашпау қажет!» дегендей болды. Тәсбиғын жиі тарта түсіп, өңін Ұлжан жүзінен шұғыл бұрып алып, тәһлил³ айтып, сыбырлап кетіп, дұғамен бет сипады.

¹ Ихрам — қажыра барғанда киетін жеңсіз киім.

² Ғарафа — тау аты.

³ Тәһлил — аллаға қайталап құлшылық ету.

Абай әкесінің Қаратайға айтқан жаңағы әңгімелерін еске алып, одан шешесінің шебер әзілін ойлап және әкесінің ендігі мына мінезін бағып отырып, іштей мысқылмен қарады. Қажыған кәрілікті күлкі етейін деген ойы жоқ еді. Бірақ ажуа боларлық хал өзінен-өзі амалсыз оралғандай. Құнанбай туралы қазіргі ойы — күлкі ғана емес, күйкі, жұтандықты да танып отыр.

Төрт жыл кәрі сүйегін сүйретіп, шығанға барып келгенде, адамның әкелетіні: «Ана жерде бір мола, мына жерде бір мола деу болса, не деген аз табыс? Оның үстіне, үй ішінен, жар-жаранынан, бала-бауырынан бет бұрып, бұғып жату тағы болса, ол қаншалық ұтылыс?» деп, әкесінің ендігі қалпына, әсіресе, қарны ашқандай қарады.

Аздан соң Оспанды ертіп Тәкежанның үйінен Абай аттанғанда күн кешкіріп, екіндіге тақап қалған екен. Екі туысқан кешкі қоналқада қайда боларын шешпесе де, атқа мінісіп, өлкені, өзенді бойлады. Кешкі суға келіп жатқан қалың жылқыларды шеттей жағалай түсіп, ешбір ауылға соқпай, белгісіз бір сейілге шыққандай. Осылайша атқа мініп, оралып қайтуын Оспан тілеген соң, бағанағы сөзін айтар деп, Абай үндемей ерген-ді. Бірақ бұл жүрісте де Оспан сөзін бастағанша көлденен бір жай олардың келелі сөзінің арасына түсіп кетті. Ол күйдін себепшісі — бұл екеуінің аңшы інісі, әдемі көк қаршығаны қолына ұстаған, сұлу, жарау, ақсұр байтал мінген Шәке болатын.

Абай мен Оспан өзенге қарай беттегенде, арттарынан Шәке бозбала ағызып кеп қуып жетіп, қастарына орала кеткен. Үстінде жеңіл шапан, басында сарғыш торғынмен тыстаған жұқа қара елтірі тымағы бар. Көңілді, көрікті ақсұр жүзді Шәке, желқайықтай ескен жылпос сұр бедеуімен лып етіп жетті де сәлем берді. Екі ағасына ақсиып, күле сөйлеп:

— Қаршығамның өнерін екеуіңізге көрсетейін деп келдім, Абай аға, маған еріп азғантай өзен бойлаңыздаршы. Қанжығаларыңызға бірер үйрек байлап жіберейін! — деді.

Абай қызарып, еңкейіп бара жатқан күн астында, топшысы мен омырауы қызыл алтын буын жалатқандай, жылт-жылт етіп тұрған көк қаршығаның реңіне қызыға қарады. Алтындай сап-сары көздері күн шұғыласына қарсы, қанқұмар қызыл от төгеді. Жалт етіп күнге шағылыса түсіп, қомағай қарайды. Абай қызыққаннан

Шәкенің қаршығасын өз жеңіне қондырып алды. Құс бабын білетін ыңғайлы қимылмен басы-жонын сипады. Ойнақшып отырған құстың айналаға қапысыз, сергек қарасынан шабытты бабын түйді. Құстың санын да ұстап көрді.

— Кезіккеннің қолында өлгелі тұр екен. Түлегі де жақсы екен ғой. Мұны кім баптап берді?— деді.

Шәке:

— Баптаған өзім, қаршыға-лашын бабын үйрендім ғой!— деді.

Абай інісінің өнеріне сүйсіне түсіп:

— Рас, ол — өнер. Кісі қызығарлық өнер — саятшылық. Бұл талмайтын табандылықты керек етеді. Азамат болғаныңның белгісі де, енді бізге өнерінді көрсет. Ердік кәні!— деп, астындағы жарау жирен атты тебіне жорғалатты. Өзі де анды қызық көргенін білдірді.

Шәкенің ақсұр бедеуі тізгін ұшымен сумаң қағып, лыпылдап, алға түсе берді. Бұлар өзен жағасына тақап қалып еді. Өзеннің аңшылар көп киліккен тұсы жайылым екен. Бағана атқа мінгеннен бері осы өңірде жоғары-төмен сыпылдап ұшып, топ шүрегейлер жүрген. Суыл қанат сұқсұрлар, қос-қостан ұшқан көкмойындар, қоңырлар байқалып жүр еді. Бірақ қазір Абай мен Оспан дәл жақын жерден құс көре алмады. Шәкенің өзі де әлі жақын жердегі құс бейнесін аңғармаған еді. Ол бір қалыпты сар желіспен бара жатқанда, алатын жемін көрген мерзімді белгіні көк қаршыға өзі жасады. Аңшы жігіттің қолына төсін ұрып қалып, «жібер» дегендей. Ытқи ұшуға дайын әзірлігін жасап қалды. Шәке атының басын тез ірке бере, алдыңғы жағын шапшаң шолып өтті. Бірақ жақын жерден ұшқан, не су бетінде отырған құсты шала алмай, бөгеле берді. Абай осы кезде қатты жүріп кеп, қаршыға аңғарын байқады да:

— Жібер, өзі көрді ғой!— деді.

Сол сөз әмір бұйрықтай болды. Көк қаршыға лып етіп, аңшы қолынан жерге қарай құлай түсті. Сұр биенің тамағының астын ала, қанатымен жер сызып, жасырына жөнелгендей болды. Қаршыға сол аққан бойында өзеннің арғы бетіне шығып ап, көк шөп арасында біраз жыбырлап, иреңдей барып, аңшылар көзінен жоғалып қырап кетті. Бұның аңдысын аңдап, үндемей сілейіп тұрып қалған аңшылардың айтысқан бір-бір-ақ сөздері: «Тұрғыға кетті, тұрғыға кетті» деу болды... Сол сәтте көк қаршыға өзеннен ағызып қайта бері қарай өте бере,

қызыл шапақ астында төсің жарқ еткізіп, шаншыла бір көтеріліп қалды да, оқыс төмен қарай, лақтырған тастай, шаншыла түйілді. Бұл құлап түскен тұстан лезде үркіп, әбігермен шуласып, сатырлап ұшқан көп қанаттар дыбысы білінді. Шашырай ұшып, жан-жаққа безіп бара жатқан үлкейді-кішілі үйрек, қаздар да көрінді.

Аншылар аттың басын ірікпестен ағыза шапты. Қаршыға түскен жерге еңалдымен жеткен Шәкенің өзі еді. Абайлар да көріп келеді. Екі сарала қаз арасында көк қаршыға ұйқы-тұйқы, сарт-сұрт майданда екен. Қоғалға жайылған саяз судың ортасында, төбеден кеп оқыста басқан қанды тырнақ жауына қарсы, екі сарала қаз жан себілдікпен, қатты қимыл етіп жатыр. Бір сарала қаз қаршығаның астында тулап, үн салып, қос қанатымен су сабалап, қаршығаны шоршыта сүйреп жүр. Екінші сарала қаз қаршығаның үстінде. Дәл өзі құс алып жүрген қырандай, соншалық өлермен батырлықпен, қайта-қайта соққылай төнеді. Көк қаршыға, кесек көк болаттай. Қаздар болса, жүнінің ақ-қарасы, қызғылт сарымен күн сәулесінің астында соншалық шапшаң жарқ-жүрқ етеді. Лаулаған жалындай. Аласұрған қарбалас құбылыстары жанталастың ең бір отты шағын танытады.

Өмір үшін жанталастың соншалық шапшаңдықпен ұшқын атып, сәт сайын жүз құбылған шағы. Бір кесек көк болатты үлкен дүкеннің қызу көрігінің астына тастағандай Абай сүйсінгеннен қарқ-қарқ күліп, тақап келе бере, аттан секіріп түсті. Шалшық суды жалдай жүгірді. Үйткені, атынан әлдеқашан түскен Шәке, екі сарала қаздың арасында алысқан қаршығасына әлі қолын жеткізе алмай жүр. Бұл екеуі қатты адымдап, құстар майданының арасына енді тақады. Көк құс, үстегі бос сарала қаздың бағанадан бергі соққысын енді кешірместей долданыпты. Өз үстіне соңғы рет түйіліп, тағы соға берген қазға оң аяғымен сарт етті. Мойнынан ұстай алып, қасындағы суға шолп еткізіп, шалқасынан келтіріп, тымақша ұрды. Шәке қуанғаннан: «Я, әру-ақ!» деп, даурыға бақырып жіберген еді. Енді бір сәт болса, астындағы сарала қаз құс аяғынан құтылғандай. Жон жүнін жұлдыра, көк құстың сол аяғынан сыпырылып барады екен. Шәке айғайлаған бойында кеп, сол қазды қамшыменен бастан бір тартты да, баса қалды.

Көк құс өлермен екі сарала қазды бірдей алды.

Бұл — аңшылар тәжірибесінде болмастық бір олжа еді. Ырымшыл аңшы болса: «Құсына көз тиеді» деп, сұқтан сақтанып, өзгеден жасырып қоярлық нәрсе. Екі сарала қазды екі ағасының қапжығасына байлап беріп, Шәке Оспан жанындағы қаздың басын кесіп алды. Жүнінен шапшаң арылтып, мыйын ойып, қалтасынан ұсақ қант алып септі. Әлі тулап, қаны қайнап отырған болат қанат қыраны азғантай қызылдатып алды да, сұр бедеуге қайта қарғып мінді. Жаңағы ұшқан құстар тегіс ұзап кеткен жоқ екен. Шапшаң желіп жөнеле беріп алдында отырған бір топ үлкен үйректерді көрді. Құсы тағы бұның қолына етпетінен түскенде, бедеуін тебініп, қатты шабыспен ағыза жөнелді. Қаршығасын атының сауырына қарай, құлаш жазып кейіндетіп барып, үйректер ұша бергенде, тақау тұстан, құлаштай сермеп, лақтырып жіберді. Көк құс сол ытқыту ретінде, топшысын үшкірлеп, мойнын ішіне тығынқырап алып еді. Бір сәт қалқып барды да, содан ары қос қанатын жай отындай жарқылдатып, лып-лып қағып, атылып берді. Абай тағы сүйсініп, қуанып, айғайлап:

— Әдемі тастады, шебер тастады! — деп, шауып келеді.

Шәке құсты лақтырысымен, қамшысын қос бүктеп алып, ерінің қасына байлаған дабылды шауып келе жатқан бойында қатты даңғыратып, соғып-соғып жіберді. Аттыдан үріккен үйректер басында қарбаласын ұшып еді. Енді дабылдың шұғыл даурығы шыққанда, бұрынғысынан да сасқалақтап, көк аспанға тік атылды. Қаршыға бұл кезде сол құстардың астына көсіліп барып, еркін жетіпті. Енді өзге үйректің бәрінен биікке қарай озғындай шыққан сары аяқ, көк мойынға дәл астынан найзадай атылып, сатыр-сұтыр бір айқас жасады. Көз ілескендей болған жоқ. Бар ынтасы аңға кетіп, әлде не деп айғайлап, екі етегі жалпылдап шапқан Абайға, қаршыға өзі ұмтылған сияқты емес. Қайта үйрек өздігінен құлап, қыран тырнағына әлдеқалай арбалып кеп, өздігінен жұмарланып ілінгендей көрінді. Көк мойынды шалқасынан ұстап, жемсауынан бүрген көк құс созыла көлбеді. Шәкенің дәл алдындағы құрғақ көгалға топ еткізіп түсірді. Бұл үйректі алысы жаңағы қос қазды алудан да сұлу еді. Абай тамашаға рахаттанғанын айтып бітіре алмайды.

— Қайран қыран!.. Не деген бап!.. Қарық қылды ғой! — деп құсты бір мақтап, — аңшының, саятшының

шебері өзің екенсін! Жігіт болса, сендей болсын... Ержеткенінді бүгін білдім ғой!— деп, Шәкені екі мақтады.

Оспан бағанадан бергі қызықтың бәрін үндемей ғана, баяу салмақпен тамашалап келген-ді. Тек соңғы кезде ғана ол артта қалып, ат сауырына шалқайып, сақылдап күледі. Қаршыға қызығы үшін емес, Абайдың жеңілдігін, балаша қуанғанын мазақ етіп, мысқылдап келе жатыр.

Бұл үшеуінің арасында, аңшылық тәжірибесіне жақсы ысылып, өзін билеп үйренгеннен бе, болмаса жаратылыс мінезінде сондайлық сабырлы, ұстамды біртоғалық болғаннан ба — әйтеуір Шәке басқарак. Абай Шәкенің сол байыпты салмақтылығын қымбат бағалады. Жаңағы өнеріне қызығуының бір жағында ағалық, әкелік, адал бауыр ындыны бар еді.

Оспан мен Абай аттарына мініп, енді Шәкеден айрылысар уақытқа келгенде, қастарына жақын ауылдан үкілі қара құнанға мініп, Ақылбай шауып келді. Бұл ересек тартқан бала түсінің ақшылдығы болмаса, Абайға қатты ұқсаған. Ділде мен Абайдың ерте ержетіп қалған тұңғышы болатын. Ақылбай қатты келіп, Оспанға сәлем берді де, Шәке мен Абайға қарап: «олжа, олжа» деп, күле түсті.

— Мені Әни апам жіберді. Жаңағы алған құстарын түгелімен біздің ауылға жөнелтсін!— деді. Соларыңызды алғалы келдім. Шәке аға, бәрін де менің қанжығама байлап беріңіз!— деп, үкілі, жарау қара құнаның көлденендетіп тұра қалды. Шәке өз қолындағы үйректі Ақылбайға қарай алып қозғала беріп еді, Оспан осы кезде ғана үн қатып:

— Тоқтат! Көп үйрек түгіл сыңар үйректің сынық қанатын да сипатпаймып Әниңе — Нұрғанымыңа!— деді.

Абай мен Шәке Оспанның қатты томырылған үнінде үлкен бір зіл барын байқады. Құстарды балаға беріскен жоқ. Ақылбай қабағын қатты шытынып, қып-қызыл боп, екі көзі жасаурап, Оспанға жалт берді де:

— Оспан аға, түү, не деген сараң едіңіз!— деп атын бұрып алып, шаба жөнелмекші еді. Абай оны аз тоқтатып: «Ақшоқыдан қашан келдің?»— деп сұрады. Бала әлі күнге өкпелі, ызалы үнмен:

— Бүгін түсте Әни апам ат-арба жіберіп, Әбіш,

Мағаш бәріміз тұтас келдік!— деді де, ауылына қарай шапқылап жөнелді.

Ақылбайдың ер-тұрманы қалың күміс. Басында құндыз бөркі бар, үстінде көк мауыты бешпет, омыраулары толған күміс түйме. Белінде алтын жалатқан, қымбат тасты, кәмәр белдік. Шапқылап бара жатқан баланың киім, тұрман сәні аса бір ардақты, жалғыз қыз сәніндей. Бұны бұлай киіндірген, осылайша күтетін, бүгінгі анасы, өз бауырына салып асырап алған анасы — Нұрғаным. Жаңағы Ақылбай өзі айтқан Әни апасы болатын. Ақылбай Нұрғаным мен Құнанбай қолындағы кешкедей. Өзі Абайдың 16 жасында туып ерте ересек боп қалған соң және ата қолында оңаша үйде жалғыз өскен кенже есепті болған соң, Абайды әке деп танымайтын. Абайдың да оған бейіл, мейірі — аға; туыстай ғана, әкедей емес. Қазір сол Ақылбай шауып кеткенде, бұл ағаларымен өкпелесіп, ұстасып кеткендей.

Сол бала ажарын жақтырмағаннан ба, болмаса Оспан мінезіне таң қалды ма, әйтеуір Абай осының алдында жаңа ғана саятшылыққа жас баладай тамашалап, қызыққан қалпынан тез суынды. Шәкеге қош айтып, атының басын өз ауылы Ақшоқыға қарай шұғыл бұрып алып, жөнеле берді. Шәке қаршығасын тағы да шапшаң қызылдатып алып, өзенді құлдап, жосыта жөнелді.

Жалғыз кетіп бара жатқан Абайдың артынан Оспан желе жортып жеткенде, Абай інісіне суық жүзбен қатуланып, зеки сөйледі:

— Сенің ішіңе қандай от түскен? Балалар көзінше талағыңды соншалық тарс айырғаның не? Әлі де кү күндестік жыны буып жүр ме? Айт шапшаң!— деді.

Бүгін таңертеңнен бергі жүрісте, әр сөзде Абайдан үстемірек болмаса, өзін кіші танытпай, дардайсып келген Оспан қазір бір сәтте өзгерді.

Абайдың ажарына көз қиығын тастап, әлгідей ұрыс үнін естумен ілес, енді сескене түсіп, бой бақты. Үнін ақырын ғана шығарып:

— Ашуым орынсыз болса, болар, Абай. Балара білдіргенім орынсыз. Бірақ соным тегін емес. Таңертеңнен сені оңаша алып шыққанымның мәні де осында. Кешелі-бүгіндер мен біреудің қолында өлгендей боп, қаныма қарайып жүрмін. Құнанбай баласы біз бүгін бір қорлықта тұрмыз!— деді.

— Не қорлық? Не айтасың?— деп, Абай атын оқыс

бұрып алды.— Айт!— деп, Оспанның көзіне көзін қадады Дірілдей түсіп, жаманат хабарды тасты.

Оспан Абайға енді сызды қабақпен тура қарады. Күнге қарсы, өткір көздеріне қызғылт ашу отын жиып тұр.

— Қорлықты Нұрғанымнан көріп тұрмын. Үш күннен бері әкенің үйінде, сол тоқалдың қимас қонағы боп Базаралы жатыр. Әкемің әулиедей ақ төсегін арамдап жатыр! Бар дертім осы. Көптен білсем де, бүгін сенен ірке алмадым. Білдірдім міні! Сенен басқа сөз саларым, сыр шашарым жоқ. Дәл сол үйдің шаңырағына, әкем анау қаралы үйде отырғанда, мынау қос қара бетті осы түнде асып өлтірсем деп тұрмын!— деді.

Абай кеудесінен оқ тигендей, демі үзілердей сілейіп бір тұрып қалғанда, ат үстіндегі денесі дір-дір етіп, үзеңгілері табанына тұрмай, ойнақшып кеткендей болды. Бірақ қатты ашу үстінде, булыққан тамағына тас тығылғандай. Оның да көздері оқыс қанталап, Оспанға ақырып қалды:

— Қысқарт! Оттама! Намыс емес, арсыздық! Тоңмойын, топас, надандық! Не бетіңмен сөйлейсің?! Осыдан қимыл етіп бүлік салсаң, сол шаңыраққа өзінді мен астырамын. Тіліңе тыйым, қолыңа тұсау салдым! Төрінен көрі жуық әкенді қабырына тонап кіргізбекпісің? Масқарасын әлемге шашып, итжемі қып өлтірмек өшің бар ғой, сірә?!— деді. Қалған сөзді бір-ақ тыйып, атын борбайға бір салып, қатты жорғалатып, Ақшоқыға қарай жалғыз тартты. Бұл кезде күн ұясына жаңа кіре бастап еді.

Өлке, дала бұлтсыз кеште қатты қызарып батқалы бара жатқан күн реңінен қызыл шапақтап, сәулеленіп тұр. Жылмаң жиренді жіті жорғалатып келе жатқан Абайдың көңлі астан-кестен. Ол Нұрғанымға да өлердей ызалы. Әкесінің қорлық сырын айтуға аузы барып тұрған Оспанның жалған намысына да ызалана қорланады... Базаралы! Қазақта жалғыз қимас, бел арыстай көрген, бұл өңірдегі ең қымбат жан еді. Ол да бір сәтте танымастай жат.

Көптен бері Абай бұндайлық, намыс пен ыза, алдану мен қиянат, қимастық пен арлану, ұялып арланудың неше қырлы қысымын көрмегендей. Әр қыры ұстара жүзіндей. Ет-жүректі тіліп түсетін аямас құбылыстарға, құйындай ұйтқыға түсіп келеді. Не істерін, не дерін аңғара алмай, әуре-сарсаң, Тек қана, бір кезек, осы

ұйтқу ішінде, Базаралыны есіне ала бере, шұғылда, бүгін таңертең оқып шыққан «Дубровский» тағдырын еске алды. Соны сәт қана ескеру мұң екен, Құнанбай мен Бөжей, Тәкежан мен Балағаз, Оралбай мен Керім-бала — қысқасы нәсіл қуған ызаны ойлады. Буын, буын сайын Құнанбай ұрпағынан намыс сокқысын үздіксіз көріп келе жатқан Базаралы жақындарын еске алды. Осымен қатар тағы ілесе Троекуров зорлығынан Андрей Дубровский өлгенін ойлады. От ішінен ем гүлін тапқан, жан жарын тапқан Владимир Дубровский мен Машаның арманды сырлары еріксіз кеп, ерекше салмақ салды. Әділет тілеп, шыншыл жүрекке ар әмірін бергендей.

Сумандаған жиренді қатты қамшылап, екпіндетіп соқтырта түседі. Сол ағынды жүріспен қатар өз ойын да қамшылай тебінгендей. Бірақ, «Жол тап! Жөн тап!» дегендей болса да, жаңағы естіген сұмдық хабардың тең таразысы туып алды да, көкейден кетпей қойды. Ол таразының бір басында — Құнанбай, Нұрғаным, Базаралы да, екінші басында — Троекуров, Владимир Дубровский, Маша болып тең басып отырып алды.

Кітап шыядығы, өмір уымен тең сыбаға боп, Абай үшін анық бетпе-бет кеп ең алғаш қақтыққаны осы.

Абай өз ауылына ымырт жабылып, қас қарая бергенде келді. Тыста жүрген адам аз екен. Әншейінде бір жақтан Абай қайтқанда, алдынан топырлап шығатын балалар да жоқ. Бүгін Қорыққа көп ауыл келіп қонысымен, молдасы сонда кеткен соң, балалар да тегіс кеткен. Қора салып жатқан жұмысшының көбі де сол арттан келген туғандарына барып, амандасып қайтуға кетіскен сияқты. Абай өз отауының сыртына жирен атты ақырын бастырып кеп түскен еді. Атын өзі байлап, үйді айналып жүре берді. Сол шақта отау ішінен ақыры ғана, жібек талдай сызылып, әсемдеп айтқан ән естіді. Осы үнді естіді де, Абай ән желісін үзгісі келмегендей боп, отаудың босаға тұсына келіп, үй сыртында отырып қалды. Бұның келгенін үйдегі жандар білген жоқ. Ән ырғағын бұзған жоқ. Абайды ас үй жақта жүріп аңғарған кісі жалғыз Злиха еді. Ол жылдам басып келіп, Абайға тақап, есік ашып үйге кіргізгісі келгендей. Бірақ жас келіншек тақай бергенде, Абай оған ақырын белгі етіп, үнсіз ымдап, қасына шақырды.

— Злиха! Әуре болма. Үйге кірме. Әйгерім бір жақсы ән айтып жатыр екен, соны бұзбай тындай түсейік!

— Үйде шам жағылған жоқ, жарық жағайың!— деген Злихаға:

— Оның да керегі жоқ. Әннің шырқы бұзылып кетеді— деді.

Злиха үнсіз езу тартып күліп, әдемі кесек ақ тістерін ақсита көрсетті де, Абай көңлін жақсы ұғып, аяғын ақырын ғана басып, кейін шегінді. Жерошақ басына қарай кетті.

Абай тымағын алып, шапанының жеңін шешіп, қара желет, ақ көйлектің омырауын кең ашты да, мұнды қоңыр әнге бар бойын, бар ықласын беріп, ұйып, тындап қалды.

Онаша үйде, алакөлеңке қоңыр кеш. Өзіне еркін тиген жалғыздықты ырзалық рахатпен қабыл көрген Әйгерім, сонша жақсы бір ән айтып жатыр. Әнінің сылтауы бауырындағы кішкене баласы болу керек. Соны әлдилеп тербете түсіп айтқан ән сияқты. Абай құлағы шалғанда, кішкене бала, алғаш кезде бір-екі қыңқылдап еді. Артынан ұйықтады ма, бөлмаса ән уатты ма, қазір үн қатпайды. Әйгерімнің айтқаны «Қарагөз» әні. Былтырғы жазда Біржан әкеліп, оны да осы елге жайған. Сырлы, тыныш бейуақта соншалық сезімталдықпен мұнды сазын нәзік бұрайтқан ән. Әйгерім бар даусымен шырқамай баяу сызылтқанда, бұл ән бұрынғысынан да гөрі көп сырды шешкендей болады.

Қарагөз айымы!
Қалдың кейін,
Кеткенде аулың алыс
Мен не дейін!—

деген қайырманы соншалық байыпты айтады. Әйгерім осы әнді үнімен ғана созып жатқан жоқ, жүрегімен де баян еткендей. Ән арасында, қайырма ішіндегі көп сөздерін, «Кеткенде көңлің алыс» деген сияқты тұстарын осы кеште, осы айту тұсында өздігімен өзгертіп айтады. Сыршыл әнге, шыншыл ақын, әнші, дәл қазіргі сәттегі өз ішінің бір күдігін, әлемнен жасырған құпия назын қосқандай. Осы бейуақтай тілек кешінде асыл жар өз сырын да, Абайдың мұнын да қоса шерткендей. Әйгерім көптен ән салудан тоқталған-ды. Біржан кеткеннен бері оның әнші аты Ырғызбай ішіне түгел жайыдумен қатар, дәл Құнанбай ауылының өзі, бұндай аталы жуан ауылға «әнші келін» атарын мін санаған.

Құнанбай Мекеден қайтқан соң, әсіресе, оның құла-

ғына әлдебір келіні әншілік, серілік білдірмесін. Еркін, бұлғақ, сауық-сайранды сездірмеу керек. Оның үстіне Ділдәнің күндестігі мен ашу кейістерін қостаушы абысын-ажын болса, қайнаға, енелер болса — бәрі де Абайды Әйгерім үшін кіналайтын. Әзіл етіп мысқылдағанда, сырттан сынап шенегенде, осы Әйгерімнің әнімен айыптайтын. Сонымен оқта-текте, ел аулақта екеуден-екеу онаша отырған кезде, Абайдың көп қолқалауымен Әйгерімнің шанда бір айтқан әні болса да, сол күні Құнанбай ауылына тағы бір тыйымсыз жаманаттай тарайтын болған.

Ән рахат болмай, Әйгерімді жазалаудың, өсектеп кіналаудың себебі болғандықтан, Абайдың есті жары енді ән айтқызуды тоқтатуды сұраған. Әйгерімнің көз жасымен айтқан тілектерін Абайдың өзі де таныған. Шынын, сырын аңғарып кеп, амалсыздан жар өнерін жасыруға көнген-ді.

Бірақ әр кезде, шабытты көңілмен домбыра тартып, өзі ақырын ыңырсып ән салғанда, не бір ырғақты құлақ күйлер, ұзақ күйлер шерткенде, Әйгерімнің реңі бұзылатын. Қызғылт жүзі ағарып, көлеңкелі сұлу қара көздері бір тұнжырап тұңғықтап, біресе қабақ шытып жасаурап қалатын. Абай соны әрдайым сыртына шығармай, көңілмен танып жүретін. Кейде ешбір тұспал сөз, тілек, сылтау Әйгерім жағынан тумаса да, Абай үншіл жүйрік домбыраны әдейі Әйгерім үшін тартатын. Бебеулетіп келіп жұбату айтқандай болады. Шабытты ақын жүрегін аз да болса алдандырып, емдгендей боп тоқтайтын. Соңғы жылдар Абай домбыраға аса ықлас беріп екеуден-екеу отырған онаша шақтарда, көріктеп күй тартады. Сондағы өнерінің барлығын, өзінің ынтығып сүйген ақын жары Әйгерімге арнайтын. Осы өткен қыста дәл бүгіндей бір алакөлеңке қоңыр кеште, там үйде, үлкендер бөлмелеріне жақын үйде, Абай домбыра тартып, Әйгерім тындап отырған ұзақ шақтың ақырында, жас келіншек «аһ» ұрғандай қатты бір күрсініп қалып еді, Абай домбырасын тастай беріп:

— Саған не болды, Әйгерім?— деп келіншегінің мойнынан құшақтағанда, қолының үстіне қат-қат тамған ыстық жастарын сезген. Сол кеште Абай амалсыз арманды бір сыр шешкен:

— Сен бұлбұл едің! Азат аспанда, көк бұтаққа қонып, бұлбұл үнінді әлемге жарласаң еді. Жаныңның сыры тыңдаушыны әнікмен ұйытып өтетін туысын бар еді.

Мен сол бұлоұлды ұстап ап, әдемі торға бөлеген аушыдай болдым ғой. Қапас бұлбұлы сен болсың. Үнінді өшіріп, сезімтал жаныңды тұншықтырып, елден ерек хасиетінді бұркеуші, осы ауымысн қоса, мен болып-пын!— деген.

Міне қазірде сол қапас бұлбұлы шырқай алмай, үн сала алмай күңгіренумен ғана ықтиярсыздық шерін қозғайды. «Қарагөз» әнін Әйгерім әлденеше құбылтып, жіп-жіңішке нәзік орамдылықпен, көп толқытып айтты. Әртүрлі өмір сыны мен сыры жатқандай. Бұнда аппақ кіршіксіз ана мейірімі бауырындағы перзентіне алдағы өмірден бақыт тілейді. Бұнда әлі ақау түспеген ыстық достық бейілімен Абайға да шын тілек арнайды. Бұнда — өзінің де түйіні, түйткілі көп жүрегінің өзіне өзі тыйым салған ноктасы бар. Бұнда және анау Қорық бойында бүгін жылап отырған ана Қаражан шерінің қайғылы жоқтаудай ауыр ырғағы да бар. Абай ұзақ тыңдады. Дүниені ұмытқан, өзіне тиген тар орында, мезетсіз шақта, рұхсатсыз ерік алған сыршыл әнші де көп жырлап барып, қалың түнге кіре, әрең тоқтаған еді. Әйгерім әнін үзгенше Абай қыбыр етпестен мүлгіп тыңдады. Тек, Әйгерім тоқтағаннан соң үйге кірді. Оның есіктен кіргенін аңғарған шақта Әйгерім, «кенеттен келер» деп ойламағандай, қысылып қалып орнынан ұшып тұрып:

— Сіз қашан келген едіңіз?— деді.

Абай ақырын ғана күлді де:

— Мен балаң ұйықтамас бұрын, «Қарагөз» алғаш басталған кезде келгемін!— деді.

Ере кірген Злиха шам жақты. Осы түнде Абай өзі жасаған бір байлауын Әйгерімге айтты.

— Сен ертең Тәкежан үйіне бата оқи барасың. Ауылдың бар үлкені сол үйде болады. Бүгін тыңдап шықтым, Қаражан шешесі болса да Мақұлбайдай асыл баланы жоқтай алмай отыр. Менің көңлімде сенің жаңағы әніңнен әсер алған жоқтау күйі тұр. Сөзің жағайын. Сен жаттап ал. Әнін өзің табасың! Мен білсем, жаңағы өзің айтқан «Қарагөздің» көп ырғағын жасты муңға айналдыруға болады. Сол әнге қосып, жоқтау айт!— деді.

Осы сөз екеуінің де байлауы. Сол түнде Абай өз қасында ұйықтамай отырған Әйгерімнің жүзіне қарай түсіп, Мақұлбайдың жоқтауын шығарып отырды.

Бағанағы бір шақта Әйгерімнің көмейінен ән туға-

ның Абай аңыстаған. Оның анық илануы бойынша, Әйгерім сол кезде өнші ғана емес, ән шығарғыш шеберлігін де танытып еді. Енді Әйгерім Абайдың қараз үстінде жортқан қолынан сыры бөлек өлең туып жатқанына сүйсінеді. Сыпайы күліп, қуаныш ете қарап отыр. Кеш екеуіне де қайырлы болған. Өнер үшін игілікті сәт кеші, шабыт кеші екен. Абай да өз міндетіне алған жоқтау жырын жылдам жазып шықты. Жазғанын аяқтай сала, Әйгерімге дауыстап, оқи жөнелді.

Қызыл балақ қыранның
Балапанын дерт алды
Жеміс ағаш бәйтерек,
Балдырғанын өрт алды,
Артына белгі тастамай,
Жал құйрығын келте алды.
Ағайынды тойғызбай,
Аз күн қоймай ерте алды.
Көп жасамай көк орған,
Жарасы үлкен жас өлім!
Күн шалған жерді тез орған
Күшшіл дүние қас өлім!
Артына белгі қалдырмай,
Бауыры қатты тас өлім!
Жыламаймын десе де,
Шыдарлық па осы өлім!
Орамды тілді аузым,
Ақылға жүйрік маңыздым,
Көп жасамай тез кетіп,
Көзімнің жасын ағыздың!

Аналық мейірі өз жүрегіне көптен орнаған және Мақұлбайды өлімге қимаған Әйгерім күйеуі жаңағы өленді оқып отырғанда, жылап жіберді. Ұғымтал, зерек, көңлі жүйрік әйел Абай төрт-бес қайыра оқығанда, бұл сөздерді жаттап алып, бірге ілесіп, айтып шықты.

Ертеңінде Әйгерім Абайдың қасына еріп, бата оқырдың асын алып, Злиханы өзіне қосшы етті. Тәкежан үйіне тақай бергеннен бастап, жіңішке, нәзік үнімен өлендете, жылап келді. Қаралы үй тағы да кешегідей жылаулы жандарға толы еді. Тағы да әуелі үй ішіндегі әйелдің бәрі жылап тоқтаған соң, Қаражан өз жоқтауын айта бастағанда, соның төменгі жағында отырған Әйгерім, үлкендерге жүзін толық көрсетпей, қырындау отырып, екі мықынын таянып ап, нәзік, зарлы үн созды. Бұның үні шығысымен, Құнанбай бастаған үлкендер аса бір ден қойып, зор ілтипатпен тындады. Мақұлбайдың артына белгі тастамай, көк балдырғандай арманда

кеткен жайларын Әйгерімнің ендігі қосып алған қаралы әні егілте сездіреді. Сай-сүйекті шымырлатып, барлық көзден жас ағыза тебірентіп еді. Үй іші алғашқы жылаудан тоқырап қалса, Әйгерімнің ақын мұңынан қайтадан тегіс босап, жылап кетті. Ұлжанның өзі де үн салып қоя берді.

— Қалқам-ай, құлыным-ай, арманда кеткен қошаканым-ай!— деп, еңіреп жіберді. Еркектің де көбі үнеіз жастарың ірке алмай, еміреніп отыр. Әйгерімнің зарынан бір Мақұлбай дерті емес, тағы да Әйгерім мен өзіне мәлім сансыз өмір шерлерін еске алып, Абай да жылап жіберді. Арманда өткен жас ұланды, анық орынды жоқтаған ата-аналық зар осы. Тек Әйгерім араласқан соң ғана жоқтау өзінің үнін тапқандай. Үй іші ұзақ жылаумен барып әрең дегенде сабыр тауып, құранға кезек берді. Кейін, жұрт сейілген уақытта, Құнанбай Ұлжанға:

— Балаңның жоқтауын мына келініне айтқыз. Қырқы өткенше, бата оқушылар арылғанша осы үйде болып, кішкене Мақұлбайымның артын осы мұңдасын!— деді.

Бұл сөз Ұлжанның көкейіне қонатын. Осыдан кейінгі күндерге сол әмір бұйрық есепті болды. Әйгерім осы келгеннен Ақшоқыға, Абай қасына қайтпай, Қаражанның қасында тізерлесіп отырып, аналық зар күнірентуде қалды.

2

Мақұлбайдың жетісі өткенше, Құнанбай Тәкежан үйінен Нұрғаным ауылына қайтқан жоқ. Жас тоқалдың үйіне қайтпауы — осы аз күн ішінде Нұрғаным айналасында көп пәле туғызып жатыр. Даурығы аз, бірақ зілі мен түйіні қиын пәле. Бұл ауылдарға жат болған, аса бір ауыр тартыс болып тұр. Ол тартыс әзір Оспан мен Нұрғаным арасында. Екеуінің бір-біріне қазіргі күндегі өштігі, амалсыз ішке тығып жарияланбай жүргендіктен, әсіресе ширығып қатаяды.

Оспанның кеше Абайға айтқан хабарындағы хал бүгінде де өзгерген жоқ.

Базаралы Құнанбайға сәлем бере келген-ді. Оны Тобықты жігіті ішінен, Құнанбай әр кезде бөлек, ерек көретін. Өз бала, інілеріне жасамайтын ілтипат жасайды. Жас жігітті сөйлетіп, әңгімелерін тындайтын. Мекеден қайтқалы Базаралымен алғаш кездескені осы жол

болғандықтан, оның шаруа қамын да көп сұрастырған. Үй ішінің, әке-шешесінің әлі күнге жоқшылықтан арылмай жүргенін естіген. Осы кезде тіпті жүдеп, шөгіп кеткен ауыр мұқтаждық халін білген.

Өзіне біткен азаматтық, зор көкіректік бойынша Базаралы жоқ-жітік жайын көпшілікке айтпайтын. Бірақ Құнанбайдан ешбір сырын іріккен жоқ. Айдауға кеткен Балағаз үйінің жетім-жесір болған бала-шағасы торғайдай тозып жүргенін де жасырмаған. Оның ересек тартқан балалары айран-шалап үшін әлді ағайынға жалшыға да кетіпті. Жастары болса, ішерлік сусыны да жоқ.

Күйеуі бейіл көрсеткен азамат ағайынға Нұрғаным да жаттық етер жөні жоқ. Ол Базаралыға арнап, әртүрлі киім тіккізе жүрді. Әлі күнге Базаралының нұрлы жүзіне, жолбарыстай келбетті тұлғасына Нұрғаным айнымас ыстық достықпен қарайтын. Дүниеде бұл кешкен тіршілікте қызығы басылмас шын қадірлес ардақтысы — осы қонақ. Нұрғаным бұл ауылдардың өзге адамы не ойлайтынын елеген жоқ. Оспанның бұны сырттан қыжыртып жүрген қабағын сан есітсе де, түк қымсынбай, ернін шүйіріп, «есуас» деп қана қоятын.

«Базаралыға киім тіккізгені де масқара! Әдейі сыр ашқаны ма? Бұдан асқан айғақ бола ма?» деген Оспан сөздері Нұрғанымға жеткенде, онан да қымсынған жоқ. Құнанбай бұйрығымен істетіп жатқанын айтуға да ерінген. «Ойласа ойлай берсін бар сұмдығын» деп, ерегісе түскен-ді.

Кеше кешке Ақылбайды өзен жағасына жібергенде, Нұрғаным Оспанды әдейі бір кежірлік, қиястықпен әзілдеп сынамақ еді.

Оспанның тұрпайы мінезін Ақылбай дәл жеткізіпті. Бірақ, оған өр көкірек, кесек бітімді Нұрғаным ызаланған да, қайысқан да жоқ. Бұрынғы күй, бұрынғы қалпы өзгермеді. Абай көзінше Оспанның бұны қатты қыжыртқанын Нұрғаным алғаш естігені осы болса, одан да қысылған жоқ. Өз ішінен «Абай Оспанның жетегінде кетсе, оны да көрермін!» дегендей болды. Осымен тағы бір-екі күн өтті. Оспан әлі де томырылған күйде жүр. Бүгін, танертең келген малға су құйғызғалы өтіп бара жатып, Нұрғаным мен Базаралының үй ішінде қатты күліп, әзілдесіп отырғанын естіді. Содан құдық басында тұрғанда Нұрғаным үйінен шығып, су ала келген жас келіншекке ақырып жіберіп:

— Қайт шапшан! Нұрғанымға бұл құдықтан су тимейді. Алғызбаймын, арамдатпаймын құдығымды. Айта бар! Бұдан былай бұл құдыққа қарай Нұрғаным үшін аяғын қия басатын кісі болса, желкесін қырқамын! — деді.

Және сол келіншек кеткенше малға су құйып тұрған Масақбай, Дарқан сияқты бірнеше еркектерге: «Қүндізтүн осы құдықтың басын күзетіндер де, Нұрғанымға бір ауыз су таттырмаңдар!» — деген.

Осы бұйрығын Оспан күні бойы талмастан өзі бағып, шынымен орындатты. Нұрғаным ауылы бір ташшы су ала алмай қойды. Қолына дырау қамшы алып, біресе құдық басында отырып, бір кезек ұзын торы атына мініп, Нұрғаным ауылынан суға қарай шыққан кісі болса, ақыра қуады. Кейбіреуін қамшылап, айдап тастайды. Кешке жақын ауылдан қаша жердегі өзенге түйемен барып, бөшкеlep су әкеле жатқан екі кексе қатынды көргенде, Оспан өзі алдарынан шығып, суларын түйе үстінен ақтарып төккізді де:

— Нұрғанымға айт, Базаралыны кетірмесе, нәр татқызбай, шөлден қатырамын. Жаны барында қазір жөнелтсін! Үлкен пәле іздемесе, тыйылсын қазір! — деді.

Түн бойында да су алдырған жоқ. Ертең таңертең тағы сол күй басталды. Бүгін Оспан қап-қара боп түтіккен. Отырарға орын таппай дірілдей түсіп, сабыр-тақаттан біржола айрылған еді. Нұрғанымның үйі мен ауылы енді судан шын зарықты. Оның үстіне мынау мінез анық ашық жаулыққа бастады. Кесір өсек кімнің де болсын жаманатын шығарып, абыройын төккенде. Екі жағы да қатерге басып барады.

Қайратты Нұрғаным бүгін Оспаннан кем ызалы емес еді. Базаралыны аттандырған жоқ, ол түгіл қонағына кешеден бергі қырсық қастықтың елесін де сездірген жоқ. Тыста қабағын түйіп, ызалы жүрсе, үйге кіргенде, түк көрмегендей болатын. Нұрлы қызыл жүзі іш қуанышымен, шын рахатымен жадырағандай, жайнай түседі. Базаралыға бұрынғыдан да бетер құрмет көрсетіп, үнемі әзіл қатады. Базаралы болса, сыртта боп жатқан қияс тартыстың бәрін күтуші әйелден ерте білген. Бірақ ол да өзінің майталмандық табандылығына басып, «қайтер екен?» дегендей Нұрғанымға сүйсіне түсіп, ажарын бағады да, өздігінен үн қатпайды. Осындай іштей-тыстай арбасу арасында күн түске тақаған

шақта, Нұрғаным әйел атаулының бұндайда көбінің қолынан келмейтін батыл байлау жасады.

Ауыл қонып отырған жер сазды көгал. Қай жерін қазса да құдық болады. Осыны ойлап, өзінің көршісінен үш бала жігітті қасына ертіп, ас үйіне кірді. Сондағы келіншекке от орнып босаттырып жіберіп, келген жігіттеріне:

— Дәл осы үйдің ішінен құдық қазыңдар!— деп, бір-ақ бұйырды.

Жігіттер Нұрғанымның екі айтқызбас нық әмірін орындап, жер қазуға кірісті. Нұрғаным саспады. Шошақ қара көздері жалт етіп, нұр шаша күледі. Кәр өтпес шұғлалы жүзіне егесшіл бір мысқыл толып:

— Қодар құлдай қара күшіне сенген Оспан мас-қара болғанын тез білсін. Құдықты шапшаң қазып, самауырды тез қойып жіберіңдер!— деді.

Толық көркем кеудесін ерекше пандықпен кере түсіп, салмақпен шалқия басып, ас үйден өз үйіне қарай, көрнек беріп кете барды. Үлкен, ауыр шолпысы Оспанды сықақ еткендей саспай ғана сылдыр-сылдыр етеді. Нұрғанымның бұл ісі осы өңірдің барлық әйеліне кейін аңыз болған еді. Үлкен қайраттың, жан қиысар достықтың айнымас айғағындай болған.

Осы күндерде Қорықтағы ауылдардан он бес шақырымдай жерде, дәл осы Қорық сияқты мидай жазық, салқын қоныс Ералыда бір әбігер хал болып жатыр. Ащысу өзенінің ең суы мол тұсы — Ералы. Биылғы көктемде өз бойына қалың елді, жүзден аса ауылды тартқан сол Ералы болатын. Ол тұста отырған Ырғызбай, Бөкенші, Жігітек, Көтібақ рулары. Және осы тұсқа жақын, сонау биік тау — Орданы қыстайтын Мамай да көп. Қазір осы Ералыдағы ел үстіне сайлау келді. Бұл — болыс сайлауы. Көп ауылдардан оқшау барып, жиырмаотыздай үлкен ақ үйлер тізіле тігілген. Үйлердің орналасып отырған қалпы да, мал иесі ауыл емес, не ас пен тойға, не болмаса дәл осы жолғыдай оқшау келген ұлыққа тігілген үйлер екенін көрсетеді.

Ол үйлерге келетін бұл жолғы ұлық, жай сайлаушы крестьян начальнигі емес, Семейдің ояз начальнигі. Қасында топ стражник, урядниктері бар, екі крестьян начальнигі бар. Бұл Ояз¹ көп пәуескемен, қалың қоны-

¹ Ояз — уезд начальнигі.

рауларды шылдыратып кепті. Алды-артына орыс-казактан жасауылдар шаптырып, үлкен бір айбар шегіп келген. Алғаш тақай берген күндерінен-ақ, алдынан шыққан Қызыл Адыр мен Шыңғыстың екі старшынына қолма-қол дүре соққызыпты. Сондай жұртты сескендірген дақпырты ере келді. Қазірде Ералы бойында отырған екі болыстың қалың еліне, қыруар ауылдарына бұл келген Ояздың аты «Тентек Ояз» деген лақаппен дабырайып тұр.

Абай Ақшоқыдан келе жатқан бетінде, Ералы бойында, ұлықтар үйіне жақындау отырған бір кедей ауылдың қасына кеп тоқтады.

Бұл ауыл — малды ауылдардан қалпы, сұрқы бөлек. көп үйлі ауыл. Және үйлерінің барлығы да шетінен құрым киізді, жүдеу, жыртық, қара үйлер, қоныр үйлер. Азғана аяға үйіле, жиыла қонған малсыз ел екені оңай танылады. Жақын өңірде үй саны ең көп ауыл да осы, отыз-қырықтай. Маңында байланған құлын жоқ. Қотан ортасындағы қой жататын қорасы аз. Ауыл айналасында ірі қара да сирек. Анық ауыр жоқтықтың, кемтар кедейліктің кейпін танытады.

Абай мынау ауылдың «көп жатақ» атанған, көп рудан құралған ауыл екенін білуші еді. Ақшоқыға қыстау салғалы ерте көктемде Абай көшіп келгенде, қыстан қысылып шыққан сол жатақтардың: Дәндібай, Еренай деген шалдары Абайға келген. Ас-азықтай азды-көпті көмектер алып кеткен-ді. Сол Дәндібайлар Абайға жайларын айтқан.

— Жатақ деген бір тайпа елміз. Бір шетіміз — қысты күні Байғабыл, Мыялыны қыстайды. Бір тобымыз — мынау өзіне жақын Кіндікті Шолпанды паналайды. Бұл жатақтың ішінде қырық рудан құралған ел бар. Ордадағы Мамайдан, Шыңғыстағы Көкшеден де, жоқтық қанатын қырқып, шабан-шардақ болған талайлар бар. Қысты күні жаман-жәутік, арық-тұрағымызбен әрбір сайға бұқпалап, паналап тіршілік етеміз. Күн көзі жылтырап, көктем келе барымызды салып, үш үй, төрт үйден бірігіп, жер тырмалаймыз. Жер емшегін емген, еңбегі жанса, тым құрмаса талшығын алар деп, егінді кәсіп етеміз. Манымызға келіп қыстау салғанына елдік қып күш-көмек етсек жарар еді. Іске жарайтын жігіт-желеніміз болса, қырман шабу, былжыр басу сияқты жұмысына жібереміз. Керегі боса, бізге онындай айт! — дескен-ді.

Абай Дәндібай сөзінен жақсы бейілді аңғарса да, ол кезде көмектерін алмаған.

— Жатақ болған соң талшығың егін екен. Көктем сендердің ауыр бейнет кезің ғой, егіндерінді егіп ал. Аз күштерінді алаң қылмайын, бейілдеріңе тойдым. Қораны осында өзгелер-ақ салар. Бірақ тобыңа бөтендігім жоқ. Жер аяғы кеңіген соң барам, аралап қайтам. Амандық боса, тату көрші болармыз. Ағайын, туғанға сәлем айтыңдар!— деген-ді.

Сол әңгімеден соң жатақ ішіне Абайдың алғаш келгені осы. Сайлау басына бармай әуелі осы жатақтарға Абай әдейі бұрылған. Ербол екеуі әуелі қиыс өте беріп, бірінен-бірі: «Мұншалық көп кім екен» десіп сұрасты.

— Осы жатақтар болар. Япырай, жоқшылық қалай жүдеткен мынау елді! Сонау шетіндегі, әне біреу, шашылған, жапырылған неменелер?— деп, Абай атының басын тартып тұрып, Ерболды да тоқтатқан.

Абайдың көзі түскен шетте үйлер орнына, өңшең қоқсық қордадай, ерекше бір панасыз жүдеулік орнапты. Аса кішкентай қара лашық күркелер көрінді. Кей жерде ескі кебеже, ағаш мосы, ыныршақ, ашамайлар, жаман сынық ағаш төсектер тұр. Сондай қоқсық арасында бастары қылқиып қана көрініп отырған жас балалар бар. Жыртық-шоқпыт тон-шекпенге оранған, дімкәс кемпір-шалдар байқалады. Ербол бұл көріністің мәнін өзінше жорыды.

— Ералыда дауыл қатты бола беруші еді. Осы ауылдың бір топ үйлері жығылып қалған ба деймін! Әне біреу жағы өңшең баспанасыз қалғанға ұқсайды ғой!— деген.

— Бұрылайық, бұларға не болған, білейікші!— деп, Абай көп үйлі ауылдың жаңағы күркелер жағына бұрылып келді. Бұлардың алдынан ұзын таяғын ұстап, сақалы ақшыл тартқан біреу шықты. Жалаңаш етке киген шекпенінің өңірі жыртылған. Жүдеу жүзінде ажымы мол Дәркембай екен. Жігіттер бұны көргенде аттарынан түсіп амандасып, тақау күркенің жанына келісті.

Бұл жатақта Дәркембай да барын Абай білмейтін.

— Жатақтың ішінде сен де бар ма едің, Дәркембай? Бұндай жайынды мен неғып білмедім?— деді.

Дәркембай басында үндемей отырып барып сөз қатты.

— Сенің білмегенің, мен жаңа кеп қосылып отырмын.

Ендігі қалған тірлікте мекенім, жұртым осы ел!— деп бастап, бірталай ұзақ сөйлеп кетті...

— Осында отырған қырық үйлі жоқ-жітікті сұрасаң, менің теңтұсым екен. Сүйіндік пен Сүгірдің малы бар деп, көшіне ілесем деп, көп өмірім текке өтіпті. Шыр біткен мен жоқ. «Әлің барда сойыл соғарым едің. Қыс боса, қара малымның қарақшысы едің. Қартайғанда, әл кеткенде сенің де еңбегің жансыншы. Қәрілгің кәріптікте өтпесіңші» деген кісі жоқ. Таңым айрылды. Енді ыңыршағымды арқалап, кезбені қойып, мынандай ел арасына байыздауға келдім. Осылар еткен тірлікті тірлік етпек боп келдім!— деп, өз күйін жабырқау, жадау қабақпен баян еткен еді. Ербол:

— Бұл ел ішінде жақын ағайынның, туысың бар ма, жоқ па? «У жесең руыңмен» деуші еді. Тобыннан жырылғанда, мұнда кімді пана тұтып кеп жүрсің?— деді.

Өзінің Бөкеншілік, ағайындық сөзін қосып, Дәркембайды сәл кінәларандай сөйлеген еді. Дәркембай іркілген жоқ. Ол Ерболмен дауласпай, Абайға қарап сөйледі.

— Бөкенші, Борсақтан шыққан жан күйер жақыным жоқ. Жақынды мұнда ғана емес, қалың Бөкеншінің қайнаған ортасында тұрғанда да көргем жоқ қой. Бұйдағы туысым дейтінім— осы отырған қырық үйлінің бәрі. Атасы туыс емес, тірлігі туыс. Көрген көресі, кешкен сору менімен туысқандар өңшең.

Ербол Дәркембай жүзіне жалт қарап:

— О қалай?— деп еді.

Дәркембай әлі де Абайға қарап:

— Оным сол, дәл солай, Абай!— деді.

Тағы біраз үндемей отырып, жуан таяғын көп лашықтарға жағалай нұсқап шықты. Дәркембайдың ендігі сөздеріне кейде ызалы мысқыл араласады. Бірақ сонысын да бір қалыпты, салқын сабырмен айтады.

— Осында кісі Ырғызбайдың бүгінгі байыған Ақбердісіне, Мырзатайына, Қүнекен ауылы — өзіне қысы-жазы малшылықпен құлшылық еткен бір топ Әнет, Қарабатыр да бар. Бөжей, Байдалы, Түсіптерге бір күндер малшы, жалшы болған бірталай жандар тағы бар. Бәрі менің өзімдей, талтиған таздар. Бұл елдің ішінде кім бар десең, шал Дәркембай, қатқан шал Дәндібай, дімкәс шал Еренайлар бар. Өңшең шабан-шардақ. Азаматы бай малының соңында жүріп, ауру, мертік болған

бір алуан да бар. Өмір бойғы бар қайратын ақ қар, көк мұзда, ақ түтек боранда, жан аямастыққа салғандар. Осы үйлердің көбіне кіріп қарасаң: бірі қартайып шөгіп қалған, бірі жастай семіп, солып қалған. Біреуінің науқасы жел, бірінікі құян, суық сорған. Біреуі көзден айрылған, тағы бірін сынық-мертік шоңқитып кеткен. Қысқасы — мынау жыртық-тесік үйлердің өзіндей жағалай жүдеген бір өмір. Жаңағы Құнанбай, Бөжей, Байсал, Сүйіндік, Сүгір, Қаратайлардың көшіне ере алмай, керегіне жарамай қапты. Солардың жұртына тастап кететін ескі ыңыршақ, тозған қауға, жыртық жабулары болмаушы ма еді!— деп, үлкен ажуа жасап күлді.— Ал, менің нем өзгеше? «У жесең руыңмен» дедің ғой сен, Ербол. Менің тап бүгінгі күйім де, туысым да осы жер. Руым, ұраным да осылармен!— деді.

Абай Дәркембайдың сөзінен аса қатты ойға қалып, біресе қабақ шытып, сұрланып, біресе күрсініп, тымағын қолына алады. Тынымсыз, қиналып отырған орнында қозғалақ қағады. Дәркембайға еңкейіңкіреп, тақай түсті.

— Дәркембай-ай! Жоқшылық пен жаманшылық ел ішін кеулеген ғой. Сенің көзінді, қыран көзіндей қырағы етіп, сол ашқан екен. Қазақтың сусылдаған ділмары, су төгілмес жорғасы, қызыл тілден май тамызғаны немс керек! Шешендік күші шындық қой. Сенің шоқтай күйдіріп түсер жаңағы шынына қай Құнанбай, қай Сүйіндік жауап айта алар еді. Жетесінде азаматтық асылы бар жан болса, «бәрін үйіп-төгіп, бір Дәркембай жеңді» демес пе еді! Мойын бұрғызбай, бұрап соқты дер еді! Өз көзің ашылумен бірге, менің де көзімді қоса ашып отырсың десем керек қой!— деді.

Бұлардың қасына осы кезде бір топ кісі тақап келді. Әр үйден шығып, бас құрасып, кейбіреулері жүк арасынан, қоқсық, шоқпыт, құрым арасынан шығыпты. Солар келген соң Абай бұл ауылдың бағанадан ерсі көрінген бір жайын сұрады.

— Ал мынау әр жерде баспанасыз, қаусап қалған кімдер? Өзі бір үй емес, көп үйдің сілемі көрінеді ғой. Бұл үйлер дауылдан жығылған ба? Жөнін айтыңдаршы!— деп, жаңа келген жатақтардан сұрап еді.

Келгендер арасында Абай бұрыннан білетін Дәндібай, Еренай сияқты қарттар бар және түстері жүдеу, ашаң тартып, сұрланған, киімдері жыртық, екі-үш орта жасты адам бар. Ерніне насыбайын жымырып, томсар-

ған, қабақ түйген сарғыш бетті жігіттер де бар еді. Бұл топты Абайлар қасына бастап келген жатақ емес, осында қонақ боп жатқан Қарашаның Абылғазысы екен. Ол Абайлармен амандасқан соң, қастарына келіп, ең алдымен отырған-ды. Жаңағы Абай сұрағына жауапты Дәндібай шал берді:

— Дауыл соққан ба дедің ғой, Абай шырағым!— деп, кекесінмен бір езуін тартып, шала күлді.— Дауыл соққаны рас, дауылға ұшырамаса мынандай толып жатқан үйлер осындай боп жайрап қала ма? Дауыл соқты, бірақ құдайдың дауылы емес. Ұлықтың, болыстың дауылы. Анау Оязға тігілген ақ үйлердің мына жағында бөлек тұрған он шақты қараша үйді көресің бе?— деп, алдағы ұлықтар ауылының сол жағын нұсқады. Абай мен Ербол енді аңғарды. Окшау тігілген ақ үйлердің манынан аулағырақ жерде бір топ қара үй, бас түйістіріп кеңескендей, аз ғана аяға бүрісе қоныпты.

Абайлар сол үйлерді көріп алғаннан кейін, Дәндібай ұлықты бір боқтап алды:

— Жатуына ақ үй керек. Мазағы мен масқарасына біздің лашықтарымыз керек болыпты ғой.

Ербол түсіне алмай:

— Қандай мазақ? Не масқара?— деп еді.

. Бастығы Еренай боп, жиылып тұрған кедейлер жапырлап сөйлей бастады:

— Мазақ емей немене, жазалаған кісісін салатын абақты қылам деп бір үйлерімізді алды.

— Ас пісіретін үй деп біреулерін алды.

— Ол ол ма, Ералының кең жазығы жетпегендей, ұлықтар дәретке отыратын үй деп, тағы бір үйлерімізді алды.

— Алғызып отырған болыс пен шабарман, өншең ку старшын.

— Бұл ку топыры қашан бітетінін ит білсін. Ауру кемпір-сампырымыз бар еді, кем-кетік, ақсақ-тоқсақ, әке-балаларымыз бар еді. Отырған түрлері анау, шокпытына оранып. Бәрінің баспанасын сыпырды да әкетті!— десті.

Абылғазы Абайға бұндағы жұрт кейсін жеткізе түсті.

— Тап осы көп жатақтап ендігі болыс пен биді сайлайтын кісімсіп, салмағын бұларға салыпты. Тіпті ырзалығын да сұраған бенде жоқ. Майбасар бұйырыпты да

шабармандар кеп, жұлып-жұлып, ұйқы-тұйқы қыл ажетіпті.

Абай айналасындағы жиынға қарады:

— Тауқыметін өздері көтерсін, сендер неге бердіңдер?

Осы кезде бұлар отырған кебеже, жүктің арғы баурында жатқан, жыртық шекпенге ораған, шеке тамырлары көгерген екі кішкене бала қыңқылдап үн қатты. Ауру балалар екен. Үрпиген қоңырқай шашының астынан бозарып, күстеніп, науқас ажарлы терісі көрінген төрт-бес жасар балаға Абайдың көзі түсті. Бала қыңқылдап, қайта тынышталғанда, оның көзіне, езулеріне, құлағының ішіне жапырлап қонған қалын қара шыбын көрінді. Соған қарап отырып, Абай:

— Көзіне көк шыбын үймелетіп. Онсыз да тұралап жатқан аш-арыққа осынша қаталдық қылатын не қысасы бар екен, өңшең оңбағанның? Дәркембай, сенің баяғы ашуың қайда кеткен? Шабарманың қақ басқа бір салып, айдап тастамайсың ба?— деген еді. Жатақтар:

— Ойбай-ау, о не дегеніңі?

— Оған болайын деп тұр ма?

— Қақап тұрған жоқ па?

— Шабарман емес, сабарман ғой!— десті.

Жатақтардың жаңағы сонғы жайды жапырлап сөйлеп Абайға түгел жабыла айтуы тегін емес еді. Соның мәнін Дәркембай танданып қалған Абай мен Ерболға жайлап отырып баян етті.

Осыдан он күн бұрын жатақтар ортасына, мынау Абылғазыны қасына ертіп, Базаралы келіпті. Ол тегі Құнанбай ауылына, Қорыққа, осы Ералыдан барған болар.

Сол Базаралы мен Дәркембай көп мұндасып, Ералыда отырған көп жатақтың жайын танытқан екен. Базаралы мен Дәркембай, бірі үлкен, бірі жас болғанмен, екеуі бірдей ер, өр және көңлі жүйрік адамдар болғандықтан, кездессе, шұркырасып табысады екен. Дәркембай айтуынша:

«Айдалада көк қасқыр соқақ-соқақ!» дегендей, ол бір жігіттің бөрісі болған соң, мен өзім де шүйіркелеп, соған барымды жеткізгім кеп, исініп тұрам!» дейді.

Базаралы үш күндей осында боп, Жігітектің, Бөкеншінің, Көтібак, Мамайдың, Қөкшенің жатақ үйлерінің бәріне кіріп, жай-күйлерін біліп шығыпты. Ауруының көңлің сұрап, сауына ақыл-көмек, кеңесіп айтыпты. Бір

үйінен шалап, бірінен ірімшіктің сары суын, шалабын ішсе де тоқмейіл бопты. Барын місе қып, көп мұндар шертісіпті. Қалың жатақтың көңлін көтеріп, ән салып, әңгіме де айтып беріп, қоңыр лашық, жыртық үйлердің жақын досы боп кеткен екен.

Базаралы ат үстінде көп жүретін болғандықтан, Дәркембайға осылардай жатақтың Тобықты ішінде әлденеше жерде барын баян етіпті. Доғалаң баурында Сақ тоғалақ, Тасболат жатағы бар. Білде, Кіндіктіде — Әнет, Бәкең, Қөтібақтардан шыққан жатақ, Ордада — Мамай жатағы, Мыялы Байғабылда қырық рудан құралған жатақ барын айтқан. Оның үстіне Базаралы Шыңғыс сыртында, Бақанас бойында орналасқан Керей жатағын да біледі екен. Көкендегі — Уақ ішінен шыққан «Қырық үйлі» деп аталатын және Семейге бір бекет жерде Жалпақта, Балторақта сан-сан үйлі жатақтар барын да айтқан. Онысы және қысыр кеңес емес, Керей-Уақтың, Бура-Матайдың, Ертіс бойлаған елдердің бәрінің жатағы. Базаралы айтуынша солар шетінен егінші. Дихан боп, қысқы, жазғы үзілмес еңбекпен күн кешеді екен. Осындағы бар жатаққа Базаралы ақыл айтыпты.

— Жер емшегін ем. Екі үйің, үш үйің біріксең де, бір жер, екі жер салсаң да, жер тырналап, күш қауқарыңды соған сал. Ен тұрған қалың күзектер, бұлақ, бастау, қоныстар осы бауырда көп қой. Жаздай, жалғыз орақпен болса да, пішен шабындар. Шыңғыстан кетіп, Семейге жақындап кеп отырғаныңның өзі үлкен ақыл. Базарың жақын, артық ауысынды, пішен-саламынды сол базарға тасып, шай-пүйінді алып отырасың.

«Ел іші алтын бесік, алтын бесік» деп, дәмелене-дәмелене, дәрменінді тауысып болмадың ба? Ол барға бесік. Жуан мен зорға бесік. Бос үмітпен бой алдырғаның аз ба?

«Бәлен жерде алтын бар, барсаң бақыр да жоқ» дей-дей болмадың ба? Енді біріңе-бірің сүйеніс те, осы арада өлмес күніңді көр, түгел! Осы отырған бір-біріңнен өздеріңе жақын ешкім жоқ. Күйі бірдің күні бір, діні бір болсын, берекеңнен айрылма!— деп өсиет айтыпты Базаралы.

Бұл сөздер көңліне сонша жаққандықтан Дәркембай Абайға бұлжытпай баян етті. Ербол мен Абай да осыншалық үлкен сыншылықпен және ащылықпен айтылған шындыққа барынша ден қойып отыр.

Абай ішінен:

«Шіркін, Базаралы оқыған болса, бір Тобықты емес, бар қазақтың осындай мұң-мұқтажына алтын бергек¹, асыл діңгек болар еді-ау!» деп ойлады.

Бұл айтылған жайлар Дәркембай әңгімесінің басы екен. Осыны баяндап кеп, Дәркембай енді жаңағы көп жатақтың «шабарман — сабарман» деген сөзіне келді.

Базаралы үш күн қонып аттанғалы отырғанда, жақтақтар үстіне шапқылап, шабармандар кепті. Жан-жақтан салқар-салқар көш қылып, ақ үйлер артып келген екен. Сойыс малын да қуып келіпті. «Ояз шығады, үй тігеді, қырғын болады» деп, Тәкежан мен Майбасар жіберіпті.

Танертең шай үстінде Базаралы мен Абылғазы үшеуі отырса, шабармандардың бір үшеуі келіп, осы жатаққа жаудай тиіпті. Ауыл шетінде шу шығып жатқанын Дәркембай естісе де, Базаралыға айтпай отыр екен. Сүйтсе Базаралы да іштей, болыс әлегі келіп жатқанын біліп отырыпты.

— Ақсақал, осы аулыңа бөрі шапты ма деп отырмын. Немене, ана жағың азан-қазан боп кетті? Тағы ұлық пен болыс әлегі ме,— деп сұрапты.

Дәл сол кезде, Дәркембай танымайтын үш жас атшабар тасырлатып үй сыртына шауып келіп, «Дәркембай, қайдасың, шық?»— деп айғайлапты. Дәркембай шықпай бөгелген екен, екі инінен дем алып, алқынған жынды жігіттер: «Шық ойбай, құдайсымай! Болыс пен стражник қысып жатса, сен қу кедей де салмақтанамысың?»— деп боқтап, ақыра бастайды.

Базаралы томсарып ап, Абылғазыға иек қағып қойып, Дәркембайға: «Шықпа, жауап та бермеші, қайтер екен» деп өзі ана жігіттерге дауыстапты. «Уә, жігіттер! Кімсіңдер тегі? Мұнда түсіп-ақ сөйлессендерші!» деп, сыпайы сөз қатқан екен. Атшабарлар асау аттарының омырауымен Дәркембайдың кішкене үйін соғып, құлатарман боп: «Шық та шық!» деп, боқтаудың астына алады. Соның үстіне, дырау қамшыларымен үйді сабап, шықырлатып уығын сындыра жаздайды.

Соған жеткен соң Дәркембай шыдай алмай, үйден атқып шыға берсе, әкесіндей кісіні, құтырған атшабардың екеуі екі жақтан қамшымен тартып-тартып жібереді.

¹ Бергек — жас әйелдің бас киімінде болатын сәнді зер.

Осы шақта ашуы әбден қайнап жеткен Базаралы мен Абылғазы, жымнан ытқыған жолбарыстай боп тысқа атқып, ақыра қоя берген. Екі атшабарды Базаралы бір өзі жағаларынан алып, екі қолымен жалғыз-ақ жүлғанда, табанының астына бір-ақ салыпты. Тағы бір атшабарды Абылғазы да бүктеп қалған екен.

Екеуі үш атшабардың басына мініп отырып, құйрықтарын түріп қойып, «ал саба!»— деп Дәркембай көзін сығырайта күледі. Талайдан бір айызы қанғандай, құшырлана түсіп әңгімесін айтады.

— Несін айтасын! Баласы мен қыз-қырқынын шулатқан жатақ атаулы жиылып кеп, иін тіресіп қарап, сондай бір мээ болмасын ба? Бірде-бір жан үшеуіне болысып, жалғыз ауыз үн қатып, арашашы болған жоқ. Тобылғы сапты қамшы сынғанша сабады. Базаралы бағланым! Әй, жігіттің ардагерісің-ау! Ерім!— деп, Дәркембай сөзін бітірді.

Сонымен біраз үндемей отырып қап еді.

— Ал, бірақ үйіңнен айрылғаның неғылғаның? Баспанасыз отырсың ғой, түге,— деп, Ербол сабырсызданып, кейінгі жайды сұрады.

Ол туралы Дәркембай қысқа айтты. Базаралы тағы екі күн болыпты. Атшабарлар кетіп, жатақ тыныш тұрған екен. Содан Базаралы аттанып, Қорыққа кетіпті. Ал, болыстар, ертеңінде старшын, елубасыларын бастық етіп, отыз кісі боп келіпті де, жатақтың мынау қазір жалаңаш қалған, баспанасыз қалған үйлерінің бәрін де, бір-ақ сәтте тік көтеріп, көшіріп әкетіпті.

Дәркембай осыдан кейінгі сөзін Абайға бұрды.

— Болысқа, ұлыққа ерген сұмдар, «айт» десе әкесінің көрін ақтаратын иттер емес пе? Дәркембай, сен неге көндің дедің жаңа. Дәркембайда дәрмен қалды ма, Абай-ау? Шырағым, азаматым-ау! Одан да қолыңнан келсе, өзін айтып, үйімізді өзін қайтартып бер. Көп жатақтың үйі болмаса, ас іше алмай, дәретке отыра алмай жүрмекен, бұл өңшең содыр-сойқандар!— деді.

— Үйлерімізді қайтартып бер. Қорлық-мазағынан құтқар тым болмаса!— дескен сөздерді тілек етіп, шағым етіп, Абайға осы арада тұрған топтың бәрі айтты.

Ендігі сөз қысқа, кеңеске салатын дәнеңе жоқ. Абай етегін қағып, қамшысын мықынына екі бүктеп алды да, Дәркембай бастаған топқа қарап:

— Жүр, жүріңдер, бәрің де жүр! Абылғазы, сен де жүр!— деп, жатақтың көп жиынын қасына ілестіріп

алды. Ербол екеуі де аттарына мінбеді, тек жетекке алысты. Ұлықтардың үйіне қарай, жатақтармен бірге жаяу әңгімелесіп кетті.

Бұл топ саны көп қара үйлер арасымен жүріп, қотан шетіне қарай бөлініп шыққанда, әрбір жүктің арасынан, кейбір қара лашықтардан шығып, осы ауылдың тағы да көп еркектері қосылды. Абайлар тобының артынан жедел басып, ағылып кеп көбейіп барады. Арттан жетіп, амандасып жатқан кісілердің ішінде қазір қапсағай, биік бойлы, ажарында қайраты бар, орта жасты кісілер көрінеді. Бастарына шыт орамалдар байлап алған, жалаңтөс, күнге күйген, бұлшық етті жігіттер де байқалады. Үнсіз түйілген қабақтарына ашу мен кекесін жиылған, буырыл сақал, ақсақалды, жадау жүзді қарттар да бар.

Абайлар келіс қарсаңында, сайлауға кеткен үйлерде болсын, атраптағы елде болсын, үлкен бір әбігер білінеді. Ояз тек қана сайлаушы боп келмеген. Бұл жолы бір асығыс тергеуді де өз міндетіне ала кепті.

Тәкежан осы сайлау әбігерімен баласының жаназасын шығара сала, ауылында қала алмай, Ералы жақта жүр еді. Қысылып, қорқа жүрген-ді. Шыңғыс елінің беделді адамдары: Оразбай, Жиренше, Асылбектер де қазір қысылуда. Кеше Абайға хат жазып, шақыртқан Тәкежан емес, Асылбек болатын. Оның Абайға атап айтқаны — Базаралы сәлемі, соның жайы екен. Базаралы ұсталып, қамалып отыр. «Ұстатып отырған Тәкежан, осыны Абай білсін!»— деп, Базаралы Абылғазы арқылы Асылбекке айтқызыпты. Базаралының ұсталғаны кешегі күн.

Асылбек Абайға хабар айтқызығанмен, Абылғазыға: «Өзге елге білдірме, пәледен пәле туып, ұлғайып кетер» деген. Сондықтан, Абылғазы Базаралы жайын жатақтарға да айта қоймаған-ды. Базаралыны бұл тұста, өздерінің бір есебімен, Оразбай, Жиренше де жақтағандай болды. Олар Тәкежанмен осы жын тұсында араздыққа тақап тұр. Үйткені, Тәкежан бұларды да Базаралы жөнінде ұлыққа атап беріпті. Сонымен олар қазір амалсыз Базаралыны жоқтаушылардың тобынан табылғалы тұр. Абайды тосқан осындай топ.

Бұлар Абай келісімен, оны онаша алып шығып, жайды баян етті. Бәрінің кезектеп айтқан әңгімесінен Абайдың аңғарғаны мынау болды.

Тентек Ояздың қасына ерген, Өр Найманнан шық-

қан бір топ жоқшылар, үлкен сөз ұстап келіпті. Осы өлкен қыста сол Найманның Құдайсүгір деген жуан бір ауылынан Тобықтының барымташысы, бастығы Оралбай болып жылқы алыпты,— дейді. Оралбай былтыр Керімбала дертінен соң елге қайтпай жоғалып кеткен еді. Ішінде ыза кеткен жас жігіт қасына қол жиып ап, мылтық-құрал ұстап, сол бір жылдан бері, Тобықтдан, Керей, Сыбаннан және сол Өр Найманнан да талайды алыпты. Жуан мықты ауылдарды іріктеп жүріп, мал айдатып алып, теңіз жақ шеттегі Керейдің бір аш-арық, қалың ауылдарына орнаған екен. Құдайсүгірдің арызы Оралбайды: «Ұлыққа қарсы, елдің жуан, жақсыларына қарсы, бүлік басы адам» етіп көрсетіпті. Сол арыз көршілес Жетісу мен Семейдің екі жандаралының да кеңсесін көп аралаған екен. Екі болыстың жансарында мойны қашықта әрекет етіп жүрген өжет, кекшіл, өр жігіт патшаның әскерінен де қаймықпапты. Осы қыспен көктемде Аягөз бен Семейден қуа шыққан бір отрядты мазақ еткен. Ұзатып әкетіп, ең далада ас ішуге отырған бір кездерін бағып келіп, барлық аттарын тиіп әкетіпті. Талай күндер жиырма-отыз кісіні жаяу қаңғыртып, аштық пен шөлден иттей қатырыпты.

Екінші бір жаманат хабары тағы бар. Оны Оразбай, Жиренше күліп айтса да, Асылбек сотқарлықты сүймейтін мінезімен сескеніп айтқан.

Ол іс Аягөз бен Шұбарағаш арасында, бекет жолында болған. Семейден Қапалға кетіп бара жатқан, қасында екі стражнигі бар крестьян начальнигін біреу жолбасарлық қып, шабуыл жасап, тонап жіберіпті дейді. Осындай үлкен пәлеге де Оралбай жазалы деп, Найман көрсетіпті. Сүйтіп, бар жаманатты сол жігіт басына үйіп-төккен Ояз тергеуге кеп отыр. Найман өзінің малын бір қуса, крестьян начальнигінің кегін және қуыпты. Әрі куә, әрі пәле басы боп келіп отыр. Олар бес кісі, Ояздың қасынан шықпайды. Өздерімен тілдесіп, қазақ жолымен келісуге ыңғай көрсетпей отыр. Ұлық болса, «Еліңнен сол Оралбайдай сотқар шықты. Ол патша өкіметіне қарсы, сен, соны көрсетпедің»,— дейді. «Болыс, би, старшын бәрің де бастарың сотқа кетеді, қылмыстысың»,— дейді. Арызының ішінде Базаралының аты бірге жүрген қағаздар да болса керек. Кеше Тентек Ояз келісімен Тәкежанмен бірге, осы отырған үшеуімізді шақырып алып: «Оралбайды тап, Базаралыны алдыма келтірі!» деп, қатты ығырып, қатал әмір етті.

Бұларды солайша қыспаққа ал деп көрсеткен Тәкежан көрінеді. Оралбай қолда жоқ. Ал, Базаралының ішіне тығып шүпірекке түйгендей бізден жасырғаны болса, өзі біледі.

Тек атасы бір дегені болмаса, анау Балағаздың ісіндей, бұл жолы да, Оралбайдың көп пәлесінен оқшау, аман еді!— дейді.

Жирейше бұдан былайғы жайды әлденеден күрмеліп, бөгеле беріп, тұспалдай сөйледі.

— Тәкежан болыстың ойы елден бөлек. Біздің жауабымыз — Оралбайды білмейміз. Ол бұл елден шығып кеткен бір шығай. Елдің де, Базаралының да оған құрығы жетпей қалған. Не істеп, не қойып жүргенінде біздің ортағымыз жоқ. Өзің ұстап ал да, білгенінді қыла бер. Алғашқы сөзіміз, Тәкежанмен, Майбасармен қосыла ақылдасқанда, соған сарқып еді. Бірақ кеше кешке Оспаннан Тәкежанға хат алып Дарқан келген екен. Базаралы мен ағайын іші бас араздық боп қалған ба? Не қылсаң өз басыңды ақта. Базаралы қолымда отыр, осыны жау деп ұстап бері!— деп, хабар етіпті. Содан бері Тәкежан өз ауылына Жұмағұл шабарманды бастатып, төрт стражникті жібертіп, Базаралыны алғызып кеп, жаңа сәскеде ұлық қолына табыс етті. Ал, Тәкежан Базаралыны айдатқалы жамандап жатыр ма, не десіп жатқанын білмей, сені шақыртып отырмыз. Осыған ақылыңды айт!

Абай бұл арада үлкен түйін түйілгенін сезді. Оспан жағынан жүрген астыртын сырдан, мынау сыртқы пәленің екеуі де зор. Өте өрескел жұмыстар түйісіп тұрғанын, Абай Асылбектерден көрі толығырақ аңғарды да, қабағын шытып, қинала күрсінді. Сайлауға арналған үйлердің орта тұсында өңшең алтықанат үш үй біріне-бірі тіркестіріліп, қосыла тігілген екен. Сол үй жаққа көз тастап, зәрлі жасауылдар мен лыпыл қаққан жылпос атшабарларды көрді. Аяқ ұшымен басып, жүгіре түсіп, қатты қимыл етіп жүрген ынталары байқалады. Арғы үйлерде отырған қатал ұлықтың ызғарын сездіріседі. Әлі жауап қатпаған Абайды Асылбектің сөйлеткісі келді.

— Сайлауға келген ұлық, әуелі сол сайлау жағынан бастаса керек еді. Мынауың тамам елді жиып, қамап қойыпты. Болыс жамандаған кісіні бассалып қыспаққа алады. Солардың мықтап көрсеткеніне дүре соғады. Ұлығыңның аңғары бізден де Базаралыны ыянаттаған

арыз түсір дейтін көрінеді. Соны құшақтай түсейін деп отыр!— деді. Абай әлі үндеген жоқ.

Соңғы біраз сөзді Оразбай айтты.

— Қысқасы барды білдің. «Былай баспа — былай бас. Олай істеме — былай істе» дегенінді бізге өз аузыңнан осы арада өзің айтшы!— деді.

Абай бұл адамдарға көп сөз таратып айтуға үлгермеді. Ұлық үйлері жақтан. «Шоқа баласы! Шоқа баласы!» деп, Жиреншені шақырып, «Сүйіндік баласы!»— деп, Асылбекті, «Аққұлы» деп, Оразбайды шақырып, бір стражник пен бір атшабар қамшы былғап келе жатты.

— Әні, ұлық бізді керек етіп жатыр!— деп, Жиренше Абайды асықтырғандай. Тез жауап күтеді. Абай оған да асықпай, үшеуіне қарай түсті. Қатты бір бекініспен жұдырығын түйе сөйледі.

— Ұлық бетінен ықпандар, домбытбасы болса сескенбеңдер. Базаралыны Оралбай үшін Тәкежан күйдірте м десе де, сендер бермеңдер. Оралбайды құрығы ұзын ұлық қой, өзі ұстап алсын. Бұл пәлеге Базаралыны батырмандар!— деді.

Осы кезде бұлар қасына жеткен стражникке жаңағы аты аталған үш кісі ерді де, ұлықтың үйлеріне кетті. Абай кейіндеп бара жатқан атшабарды өзі отырған орнына шақырып алды.

— Ұлықтың мыналарға ызғары қандай болады. Маған соны сен білдіріп тұр. Осыны тек саған ғана міндет етем, білдің бе? Бар!— деді.

Атшабар Абайды білетін. Осы елдің өзінен шыққан жігіт болғандықтан, ұлықтың қасына ерген болса да, мынау айтылғанды тез аңғарды. Өз басына сын сияқты түсінді. Уәде беріп кетті.

Абай Ербол мен Абылғазыға да іс тапсырды.

— Жақын ауылдарға тегіс, шапшаң кісі шаптырыңдар. Ер азамат атты-жаяулы түгел, ұлық үйлеріне жетсін! Ал, мына сайлау басындағы еркек-әйелдің, үлкен-кішінің бәрін қалдырмай, лезде осы мынау үйлер тұсына жинап келе беріңдер!— деді.

Жиреншелермен алғаш сөйлескен жерінде Абай бір сағатқа жуық отырған кезінде, сайлау үйлерінің айналасына топталған ел анық мол жынға айналды. Стражник-атшабарлар қалың елді дәл ұлық үйлерінің өз қасына жақындатпай, алысырақ ұстауға тырысады. Айғайлап, айбар шегіп, қамшы, қылыштарын көтере түсіп, доң айбат жасайды. Жұртты жасқап, іркіп жүр. Бірақ

қалың елдің бүгінгі ажарында әлдеқандай бір оқшау күйді тосқан түйілгендік байқалады. Базаралының жазықсыз ұсталып келгенін бұл ел білген. Оны аяп, Тәкежанға жирене қараған салқын ызғар бар. Жұрттың көпшілігі сұрғылт жұпыны киімді, шаруаның елі. Бағанағы Абаймен келген жатақтар да тегіс осында жүр. Базаралы хабарын естігеннен бері олар әсіресе ширығып қатулана түскен. Абылғазы солардың арасында. Өзінің осында келуі Базаралы үшін екенін енді айтып жүрген.

Аздан соң қалың жұрттың Дәркембай, Абылғазы, Ерболдар жүрген бір шоғырының ішіне Абай тақап келді.

— Мен қазір мынау ұлық үйіне кіремін. Базаралыға қамшы жұмсаса, қарап қалуға болмайды. Жазықсыз азамат басына қорлық таңба соқтыра алмаспыз. Осы жерден тарамандар! Ербол, Абылғазы екеуің менімен бірге кіріңдер!— деді де, екі жолдасын ертіп, ұлықтың үйіне кірді.

Абай араларынан кетісімен, анталап тұрған қалың жиын арасына, ауыздан-ауызға көшкен сыбыр бұйрық жайылды. Сыпсындап, жылдам тарап жатты. Дәркембай сияқты қартаң адамдардың жүзінде және жатақтың көп жастарының пішінінде қабақ түйген бекініс бар. Ширақтықпен сәт күткендік білінеді.

Іркес-тіркес тігілген үш үйдің алдыңғысында ел қазағы жоқ. Тек қылышты, құралды стражник-урядниктер мен орта шенді төрелер тұр екен. Тергеу орталық үйде көрінеді. Есікке қарсы тап ортада, жасыл жібек жапқызған кеңсе үстелінің жанында ұлықтар. Шиартылған ұзын қоңыр мұрты бар, биік бойлы суық қабақты кара-сұр ояз Қошкин ақыра тергеу жасап отыр. Бұның сөзін қазақшылап тұрған қысық көз, шолақ мұрын, семізше тілмаш екі аяғынан тік тұр. Мойнын қисандата түседі. Қазір жауап беріп отырған Оразбайға о да зіркілдеп, аяғымен жер теуіп қойып, кәрленіп сөйлейді. Абай жолдастарымен ауыз үйге кіргенде, жауапта отырған Оразбайдың жалғыз көзі мұны шалып қалды.

Ояз тергеуінің о жар, озбыр сөздері ызасын келтіріп, зығырын қайнатып болған ба? Немесе Абайдың келісін арқаланып, өншейіндегі намысқор ерлігіне, томырық мінезіне басты ма, өйтеуір Оразбай жерде жүгініп

отырған қалпынан жөтеріле беріп, бір тізелеп алып, өзінің қатты үнімен тілмашқа сөйледі.

— Жеткіз ендеше! Мен Оралбай емеспін. Еядің жа-
вықсыз, қылмыссыз адамымын. Мына Жиренше, Асыл-
бек айтқаны рас. Сол сөз, менің де сөзім. Оралбай үшін
күйетін ел жоқ мұнда. Базаралының да түк жазасы
жоқ. Ақырың-шақырмасын мына ұлығиң! Жеткіз қазір
осынымды!— деді.

Тілмаш осы сөздерді аударып жатқанда Оразбай-
дың жауабына сүйсінген Абай Ербол мен Абылғазыға
ақырын күбір етіп:

— Еркек мынау екен, бәсе!— деп, төргі үйдің есігіне
қарай, «тілмаш қалай аударар екен» деп, ұмтыла берді.
Сол кезде екі жақта тұрған сақшылар Абайға қатты
секіп:

— Тұр, тоқта!— деп қалып еді.

Абай орысша сөйлеп, салмақпен үн қатып:

— Сабыр! Мен Уездный начальник мырзаға өтуім
кажет!— деді.

Бірақ есік пен Абай арасына екі стражник тұрып
қалған еді. Дәл осы уақытта оң жақта тұрған сыпайы,
сұлу пішінді бір чиновник ілгері қозғалды. Абайдың
орысша сөйлегеніне таңырқап, қызыққандай. Страж-
никтердің алдынан жанаса келді де, күлімсіретен
пішінмен:

— Сіз кім едіңіз? Білуге рұхсат етіңіз!— деді.

Абай бұл кісінің сыпайы жүзіне өз тарапынан лайық-
ты тағзым көрсетіп, тымағын алды. Өз қадірін жоймай-
тындай, тең тәрбиелі сыпайылықпен бас иіп:

— Мен Ибрагим Құнанбаевтың. Халықтан шыққан
жұпыны кісімін,— деді. Төреге күлімсіретіп, барлай
қарап, тоқтап тұр. Абаймен сөйлескен төре бұрынғысы-
нан да жадырап, жақындай сөйледі.

— А, сіз Ибрагим Құнанбаевсыз ба? Мен сізді біле-
мін. Жақсы білемін. Маған сіздің досыңыз адвокат
Андреев көп айтқан. Таныс болайық, мен Лосовский-
мін!— деді.

Абай бұл кісімен таныса сала, алдыңғы үйді көрсетіп:

— Мұнда не хал болып жатыр? Бұған бәрі бізге —
халыққа ренішті!...— дей берді.

Абайдың алдынан шыққан стражниктер, бұл кезде
Лосовскийдің қабағын байқап, орындарына қайтып
кеткен еді. Советник Абайға бетін шұғыл тақады да,
аузын алақанымен далдалай беріп:

— Сіздің дұрыс. Сіздер ғана емес, ретті әкімшілік үшін де ренжірілік, топастық бар. Самодурство!— деді. Соңғы сөзін қып-қызыл боп, ашудың айтты.— Бірақ кейін шынға жетерміз!— деп шегіне берді. Барлық ауыз бөлініп тұрған ұсақ төрешіктерге әдейі бір қыр көрсеткендей боп, Абайдың алдына алақанын көлденең созып, орталық үйді нұсқады. «Кіріңіз, рахым етіңіз!»— дегендей.

Бірақ Абайдың орталық үйге бас сұға беруі-ақ сол еді. Оразбайдың жаңағы жауабын түгел естіп болған Ояз ақырың, әмір етті. Базаралыны нұсқап, бұйрық беріп тұр. Екі стражник Базаралыны иығынан жұлқып жіберіп, шалқасынан бір түсіріп, сәтте етпетінен салып, қамшымен тартып-тартып жіберді. Абай осыны көре сала, ақырып, айғай салып:

— Постой! Не смей!— деп қалып еді. Үйдің іші апыр-топыр. Орнынан жыландай ысқырып, атып тұрған Ояз, Абайға тақай бере:

— Сен кім? Сені кім шақырды?— деп қалды.

Ұзын мұрты қалтырап, көзі жиреніп отын шашып, Абайға тақап кеп, тік қарап тұр. Абай бойы Ояз бойынан биік еді. Қаны қашқан, ызалы жүзі бар, екі көзі қанталап, ұлыққа жоғарыдан төмен шаншыла қарайды. Айыптап кінәлағандай боп, қатты жауап берді.

— Ақырмаңыз! Мені жиылып тұрған халық жіберді! Тоқтатыңыз қазір мынау бассыздықты!

Ояз ызадан қайнап кетіп, жаңа Абай араласқанда қамшыларын көтеріп тоқтап қалған стражниктерге «соқ!» деп, қайта бұйрық етті де, Абайға саусағымен көзге шұқығандай нұсқады. Асқақ, ашулы ұлық оған да ақырып:

— Сені абақтыға жапқыза ын!— деді.

Абайдың «Ұрма! Тиме, тарт қолыңды!» деген қарсы айғайын елеген де, ұққан да жоқ. Базаралы үстіне қамшы жауып қалды. Енді ұлық Жиренше, Асылбектерге де, оқшау отырған Оразбайға да дүре соқпақ. Қолын қайта нұсқап, қасына жиылып қалған төрт-бес стражникке:

— Жиырма бес қамшы, отыз қамшы! Елу қамшы!— деп, ең соңғыны Базаралыға кесті. Абай дәл осы шақта жанып тұрған отқа түскендей. Көз жұмған, өжет ерлікке басып еді. Енді ашу емес, ызасы күшті, тартыс қаны қайнағандай, Ұлыққа қарап:

— Енді бар нәрсеге сен жауап бересің! Помни, сам виноват!— деп есікке қарай ұмтыла берді. Ербол мен Абылғазыға айғай салып, қатал әмір етті:

— Ұмтыл, қаптал елді! Ойран ет!— деп, есіктен өзі де жүгіре шықты. Тыстағы Дәркембайлар, әлдеқайдан, қысқа шоқпар, дырау қамшылар тауып ап сақадай сайланып та қалған екен. Абай шыға бере:

— Құлат! Ойран ет! Талқанда, мынау үйлерін!— деуі-ақ мұң екен. Айналада сіресіп тұрған ел Дәркембайдың: «Қыр, жой!» деген жалғыз айғайымен, үш үйдің үшеуіне де қамшы, шоқпар ұрып, тозаңын аспанға шығарды. Төрелер өз бастарына тиіп жатқан ызғарлы жаза соққысын көргендей. Ояз Жиренше, Асылбектерді ұр дегенмен, стражниктер оларға ұмтылған шақта, ауыз үйдегі чиновник Лосовский ақыра жүгіріп келген. Ояздың бетіне бетін тақап, түгін атып, түкірігін шаша, қатты сөйлеген. Үй ортасындағы столды кең алақанымен сарт еткізіп ұрып қап:

— Жетті бассыздық! Доғарыңыз дәреу! Сіз енді қайтып түзелместей қата еттіңіз! Тыйыңыз дүрені, шапшаң!— деп еді.

Чиновник Абайдың қандай ызамен қайнап кеткенін, қандай өрт қимылға бекінгенін жаңағы шыққан айғайлы жүзінен анық танып кеп, осыны істеген-ді. Лосовскийдің әмірінен соң, үй іші аз уақыт жым-жырт еді. Көтерілген қамшылар да Жиренше, Асылбек, Базаралыға соғылудан тыйылып, бата алмаған қалпында, асылып, тұрып қалған. Тек алғашқы қамшы тиген Базаралы ғана. О да қазір жұлқынып, ұшып түрегелді. Ояздың қасында, аппақ қудай боп, неғыларын білмей тұрған Тәкежанға қарап:

— Жауым сенсің, Тәкежан! Тірі болсам, кегім сенімен кетер!— деп қалған.

Бұндағы сөз осы-ақ болды. Барлық үйге сатырлап тиген қамшы-шоқпар уық-керегені шатырлата сындырып барады. Ұлықтар басындағы жұқа баспананы, ышқына соққан халық ашуы жапырып, қиратып келе жатыр. Есі енді кіре бастаған урядник ең алдымен мылтығын суырып ап, шаңраққа атты. Осының жолымен тағы бірнеше стражник мылтығын атып қалып еді. Ояз оларға енді өзі ақырып: «Тоқтат!», «Атпа!» деп әмір берді. Сырттағы жұрттың ішінде, мылтық үнінен серпіліп, секіре кейін шыққан бірер шалдар болса да, көпшілік үш үйді, сығымдаған шеңгелінен шығармай тұрған. Ұлық-

тың үй ішінен ақырып: «Мылтық атпа! Тоқтат!» деген әмірін сыртта анық аңғарған Абай, бар елге қатты айғаймен белгі берді:

— Сескенбеңдер! Енді ата алмайды!— деп, жар салды.

Сол арада Ербол, Абылғазы, Дәркембайлардың үндері саналы ызамен екіленіп, бірлесе шықты:

— Құлат мынау үйлерді! Жық! Домалат! Ал жұлып, баспанасын!— десті. Ауыздағы үйдің сол жақ қанатына барлық ел қаптап кеп, иін тіресе, жабыла тұра қалды. Бұл қимылдың алдында жүрген көбінше жатақтар. Солар тобы қалың күшпен еңсере қайрат еткенде, ауыз үйдің уық-керегесі шықырлай сынды, сығылысып, ішке қарай жапырылды. Қабысып-қабысып барды да, ақыры шарт етіп құлап кетті.

Орталық үй мен ауыз үйдің арасы есік емес, бір қанат керегенің орны жоқ, кең өткел-ді. Төргі екі үйде үрпінсіп қалған ұлықтар, ел ашуынан қорқып тығылғандай. Біріне-бірі сығылысып тұр екен. Абай оязға, нұсқап тұрып:

— Өзің кінәлісің. Сен елді түзетуші емес, бұзушысың!— деп ақырды да, адымдап барып Базаралыны қолынан жұлқа тартып: «Шық былай!» деді. Базаралы Абайдың сыртына ытқып шықты.

Осындай шақты пайдаланып Асылбек, Оразбай, Жиренше де шапшаң ытқып, Абайдың сыртына қарай, ел ішіне араласып кетті. Бұл уақытта Дәркембай, Абылғазы, Ерболдар және осыларға ұқсаған толып жатқан көпшілік үлкен ызада. Олар — би-старшын емес, байбағлан емес, бірақ сын кезендерде ел салмағын тәуекелшіл сом нықпен берік көтеретін өжет жандар. Қазір солар Оязға, Тәкежанға ақыра үн қатып, жан-жақтан қамшы жаудырғандай бұйрықтар сілтеп тұр. Абай ендігі сөзде, сол жұртқа кезек берді. Ербол, Абылғазылардың Ояз бен Тәкежанға анық жеткізіп айтқан талабы:

— Сайлау бермейміз! Сен сайлаушы емес, елді ойрандаушы. Жөніне кет, қайт шапшаң! Енді сенің бұйрығыңа көнетін ел жоқ!— деп ұлықтарға бір айғай салды. Сонымен қатар қалың елге:

— Таратып апкетіндер анау үйлерінді!

— Тарасын ел бұл арадан! Қу томардай сорайып, жалғыз ұлықтың өзі қалсын!

— Немесе, соның бауырына тығылған азғын, сұмдар қалсын!..

— Үйлерінді ал, жатақтар!.. Көңбе зорлыққа. Алып кете бер тегіс үйінді!

— Тараңдар! Тастандар жалғыз ұлықты!

— Қалсын адыра!— десін, бірі артынан бірі айғайлады.

Осы әмірді көпке жеткізісті де, Дәркембай, Абылғазы, Ерболдар жұртты басып, серпіле жөнелді. Тарағанда құр бақыра, шақыра тараған жоқ. Кімнің ақылы басқарғаны белгісіз, әйтеуір еңалдымен ұлықтар маңындағы барлық атты қуып кетті. Содан кейін ел ұлықтарды кәдірлеп тіккен үйдің барлығын лезде жықты. Үйлерді еңалдымен жыққан жатақтар. Олар үйлерін шапшаң әкетті. Аз уақыттың ішінде біріне-бірі дауыл үйіріп кеп қосып, өрескел күйде тоқырайтып, мінгестіріп кеткендей, екі ғана үй қалды. Жарымы құлаған ұлықтар үйі. Маңайы тып-типыл.

Жаңа осыдан бір-ақ сағат бұрын ұлық мекені бүкіл Ералы атрабына айбар шегіп, «мен мұңдалап» тұр еді. Қазір көл бетіндегі көбіктей боп жоғалып кеткен. Халықтың кәрі ұрғандай жалп етіп, құлап түсті.

Ел ынтымағы бұнымен біткен жоқ. Ералыда отырған барлық ауыл ұлықтардың үйін қу далаға жалғыз қалдырып, сол күні, дәл түс кезінде бір-ақ көтеріліп, тегіс көшіп те жөнелді. Өз маңынан елді үркітіп, айдалада жалғыз қалғанда, ұлық тобы қас масқара боп қалды.

Айғала елсіз жат. Көз ұшында бір бұдыр көрінбейді. Тысқа шығып осы жайды болжап жүргенде, салмақты Лосовский, екі алақанын жапып, өз өзінен күлді де:

— Ең аяғы бұралқы ит те қалмапты,— деп басын шайқады. Өзінің өрескел ісін енді аңғарған, үнсіз ашумен тек қана басын шайқай түсіп, сөңделіп жүрген Тентек Оязға қарады.

— Қиргиз даласын көп жылдан бері біліп жүріп, мұндай ұйымдасқан ел көрген жоқ едім. Осы керек бізге! Кешестік қата жасадық. Елдің жазықсыз адамдарын орынсыз жабайылықпен жазалау арқылы мынадай соққыны көріп отырмыз. Менің адал арым сізге бар шындықты айтуды талап етеді. Қалаға барғанда, осы жолсыз сапар үшін сізбен жоғарғы ұлықтар алдында есеп айрысатын боламыз!— деді.

Тентек Ояз жауап қатқан жоқ. Қолын бір сілтеп, бұрылып жүріп кетті. Ұлықтар қасында өзінің екі атшабар, екі старшынымен қалған Тәкежан ғана. Әмір құдіреттің бұл сәтте қадірі кетіп, қауқары біткені сонша-

лық — енді бір жұтым сусын, бір қайнатым шай, бір түйір бауырсақ, ірімшік табудың өзі күш болды.

Ұлықтар сайлау жасай алмайтыны айдан айқын еді. Енді бөгелместен табан тайдырып, Семейге қарай жөнелу қажет. Тентек Ояздың соңғы ояздық ықтияры сол ғана болды. Тәкежанға өздерін кешіктірмей, тез ат тауып жөнелтуге әмір етті. Болыс өзі мен маңындағы атшабар, старшындарының аттарынан құрап, төрт пәуескені екінді кезінде зорға жүргізді.

Тентек Ояз дәл жүрерде, бүгін болған ғаламат уақиғаны қорытып келіп, өзіне бағынышты чиновниктерге соңғы байлауын мәлім етті. Тілмаш арқылы Тәкежанды, старшындарды да қағыстырып, сұрастырып, өзінің ұлықтық ақылымен де қорытып алғаны осы. Қалаға, жоғарғы ұлықтарға апаратын акт, мәлімдемесі есепті.

Сол қортындысының бір үлкен «бабы» — бұл Ояздың өз айыбын ақтайды. «Оралбай үлкен қарақшы. Базаралы ел ішіндегі соның сүйеніші, айлакер, ақылды басшысы. Ал Оразбай, Жиреншедей кісілердің бәрі Базаралыны жақтаушылар. Солардың ішінде, осы Шыңғыс елінің болысы Тәкежан Құнанбаевтың туған інісі Абай да бар. Сайлау бермей, жоқты сылтау етіп, пәле шығарушы — Базаралы мен Абайдың әзірлеп қойған кедей, малай, кара бұқарасы.

Сол елдің болысы Тәкежан да жаман. Ол Оралбай мен Базаралыға бас араздық арқылы өш болғанмен, ұлыққа қарсы наразылық ашуды тоқтата алмады. Ұлықтарды далаға тастап кеткен қалың елдің, тым құрса, бір ауылын да ұстап қалуға жарамады. Базаралыны қашырып жіберген елге түк қуғын жасай алмады. Елді сайлауға әзірлей алмағаны үшін, Тәкежан Құнанбаев болыстық орнынан түсіріледі. Оның орнына уақытша кандидаты Жабай Бөжейұлы болыс болады!» — деп қорытынды етті.

Осыны пәуескеге мінерде, тілмаш арқылы жариялады.

Өз масқарасының біраз жарасын өз тілімен жалап, қағазбен сылап, емдей түсті. Тәкежанды орнынан алған бұйрығын, осы ел ішінде құпия тапсырмамен қалып бара жатқан тілмашқа берді де, жүріп кетті.

Он шақты күннен бері Абай Семейде каталашкада отыр. Үлкен абақтының өзі емес. Бірақ уақытша жаза орны болса да, каталашка өз тұтқынын әрбір жаза орнына лайықты, қысымда ұстайды. Темір торлы терезе, құлыптаулы есік бар. Сол есіктің орта тұсындағы тар тесік тұтқын адамның сырт дүниемен қатынасына тар өткел болады.

Жасауыл әр шақырғанға келмейді. Сарала қылыш асынған, ұйқылы жүзді, орта жасты, көп ажымды күзетшілер. Бұның кейбірі Тентек Оязбен елге ере шыққан стражниктер сияқты. Тұтқын орны сол Тентек Ояздың кеңсесінің жанында. Абайдың бүгінгі халіне дағдылы тұрмысы ұқсап көрмеген. Бірақ сонда да ол өз күйіне бір қыдыру үйренісіп қалған сияқты. Айналасын көп кітапқа толтырып алыпты. Көбінше, сол кітаптарына үңілуде. Күндері қалай өтіп кеткенін байқамай да қалады.

Абайға осы кездерде аса бір ықласты достық көрсеткен бірнеше шаһар адамы бар. Олардың ішінде Ақбас атанған Андреев ерекше. Ол Абай қасына алғаш каталашкаға түскен күннің ертеңінде келген.

Содан бері әрбір екі күн, үш күнде Абайға кітап әкеп береді. Абайды тар бөлмеден шығартып, ауыздағы шыбыны көп, терезесі аласа, өзі де бір қапастай болған күзетшілер бөлмесіне келтіреді. Ісімен таныса келген кісі боп, көп әңгімелеседі. Кітап соңынан кітап әкеп беріп, «тұтқын жалғыздығына серіктер әкелдім» деп, Абайдың көңлін көтеріп кетеді. Алғаш Абайға келіп ауылда болған халді білген сағатында Андреев:

— Құтырып барған ұлықты соншалық масқаралап, абройсыз етуіңіз осал іс емес. Ол — әділ ашудың ісі. Бірақ бұл сіздің азаматтық бағаңызды ұлғайтқанмен, заң алдында әкімдердің ызасын келтіретін іс. Рұхсат етілмеген тентек, сотқар ашу! — деген.

Андреев осы жөнінде Абайға сөйлесуден бұрын, өзінің жақын таныс адамы Лосовскиймен де көп әңгімелесіп, барлық жайды біліп келген. Лосовский Андреевке Тентек Ояз істерін мазактап, күлкі етіп айтатын. Ол Абайдың мінездерін намыскерлік деп бағалаған.

Андреев үйінде осы жай тағы бір әңгіме болғанда, үшінші бөгде бір адам бар еді. Ол жасы отыздың ішіне толық кірген, кең жайылған қара сақалды, зор ашық

мандайлы, қасқа бастау келген, қайратты, дана пішінді Михайлов болатын. Бұл адамның түр-сыпаты, киген киім үлгісі жергілікті адамдарға ұқсамайды. Ол чиновниктің жылтыр түйме, оқа белгісін тақпайды. Өзі патша өкіметінің теріс көзіне көптен ілінген, қылмысты жан болып, осы жаққа айдаумен келген адам.

Осы Михайлов бұл күнде облыстық үлкен кеңседе қызметте саналады. Ақырайған ұлық басынан кешкен масқаралық, күлкі жайды алғаш тындағанда Михайлов ешнәрсені сұрамады. Бірақ өзінің кесек, оқшау күлкісімен қатты күліп, қызара түсіп, сүйсінгенін білдіріп отырды.

Ол кейінгі бір күндерде Андреевтен, сол ұлықты масқара еткен сахра жігітін көрсетіп, таныс етуді сұраған. Абай ісі Лосовскийдің куәлігіне байланысты екенін Андреев айта беруші еді. Бұл іс жөнінде, Лосовский өз сөзін әділімен айтуға бейім болған.

Андреевтен досы істеп жүрген жаңағы сияқты қамқарекетті білген соң, Абай алаңсыз болды. Оның бұл күндерде каталашка стражасынан жалғыз талап ететін жағдайы болса, ол тек түннің шамы ғана. Абай тіпті аз ұйықтайды. Бірінен бірі қызық романдарды күндіз оқуға тоймай, түн жарығымен де оқығысы келеді.

Каталашканың қалқан құлақ жаман фонары жерге қойылмайды. Биікке, жоғарыға асылады. Соның дәл түбіне кеп, кітап жолдарын әрең көріп отырса да қажымай оқи беретін Абай, көзі талған шақтарда каталашка есігін жұдырықтайды. Қорылы күшті, бықсық ұйқыда жатқан бар стражникті бөрідей үркітіп оятады. Ұйқыны бұзғанға гүжілдеп, ашуланып келген қартаң стражниктер кейде Абайға кекесің атып:

— Қарашы, киргизин оқымысты боп алған! Бабан мен әкең үшін де осы каталашкада оқып алайын деп жатырсың ба? Күндіз саған жетпей ме?— деп қыжыртады.

Абай бұларды беймазалап оятқаны болмаса, ұрысып қажаспайды. Қайта, кейбір жаңағыдай өткір қалжыңдарына сүйсіне күлетін. Бірін Сергей, бірін Николай деп, өз аттарымен атайды. Жай ғана беделді, сыпайы жүзбен сөйлейді. Сахраның өзінше тәрбиелі, сыпайылығымен үн қатады.

— Сергей, өзің ойласаңшы, каталашқан тол ан қанда. Ұйқы-тыным бермейді. Тек осы кітаптан басқа тыныштығым да, серігім де жоқ. Каталашқақпаңнамама

та ішпеймін. Бір шамнан басқа шығарар шығыным да жоқ, түсіңсенші!— дейді. Бұған жиі кезігетін қарт Сергей әр кешті тыртысқан ерегіспен бастайды. Бірақ кейін екінші шамды әкеп, өзі жағып береді де:

— Дұрыс адамдар школдан оқиды... Школдан. Ә, сенің әкең оқуды түрмеде оқы деп үйреткен бе? Тапқан школың осы жер ғой, мә!— дейді.

Абайдың каталашқаға келтіретін шығыны аз. Оның қымызы, еті, ыстық сорпасы тыстан келеді. Ербол әкеледі. Немесе осы жолы Абай мен Ерболдың атының басын ұстап, көшір боп келген жас жылпос жігіт Баймағамбет әкеледі. Қазір де Абай камерасында қамыс тегене орталай толған салқын қымыз тұр. Піскен ет, шай азығы да дастарқан ішінде аз емес. Уайым ойламаса да, қаланың ыстық шағында, тұншығып булыққандай боп жатқандықтан, Абай тамақ іше алмайды. Сондықтан ба, болмаса күн көзіне шықпай көп күндер отырып қалғаннан ба қазір, қара сұр реңнен, ақсұр түске ауысқан. Бүгін, өткен түнде де аз ұйықтаған Абай, ертеңгі оразасын түнемел қымызбен ашып, қызық роман уақиғасына шомды. Абай биылғы көктемде Ақшоқыда «Дубровскийді» оқып отырғанда есіне алған бір ойын бүгін қайта тапты. Владимир үйімен қоса, парақор төрелерді өртеп жібергенде, Абай сондай намысты ашуға қатты сүйсініп еді. «Анық еркек ашуы осы екен!» деп қабылдаған.

Кейінгі күндерде сол кітап уақиғасын есіне көп алатын. Қабақ қаққандай бір оқыс әрекет ішінде, сол уақиғаны өзі де көргендей болды. Тентек Ояздың үйін жапырып, құлатып жібергенде, түкпірдегі үйдің аузына үркіп барып, сығылыса ұйлыққан Тентек Ояз бен бес-алты стражник, урядниктер көзге елестейді. Рақымсыз ыза, от ұшқынындай елес беріп өтеді.

...Бірінен бірі алыс қауымдар, адамзаттар бар. Солар кей шақтарда өктем зорлық, озбыр қиянат ішінде аға мен інідей ұқсас мінез атады. Ноқталы жолбарыстар, ызада жолбарысша мінез атқандай. Томағалы тұтқын қырандар, ызада қыранша мінез танытқандай. Кей намыс кей жандарды ұқсас түрде ыршытады. «Ондайда, адамды, қауымды — жыныс, ұлыс билемейді. Ұқсас күйі билейді-ау!» деп бір ойға кетеді.

Қазір дәл осы ой созыла түсіп, тізесіне салып қойған кітап ашулы бетімен елеусіз қалған бір кезекте камераның есігі шапшаң ашыла бастады.

Каталашканың надзирателі Хомутов өзі келті. Ол

бұл жерге, Абайды керек еткен адвокат келсе, не тергеуші начальник келсе ғана кіретін. Абай «әлде босану кезі болды ма?» деп, оқыс бір үмітпен Хомутовқа қарай шапшаң тұрып, қадам баса беріп еді. Хомутов есікте тұрды да, қатқыл, суық үнмен хабар етті:

— Құнанбаев, дежуркаға жүр. Саған ауылдан өке келгені— деді.

Абай бұл хабарға бір жағынан танданумен бірге, екіншіден намыстана түсіп, жылдам басып, полицейге ерді.

Дежуркада шынында елден келген бірнеше кісі бар еді. Бес-алты кісілік тобын бастап келген Ербол мен жас Баймағамбет көрінеді. Абай оларға асығыс амандаса бере, ар жағынан Құнанбайды іздеді. «Осы араға кәрі сүйегін сүйреп, ол несіне келген» деді ішінен. Жактырмай келеді.

Осындай оқыс ой себебінен, Абай бұнда тосып тұрған кісілер арасына қабағын түйіп келді.

Топ ішінде Құнанбай жоқ боп шықты.

— Әкем келді деп еді, ол қайда?— деп Абай асыға сұрады. Ербол оны бүйірінен ақырын ғана түртіп қолды. Баймағамбетке қарап тұрып, соған айтқан кісі боп, стражниктердің көзін алдап:

— Әкең мына тұрған Дәркембай емес пе, кіргізіп сөйлестірмейтін болған соң айтылған ғой!— деді.

Абай бұл хабарға қуанып, бас ие берді. Сақалы ақ боса да, әлі қапсағай денесі, қайратты жүзі кәрілікке мойын аған Дәркембай Абайға кең құлаш жайды. Дос бейілін шын бере түсіп:

— Айналайын жалғызым, арысым!— деп, қапсыра қысып, бетінен сүйеді.

Бұл жолы Ербол Хомутовты паралап келген сияқты. Дәркембайдың тұтқын жігіт өкесі екеніне обдон сенген надзиратель жаңағыдай шын сағынышты, аталық құшақты көрген соң, «сөйлессін» деп тайып кетті.

Абай Дәркембайдың құшағынан шығысымен, өзге екеуді енді ғана таныды. Әуелі қараңғы үйде беттеріне көлеңке түсіп тұрғандықтан аңғара алмаған еді. Таныды да, таң болды. Бірақ, сол таңырқау үстінде қатты сүйінді. Әлі күнге үнсіз тұрған ұзын бойлы, сом денелі екі жігітті де қатты қысып, кезек құшақтады.

Абайды таң еткен сол екі жігіт. Дәл осы күндерде, Семей түгіл, абақты түгіл, Құнанбай ауылдарының кө-

зіне де көрінбестей боп, ел ішіне сыймай жүрген жігіттер.

Ералы жанжалының артынан осы пәле Тәкежанды орнынан түсірді. Абайды қалаға жауапқа шақыртып барып, абақтыға салғызды. Сонан соң барлық Ырғызбай өрен-жарандары болып, «сол жанжалдың пәле басы, бұзықтары»— деп, Жігітек адамдарын таңбалап алған. Түп пәлені Оралбайдан, сонан соң Базаралыдан көретін.

Одан соң сайлау басында омырау жасап, ұлыққа қарсылық көрсетіп, көп жатақты қоздырған және үйді құлатып, елді түгел біріктірген осы тұрған жігіттер дескен. Олар туралы Тәкежан мен өзге шағымшыл атқамінердің көбі, Тентек Ояз кеңсесіне де пірғауарлар түсірген. Абай ұлыққа беріп шыққан бірнеше жауабында, дәл осы бір-екі жігітке көп қадалып, қатты өшігіп сұраған тергеуші ұлықтың аңғарын таныған-ды.

Өз тергеуі ұзай түсетін болса да, Абай бұл екі жігіт жөнінде ұлық қолына дерек боларлық сөз бермеген. Енді міні сол ұлықтар қас көріп, кәрін тігіп отырған екі жігіт қалаға кіріп, қақап тұрған ұлықтың абақтысына өздері кепті.

Абай Дәркембай шалдың да келісін хатер көріп еді. Оның да қағазы жаман болатын. Бірақ Дәркембайдың бұл үшін неге болса да іркілмей басатыны Абайдың өзіне мәлім.

Таң қылған мынау екі жігіт. Қазір олар Абайға күдімсіреген дос жүзбен қарайды. Шын тілеулес бейлімен, айрылмас бауырлық білдіріседі. Бұлар Жігітектің екі серке азаматы — Базаралы мен Абылғазы. Абай соларға қарап:

— Жандарым-ау, арандай ашылып тұрған арыстандың аузына, сен екеуіңді кім әкеп тықты? Әлде біздің ауылдар, мен үшін сендердің ішкенінді зәр, жегенінді желім етті ме? Сонымен келдіндер ме? Жөндерінді айтшы!— деді.

Базаралы Абайдың қазір жаңылғанын айтып берді.

— Сол айтқаның бір біз емес, бар Жігітекті сенің артыңнан шұбыртқандай себеп екені рас. Бірақ, бұл жолы бізді ол әкеліп қайтсын. Осы абақтыда отырған сен болмай, Тәкежан болса да, сол сөз айтылар еді ғой. Бірақ Базаралы мен Абылғазы онда келмек түгіл, «қыңқ» дер ме еді. Ешкімнің сызы да, зілі де жоқ. Мына Дәркембай шалың мен қара сойыл, содыр Абылғазың «сен

отырған абақтыда кең сарайдай, өкінбей отырамын! — дейді, «Қасынан қалмаймын» деп келді, — деді.

Дәркембай мен Абылғазы бұл сөзді екі жақтан, қатқыл салмақпен қостап кетті.

— Біз үшін сен отырма! Біз жоқшы болуға жарамаймыз. Наданбыз да, дүлейміз ғой! — деп, Дәркембай бастаған. Ар жағын Абылғазы жұлып алып кетті:

— Сен үшін отырамыз. Бізден не өнеді? Сен тым құрмаса елдің жылағанын уатарсың. Жоқшы боламын десен еркекше ар-намысты жоқтай білерсің. Бәріміздің келгеніміз сол. Сен шық, біз жатамыз!

Түнеугі Қорықта Оспан айтқан жат хабардан сон Абай Базаралыны дұрыстап көрген жоқ-ты. Тек Ералыда, Ояз үйінде, ашу жалын арасында бір ғана сәт көзі шалып қалғаны бар. Іші біліп тұр, мынау ағайын тобын өзі бастап, өлімге бекіндіріп әкелген Базаралы. Ол Абай алдына өзінің тамам айыбын «кеш» деп, кішілік етіп келгендей! Бұл үшін өзін құрбан еткелі, кешірім етініп кеп тұр.

Абай ішпен, қабақпен табысатын күйді біраз ойлап барып түйді. Байлауына жете сала мынау үшеуіне, соншалық бір жадыраған жүзбен қарады. Жақсы кейіпте тұрып, көбінесе күле сөйледі.

— Ер егесте, нар кешуде. Жанағы сөздерің төбемді көкке жеткізгендей. Мен шын қатерде болсам жолымда өлгелі, айтқан тоқтым болғалы, ақсақалымен Дәркембай кепті. Асау бойыңмен сен екеуің де осыған бекініп кеп тұрсың. Қандай оттан сендер таярсың, қандай ажалдан мен тайсанармын? — деп күліп жіберді. — Бірақ, жұрт үркетін түк те жоқ. Құр дәрілеп атқан Тентек Ояз бопсасына өле кетейін деп тұрған мен жоқпын. Маған шыбын шаққан құрым батқан жаза да, ыза да жоқ! Бұрын да көп алғыс айтатын жақсы орыс досым бар еді. Сол адам өзіне қоса бірнеше үлкен, мығым достарды тауып беріп тұр. Соның бірі, Ояз иттігін өз көзімен көрген байыпты адам — чиновник. Міне жай осындай. Осы аз күн ішінде Оязбен менің жауаптасуым мүмкін. Ал онымен дауласуға мына Дәрекемді салмай-ақ қояйын! — деп қалжындады. Содан соң әзілқой жүзін Базаралыға бұрды да:

— Қазаққа қызыл тілге дес бермегеніңмен, Базеке, сен де бұ жолғы дауды маған бер. Кісі көбейсе, еселеген тергеу мен дау көбейеді. Пәле, жала қат-қабаттай береді. Тергеу, тексеру де созылып кетеді. Сендердің бүгін-

гі күндер, бұл тұста түк керектерің жоқ. Тез ғана елге қайтыңдар!— деді де бүгінгі сөзді тамам етті.

Қуғыншы боп келген Жігітек кісілерін, тұтқын үйінен қайтарып жіберіп, Абай өзі, бұрынғысынша, сол орнында тағы біраз отырып қалды. Дәркембай, Базаралылар болса, Ерболменен ақылдасып, өздеріне қатер дегенге қарамай Семейден кетпейтін болды. «Абай үшін керек бола қалсақ, осыдан табыламыз» деп, Семейдің ноғай жақ шетіндегі қыр қазағы көп қатынамайтын, бір оқшау көшесінен пәтер алды. Ерболмен анда-санда, түн кездерінде астыртын хабарласып тұрады. Абайдың тергеуі қиындап, жаза кесік сияқты қысталаң шақ болса, Ералы шатағын да Базаралы өз мойнына алмақшы. Абайдан жан аяғанша, өлген артық деп байлаған.

Нұрғанымды ерекше сүйген көңілден өзі қайта алмады. Соншалық жалынмен бұған бой ұрған әйел де қызуын ірке алмады. Бірақ сүйтіп жүріп Базаралы өзгеден сескенбесе де «Абай білген күні жерге кіремін-ау» деуші еді. Ішкі-тысқы жарадай боп, бұ да қат-қабаттап келді. Әсіресе азаматқа сын, елге салмақ боп келген сергелдең, қым-қуыт батады. Абай Базаралының өз алдындағы айыбын білсе де, оны әзірше, ер елемейтін жарадай бүркеп кетті.

Абақты ішінен Абайды көріп шыққан соң, бұл жөнінде Базаралы: «Жалған намыс қасиет емес, ар сақтаған қасиет деді-ау Абай, ақылыңнан айналайын!»— деді. Өз ішінде тас-томардай түйіліп жүрген бір күдікті осылай жадыратып, сыртқа шығарды.

— Жолдасын таппаған ер азады, басшысын таппаған ел азады, десе болады. Жолдасты да, басшыны да тауып мерейім асып тұрған күнім осы! Байлау біреу-ақ. Не Абайды аман шығарып ап, күле жайнап бәріміз елге қайтамыз. Немесе Базаралы бас қияды да, осыдан ел бетін көрмей айдауға кетеді. Қиянға кетеді. Тек, өкінбей кетеді бұл жолы!— деген.

Дәркембай да Абай турасындағы Базаралы сөзіне өзінше бір ойлы шешу айтты.

— Жауға жалынба, досқа тарылма деп жатыр ғой? Бәрекедді!— деді.

Абақтыдағы жалғыздық Абай сыбағасы болды. Бірақ оның досы бір Базаралы, Дәркембайлар емес, соларға ұқсаған тілеулестер саны молайып тұр.

Абай өзі осы соңғы күндерде жаңадан тапқан тағы бір оқшау досы барын Ерболдан еміс қана естіді. Ол

досы Ертіс бойлаған «тоғай бойының елі» дейтін қалың Бұра ішінен келген. Тінібектің үйіне семізден жараған үш сәйгүлікті пәуескеге жегіп келіп түскен сері қыз — Салтанат болатын. Тінібек пен қыз әкесі — ылди бойының саудагер байы Әлдеке — құдандалы, дос еді.

Оның ауылдары сахра еліндей емес. Ертіс бойында, қалаға жуық жерде егіс сауда кәсіптеріне көп салынатын. Үй-жайды алаштан шатырлап, көрікті қып салатын. Шаһар, базар, жәрменке дегендерге үлкенді-кішілі, әйелеркегі қатынасып жүретін. Үлгі алуаны Тобықтыдан мүлде бөлек. Сондай ауылдың ұзатылуға жақын жүрген, бойжеткен, ерке қызы осы жолы қасына тоқал шешесін ертіп, қаладан ол-пұл керегін алуға келген.

Салтанат бойжеткеннің Тінібек үйіне алраш келгені бұл емес. Ол үйдегі Абайдың апасы Мәкішпен ерекше тату еді. Осы өткен қыста, тағы бір келген сапарында Мәкішпен ұзақ сырласқан-ды. Мәкіштен Абай жайын айрықша сұрастырып еді. Сол кеште Мәкіш Салтанаттың өтінуі бойынша, Абайдың бір өлеңін өнге салып айтып берген. Салтанат әннен көрі Абайдың сөзіне құлағын қойған.

Жарқ етпес қары көңілім не қып-тап да,
Аспанда ай менен қиы шағылса да,
Дүниеде, сірә, сондай маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да!—

деген жүрек зары шыққанда, Салтанат күрсінген еді. Алағөзенке кеште Мәкіштің иығына екі қолын ақырын асып тыңдаған. Қашықат бөркі басында, қызыл т жүзін бір сәтке Мәкіштің иығына басқан. Артынан өз ісінен ұлғандай боп, екі беті ду етіп, ыстық қаны қайнап, бонның тең жанып еді. Бірақ өлең сөзі бұран өмірінде естіп көрмеген асыл сырдай көрінген.

— Әттең дариға-ай! Мынандай арманды айтқызып қыздың мұңы бар дейсіз бе? — деп қана, ол кештегі сөзін таман өткен.

Осы қонақ тандартыңі шай үстінде Тінібектің бәйбішесімен, Мәкішпен, тоқал шешесімен ғана оңаша отыр еді. Асығыстау жұмысы бар кісідей боп Ербол кіріп. Мәкіш пен Тінібек бәйбішесі Ерболдан: «Абайдың ісі қалай? Босатын амғары бар ма? Адвокат не дейді?» — десіп, екі жағынан еңгілеп сұраса бастады.

Ербол қонақ әйелдерді билмеуші еді. Аз бөгелеп, Салтанатқа таптана қарағандай, үнсіз отырып қалған.

Қыздың рені себепсіз бір қызара түсті. Үлкен, нұрлы қой көздері Ерболға әуелі төменшіктеп қарады. Сәттен соң жігіт жүзіне шыншыл ажармен тіктеп қарап, «жасырма» дегендей болды. Мәкіш те:

— Айта бер, бөтен кісі жоқ!— деп қалып еді.

Ерболдың қысқа ғана айтқаны.

— Адвокат пен Абай іс аяғы алыс болмас деп үміт айтады. Бірақ ештеңе мәлім емес. Одан бері де адвокат: «мұндай тергеу арты көлденең біреудің кепілдікке алуымен аяқтайтыны да болады. Сағатында әзір тұру керек. Қала ұлығы білетін беделді адамнан, мың сомдай «залог» салып, Абайды кепілге алатын кісі әзірлеп «қой» деді. «Іс жақсылыққа сайғанда, осымен бітуге болады» дейді. Кепілге алатын кісі, үй-мекені бар, сауда иесі адам болса, мақұл деседі. Сонымен келдім!— деді.

Бұндағы жұрттың бәрі анық аңғарды. Ерболдың көңліндегісі Тінібектің не өзі, не баласының бірі болу керек. Бәйбіше бұндай істердің бұрын да неше рет болғанын білуші еді. Енді отырып өкініш айтты.

— Ойбай, қарағым-ай! Енді бұның сәті қалай болды? Үйде өзін білесің, бай да жоқ, екі бала да сапарда, Қолда ақша да жоқ. Үй иесі болар, кепілге шығарар, бақыр басты еркек жоқ қой!— деді.

Бұл хал Ербол мен Мәкішті де тығырыққа қамады. Ербол Абай үшін ең сәтсіз бір кез осы болғанын аңғарып, қысылып отыр.

— Япыр-ай! Шын қысталаң осы болмасигеді! Мал әкелдіруге ел алыс, жайлауға шығып кетті. Кепілге аларлық жанашыр болса үйде жоқ. Әбігер үстінде ел жақтан да қамсыз келіп едік. Кепіл дәл осы күндерде керек боп қалса қайттік? Бәйбіше, тым құрса осында көкіл жетер, өздерің ұқсас, үй мекені бар қазақ саудагерінің біреуіне сәлем жолдаңыз. Сөзіңізді өзім апарайын!— деді.

Ендігі ақыл анығында осы ғана. Бәйбіше мен Мәкіш қаладағы көңіл жетер досжар саудагерлердің екеу-үшеуін кезек-кезек атады. Бірақ олардың да тегіс сауда сапарында екенін естеріне алды. Мәкіш қатты кейіспен қабақ шытып:

— Жаз болса арбасын шықырлатып, бірі «ел» деп, бірі «ылди» деп, өріп кетеді ғой бұлар. Тынымы болушы ма еді?!— деді.

Үй ішінің дағдарысы ауыр. Осыны бірталайдан сабырмен байыптап, бағып отырған Салтанат енді барлық

бұндағы жандарды таң қылғандай, тез бір байлау айтты. Ерболға қарай сөйледі:

— Абай мырзаның досы тек сапардағы кісілер ғана болмас. Достыққа достық қарыз дейді ғой. Әкем әкесінің де, Абайдың өзінің де дос бейілін көп көрдім деуші еді. Біздің мына анамыз екеуімізден Абайға сәлем жеткізіңіз. Бұл жолғы не хажеті болса да біз атқарамыз. Кепілге Әлдекеновті салсын!— деді.

Бұл соншалық сенімді айтылған байлау үй ішіне мақұл көрінді. Ербол аса ырза болып:

— Қарағым, қарындасым, бұның ер азамат айтпайтын асыл жауап болды. Ер басына азаттық әперетін достықтан озған не болады! Алғыс деген аз сөз! Оны мен айтып қайтейін. Құдай бұйырса, Абай аман-еңен шықса, өз аузымен өзі айтсын. Мына хабарыңа мен тек қуанып қана қайтқалы отырмын!— деді.

Салтанаттың жұқалаң қызғылт нұрлы, ақша маңдайы мен ұзынша қырлы мұрнында, ақ бұғақты, жұп-жұмыр негінде толқын білінді. Уыз жастық ажар бар. Жүзі қызыл шапақтап, күлімсірей ренденеді. Жылтырай таралған қалың шашы, қызғылт ренді. Сәнді салмақпен баяу төңкеріле қарайтын үлкен қой көздерінде, назды, нәзік сүйкімділік бар.

Аппақ жұмыр саусақты, ұлпілдеген ақ білекті сұлу-дың алтынды білезіктері, көп жүзіктері де әсем. Құлақтағы шілтерлі, алтын сырғалары тынымсыз жалтырайды. Күтімді таза сұлу шұғласын ол да сәндей түседі. Қыз аты Салтанат екенін білгенде, Ербол ішінен: «Салтанат десе Салтанат екен. Сырт сыпаты да, қаснеті де шын Салтанат қой» деп аса хұрметтеп кетті.

Абай ісінің артында жүрген достарының соңғы бір қам-қарқеті осы болған. Бір жағынан адвокат қарқеті, екіншіден қуғыншы Ерболдар арызы, оның үстіне Абайдың өз жауабы — баршасы қосылды да, ақыры, Областное правление дейтін жандарал кеңсесінде тергеу өтпек болды. Айжарымдай жатып қалған Абай ісінің сот арқылы емес, әмір несі орындар арқылы жүретін тергеуі.

Абайды екі стражник жандарал кеңсесіне әкеліп, үстіңгі үлкен үйге кіргізді. Бөлменің төрінде көлденең созылған ұзын стол бар. Абайды соған жақын тұрған ең шеткі орындыққа отырғызды. Аздан соң стол қасына шенді, сарала түймелі, ресми ұзын киімді үш-төрт адам келді. Жастары әр шамалы, Абай байқаған жоқ, бұның

сырт жағын ала осы бөлмеге омыс дауын қуып жүрген адвокат Андреев те келген еді.

Бөлменің Андреевке қарсы жақ бір шетіндегі орындыққа чиновник Лосовский кеп отырды. Оның қасына ерген қасқа маңдай, қаба қара сақалды, кең жаурынды біреу бар. Қелбетті келген, қайратты ойлы адам. Ол осы кенсе қызметкері Михайлов. Өзінен кейінірек отырғандықтан Абай оларды да байқаған жоқ.

Стол басына келген ұлықтардың үлкен бұрыл сақал, қартаң кісі ақшыл шашын шалқасынан қайырған. Сол өткір көкшіл көзді чиновник, бұл мәжілісті өзі басқара келе, Кошкинді шақыртты. Ералыға барған шенді төре ажарымен сондағы суық, қыңыр түсінде Тентек Ояз кірді. Үнсіз үйдің ішінде аяғын қатты басады, тәкаппар жүзді. Абай қатарындағы орындықтарға отырған жоқ. Стол жанына отырды. Ел кісісі кірген жоқ.

Шұнақ құлақтау, тік шашты, тайқы маңдай, жыпық көз, селдір сары мұртты бір тілмаш, ұлықтар столының маңына таман отыр. Бұл тергеу Абай ісін айрықша бір қолға алған, арнаулы «отырыс» сияқты. Абайдың осы күнге шейін жеке жауабында айтылған сөздерді қайта сұрау басталып еді.

Жауапкер Ералыда болған халді түгел імен шалды. Тентек Ояздың елді қорлаған, заңға қарсы қаракетін айтты. Дүре соғып, қашы жұмсағанын да ірікпей жоқ. Тек іштей ойтаған тәсілмен, Абай енді Базарға болысқанын айтқан жоқ. Оны өдейі ірікті де, өзін Оразбайлар үшін, қызмет адамдары үшін намыстанған кісі қып көрсетті. Үкіметтің өзі елмен бірге сыйлап бекіткен «халық билерін» — Оразбайларды Кошкиннің ел көзінше дүрелеп сабағанын баса айтты. Барлық әлек содан болды деп баян етті. «Ондай Оязды ел қадірлеуге міндетті емес еді. Сонда да ел бұл кісіге түк істеген жоқ».

Үкіметтің қадірін түсіргенге ренжіді де, тек сайлауға қалмай тарап кетті. Сол халық ішінде болып, халықтың тапсыруы бойынша, айт деген сөзі айқан менің тарапымнан бұл кісіге істелген ешбір жаманшылық, қиянат бар ма екен?» — деді.

Абай бірталай сөздерін адвокат жазып берген арызы бойынша айтты.

Сондағы жазылған сөйлемдердің есінде қалғанын орысша қайталап айтты.

Арызынан көлденең шығып, қазір осы арада жанынан қосып айтам деген дәлелдеріне келгенде, кейде бөге-

ліп, қиналып қалады. Сондай орысша тіл орамы жетпеген тұс болса, он жақта отырған тілмашқа салмақты талап етеді. Өтінішсіз тапсырма бергендей боп: «Осы тұсын ғана жеткізіп жібер» дейді. Бірер сөйлемін аудартады да, ар жағын тағы өзі алып кетеді. Ұлықпен ең алғаш рет, ұзақ тергеу сөзде, сол ұлықтың өз тілінде сөйлесіп тұрғанына Абай іштей ырза сияқты. Ол тілдің «мәт¹ тәштиті»² келмей қалады екен деп қымсынбайды. Жадында тұтқаны, тек дауының дәлелі мен желісі. Көңілдегі кейбір қазақша шешен сөзді сол арада аударып айтады. Онысы кейде тыңдаушыларға қызық, сүйкімді көрінеді.

Бұл мәжіліс ағасы — кәрі советник, заңшыл адамға ұқсайды.

Сол төренің бүгінгі мінезінде екі түрлі өзгешелік білініп тұр. Ең әуелі — сахралық киргизді патшалық чиновникпен көзбе-көз кездестіріп, істерін қоса тергеу әдеттен тыс еді. Екінші — сол кездестіруде кәрі төренің осы екі адам жұмысына әдейілеп шұқшиған өз басының есебі де бардай. Абайдың алғашқы жауабын бөгемей қақпай, ұзақ айтқызу осы соңғы жайды анық аңғартқандай.

Шынында, сырты әділет сияқты болған мінездің қызық астары бар-ды. Бұл кәрі төре, бүгінгі жандаралға жақын адам, бажа болатын. Осының балдызына үйленген жандарал төрені сүйетін де сүйейтін. Ал, төренің өзі аса парақор кісі болатын-ды.

Тентек Ояз өзге барлық кеңсе чиновниктеріндегі советниктің ол сырын жақсы білетін. Қрыловтың мысалындағы тауықты жаңа талап жеген түлкіше, «тұмсығында тауықтың жүні тұр» десіп, сырттан ажуа етісіп жүретін және Қошкин өзі де тек сүйеніші жоқ, жеке басты кісі емес еді. Ол осы облыстағы ең үлкен сот орны, окружной суд бастығының күйеуі. Ал, округ сотының бастығы мен жан арал екеуі тату, ымы-жымы бір адамдар.

Әуелде жандарал мен сот бастығы, киргиздер арасында болған істің бір жағын Қошкинді ақтау ретінде басып, жауып тастау керек деген. Бұл жай екі ұлықтың тыжырынып отырып, жүре шешкен сөзі еді. Бірақ сонымен қатар Абайдың абақтыда жатуы, Ақбастың оған қурыншы болғаны араласты. Ол адвокат бұндайда сал-

¹ Мәт — араб әліппесінде сөзін оқу үшін қойылатын белгі.

² Тәштит — араб әліппесіндегі қос дыбыс белгісі.

мақпен қадалатын кісі екенін облыс кеңселерінің бәрі біледі. Қуғыншы арызын ол тіпті корпус кеңсесіне жөнep қоюға да мүмкін. Оның үстіне сол корпус кеңсесінен жаңада келген жастау чиновник — Лосовский, жандарал атына Қошкиннің теріс, заңсыз істері туралы көлденең куәлік мәлім етті. Оны да басып тастау ыңғайсыз.

Осындай түйіннің бәрінен әрі Қошкин аман болатын, әрі лайықты дағдылы сыпайылық сақталатын боп іс жүргізілмекке керек. Дабыраймай тек әкімшілік түрінде ғана аз айналыспен бітіру керек. Жандарал кеңсесінің де қалыпты абыройы сақталмақ керек. Сол істі ойдағыдай етіп, еппен орындай білетін кісі деп, осы кәрі советник белгіленген.

Бірақ советник ұлықтардың беделді сенімін міндетіне алумен қатар, өз құлқынын да ұмыта алмады. Ол мұндай жайға тіпті де ұмытшақ емес-ті. Және тергей келе, Ақбаспен сөйлесе келе, абақтыда отырған Абай жөнін тиянақтап шеше кетпесе, іс аяқталмайтынын аңғарды. Осы күйлерді ескеріп, өзі қорытқан байлауы болды. Тентек Оязды ақтау үшін ол Абайды кінәлі тауып, кесім айтады. Бірақ, оны абақтыда ұзақ отырғызатын, ұлаңқайыр істей, үкім айтпайды. Түбі кесік алса да Абай құтылады. Осыны Ақбас пен Абай аңғарсын да, өздерінше түсініп, емін тапсын дегендей емеурін аңғартқан.

Ақбас абақтыдағы Абайға бір келгенінде, әрі жиреніп, ызаланып, әрі мысқылдап күле отырып, «советникке ем керек. Шамасы 500 сом рецепт болар, емдеуге жарар» деген. Ербол осы ақшаны, қырдан әкелген бар қаражатты жұмсап, көптен өткізген-ді. Соның артынан тергеуші төре істі қалай жүргізіп, қалай аяқтайтынын оңашада білдірмек, ұғыспақ болып, Қошкинді шақырғанда, күтпеген қиястық килікті.

Қошкин өзін тергеу дегенге — бірден ашу шақырды. Қиргиз ісімен қосақтала қаралатынына, әсіресе намыс етті. «Сахраның жабайы малы мен мені қатар отырғызып тергеуден ауыр соққы жоқ» деп бой бермеді. Бұл жөнде екі кездесу болса да, советник Қошкинді өз ырқына көндіре алмады. Оны ойландырып, тоқтату үшін, Қошкин қолданған дүренің жолсыз екенін соңғы дәлел етіп айтып еді.

Сөз осыған жеткенде, Қошкин советниктің өзіне ауыз салды. «Ар таза болса, тұмсық жемге былғанбаса, қол істеген бір іс түк емес. Ол және кімге қолданған іс екенін ұмытпау керек. Сіз оны ұмытып отырған көрінесіз.

Ендеше өз бойыңыздың ласынан арылып сөйлеңіз. Мен сіз емеспін»,— деген. Асқақ содыр, жас төре, Ералыдағы халыққа көрсеткен қатал мінезін қайта тапқан.

Сөз осыған жеткен соң кәрі советник ауыздығын тістеп ап, княс, қыңыр ашуға кеткен.

Жандаралға бұл жөніндегі өкпелі ашуын айтып, мәлімдеп ап, енді өз абройын өзінше жоқтайтынын білдірген.

Осындай астыртын егеспен басталған іс, бүгін жоғарыда айтылған өзгеше мінездерге сайғанды.

Кошкин болса: «Тергеуде әлдеқандай киргиз қасына мені отырта алмайсың» деген егеспен шыққан. Жауапкер орнына отырмаймын деп, тасырлата басып кеп, стол басында отырғаны да сол.

Сахраны билеуші тоғышар чиновниктер кикілжіңді бүгінгі жүгініске жетті.

Кәрі советник өзінің ысылған дағдысы бойынша, сырт сыпайылық сақтағанмен, Абайға бүгін басқаша қарағандай.

Өзі берген сұрақтарының аңғары Абайды «айыптының өзі емес, шын айыпты адамдарды қорғаушы» дегендей. Өз бойымен тасалаушы есепті. Сондай сұрауының бірінде:

— Сіз қызмет адамы емессіз. Уезд начальнигі Қауменовтен де және Шоқа баласы, Сүйіндік баласы сияқты қызмет адамынан да жауап алуға ықтиярлы. Сіз неге килігесіз? Сізді араластырған себеп не? Соны айтыңыз!— деп еді.

Абай шапшаң жауап берді.

— Мені араластырған халық, Кошкин мырзаның жұртқа дүре соға бастағанын көрген халық, маған «аралас» деп бұйырды!

Бағанадан Абайға беріліп тұрған еркіндікке ызасы келіп отырған Тентек Ояз зекіп қоя берді:

— Сіз халықтың кімі едіңіз? Халық атынан сөйлеуге сізге кім право берді? Ол күшті сіз қайда алдыңыз?

Абай бұның зекігенінен қымсынған жоқ. Оған қарап мысқылдап күліп жіберді де, қарт советникке бұрылды.

— Бұл кісі күш дейді. Рас, бұның қасындағы стражниктеріндегі күш менде жоқ еді. Халық қолында да құрал жоқты. Бірақ ол құралдан мықты қуат бар ғой. Тентек Ояз әмірінен астамырақ — әділет, ар өмірі де бар, Біздің халқымыз ол туралы, — деп, ендігі сөзін тілмашқа айтты.

— Осынымды жақсы жеткізіңіз,— деді де қазақша:— Біздің халқымыз «күшіңе сенбе, адал ісіңе сен! Қиянатқа көнбе, әділдікке атса да көн!» дейді,— деді. Бүгінгі жауабының салмағын, сырын осы деп танытты.

Бұл сөз аударылған кезде Абайдың сыртында отырған Андреев, Лосовский, Михайловтар бір-біріне қарасты.

Ендігі тергеу қысқара бастады. Тентек Ояз бей Абай екеуі бұл уақытта беттесіп кіналасқандай еді. Екі-үш рет шапшаң жауаптасып қалды. Ояз:

— Құнанбаев, сен Қауменовке болысып жүрсін. Оның інісі — қарақшы!— деп еді. Абай:

— Мен ең әуелі, сіз сабағалы жатқан достарыма болыстым!— деді.

— Жоқ, сенбеймін, олар ғана емес. Саған Қауменовты де құтқару керек болды. Шатақты сол үшін шығардың.

— Мен шынымды айттым. Бірақ Қауменовты сөз қылсаңыз, мен оны да ақтаймын.

— Ә! Солай деңіз. Енді біразда, сіз оның қашып кеткен разбойник інісін де ақтарсыз!— деп Ояз тергеуші советникке қарап,— Құнанбаевтың мынау жауабын айрықша ескерулеріңізді сұраймын,— деді.

Абай да енді советникке қарады.

— Қауменовтың інісі қашқын болып кеткелі жылдан асты. Бұрын елде жүргенде ол бұзықтықты білмейтін. Момын жігіт болатын. Жоқ болып кетті де, қылмыс етті. Ел үшін де, туғаны үшін де жоғалды. Өздеріңізге жүгінейін. Орыстың бір селенінен, мысалы, Семипалат облысынан шыққан крестьян жігіт, айтайық, анау Орынборға барып, бұзықтық етіп жүрсін. Ал сол үшін, жігіттің туған селеніне барған Тентек Ояз сондағы старостаға, волостнойға, писарьға дүре соғып жатса, рұхсат етер ме едіңіздер? «Соныңыз мақұл болды!» деп ояз орнында, шен дәрежесін ұлғайта түсіп, ұстар ма едіңіздер?— деді.

Бұдан кейін соңғы сөз Тентек Ояздың: «Ел адамдарына дүре соққаным жоқ» деген таңған, жалған жауабына соғып еді. Абай оған келгенде, Тентек Оязға аса бір жиреніш зілімен қарады.

— Сіз ворлықшы ғана емес, өтірікші де болғыңыз келе ме? Қара адам жалған айтса, ұятсыздық дейміз. Ұлық жалған айтса қылмыс демей не дейміз? Қылмысты болсаңыз, сіз менің тергеушім сияқты осы арада отыра-

тын не орныңыз бар? Мән хайран қаламын! Жауабымды тоқтатамын. Бірақ, Қошкин мырзаның дүре соқтырғаны рас. Соның шындығына куәлік берсін. Чиновник Лосовский мырзадан осы туралы жауап алынуды өтінемін!— деді.

Абай сөзі сонымен бітті де, енді қарт Лосовскийден қысқа ғана куәлік сұрап еді. Ол Оязды жалтартпастан, жығып берді.

— Дүре соғылғаны рас, Қошкин мырза заңға қарсы іс етті. Бірнеше кісіні менің өз көзімше дүрелетті!— деді.

Бұған қарсы Қошкин Лосовскийдің өзіне жала жапқандай боп:

— Ар таза болса, қолмен істеген теріс әрекет ауыр қылмыс емес. Мен арды сатқан, пара алған Ояз еместің! Қылмысқа қарсы ашуланып алысқаным рас!— деді.

Лосовский бұл жауапқа қатты күлін жіберді де:

«Енді айтысатын не қалды?» дегендей екі алақанын жазып, ұлықтарға қарап, нығын көтерді.

Сахра қазағы әкімшілік адамы емес, қарапайым кісі Абай алдында ұлықтардың бұдан ары сөз созуы лайықсыз. Абайдың ісі де осымен бітіп болған.

Каталашкада осы тексеруден соң, Абай бір-ақ күн түнеді. Ертеңінде танертен, тұтқын есігі ашылды.

Бірақ Абай жазықсыз боп, ағарып шыққан жоқ. «Қызмет бабында іс жүргізген уезд начальнигі Қошкинге сол қызмет үстінде тәртіпсіздікпен бөгет жасағаны үшін алты ай абақты жазасына барабар, мың сом штраф кесілсін» деген үкім болты.

Бұл үкім патшалық орындарының абырой-айдылын сақтап және чиновник Қошкиннің сахра халқы көзіндегі беделі сақтап қалмақ болған. Сол себепті оның жұмысын киргиз Құнанбаев ісінен бөлек қарауға ұйғарыпты.

Сонымен халық көзіне озбыр, содыр көрінген, сотқар ұлықтың кінасы көрсетілмей, оның бүкіл елге еткен зорлығына қарсы әділ ашу білдірген адам жазаға ілініпті.

Бұл жайды Ақбаспен өзара сөз қылғанда, Михайлов ызалы жиреніш білдірген.

— Қандайлық зорлық! Бұндағы халықтың үнсіздік, момындығын бұдан былай тағы талай Қошкиндер, әлі де келтекпен басқа соғып, қорлай берсін деген қылмысты әрекет қой!— деп еді.

Өзінің абақтыдан босануы болмаса, бұндайлық ішкі ұлас сырдың ештеңесін білмеген Абай, тек құтылғанына ғана ырза болатын.

Абай ісін жаңағы үкіммен аяқтатса да, ұлықтар екінші бір істі бөліп шығарипты. Ол — Оралбай мен Базаралы, Қауменовтер жұмысы деп аталып, бұдан былай ерекше тергеуде қалды.

Сонымен Базаралы өзі қашқын болмаса да, енді елдегі болыстар арқылы «надзор» астындағы адам болған. Не Оралбай ұсталса, немесе өшіккен болыстың бірі жамандап нұсқаса, ол жардан құлағалы тұрған кісі.

Абай босанып далаға шыққанда, көшеде үш әсем жирен ат жеккен жаңа қара күйме тосып тұр еді. Ішінде отырған Мәкіш, Салтанат, Ербол үшеуі — Абайға қарсы қуана ұмтылысты. Мәкіш, Ербол екеуі Абаймен құшақтасып амандасты.

Салтанатты Абай танымаушы еді. Сыпайы ғана амандық айтысып, қос қолдарын созысып, кезек қысысып қойды. Ербол бұл күнге шейін Абайға Салтанат жайын айтпаған. «Әлде не ойлайды. Намыс етіп, қыздың пұлын, кепілдігін алмай қоя ма?» деп жасырып келген еді. Сонысын ол Мәкішке айтып қойған. Енді біраз дағдарыспен үнсіз тұрған Абайға, Мәкіш күліп, иіліп жанасты да:

— Бұл бойжеткен — Салтанат. Атын бұрын естіп пе едің? — деп сұрағанда, Абай естігендігін білдіріп бас еді.

Мәкіш содан әрі:

— Ендеше алыстағы атағынан, жақындағы достығы асып тұрған замандасың осы! Сенің жоқтаушыңның бірі және ұлық алдында залог салып, алып шыққан кепілің де өзі! — деді.

Абай танданғаннан үн қата алмады. Сүйсінер ме, намыс етіп ыза болар ма, мәлім емес. Бірдемені сұрай бастаса, сол екі мінездің бірі оқшау шығып кететінін сезді де, үнсіз отырып қалды. Тек қана Салтанаттың қолын қатты қысып, өз қолын кеудесіне қойды да, ешбір сөз қатпай, тағзым етті. Салтанат қып-қызыл боп, ұяң нұрлы көзін төмен салып тұр еді. Ол бір жауап күткен тәрізді. Мәкіш шапшаң болатын. Абайдың үн қатпағанын құптаған жоқ.

— Абайжан! Ақылың бар еді ғой. Бір ауыз жылы жауап қатпағаның ба? Не қылғаның? — деді.

Абай осы кезде, «арбаға отырайық» деп, екі әйелге

қолымен белгі етті. Оларды сүйемелдеп отырғыза келді де, кейін өзі қастарына отырып:

— Ақыл менде ғана емес, Салтанатта одан да көп болар. Бірақ, бұрынғылар айтыпты ғой «ақыл адам көрігі, ақылдың сабыр серігі» деп. Одан бөтен мен әзір не айтайын. Сол мақұл емес пе, Салтанат!— деді.

— Қуаныш та шашылмаған лайық қой. Айтқаныңыз орынды ғой!— деп қыз күліп қойды.

Енді біраз уақытта шеткі аттардың мойнын қала сәнімен тұқырта қайырып тастаған жеңіл күйме Абайды ар жақтағы Тінібек үйіне қарай шапқылатып, қоңыраулатып алып жөнелді.

Абай бұл жолы өзінің тергеуі біткенмен, қаладан қайтпай, көп жатты. Тек өзі шығысымен, елге амандық хабарын білдіру үшін, Базаралы бастаған Жігітек кісілерін шапшаң қайтарды. Өзі Ербол мен Баймағамбетті алып қалды. Бүгінгі жатағы Тінібек үйі емес. Ар жақтағы өзі мен Ерболдың үйреншікті, момын, меймандос пәтері — Кәрімнің үйі.

Абай кейінірек білді, Салтанаттың бұл үшін еткен еңбегі көп екен. Әлдеке қызы болғанмен, Салтанаттың өзіне Абайды кепілге бермейтін бопты. Сонда қыз қаладағы үй мекені бар белгілі бай «киізші Дүйсеке» дегенмен өзі барып сөйлесіп, Абайға кепіл болуға өзі көндіріпті. Киізші Дүйсеке Салтанатқа нағашы есепті келуші еді. Әке достығынан басқа сондай туыс жақындығын қоса айтыпты. Ол бай жерқорқақ, бойсағаттағыш саудагер еді. Және Тобықтының елімен достығы жоқ. Сырттан жат көретін. Қаланың сондай бітеу байын еріксіз осы қолға көмекке қыз өзі ойыстырған. Залогқа салатын ақшаны Салтанат өз жанынан қолма-қол бергізген. Міне Абайды шығарып алған еркін, ер мінезді зор намыскер азамат сыпатты қыз осындай еді.

Салтанаттың қамқор достық еңбегін біртіндеп білген сайын Абай қатты қысылған. Бұндай достық орайы оңай емес, жеңілмен тынбайды. Абай нені болса да Салтанатпен шын сөйлеспек. Іштегі ең шынайы расын айтып, сыр ашысып көрмек-ті.

Жаза орнынан Абай шыққан күннің ертеңінде, Салтанаттың тоқал шешесі мен Мәкіш пәуеске жеккізіп, Ерболды қосар етіп, ар жақтың базарына, магазиндеріне кетті. Бұл күнде үлкендері аз болған оңаша бөлмелері көп, Тінібек үйінде, Абай Салтанатпен оқшау қалды.

Мәкіш отауының терезелерінен ыстық күн сәулесі

түспейді. Қоңырқай қалың жібек пердемен қоршалыпты. Көкшіл көлеңке басып тұрған жасаулы, сәнді отау әрі салқын, әрі оңаша. Қалың дүрия көрпе, шағи тысты жастықтарға, дөңгелек үстел жаанында отырып, қыз бен жігіт сыпайы бір сұхбат құрды.

Абай ең алғашқы сөзді естен кетпес алғысынан бастап еді. Осы оңашалықтан қатты қымсынған сыпайы Салтанат әуелде жөнді жауап айта алған жоқ. Бірақ сәл бір қарсылықтай, «айтпаңыз, қойыңыз!» дегендей қимыл білдірді. Абайға қабақ шытына қарап қалып, қырымен бұрыла, жалт еткен көзқарас білдірген. Және азғантай қорғанғандай боп, аппақ саусақтарын елбіреге көтерді. Абай жақтағы бетін қорғал тасалай түскен, майда, жай қозғалыс еді. Салтанат жауап айтқан жоқ.

Қыз өзі істеген ісі туралы өзіне-өзі есеп беруден имене ме? Болмаса Абай алдында «саған жақсылық еткен, құтқарған мен едім» деуді жігіт басына ойда жоқ бір нөқта кигізу болар деп аяй ма? Әлде тіпті, «мен сөзімді айтып та, атқарып та болдым. Енді мен сені ғана тыңдаймын. Сенің ғана аңысыңды аңдаймын» дей ме? Абай болса Салтанаттың бар шынын айтқызбай тына алмайды. Көңіл мен көмейде жарты сөз айтылмап кетсе, өзін қылмысты санағандай.

Екеуінің алдына Баймағамбет күміс тегешпен салқын қымыз келтірді. Абай қымызды аз ғана толғап, сырлы аяққа құйып қыз қолына өзі ұсының отырып:

— Салтанат!— деді. Сәнді бойжеткеннің ұяң нұрлы көздері Абайға осы отырыста ең алғаш рет дәл қарады. Үнсіз, жауап күтті.— Ер-азаматтық тірлікте жігітке жігіт қарызы көп болар. Бірақ мынау шақта, әйел жынысынан мен үшін осынша батыл достық ететін жақynam, құрбым болар деп ойламап едім. Тура сөзде айып жоқ. Шыныңызды айтыңыз. Ол шыныңыз маған да сізге шынмен жауап беруге қарыз болсын. Осы мені не оймен, қандай көңілмен құтқармаққа бекіндіңіз?

Бұл сөз Салтанаттың да тосқан сөзі сияқты. Бірақ жауабы әзір болса да, лебізі тез шыға алмады. Ақ сарғыш реңі, кейде ыстық толқыған қанменен, маңдайынан бастап бет ұшы, негіне шейін қызара түседі. Бұл сәтте, ауыр сырғамен созыла түскен, соншалық сұлу біткен құлағы да қызарады. Ұзындау келген сүйкімді мұрныңың үсті де, аз қызғылттанып барып, қайтадан ағарады. Қаны толық оймақтана біткен қып-қызыл еріндері аз дірілмен қобалжып, езу тартады.

Абайдың қолынан қымызды жай баяу ғана алған Салтанат жауап сөзін ойлай отыра бір жұтты. Сырлы тостағанды сәнді саусақтарымен сыпайы ұстап, жігітке қарады.

Сіздің рұхсатыңызсыз, ешкімнің жетегінсіз осы бір ісіңізге өздігімнен араластым. Бір-ақ қана айтарым бар. Мұны парыз-қарызсыз, жас тілеулестік істеткен іс десеңіз болды. Екінші айтарым... «Тілеместен неге килікті» деп, «менің өзге жоқшым жоқ па еді» деп ренжімесеңіз болады!— деді.

Бұған шейін істеген мінезіне осы қыздың өзі басшы, өзі не екенін Абай енді аңғарды. Салтанаттың мінезі мен парасат, қайраты сай туған сияқты. Абай сүйсінгенін жасыра алмады.

— Жақсы айттыңыз-ау, Салтанат! Бұл сөзіңіз сірә де естен кетпесі!..— деп бастай бергенде, отрудың есігі ашылды.

Қыр жолаушысы сияқтанған, саптамасы бар, тобылғы сапты қамшысы бар, қара елтірі тымағы Тобықты үлгісінде тігілген біреу кеп кірді. Денесі енгезердей.

Алакөлеңке үйде оның көзі әлі ешкімді көрмей, қарауытып тұр. Абай бұны танып сәлем берді де:

— Бер қарай бас!— деді.

Келген адам аяғын ептеп басып, Абай қасына жер сипалап отырды да, үй ішіндегі бір қыз, бір жігітті енді ғана аңғарды. Сол аңғаруымен бірге, өзінен-өзі қатты қысылып, Абай берген қымызды да іше алмады. Бұл келген Құлыншақ баласы, белгілі Бесқасқанның бірі — Манас болатын.

Ол Абайға әдейі елден Ұлжан бәйбішесін жіберуімен келгенін айтты. Ел жайлауға қарай ұзап кетіпті. Қаладан Абай хабарын көптен ала алмаған шешенің ішкен асы тамағынан өтпейтін бопты. Жол болса етсіз. Жалғыз-жары жүргіншіге қатер көп. Тәуелсіз мен қайраты бар деп, осы батыр жігіт Манасты әдейі Абай хабарын әкелуге жұмсапты.

Манас бала-шағаның, ата-ене, ағайын-қауымның Абайды көп ойлайтынын айтты. «Сарғайып қалды ма? Қапаста құста боп жатыр ма?»— деп түн ұйқысын төрт бөледі деді. Ақырында, енді біраз ес жиып, күлс түсіп:

— Шүкірлік, шырақ. Жаңа келіп, осы қақпағи кіре бере аманыңды естіп, «жолым болған екен деп» қуана кеп ем, Баймағамбет бір кісімен сөзі бар еді деп бөгесе

де, сағынып келген қалпыммен үстіңе баса кірдім. Айып етпендер. Әке-шешен қиналып жатқанмен бұнда сен қымсынатын емессің ғой. Әмісе шаттыққа жазсын!— деп күлді де, қымыз ішуге кірісті.

Батыр бітімді Манастың бұл сөзі Салтанат пен Абайға тұрпайылау тисе де, оның бар сыпайылап айтқаны осы еді. Болмаса ол бұл қақпаға қазір ғана емес, үш жирен атты пәуеске базарға шығып бара жатқанда келген. Мәкішті сәл тоқтатып, астындағы кара терге түскен қос аттарын көрсетіп, Абай үшін келгенін айтқан. Мәкіштен Абайдың ісі ағарып, осы үйде жатқанын білгенді. Кейін Баймағамбеттен жирен атты жаңа күйме Салтанаттай қыздың күймесі екенін білген соң, Абайды тез көруге асығып еді. Бірақ Баймағамбет бұны сөзге көп алдандырып, көпке шейін кіргізбеген. Соған бір уақыт ызаланған Манас:

— Елде ас батпай, жұрт күйзеледі. Ат сабылтып, күн-түн қатып мен келемін. Ол сонда қыз қойнында шалжиып түске шейін жата бермек пе?— деп, өзінің саралық оजारлығына басқан. Бұндайда орынды шығатын омырауына салып, Абай отырған үйді қараңғыда сипалап іздей бастаған. Көп бөлменің әрбір есігін ашып, басын сұғып жүріп кеп, осы бөлмені зорға тапқанды. Абай Манасты ұзақ сөйлеткен жоқ. Алғашқы сөзінің аяқ кезінде, оның саиына шынтағының салмағын қатты бір салып қойып:

— Абақтыдан шыққаным кеше. Ел жұрттың бетін көріп, жай-жапсарды ең әуелі білісіп отырғаным осы. Қінані елге барған соң кең байтақта айтысармыз, қайтесің!— деп бір тоқтады. Артынан Баймағамбетке дауыстап шақырып алып, жас жігіт кіргенде:

— Манас ағанды қонақ үйге апарып, оңашада жайлап күткіз. Ұйықтайтын болса, төсек орнын баптап бер. Ертіп апар солай!— деді.

Манасты Баймағамбет ертіп кеткен соң, Абай желісі үзілген сөзді қайта қозғады.

— Сіз менің ренжімеуімді айттыңыз. Мен азаттық алып, жетеріме жеткен соң не ренішім бар! Оны ойлар орайым да қалмады ғой. Менің ендігі ойлайтыным — сіздің де сондай ойға алған мұратты арманыңыз болса, соған жетуіңізге бар мәзіріммен жәрдемші болу ғой. Ал керегіңізге жарай алмай ренжітіп алсам, маған бұл таңда одан үлкен қам-қапа жоқ тәрізді!— деді.

Бұл отырыста Абайдың мұншалық ықласына ырза

болғаны білінсе де, қыздың осыдан ары сөз бетін ашқысы келмегендей.

— Хұб айттыңыз, Абай. Ендеше бұл таңда менің сізге басқа тілегім айтылмай-ақ қойсын. Жарастық көркі сабыр дегендей бір сөзді кеше алғаш көрген жерде айтып едіңіз. Мен сіздің ауызба-ауыз сөзіңізді бұл шаққа қадар естімеп ем. Бірақ сіз айтты деген жақсы лебіздің бірталайын сырттан Мәкіштен естігем. Адам көңліне медеу болар сөзді айтса, осы кісі айтсын дейтұғым. Өзім үшін жаңағы сөздеріңіз де ырза қылып, тоқтатарлық. Мағынасы көп сөздер. Ал тек үй оңаша, кең болғанмен менің жолым тар ғой!— деп күлді де,— осымен қазір айрылысайық, маған рұхсат етіңіз!— деді.

Абай сызылып тұра берген қызды, жұмыр білегінен сәл ғана сүйеп, көтеріп тұрғызды да:

— Дос көңіл, перде тасасында достық болып ашыла ала ма осы, Салтанат?— деп күліп бір тұспал айтып еді.

Салтанаттың алтынды шолпысы бірде жінішке шығыр салып, бірде сылдырай түседі. Қыз есікке қарай Абаймен қатар аяндап келе жатып, әсем үнмен «сынқ» етіп күліп қойды.

— Болур бір фәрдәдән юз фәрдә би жай!— деп пе еді Софы Аллаяр? Бәрінен де, сол фәрде жыртпас сабырды айтайын да, Абай!— деді. Жігіт ашқан есіктен сыртымен шығып бара жатты. Ұзақ қараған жігітке нұрлы көзбен күле қоштасып, кете барды.

Абай қызды шығарып салған бойында, есік алдында аңырып тұрып қалып: «Болур бір фәрдәдән юз фәрдә би жай!»... деп, қайта қайырып айтты.

«Жақсы айтты-ау. Мінезі де, ақыл-парасаты да сирек жан тәрізді. Өмірімде оқшау кездескен, қадірлі жан болар ма?» деп, ойланумен бірге, өзінің жаңа қыз қасында отырғанда сөйлеген кейбір сөзіне ырза болмады.

«...Бұның мен үшін еткен қарекеті, бүгінгі қазақ қызында болмайтын мінез еді. Женілдігінен емес, адамгершілігінен екен. Жаңа оңашада өзін сондайлық байыпты, сыпайылықпен ұстады. Тартымды тәрбие көрсетті. Бұны көптің бірі дегізе алмайды!» деп, біраз қыз қадірін айрықша құрметпен таныды. Абай өзіне-өзі сын боларлықтай, тыйым салуды қажет деп білді.

«...Бұл адамға жалған айту жол емес. Шын көңілмен айтар тілегі болса, шындықпен ғана жауап беру қарыз. Өмірде қадір тұтар замандасымның бірі боларсың!» деп

байлады. Енді қайтып Тінібек үйіне аялдамай, ар жаққа кетіп қалуға бекінді.

Ар жақта, Қарімнің үйінде Ербол, Баймағамбет үшеуі жатқалы бірнеше күн болды. Бұл уақыттарда Абай күндізгі, кешкі уақытының көбінде кітап оқиды. Күнде таңертең Баймағамбетті ертіп салт атпен қаланың орта тұсына кетеді. Ертіс жағасына тақау, тар көшеде тығырықтау жерде тұрған екі қабат, тасболат ақ үйге келеді. Өзі аттан түсіп, Баймағамбетті қайырып жібереді. Немесе қайта шыққанша далада тосқызып қояды. Жаңағы тас үйдегі кітапханаға кіреді.

Бүгін бірер керек кітабын алып шықпақ боп, Баймағамбетті тосқызып қойып, өзі жалғыз кіріп еді. Кітапхананың ұзынша оқу бөлмесінде жұрт отыр екен. Абай бұл үйге кіргенде, әр үстелдің айналасында екіден, үштен отырып кітапқа үңілген жандарды байқады. Әр жастағы, әралуан киімді еркек, әйелдер, жас оқушы шәкірттер мен қыздар да көрінеді.

«Осы — шаһардағы ең бір қадірлі орын-ау!» деп ойлана қарап, жақсы бейілімен кіріп еді. Абай танытын ажымды жүзді, шоқша бурыл сақалды, жұпыны киімді қарт кітапханашы жымыя күлді. Сирек бір қонағы келгендей, сыпайы пішінмен қарсы алды.

Залдың бергі шетінде, мұртын сәнмен ширатқан, бұйра шапты, жылтыр жүзді чиновник отыр еді. Ол қатарындағы бұйқ прическасы бар, сәнді киінген жас әйелге, күлімдеген көзбен, жиі иіледі. Бұл жерде де бозбастық дағдысын ұмытпағандай.

Сол жігіт кітапханаға Абай кіргенде, қасында отырған паң жүзді көрші әйеліне Абайдың келе жатқанын нәрсетті. Залдың ішіндегі оқушының біразына естіртіп, даурыға түсіп, тұрпайы бір әзіл айтты. Ол әзілі, кең шаян киіп, бұйда отырған жұрт үлгісінен басқаша көрініспен келген, сахра қазағы Абайды қағытқан сөз еді.

— Бұл не ғажап! Гоголь кітапханасына қашаннан бері түйелер жіберілетін болған?— деді.

Абай бұл кезде кітапханашы қартқа қош беріп амандасып, өзіне керек кітабын енді атағалы тұр еді. Жаңағы тұрпайы әзілді құлағы шалысымен, чиновник жаққа салқын ызамен, жалт етіп бір қарады. Чиновникке жақын отырған бірер жас оқушы оны қоспап, ойсыз күліп қалған екен. Бірақ жігіттің қасындағы тәрбиелі, көрікті әйел күлген жоқ. Чиновникке тұңғық қаракөк көздерін кейіспен бұрды. Қабағын аз шытынып, жігіттің әдепсіз-

дігі үшін қызарып кетті. Абайдың алғашқы ашуы бір-ақ сәтке білінгендей еді. Енді күлкілі мысқыл жүзбен жігітке бұрылды да, лезде жауап қатты:

— Чиновник мырза, түіе кірсе несі бар, бұнда ол түгіл есек те отырыпты ғой!— деді.

Чиновник бір қуарып, бір қызарды да, үні өшті. Оның қасындағы әйел шалқия түсіп, қатты күлін жіберді. Абайға соншалық мейірлі жүзбен, көз қиығымен бір қарап, бетін басып, төмен иілді. Абайдың сөзін естіген оқушының бәрі де қатты күлісті.

Таныс қартына Абай бүгінгі жерегі — «Русский Вестник» журналының белгілі саны екенін айтты. Кітапханашы ол журналдың кісі қолында екенін білдіріп үлгіргенше, бұл екеуінің қасына орта бойлы, кең маңдайлы, қаба қара сақалды бір адам тақап келді. Ол баи анадан бері Абай кіргелі бұл кітапхананың сахрадан келген сирек оқушысына қадала қарап, аңысын аңдып отыр еді. Жаңағы Абай мен жеңілтек чиновник арасында болған өткір қағысуды да түгел естіген болатын. Қазір сол кісі Абайдың алдына келді де:

— «Русский Вестник» менде. Мен қарап болдым. Сізге бере аламын. Тек сұрайтыным, сізге ол не үшін керек еді? Қай жерін оқымақсыз?— де і.

— Ол журналда Толстойдың жаңа раны баылыпты, соны оқымақ едім!— деді.

— Сіз Толстоймен таныс па едіңіз? Неге оны ғана керек еттіңіз?— деді.

Абай бұл кісіге енді бұрылды. Жүзінен, барлық келбет-қабілетінен өзін сынап барлап тұрған, маңызы адам екенін байқады. Сыпайы жымнып, ілтипат білдірді.

— Мен Толстойды бұрын аз оқыған едім. Бірақ орыс халқының шын дана, ақылды адамы деп естимін. Сол ақылды адам қандайлық өсиет айтады екен, ұққым келеді!

Абайдың жаңа танысы журналды Абайға беріп тұрып:

— Білімек талабыңыз жақсы екен. Мен сізді бұдан бұрын, басқа бір жағдайда көріп едім. Областное правлениеде. Рас, ол кездесу қызықты жағдай емес болатын. Сізді мен сыртыңыздан, бұрын да білуші ем. Бүгін минау орында сізді көруім, шынды айтсам, артық әсер етті!— деді. Өзінің жөнін айтты, Абайға қолын созып, — танысайық, Михайлов Евгений Петрович! — деді.

Абай оның қолын шапшаң алып, қатты қыса түсіп:
— Ибрагим Қунанбаев! Мен сізді жақсы білемін. Достарыңыз маған сіздің жайыңызды көп айтқан. Та-
нысқаныма қуаныштымын!— деді.

Осыдан соң екеуі де кітапханадан шығып, Ертіс жа-
ғалаған көшемен ылдилап жүріп кетті. Шапанын жел-
бегей салған Абай, қамшысы мен тымағын артына ұста-
ған. Екеуі де баяу басып, әңгімелесіп келеді. Бұлардың
арт жағында, Абайдың «бір орыспен сөйлесем деп, көше
бойы жаяулап бара жатқанын» лайықсыз көрген Байма-
ғамбет салт еріп келеді.

Олар осы бетте, су жағасындағы ақ тиірменнің қа-
сында тұрған ұзынша тасболат ақ үйге жетті. Михайлов
парадный есікті Абайдың алдынан ашты да:

— Біздің үйге кіріңіз. Менің әлі сізбен біраз сөйлес-
кім келеді!— деді.

Ваймағамбет Абайдың бұл үйде отыра түсетінін аң-
ғарды да, екі атты алып, Ертіс жағасына кетті. Михай-
лов көп бөлмелі үйдің сырттан кіретін, есікке жақын
кең, жарық бір бөлмесінде жалғыз тұрады екен.

Бұл кездесуде, осы күн кешке шейін Абай Михай-
ловтың қасынан кете алмады. Мәжілісіне соншалық
ырза болғандай ұзақ отырды.

Михайловқа Абайдың ықласын ерекше аударатын
себеп көп-ті. Абайдың бұл күнгі жиі сөйлесіп, ақыл
алып сырласатын досы адвокат Андреев осы адамды мол
баяндаған. Қазіргі Семей шаһарындағы орыс адамда-
рының ішінде ең зор ойшыл және үлкен адамгершілік
тәрбиесін көрген жан деген. Андреевтің айтуынша, Ми-
хайлов Петербург, Москвадағы және Ресейдің іші мен
сыртындағы, бұл замандағы орыстың үлкен ойшыл аза-
маттарының бауырында өскен. Өз өмірін халық, қоғам
игілігіне еңбек етуге жұмсаған. Сол жолда патшалық,
ұлық тарапынан айыпты жан саналып, жастайынан жа-
заға тартылған. Қамау-айдауды көрген кісі. Бірақ сол
тартыс жолынан «қуғын көрдім!» деп азбаған да аума-
ған. Қайта, айдау, тұтқын сапарын асыл адамдардың
ортасында өткізіп, бұрынғысынан да ірі білім, өнер та-
уып, данышпандыққа жетіп қалған кісі. Заманы келіссе,
бір халықтың маңдайына біткен ырысы дерлік, Ел қа-
сиетін бойына жайған қадырдан азамат деген-ді.

Андреевтің осылайша таныстырған Михайловын
Абайдың жүз көргені әлгі. Михайлов Абайдың бұл күнге
шейін не кітаптар оқығанын сұрастырып білумен қатар,

өздігімен оқудың жақсылығын да айтты, қиыншылығын да білдірді. Көп сөздері Абайдың көкейіне шәкірт жайын жақсы білетін ұстаздың тіліндей қонады. Бір кез, Михайловқа әзіл етіп:

— Менің жолымдағы қиыншылықтарды айтқаныңыз сонша тура. Мысалы көңлі жүйрік, қолы шебер сынықшы болады. Соның мертігінді тауып, сипап отырған майда қолындай. Менің бірталай мұңымды өзіме өзім айтып көрмеген тілмен жеткізіп отырсыз!— деді.

Михайловқа Абай бұл сөздерін орысшылап айтқанда, көп тоқтап, көп ойланып, мүдіре отырып жеткізген.

Ол тоқтағанда, бұның орысша теріс сөйлеп отырған сөздерінің ар жағындағы мағынасын тез байымдап, қызығып аңғарған Михайлов күліп жіберді.

— Сіздің ұқсатуыңыз дұрыс, тапқыр сөз. Менің аңғаруым дұрыс болса, сіз көбінше бір нәрсеге бір нәрсені тенең айтқанда, оқыс, қызық мысалдар табасыз. Оны мен сіздің, Кошкинмен дауласқан жауабыңыздан жақсы аңғарған едім!— деді.

Абай өзінің тергеуінде Михайловтың болғанын енді білді. Кошкин сияқты ұлықтардың қазақ халқына ететін омырау о жар мінездерін шағым еткендей болып еді. Михайлов Абайдың, чиновниктер мінезін білмейтін аңқаулығын айтып берді.

— Сіз чиновниктердің Россия халқының тіршілігіндегі зиянды, сорақы топ екенін білмейсіз ғой. Ол қауым сонау Петербургтен бастап, сіздің Семипалат уезіне шейін тегіс, бірқалыпқа соққандай!— деп қолын бір сілтеді.

— Сіз оларды өздерінің ісінен ғана түгел танып болмайсыз. Қайта-қайта Кошкинмен ұстасып кеп, әр жолда бір жарым айдан абақтыда отырып, олар мінезін біліп үлгіру аса қиын, ұзақ михнат жолы болады. Мен сізге оларды барлық тұқым-тұяғымен оңай танудың емін айттайын. Бұларды өлтіре сынап, бәріне қатал үкім айтқан Салтыков-Щедрин сияқты жазушы бар. Соны оқыңыз. Барлық өзіңіз көрген чиновниктер сырын, шынын сонда ұғынасыз!— деді.

Абай төренің бәрі жаман деген сөзді ойлап отыр. Өзі болса, бұл жөнде басқа түсінікпен жүретін. «Адам баласының бәрі бір емес.

Бес саусақ бірдей ме? Чиновниктер де сондай болар» деп білетін. Михайловқа өз ойын осылай білдіріп көріп

еді, ол кісі басын шайқады. Абайға кешіріммен қарап, күліп жіберді.

— Сіз аңқаусыз, Құнанбаев досым. Чиновниктің жоғарғысы мен төменгісі, кәрісі мен жасы, тегіс бірдей.

Абайдың әлі де түгел көне алмай, түсіне алмай отырғанын тез аңғарған Михайлов бір мысалмен тұспалдады.

— Бірдей болатын себебі, олар бір түсті топыраққа себілген бір сөрт тұқым сияқты. Өздерін егіп, өсіріп отырған қол да біреу-ақ. Ол бүгінгі патшалық атты тәртіп!— деді де, бұдан арғы сөзге тереңдегісі келмей, іркіліп қалды.

Абай Михайловтың ойын енді аңғара бастағандай. Бірақ өзі білген жұрттың бәрінен мүлде басқаша сөйлеп отырған ойшыл-сыншыл жаңа танысын, тағы да сөйлете түскісі кеп, әлі де қиялай сөйледі.

— Соңғы сөзіңіз көңілге қонады. Бірақ сол чиновниктер ішінде Лосовский сияқтылар да бар ғой. Ол кешегі істе әділетін айтқан жоқ па?— деген еді. Михайлов бұл тұста да Абай күтпеген жерден шықты.

— Я, Қошкин жамаан болғанмен Лосовский жақсы дейсіз. Қошкиндер аз бол, ұлықтар тек Лосовскийлердей болса — барлық іс әділетпен жүрер еді дейсіз, әй?

— Рас, солай дер ем.

— Лосовский көрінеу пайда келтірді. Оның сондай куәлігі болмаса, іс жаман болар еді, ол чиновниктің жақсысы емес пе дейсіз, солай ма?

— Иә, пайдасын көзбен көріп отырсыз ғой.

— Рас, ол бұл тұста пайда келтірді. Әлі де келтірер, ондай сәл пайданы. Онысы халыққа, дұрыстыққа үйлескен кезде, бұдан былай да пайдалану керек. Мен сізге Лосовский сияқты кісінің ондай әдетін, жұрт жұмысы үшін пайдаланбаңыз демеямін. Пайдаланыңыз да, бірақ оның анық шынын біліп те жүріңіз деймін.

— Оның ісінен артық қандай шыны бар?

— Шыны бар. Ол шынын білгіңіз келсе айтайын. Лосовский көп чиновник ішіндегі ақ қарға,— деп Абайға қарады. Абай бұл сөзді жете түсіне алмап еді. Михайлов түсіндіре сөйлеп кетті.— Біздің орыс халқында осындай нақыл айтылады. Көп қара қарғаның ішінде ақ қарға деген болады деп мысалдайды. Түсінің ақтығына қаран, оны, қарға емес, қасиетті құс деп ойламаңыз. Сыртымен көзді алдағанымен, о да қарға. О да қарғалықты кәсіп етеді, талшық етеді деп біледі,— деді,

Абай Михайловтың ойына өзінің ұғына бастағандығын сездіріп, қазақтың да мәтелін айтты.

— Біздің халықта «қарға — қарғаның көзін шоқымағалы» деуші еді!— деді.

Михайлов қатты сүйсініп, қарқылдап күліп жіберді. Енді бұрынғысынан шешіле түсіп, келелі кеңес айтып кетті.

— Шынға келсеңіз мен айтайын. Заты қарға болған соң, оның көзді алда ай, қара қарғаның өзі болғаны артық. Қарғалар қолымен халық ісі оңғарылмайды. Олай болса, Лосовский «ақ қарға» деп, сізді жаңағы айтқаныңыздай адастырмасын. «Бар чиновник осындай болса, іс оңар еді» дегізбесін. Жалған алданыш тудырып, өз шынымен келгені артық. Халық олардың сол жиреністі түсін, бар жиреністі қалпында тез айқын танып жүреді. Лосовский боса, өзінің жартылаған, күдікті жақсылық болмысымен, керексіз алданыш туғызады. Патшалық атты, қарғалар тобының анық түсі мен сыры халыққа тез танылуға кедергі жасайды,— деді.

Абай бұл сөздерді толық түсінді. Бұрын естіп көрмеген қамқорлық ойды, таңдана отырып, сүйсіне тыңдады.

Өзіне осындай сенім көрсетіп, ішін ашып отырған Михайловқа алғыс та бар еді.

— Сіз маған бұрын мен баспаған дүниенің шетін аштыңыз. Соншалық сенім көрсетіп аштыңыз. Мен мына мәжлісіңізден сабақ алғандай болдым ғой!— деді.

Михайлов Абайдың нығынан қағып, аса сенгіш, таза көңіл достығын сездірді.

— Менен ғана оқымаңыз, менен ойлы, менен сыншы орыс ойшылары бар. Солардан оқыңыз. Мен сондай адамдардың кітаптарын сізге беріп отырайын. Рұхсат етсеңіз, бұдан былай өз бетіңізбен оқуда, сізге мен көмекші болайын. Оқу талабыңыз жақсы екен. Сіздің халықтан әлі оқыған жандар аз. Сізге көп білу керек. Көп шындықтарды тану шарт. Бұл жөнінде орыс кітабы үлкен достық етеді. Сеніңді серігіңіз болады!— деді.

Абай Михайловтың бұған көрсеткен бейіл, ықласына әке мейірімінен артық ырза болды.

— Мен өзімді сізге кездестірген тағдырыма соншалық ырзамын. Басшылық етем деген уәдекіз, мен үшін достық, зор достық!— деді.

Осы күннен соң әрбір үш күнде, Абай Михайловтың үйінең табылатын болды. Ендігі енеуіңіз мәжлісі, сахра

тіршілігінің қамы мен мұңынан да қозғалады. Бір отырыста Михайлов, Абайдан биылғы Ералыда болған жанжалдың түп себебін білмек болды. Қашқын болып жүрген Оралбай жайын да сұрастырды.

Абай оның халін Михайловқа жақсы әңгіме етіп берді. Оралбай мен Қерімбала арасындағы гашықтық сыр, ел зорлығы, екі жас көрген жәбір-жапа бәрін де үлкен өкінішпен әңгіме етті. Сол рахымсыз жаза, ауыр соққы салдарынан Қерімбаланың өлгенін айтты. Оралбайдың не дәулеті, не жанашыры болмай, жапа-жалғыз боп, қаңғып кеткенін баяндады. Екі жастың, тобынан озық өнері, әншілігі де айтылған. Жар жарасы Оралбайды ерекше бір ызаға, кекке айдағанын Абай өзі әр кезде үлкен өкінішпен еске алатын. Сол сезімдерін іште жатқан түйіндей, өзгеге айтпай іркіп жүрсе, бүгін Михайловқа шебер әңгімелеп берді. Сөзінің аяғында кеп, Оралбайды көпке үлгі болатын, үлкен намыс оты бар, қайрат несі азамат деп бағалады.

— Бүгін оның аты талаушы, жолбасар болды. Шынында ол ұлық үшін ұры, қарақшы болғанмен, халық үшін — әділ кек жолындағы өжет жігіт. Осындай ызадан, разбойник болып кеткен кісілер, менің аңғаруымша орыс елінің тарихында да бар көрінеді. Бұлар ұлықтардың зұлымдығымен алысушы, мақтаулы азаматтар емес пе? Мен қолымнан келсе, оларды ақтаушы, жақтаушының да бірі болар едім. Осыған сіз не дейсіз?— деді.

Михайлов бұл әңгіменің бәрін, Абайдан көз алмай отырып, қобалжи түсіп тындап шықты да, үндемей аз ойланып қалды.

— Сіз бір сұлу хикая сөйлеп шықтыңыз. Жазушы адам болса, осы айтқаныңыздың өзі бір кітап. Ал, өмір үшін алсақ, әсіресе қауым, әлеуметтік тірлік үшін алсақ, бұл көпке жол болатын кең майдан емес.

Бұл әңгімеде Михайлов Абайдың ойынан сонағұрлым ары соғады. Түкпірлі, алыс аңғарды танытады. Абай өзінің әкесі Құнанбайдан бастап қара қазақ ішінде кімнен де болса олқы түсемін деп ойламайтын. Андреевтей адвокат бұдан кітаптық білімге озық. Бірақ өмір, болмыс жөніндегі толғаулы ойларға, дәлелді шебер дауға, Абайдың өзінен соншалық ұзақ көрінбейтін.

Ендігі жасында Абайдың анық білгір, ойшыл ұстаздай, кең шалымды кісі көргені, осы Михайлов сияқты.

Оралбай әңгімесінің артынан, Ералы шатағына сарыққан өз мінезіне де Михайловтың сынын білгісі келді.

Ел бұқарасын бастап кеп, өзінің Тентек Оязбен қатты шайқасып алысқанын еске ала кеп, досының осы туралы қандай ойда болғанын сұрады. Михайлов бұл жайға шапшаң жауап берді.

— Сіз Кошкинді жақсылап оқытқансыз. Әсіресе көпшілікті ертіп кеп, айғақ дәлелді қолыңызға жиып отырып, мезгілімен жазалағансыз. Ысылған адамның шебер өткізген тартысы деп білемін. Оралбай ісінен сіздің ісіңіз жеңіл ме екен? Бұны сіз үшін зор қылмысқа айналдыру оңай еді. Бірақ, сіздің жағыңыздағы айғақ пен дәлел күшті болды. Және халқыңызда ұйымшылдық күшті екен деп ойладымы!— деді.

Осымен бірге, дәл осы күнгі мәжілісте Михайлов Абайға облыс пен уезд кеңселерінің арасындағы соңғы бір жаңалықты білдірді. Бұл күнде Кошкин Семей оязының орнынан алынып, Өскеменге ояз боп сайланыпты. Оның орнына Семейдің оязы боп советник Лосовский тағайындалыпты. Ол, Абайға оң қарайтын, әділеті бар чиновниктің бірі. Облыстық правление Лосовскийге енді біраз уақытта, уезд ішіне шығып, Кошкин өткізе алмаған болыстық сайлауды қайтадан өткізуді тапсырып отыр. Абайдың болысы Шыңғыста және көршілес Қоңыр Көкшеде, Қызылмолада жаңа сайлау болады.

Бұл хабарларды Абайға білдірумен бірге, Михайлов енді Абайдың Лосовскиймен елге ере шығуын лайық тапты. Көпке зарарсыз болатын жайлы жақсы адамдарды сайлатуын кеңес еткен.

Михайловтың Абайға берген бұл кеңесі енді іштесіп келген достықтың айғағы. Абайдың жаны ашып, қамын көп айтып жүрген еліне енді Михайлов бірге қамқорлық ете бастағандай.

Осы кештен соң Абай Андреевпен сөйлесіп, ол арқылы Лосовскийге жалғасты. Ояз сайлауға шыққанда, бірге ере шықпаққа бекінді. Андреев арқылы Лосовскийдің өзі де Абайға соны мәслихат етіпті. Осымен енді тағы да кітапхана мен Михайлов арасында айға жуық жүрді. Әңгіме бұған ауысқан соң Ербол мен Баймағамбет өздерінің ел сағынғанын аз айтатын болды. Қаланың ыстығы мен шаңын да бұрынғыдан көрі азырақ қарғап-сілейді.

Көп күндер ар жақта, Кәрімнің үйінде, оқу-іздену үстінде өтсе де, Абайды Ербол мен Баймағамбет кейде еліктіріп, бер жаққа, Тінібек үйіне алып шығып қояды. Онда Салтанат шешесімен әлі жатыр. Бойжеткен қызбен Абайдың екінші рет оңаша кездесуі тағы сол Мәкіш-

тің отауында болды. Қыз шешесі мен Мәкішті көрші үйлері қонаққа шақырып кеткен, үй оңаша қалған бір кеш еді. Ербол Абайды сәт уақытқа әдейілеп әкелген бе, болмаса кезі солай болды ма, әйтеуір отау үйде, жалғыз қалған Салтанатпен тағы да бір емін-еркін сөйлесерліктей шағы болды.

Терезе алдындағы биік сандық үстіне салынған кілем мен қалың көрпе үстінде екеуі қатар отырып, ұзақ сөйлесті. Ербол мен Баймағамбет бұларды сыртынан қорғаштап, үй қызметкерлерін өздері алаң етіп, ілгергі бөлмелерде алдандырып жүрді. Абай мен осы қыздың оңашалығын Ербол шынайы тілеулестікпен құптайды.

Бірақ құрбы жігіт ниеті мәлім болғанмен, Абай әшеугі алғашқы оңашалықтан соң өзіне өзі тоқтау салған көңлінен ауған жоқ еді. Үй ішінде көлеңке қоюланып, қоңыр кештің майда лебінен терезе шілтері ақырын ғана сілкініп қояды. **Жастар үй** ішіне шам жағуын тілемегендей. Тыстағы жүргінші терезе алдында отырған бұл екеуін аңғара алмайтындай боп, көз байланды. Абай енді терезенің перде шілтерін қайырып, қастарындағы биік төсектің басына арта салды. Ерте туған сарғыш жүзді, толық айдың сәулесі үйге түсіп, қыздың қызғылт жүзін таза, ашық ақ нұрмен сәулелендіріп тұр. Абай өзі қыз қарсысында. Бұның да қырлы мұрнына, ажары ашық үлкен көзіне, жіңішке, ұзын қастарына ай сәулесі түседі. Күнге күймеген әлі ажымсыз жазық, ақшыл мандайына ай сәулесі тұнжыраған майда нұр беріп тұр.

Қыз бүгін жігітті көптен бергі жақынындай жан тартып, ашық сөзді өзі бастады. Ол Абайдың үй-ішін, бастұрмысын, елдегі жарын сұрастырды. Сөз арасында Абайдың ұзақ уақыт шаһарда бөгеліп, ондағы жандарын сағындырғанын, өзінің де сағынуына орайлы екенін әдеппен ескертіп еді.

Абай өзінің жар көңлімен, Әйгерімді ойлайтынын жасырған жоқ. Бұл жайды қысқа ғана әңгіме етіп, балаларын да тегіс айтты. Әйгерімді алу, өз тіршілігіндегі қиын түйін болғанын да сездіріп өтті. Салтанаттан оның өмірінің де бүгінгі халі, келешек күткені туралы сұраған еді. Қыздың бүгін Абайдан сыр іріккісі келмеді. Шашбауындағы жібек шоқты, ұзынша, қайқы біткен, аппақ саусақтарымен бір ширатып, бір өріп отырып, Абайға бас назын айтты. Үлкендеу келген қой көзі қазір тұнғықтанып, баяу сөне түскендей. Кейде көзін аз қысыңқырай қарап, шыншыл салқын тартымдылықтың сәл

білінер сәулесін ғана сыртқа паш етеді. Тік қараған көздерін Абайдан алмай сөйлейді. Бұл көріп жүрген ел жігітінен өзгеше сезілетін досына, өзіндей сеніммен қарайды. Салтанат сыры әлі күнге жазылмай, жадырамай тұрған күптілік, мұндылықпен айтылды.

— Мен ықтиярлы, ықтиярсыз бір қапаста, қапада жүрген жанмын. Атым Салтанат, жүрісім еркін, көп жанға ұғымсыз. Шалқып жүрген еркенің еркесі тәріздімін. Ықтиярлы қапас дейтінім сол. Бірақ біздің елде түйғып, лашын ұстаушы аңшылар асау құсқа сенбегенде, ұзын шыжыммен ұшырады ғой, сол тәрізді. Ертең біреудің басыбайлы меншіктісі болар күйім бар. Биыл күзде ұрын келмекші. Кім екенін, қаншалық хасиет нәрі бар екенін жақсы білмеймін. Көп естіген боларсыз, қазақта мұңды қыз аз ба? «Сүймеймін, басқа кімге бұйырса да көнейін, осы жаннан маған азаттық әперсін» деп әкеме өз анамды да, мынау кіші анамды да екі рет салып едім, ырзалық ала алмадым. Қыз ішінде жалғыз едім. Туғанымнан алақанына салып, аялап өсірген атам, анам — ұям еді. Әлі де өзге күнде, алдымнан шығары жоқ. Бірақ күйім жадау болған соң өз үйім өзіме қапас болды. Ал келер күнді ойласам біржола түңілем. Тіпті тірлік, тілек дегеннен де көп түңілетін шақтарым болады. «Кұдай-ау, осы мені, бір қорлық, ездік нәқтасына басымды ілдіргенше — өкінбейін, зарламайын, алсаңшы!» деп көп жылайтын да түндерім болады, — деп қыз маңдайын нәзік саусақтарымен сүйлеп, ыстық бетіне, жасты көзіне орамалын басты.

Біраз үнсіз отырып, қайтадан басын көтеріңкіреп, Абайға қарап енді сөйлегенде, үнінде тамағын шалған қатқыл тұтқырлық бар-ды. Аз қатайыңқыраған берік үнмен бастады.

— Жаныңыз құрбы, жас көңлін білесіз, Абай. Менің орнымда қазақтың өзге қызы болса: «Алдыңғы күнді көрермін. Оң жақтың, осы дәуренімнің қызығын көрем, өзімді ештеңеден тыймаймын» деп, бір ызамен ашылып, жеңіл-жеңсік жүрісті талшық ететіні де болады. Менің сорым, өз қолымнан со да келмейді. Бұл бір ішімдегі, қатты құлып астындағы, өзіме-өзім жасаған қапасым. Алдағы күннен түңілу мен қорқуым сондай күшті ме деймін. Ешбір қызық, желік дегенге, бір сәл шыжыммен бой жазып, беріле алмаймын. Ар жағы да, бір бес күнде мені жұтқалы не бір зындай, не бір меңіреу дүние тұрған сияқты болады. Жылдан арбаған торғайдай, қа-

нат қағып тұрып, сол азынаған зынданның қараңғы аузына құлап түсетіндеймін. Көңіл селт етіп, бір тәуір жасқа, өзімді өзім қызықтырғандай жақындап келемін де, қайтадан қалт тұрып, тұсалып, тыйылып қаламын!— деді.

Қыз сөзінің бір кезі осымен тоқтап еді. Екі жас сәл уақыт үнсіз отырып қалды. Абай өзі естіп жүрген жас назының ішінде, мұндайлық жүйрік, орамды тілмен жеткізе айтылған сырды естімеген еді. Тек орысша бір кітапта, шыншыл бір жанның өз өмірінің құпия, шер сырын таратып келіп: «Осы менің исповедім» дегенін оқығаны бар еді. Көпке айтылмайтын, тек өлім халәтіндей бір кезде ғана айтылатын және сол бір-ақ айтумен бітетін де өшетін жүрек кітабының тілі осылай болса керек. Абай аз иіліп, қыздың екі бірдей қолын алды. Ып-ыстық, ұлпадай жұмсақ, сәл ғана тершіген қолдарын аз қысып тұрды да, бетіне басып, саусағының ұшынан сүйді. Қыз ақырындап сусытып, қолын тартып алды. Жігіт көңлі, шын мұндас мейірдандыққа толы еді.

— Асыл Салтанат! Бұл күнге шейін кешкен тірлігімде, сіздің мұндай мұнды, естен кетпестей етіп айтқанды естіген жоқ едім. Шыныңызға, шыппан басқа жауаптың бірде-бір орайы жоқ. Жарымауыз сөзбен шынымды айтпай, жалған айтсам, күннің зорын еткен болар едім. Менен де жүрек жарған барым айтылып, сізге мәлім етілуі шарт деп біліп отырмын!— деді.

Қыз қозғала түсті. Бойымен де, бетімен де жігітке жақындап иілді. Осы бір кимылмен, бүгінгі отырыста, Абайдың шын сырын талап ететінін білдірді. Енді бір ұзақ әңгіме — Абай әңгімесі еді.

— Сіз сүймегеннің ғазабын шектіңіз, Салтанат. Мен өз өмірімнің, қабырға кіргенімше ұмытылмас шағын айтсам, ол — сүюден кешкен зарым еді. Әлі күнге жадымнан бірде-бір сәті көмескі тартып, ұмытылмайтын, жүрек таңым бар еді. Ол азғантай ғана дәурен сүрген қос ынтызар тірлігі болатын. Ай батқандай жоғалған, маған бұйырмастан кеткен ынтығым! Шын ғашығым — Тоғжан еді. Айрылғаным көп заман болды, бірақ осы күнге шейін кішкентай бір езу тартқан күлкісіне шейін көз алдымда. Барлық көрісу-кездесудегі, ұзынды-қысқалы, қуанышты-зарлы барша сөзі жүрегімде, өз қаныммен жазылған өсет хаттай. Сол Тоғжаннан айрылып, жырмен, зармен күңіреніп жүрген шағымда, бір айтқан

мұнды сазым сізге естіліпті. Мәкіш айтып еді, сіз ұна-
тып тындады деп!

Абай бір уақыт Саланат тілегімен Мәкіш айтып бер-
ген: «Жарқ етпес қара көңлімді» еске алып өтті. Қыз
бұл тұста басын жиі шұлғып, көздерін сәл жұма түсіп,
өнді есіне алып қалғандай болды. Құлағындағы ұсақ
шілтерлі, алтын сырғасының әрбір нәзік әшекейі: «Біз
білеміз, куәміз, естігеміз» дегендей. Қыздың бас нюімен
бірге бой изесіп, көп ырғалып, көп құптады. Абай әлі де
әңгімесін айта түсті.

— Жүрегім үйлеспеген бір жанға тағдыр қосты, бір-
неше сүйікті баланың атасы болдым. Бірақ зарым, ше-
рім басылмады. Тоғжанды ойлап, түсімде көріп жатқан
бір шағым еді. Дәл Тоғжанға ұксаған бір жан, барлық
пен жоқтық арасында, жаным елтіген шақта, сол Тоғ-
жан салатын әнмен келіп оятты. Оятты да, сол жан мені
уатты. Сәнім де, әнім де, ендігі тірлік тірегім, барым да
сол адам өзі болды. Қазірде көлденең көзге себепсіз
сняқты, осы шаһарда жүріп қалсам да, мен Әйгерімді
ыстық сағынышпен сағынамын!— деді.

Осыны айтты да Абай тоқтап қалды.

Салтанат салқындап, ақшыл тартқан жүзбен көзін
төмен салды да, Абайға тағзыммен бас иді. Айтқан ал-
ғысындай. Екеуі екі ұзақ әңгіме айтқанда, сырға сыр
орай шыққан еді. Бұдан артық айтысу, ашысудың қа-
жеті жоқ. Қызға, бірдің өзі болып емін-еркін тимесе, қа-
нағат табар аужал жоқ. Абай болса, жеңіл желікпен,
қызығумен Әйгерімге жалған айтар, бұған жарым серт
берер ықтияры жоқ, тілегі жоқ. Абақты есігін өз қолы-
мен ашып, бүгінгі қазақ қауымынан тыс адамгершілігін
Абайға алып келген Салтанат болатын. Сол халдер бү-
гінде ел жігітінен көрі өзгеріп, ойымен жаңғырып кел-
ген Абайға әмір-күдірет тыйымын салды.

Екеуі енді көңіл сырынан тоқталған. Өз бойы да-
налық сабырмен жеңіп, билеп алған Салтапат енді
Абайға құрбылық, назды үнменен екінші тілек айтты.
Қастарында тұрған сырлы домбыраны ұсынып:

— Сол бір әніңізді енді өз аузыңызбен ақырып ғана,
өзіме айтып беріңізші!— деді.

Абай іркілген жоқ: «Жарқ етпес қара көңлімді» бұ-
рын Тоғжанға арналған сөздермен біраз айтып беріп
еді. Соның артынан, ән ырғағын өзгертпестен, осы бір
қоңыр кештің өзіне көшті

Сыпайы тұспалменен бастап, ~~шыншыл~~ бір тың сөз-

дермен мұн төкті... Нұрлы жүз, жарық айдың астында, сеніскен досқа құпиясын ашты. Сол жас назы естен кетпес. Ақын сазы оны ұзақ шертер. Қарыздар дос жүрегі ұмытпас, айнымас та, көп сақтар. Белгісізге шырқатып әкеткен айрылысу күндерінде де жігіттің өмірбойы жадында сақтар қадірлісі, армандысы боларсын. Сырын сыртқа паш етілмес. Жүрек ішіндегі бір түйір жауһар боп жатар. Ашылмағаны үшін, өзінің қасиетін ешбір заманда жоймас... дегендей жаңа өлең. Осы арада, жаңа туған аса шыншыл, ырғақты толқындар еді.

Ауызғы үйде бұл жақтың белгісіндей тықыр білдірмей сергектікпен тосып отырған Ербол, Абай әні шыққанда, Баймағамбетке шам жақтырды. Алдағы бөлмеге әкелдірген еді. Енді Абай әнін аяқтай бергенде, сол шамын ұстап отаура кірді.

Абай мен қыздың бағана Ербол шығып кеткенде, терезе алдында отырып қалған қалыптары түк өзгермеген. Оның үстіне Абай жай, баяу ән айтады. Жүзінде Ербол аңғарғандай өзгеріс нышаны да жоқ. Есіктен кіре бере, екі жасқа жаңа көрген адамша барлай қараған Ербол, бұлардың отырысын да, қабақ шырайларын да оншалық жаратқан жоқ. Ол қанағаттанбады. Үйге шам келумен бірге Баймағамбет те кірді. Күтуші келіншек шай жасай бастады. Аздан сон Мәкіш те қайтқан еді.

Бұдан кейінгі отырыста, Абай мен Ербол кейде кезектесіп, кейде қосылып көп ән салды, қонақ әйелдердің, әсіресе Тінібек бәйбішесінің тілегімен әйелдер мәжілісінің көңлін көтеріп, қызмет етті. Бұл кештің ендігі кездерінде Салтанат көп сөйлеген жоқ. Тек қана Тобықты жігіттерінің Тоғай бойынан басқарақ айтатын әндерін айрықша ықласпен тыңдайды. Аса бір тартымды сұпайылықпен отырды. Дәл айрылысар кезде ғана, үй бір оңашалана берген шақта Ербол мен Баймағамбеттің көзінше Абайға:

— Осы бір кештің қалай шапшаң өткенін сезбей де қалыппын. Көңлімде бір алғыстан басқа ешбір ақау жоқ. Әлдекімнің бірі болмассыз деп сырттан топшылаушы едім. Жетпегенге өкінерім жоқ. Бар өмірде әмісе бақытты болыңыз!— деді.

Абай қыз көңлінің жүйріктігін тағы көрді. Кеудесіне қолын қойып, тек үндемей ғана бас иді. Сөзбен жауап берген жоқ. Көңілмен барды танысып отырғандарын қабақпен білгізді. Ендігі халді жігіттің сөзбен таратпағанын Саланат та орынды көрген екен. Қазір жасқа тол-

ған, нұрлы көздері көп уақыт кірпік қақпай, жігітке ұзақ тұнжырап, қарап қалды.

Абайдың жүрерлік кезі тақаған еді. Михайловқа бұл кездерде ол күн сайын қатынасып, жиі көрісетін. Бер жақтан қайтып, досының пәтеріне Абай енді бір келгенде, есікті Михайлов өзі ашты. Ақ кенептен жаздық кеп, жұпыны киім киіпті. Жүндес кеудесін ашыңқырап қойыпты. Үлкен алақанына шалқасынан ашып салған бір кітапты оқи жүр екен. Шала амандаса сала, Михайлов Абайды қолтықтап алды. Ол бөлмесіне қарай әкеле жатып:

— Құнанбаев, мен сізге орыс жазушыларынан басқа, соңғы мәжілістерімізде айтқан, әралуан білімдер саласынан да біраз кітаптар әзірледім!— деді.

— Қай білімдер саласын айтасыз, Евгений Петрович?

— Жалпы тарихтан! Европаның есею тарихынан және географиядан да, осы жыл ішінде сіз оқып, біліп шығатын кітаптар бар. Жарымын мен өзім таптым, тағы бір азын Гоголь кітапханасынан, Кузьмичтен аласыз. Сіз үшін тапқызып, елге кетер жолыңызға, уақытша беріп жіберуге бөлгізіп қойдым. Соны барып аласыз!— деді. Аздан соң тағы да өзі сөйледі.

— Менің аңғаруымша, сіз тарихқа көп ат салыспаған сияқтысыз. Ол — ғылымдардың анасы ғой.

Абай:

— Тарихтан біз ислам тарихын, медресе дәрісі түрінде емес, жай өздігімізбен, түртініп оқығанымыз бар. Бірақ, Евгений Петрович, сізге кездескелі менің бұрынғы білім деп жиғанымның көбі өзінің салмағынан айрылды. Я түтін, я будай боп кеткендей. Сол оқыған тарихымды тұрақты білімге санар сенімім болмай тұр,— деді.

Михайлов бұл сөзге күлді де:

— Ендеше, мен сізге айтайын, ислам тарихы — білім, ол үлкен білім! Тек қандай тарихшы жазғанын талдау керек...— деп Михайлов бүгін исламға байланысты шығыс туралы, Абайды хайран еткен, қызықты жаңалықтар айтып кетті. Ислам, араб өнері, жалпы дүние жүзінің ғылым, сана табысына көп ғасырлар бойында аса зор жемістер берген. Ескі антик өнері мен Европаның беріде келіп шыққан ояну дәуірінің арасында жатқан бірнеше жүз жылдар меңіреулігі бар. Сондағы көп ғасырдың қараңғылық заманына сәуле беретін, тек араб

мәдениеті екенін айтып өтті. Арыдағы Сократ, Платон, Аристотель мирастарын бүгінгі өнерлі халықтар қауымына өзінше өсіріп кеп жеткізушілер шырыстан шыққан данышпандар болғанын ескертті. Бұлардың бүгінгі әңгімесі осы жайға ауысқанда Абай өз ішкінен сүйсіндіргендей жаңалық тапты. Бұл ойын Михайловтан ірікпестен айтқан еді.

— Евгений Петрович! Шынымды айтайын, мен адам баласының білім қазынасында мұсылманшылық ғаламы өзі бір бөлек жатқан, жалғасы жоқ дүние деп ұғушы едім. Сіз менің бытырап, бөлініп кеткен, біріне бірі қарсы, ерсі көрінетін дүниелерімді тұтастырып беретін сияқтысыз. Шынында ғаделет, хақиқат, ахлақ мәселелерінде қауымның игілігін ойлаушылар аз ба? Нәсілдер ырысын ойлайтын әр заманның, әр халықтардың ғұлама ұстаздары бар ғой,— деген.

Михайлов Абай қозғаған бұл мәселенің артынан, ұзақ бір келелі, кең өрісті ойларға кетті. Бүгінгі сыпатында, кең мандайлы, ойлы көзді Михайлов, қоңыр сақалын күтіп тараған келбетімен зор бір ғұламаға, даналарға ұқсайды. Бүгін ол Абайға философ ұстаз болып танылғандай. Ұзақ әңгімемен, ұғымды етіп, оның бұл күнге шейін ислам дүниесінен білген білімін бағалады. Сонымен жалғастыра, әсіресе Абайды хайран еткен бұның өзі халқының жайы. Қазақ тарихының да әлі ғылым білмеген, мүмкін Абай өзі де бағалап жетпеген қазынасы болар еді. Дүниелік өнер-білім мүлкіне, қазақтың да жер астында жатқан саф алтындай қадірлі сақтағаны болуы шексіз деп айтты.

Абай Михайловтың бүгінгі мәжілісінен кейін, оны өзіне бұрынғыдан да жақын көрді. Екеуін туыс ететін ағалық ойдың өрісін аңғарды. Айрылысар шақта Михайловқа:

— Бүгін сіз маған, ерекше бір қадірлі сыпатта танылдыңыз, Евгений Петрович! Мен сізді тек орыс халқындағы өнердің ойы мен тілі деп біліп едім. Өзімді бөлек өлкенің сізден алыс жатқан, сахра келгіні деп біліп ем. Ал қазір сіз, бейнебір мені қолымнан жетелеп, биік бел үстіне шығарып тұрсыз. Бар замандардың, бар халықтардың қоныс-қонысын, өріс-жәйілісін көрсеттіңіз. Алыстан болса да бар адам баласын тұтас бір тайпадай аңғарттыңыз. Енді бақсам, дүниелік білімнен сырт жатқан халық жоқ сияқты ғой. Өзімді қазақ бала-

сы ғана емес деп сезінгендей бір қуанышта тұрмын. Осы менің үлкен олжам болса керек!— деді.

Михайлов қатты күліп келіп, Абайды иығынан құшақтап, бір қысып қойды.

— Құнанбаев! Біздің достығымыз екеуімізге де жақсы нәтиже берер деп үміт етемін. Тек кітапханадан, Кузьмичтен қол үзбеймін деген уәденізге берік болыңыз!— деді.

Осы жолы Семейден бір арба қып алып қайтқан Абай олжасының қақ жарымы — Михайлов көрсеткен, я өздігімен тауып берген кітаптар еді. Лосовский сайлауға, сахраға шығар алдында, Михайловтың сол Лосовскиймен Андреев үйінде кездескен бір уақыты болып еді. Сонда Михайлов өзін ырзалықпен таңқалдыратын сахра жігіті жөнінде сөйлеп отырып:

— Құнанбаевтың білімге ұмтылу талабы аса зор. Жас елдің кейде білім-жарығына бар еңсесін салып, шынымен, барымен келетінін байкатады. Сусағандық құмарлығын білдіреді!— деп еді. Лосовский бұл жайға Михайловша қарамаған сияқты.

— Евгений Петрович! Ол халық сипаты емес шығар. Халқын айтсақ, бұл ел әлі орыс мәдениетіне «сонша қажетім бар» деп ұғышып, оянған ел емес. Ал, Құнанбаевтың жеке өз басын айтсаңыз бір басқа. Бірақ оның құмарлығында, ғылымға ер жетіп кеп ұмтылған адамның бәрінде болатын дағдылы ғана қомағайлық бар шығар!— деді.

Михайлов пен Андреев Лосовскийге осы жолы Абайды жақсы ұғындырып жібермек ниетте болатын. Сол мақсатымен және өзінің сыншыл, турашыл ойын жарыққа шығара отырып, Михайлов бір сарқынды сөз айтты.

— Құнанбаевта мені қызықтыратын бір қасиет бар. Көп мәжілістес болдым. Жақын таныстым. Сонда мұның аузынан: «әділет, халық, халыққа адал қызмет» деген сөз көп қайталап шығады. Онысы және тұрақты ой боп, көңліне бекіген. Мені осы адамның бойындағы гуманизм қызықтырады. Келешегінен не шығатынын қатты білгім келеді!— деген.

Абайдың өзіне айтпаса да, Михайловтың ол турасындағы бұл кезеңдегі үлкен бір қорытындысы осы. Андреев Михайловтың сөзімен жалғастыра, Лосовскийге:

— Сіз киргиз управительдерін олақ, шикі, тазалығы аз, түсінігі төмен адамдар деп білесіз. Соң орынға

лайығы бар адамдарды, өзі білген сахра тұрғындарының ішінен Құнанбаев тауып берсе... Сіз бір жолға соларды сайлап, сынап келсеңіз қайтер еді?— деген.

Лосовский бұл пікірге қарсылық білдірген жоқ. Қайта есінде тұтатынын сездіріп, ақырын бас шұлғыды. Тек сонымен ілес:

— Киргиздің ру басылары біздің кеңселер үшін ғана емес, Құнанбаевтың өзі үшін де қиын жұмбақ болатын. Мен алдыңғыдан артқылар мүлде басқа болып, сахра қоғамына жаңалық ой, дұрыс жол тауып береді деген сенімнен әзірше аулақпын. Жалғыз-ақ бір тәжірибе етіп көреміз. Нәтижесін Құнанбаев пен сіздер, бір-екі жылдан соң шат көңілмен қорытуларыңызға тілеуестік айтайын,— деді. Саямақты мысқылмен күлді де, бұл жөніндегі сөзді пай ұлық пішінімен аяқтатты.

Осыдан аз күн өткен соң Лосовский сайлауға шықты. Абай Ербол мен Баймағамбетті жайлаудағы ауылға, Шыңғысқа хабарға жіберіп, өздері Лосовскиймен бірге Қызылмолаға тартты.

Лосовский Андреевтің үйінде берген уәдесін бұл жолы шын орындады. Қызылмола, Қоңыр Көкше, Шыңғыс болысы сияқты, үш болыстың сайлауына Абайды қасынан қалдырмай ертіп жүрді. Барлық жерде бұларды үлкен әбігермен, салтанатпен, көп үйлер тігіп, көл-көсір сойыстар, қонақасылармен бейілденіп қарсы алысты. Сол елдерге Лосовский Абайды қадірлі адам етіп танытып отырды.

Абай үш болыстың сайлауға жиылған еліне осы жолы, үлкен бір бедел, абырой тауып қайтқан адамдай көрінді. Жұрт оны, бейнебір, советник сияқты білді.

Абай кіріскеңдіктен, бірде-бір болыста болыстық, билік, кандидаттық үшін қыңқ еткен талас болған жоқ. Бар болыста, Абай сол елдердің естияр, адал деген адамдарымен алдын ала ақылдасады да, Лосовскийге өзінің «тәлеңді сайлауға лайық» деген ұсынысын айтады. Солы беделмен өткізіп отырады. Қалада жүргенде, бұрынғы тәжірибесі бойынша, сахра адамдарына шала сенімен қараған Лосовский осы жолы бір айлық сапарда Абайды өзіне жақын тартып, жақсы білді Қадірлеп қалғандай, сайлау күндерінде Абайға кейде қалжың айтып:

— Ибрагим Құнанбаевич! Мен сіздің мәслихаттарыңызды аламын да, атаңдарыңызды бекітемін. Бірақ осы сайлаған кісілеріміз бұрынғы болыстардай, пар-

кор, зорлықшыл, жалған приговор бергіш, ел жанжалына басшы болғыш қиянаты көп болса, жауапты сіз бересіз. Господин Михайлов пен Андреев алдында бересіз,— деп күлетұғын.

Осы сөздердің Абай басына қарыз екенін және соның бір жағы ұлық алды емес, өзі айтып жүрген халық алдындағы қарыз екенін ойлағандықтан, Абай бұл жолы мынау үш болысқа ешкімнің ойында жоқ үш жасты сайлатты. Олар болыстыққа талабы жоқ кісілер еді. Шыңғысқа атағаны Абайдың өз құрбыласы, балалық шақтан мінезі мен адамшылығын Абай қатты қадірлейтін адам, Тоғжанның ағасы, Абайдың досы Асылбек. Бар Құнанбай ұрпағын, Ырғызбай ортасын наразы етіп, Абай өз болысының ұлықтығын сол Асылбекке бергізді.

Қоңыр Көкшеге болыс боламын деп, мал шығарып, жұлысып келе жатқан өзі бай, өзі о жар омырау, жас бөрі — Әбенді сайлатпай, оның орнына «момын, есті жігіт» деп Шымырбай дегенді сайлатты.

Қызылмолаға болыстыққа тілемесе де Абайға «ендігі өмірде тілеуі бір жақын іні болам» деген Ысқақты сайлатты. Бұл Құнанбай баласы, Абаймен бір шешеден туған-ды. Бірақ жастайынан Құнанбай оны Құдайбердіге іні етіп, Күнкенің қолында өсірген. Бертін уақыттарда Ысқақ көбінесе Тәкежанның ығында келген. Дәл осы соңғы жыл ғана Абайды анық адал ара деп, шынайы дос тұтып тапқан еді. Абай сол Ысқақты ұстады. Бұл күнге шейін таныстығы аз болған — Матай ішіне Ысқақты ауылымен көшіріп, осы елдің болыстығын атқаруды тапсырды.

Ералыда биылғы көктемде ойда жоқ ылаңнан басталған «Абай мен ұлық тартысы» өзінше осылай аяқталды. Абай женгендей бол, ел ішіндегі оның атағы қатты дабырайды.

ОҚАПТА

1

— Ә-ә-й! Абай-ай! Жолың болмас-ау сенің! Қу дала, қу мекенде, жалғыз ауыл қалдырып, бір сарғайттың. Не ағайын-туған ел жоқ. Немесе ауыл песті, үй песті, қатынға бай, балаға өке дерлік өзің жоқ!.. Әшің бардай, осының ба?.. Көзімізге көк шыбынды ұймелеттің

гой! Құдайдың ыстығы мынау — әуе айналып жерге түскен. Күнде шыжып тұрған неғылған қуарған қоныс бұнысы. Бәрі — сенен, Абай! Әй, сірә да жолың болмас-ау сенің. Не жазығым бар еді?— деп үйді айналып кесек үнмен Абайды жерлеп келе жатқан Ділдә болатын.

Ол осылай ұрсып келіп, Әйгерімнің отауына кірді. Үйде жалғыз отырған Әйгерімнің төр жағынан кеп отыра берді. Әйгерім жасы үлкен Ділдә келгенде, орнынан тұрып қарсы алған-ды.

Ділдәнің бұл кезде ажымы көбейіп, сүйек-сүйегі біліне бастаған.

Қазіргі келісінде оның Абайды жерлеп, Әйгерімге естірте айтқан ұрысы, күндегі дағдысынан басқарақ. Бүгінгі ұрыстың себебі зор болатын. Түнде қаладан келіп, Ділдәнің үйіне қонып, бүгін түске жуық жайлауға қарай аттанып кеткен Манас әкелген хабар бар.

Абайды Әлдеке қызының жанында көріп, жай-жапсарды өзінше аңғарып қайтқан Манас, бұл ауылға жайлы хабар әкелген жоқ. Ділдә мен көрші қатындардың, малшылардың көзінше Абайды кіналап сөйлеген.

— Қныр жайлаудан, ит арқасы қияннан, күн-түн қатып «бар, балам абақтыда сарғайып жатыр, аман-жаманын біліп кеп бер!» деп, кәрі шешесі мені жұмсады. «Қорлық көріп жатыр-ау!» деп тыным алмай қалаға жетсем, ол боса, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ!— деп кеп, көргенінен артық та сөздер сөйлеген.

Манас «Ділдә қызғаныш ойлап күйінер» деп әңгімесінің басын тұспалдап, тартына айтып еді. Кейін Ділдәнің өзі әлденеден Абайдың бозбалалығын айтқан хабарға құшырлана түсіп, сүйсіне тындағандай болды. Қайта-қайта тақымдап: «Қайнаға, көрген-білгеніңнің бәрін жасырма! Бірдемені іркіп кетсең, құдай алдында мойныңа қарыз!» деп отырып, Манасты көп көйткізген.

Манас әйел мен еркек арасының кінә-наз, кейіс-күйініш дейтін биязы мінездеріне ден қоймайтын. Ол кесек, топас мінезді, доғал адам. Қалада Абай мен Салтанатты терезесі қоршалған, оңаша отауда, ала-көлеңке жерде көргенде өзінше еркін, батыл жорамал жасағанды. Түнде Ділдәнің жетегімен көп артық сөздерді сөйлеп келіп, ең ақырында өтірік те айтқан.

— Мен Абайға кінә қойдым. Ыза болғанымнан қыз көзінше ұрсып та тастадым. Келіп, сенің есенді жібергем жоқ. Е-е, ұрыспай тұрайын ба? Ит ұяласынан қорықпайды, мен айтпай, кім айтады оған! «Елде қатын-

бала сені уайымдап, түн ұйқысын төрт бөліп, құдайына ақсарбасын айтады. Ішкен асы зәр болып отырғаны анау. Сен болсаң, Әлдеке қызының қойнында шалжиып жатқаның мынау!» дедім. Ашуым кеп кетті!— деген.

Енді міні, Ділдә сол Манасты жөнелтіп болған соң, Әйгерімге барды ағытып отыр. Әйгерім ұға алмайды, аңғару қиын. Ділдә Абай туралы айтып отырған жаманаттың бәрің кейде күле түсіп, күндегіден Әйгерімге жақындап, жанасып айтады. Неге екені белгісіз, құшырланып, сүйсініп сөйлейді. Манас ұлғайтқан өсекті, бұл енді одан да әрі өсіріп алыпты.

Шыжып тұрған ыстық күнде пысынап отырған Әйгерім, Ділдәнің қатал өсегі басталғанда, аппақ боп өзгеріп барады. Өнебойы тоңазып кетті. Жүрегіннің дәл ұшынан шыбық камшымен осып, ұрып кеткендей болды. Саусақтары суынып, Ділдәнің қолын ұстай алып, діріл қағып:

— Не дейсіз? Нені айттыңыз?— деді. Өнебойымен Ділдәға қарай ұмтыла түсіп қадалғанда, екі көзінен жас ыршып кетіп барып, тез іркілген. Сол екі тамшы, кесек тамшы жас енді сұп-суық тас түйіндей боп тұр. Шарасынан шығып ұлғайған көздерінде жұмарланып тұрып қапты. Алғашқы бір сұрауынан соң, Әйгерімде үн жоқ еді. Күдікті боп, шошына қобалжыған жүзіне бір қызыл, бір көкшіл қан ойнап шығып, біресе талықсырандай, сұп-сұр болып кетеді.

Даусы еркек үндес боп, гүжілденкіреп шығатын, жарықшақ үнді Ділдә Әйгерімнің жүзінен көз алмайды. Өшіккендей өршелене сөйледі. Әйгерімнің тізесіне тізесін сүйеп, еңкейіп, үйіле қарап ап:

— Әйгерім, тындап ал, әлі одан да сорақысы бар... Сол үш бірдей жирен арғымақ жегіп, байды өзі ізден келген қаланың салдақысы, әлгі Салтанат сиқыр Абайға: «Енді мені ал!» депті. «Кіммен қарайсаң, сонымен араp!» деген. «Сені абақтыдан құтқарам деп, менің ел-жұртқа қарар бетім қалған жоқ. Енді мені айттырған күйеуім де алмайды. Жер ортасы көктөбеде ұлытып тастайтын кісің мен емес. Мені сен аласың!»— депті. Абай: «Қырда қатын-балам бар ғой» деген екен. «Оның маған жүк емес, қырдың сарала етек қызы менің теңім бе еді? Ондағың суыммен кіріп, күліммен шығады. Нақ сүйерің өзіммін, жердің үстімен кеп, астымен қайтпаймын, аласың мені. Алғаныңның басы осы, алажаздай қайтпай, осы қалада жатасың, ендігі қызығыңды көре-

тін мен ғана!» денті. Ал, Әйгерім! Мен байдан баяғыда күдер үзген кісімін. Опасыз Абай екеуімізге қора салғызып жапан түзге жатақ қып тастап, қарасын үзіп кеткені анау. «Ала жаздай қалада тегін жатқан жоқ шығарсын!» деп ойлаушы едім, аяғы міні осы болды. Жолын болмағырдың: «үйіме жетсін» деген хабары осы! — деп тоқтаған.

Абай үш болыс елдің сайлауын бітіріп, жайлаудағы үлкен ауылға келіп, екі жұмадай шешесінің үйінде тұрып қалған еді. Бұл уақыттарда ол абақтыдан шығып келгендіктен, аға-іні, шеше-жеңге, жанкүйер жаны — барлығына ыстық болған. Тез кете алмады.

Сонымен, ел бауырға түсуге бет алған уақытта ғана көптен зарықтырып күттірген өз ауылына қарай енді тартқан-ды. Бұл жолға Абай тек Баймағамбетті ғана алды. Ербол жайлаудағы өз үйінде қалды. Күзекке, Ойқұдық тұсына ел көшіп барғанша, Абаймен айрылыса тұратын боп, жолдасынан рұхсат алып қалған.

Өз ауылына баруға бел байлаған соң, Абай екі-үш күннен бері көп асығып, көп дегбірсізденген. Сырт көзден жасырса да, Әйгерімді аса қатты сағынып, көп қобалжушы еді. Енді Ойқұдықтағы Әйгерімге қарай түн қатып аттаныс-ты.

Осы түнде Абай мен Баймағамбет елсіз, жым-жырт есіз таудан, қалың Шыңғыстан асты. Келесі күн бауырдың шыжыған ыстығына қарамастан, түске шейін тартты. Бұлар Әйгерім салғызған Ақшоқыдағы қыстауға күн түске тақай бергенде келіп жеткен еді.

Абай бұл қыстаудың іргесі көтерілгенде кеткен болатын. Енді келсе, Ақшоқының қалың ұсақ адырларының Қорыққа қарай салбырап келген тұмсығында, үсті жазандау келген боз төбеде, үлкен қора — дүкен салыныпты. Абай мен Баймағамбет есік алдына келіп түсіп, қораның жаяу кісі кіретін есігінен кіріс-ті.

Баймағамбет ұзын далаңға кірісімен, қораның биік салынған, төбесі жақсы жабылғанын тамаша етіп, мақтай бастап еді. Абай әуелі үн қатпай, асықпай, сол даланды қарады. Оң жақта қысқы ас тұратын екі кілетті және төбесін шатырша биіктеп жапқан шошалаң қаурап шықты.

Қораны салғызушы — Әйгерім мен Оспан. Салушы — осы атрапқа белгілі қорашы ұста Төре деген кісі болатын. Қора-жай мен там үйлердің салыс үлгісін берген Абай өзі еді. Әр бөлменің ұзыны-қолдесінен, ішкі

қатынас есіктерін — бәрін де Абай өзі қағазға, сызып, Әйгерімнің қолына табыс етіп кеткен.

Сабырсыз, шапшаң Баймағамбет, Абаймен жәй жүрісіне шыдай алмай, алдын орап, бір кетіп, бір қайтып кеп, қолды-аяққа тұрмай жүр. Абай, әр қуыстың қалауын, сылауын, биігін, енін өзі берген үлгісін еске түсіре, салыстыра сынап келеді. Баймағамбет бұрын барып қайтқылап, қайта-қайта:

— Абай аға, мұнда келіңіз! Тамаша мұнда екен! Дәл қаланың үйі! Асты-үсті тақтай... Пеші қандай...— деп, тақаты қалмай, мақтап жүрген бөлмелерге келді. Келді де Абай асықпай жақсылап қарап шығып, қатты нрза болды.

Ең жақсы бөлмесі — орталық үй, үлкен үй екен. Ол кең биік, жарық. Бұның алдында таза, ұзынша ауыз үйі бар. Арт жағында бүйірдегі есіктен кіретін түкпір үйі бар. Әр бөлме — әр алуандас. Ең үлкен бөлмесі төрткүл болса, түкпір үйі кең, ұзын. Бұл бөлмелерде Абай мен Әйгерімнің арнауы бойынша, көп баламен, молдасымен, қонағымен Ділде тұрмақ. Ендігі бір сәтте Абай өзі мен Әйгерім үшін арналған, кіші үй жағына шықты. Әйгерім үйінің есігін Абай жаңағы көрген ауыз үйге шығаруға бұйырған еді. Әйгерім ол үлгіні өзгертіп, өз отауының есігін бұл жаққа қаратпай, ар жағындағы үйдің төрінен шығарыпты да, сол жақтан өзіне жақсы ауыз үй жасатыпты.

Абай Әйгерім кіргізген өзгерісті мінемей, оң түсінді. Ділденің көзіне сәт сайын түсе бергісі келмей, аз да болса, аулағырақ тасада болайын деген ой. Оның бөлмелері де, ойдағыдай кең, жайлы боп салыныпты. Абай Әйгерімнің төргі бөлмесінде ұзақ тұрды. Өзіне сарғынышты, ыстық жар төсегін, көңлімен осы бөлменің пештен жоғары ұзынша қалтарысына қондырып қояды. Қызыл көк шымылдығын түсіріп, жібек пердемен өз көзінен өзі тасалап, ойша қоршап қойып, ұзақ еске алып тұрды.

Әлі де лыпыл қағып, жүйткіп жүрген Баймағамбет қора жақты да тегіс шарлап келді. Өз үйі, басқа көршілер тұратын бөлмелерді — бәрін де тегіс аралап, тегіс мақтап келді. Абай енді оған еріп қора жақты тағы да асықпай жүріп, тегіс қарап шықты. Шаршаған десе, салқын көлеңкелі жаңа, таза қоралар ішінде тынышпалды. Алаң кіретін қораның қақпасы басқа. Адам түбе

қора, одан бөлек созылған сиыр қора. Солармен жалғас салынған екі үлкен, аса кең қора бар. Діңгегі көп, төбесінің әр тұсына дөңгелек тесік қалдырған қой қоралар екен. Кіреп есігі өзіне бөлек салынған ұзын, биік ат қора да бар. Жаздыгүні қойма қойып, шана-сайман сақтайтын, төбесі шатырлы, биік зәуезнай — там үйлерге жалғаса салынған.

Түс ауғанша, қора жайды Абай мен Баймағамбет асықпай қарап шыққан еді. Бағана келісімен құдық басындағы астаудан суарып, ер тоқымдарын алып, өрелеп жіберген аттар ұзақ жайылысқа кетіпті. Абай Баймағамбетті сол аттарға жіберіп жатып:

— Қайырлы болсын! Сен екеуіміз бұл жайдың қанша бейнет, сергелдеңмен салынғанын білгеміз жоқ. Баймағамбет, осыны, бізді жоқтатпай, қажымай салғызып шыққан Әйгерім ер десеңші!— деді.

Соны айтып, қоранын көленкесіне паналап отырған жерінен асығып, ұшып тұрды.

— Атты әкел, тез үйге жетейік!— деді. Әйгерім мен балаларын көп сағынған асығыстық қалпын тағы тапты.

Баймағамбет атты көпке шейін әкелмеді. Өресін кең салған екен. Екі ат адырға кіріп, ұзап кетіпті. Сабырсызданған Абай жолдасын ұзақ күтті. Ызаланып күтеді. Бұл уақыттарда Абай Әйгерімді дамылсыз ойлайды.

Оңаша ауыл. Жайлауға бармай, елсіз жайқын Ералы мен Ойқұдықта қалған. Бұл күнде сарғайған, жымжырт құлазыған далада ұмыт қалған бір үзік — бір шоғыр ғана тірліктей. Өмір — барлықтың азғантай белгісіндей. Айнала қыбыр етпес, мәңгі үн қатпас иен дала, сар дала. Ол үнсіз даланың ертегісіндей боп, шыны емес, бұлдыр мұнар ертегісіндей боп, ашық ыстық күнде, бұлың-бұлың етіп, буалдыр ойнап тұратын көк сағым бар. Қазірде Абай өзінің ауылы отырған тұсы осы-ау деп, Ойқұдық даласына қараса, сол көк сағым нешетүрлі құбылып, көзбен ойнайды. Сар даланы, «меңіреу, есіз жапан тұз, құла тұз» дегізбей, тірлікке, ғажайып заттарға толтырады. Жұмбақ — жан иелеріне толы деп танытқандай... Сағым алдайды. Сағым — қиялдай. Жоқтан жұбаныш, алданыш тудырады. Біресе Ералы, Ойқұдықтар, ұшы-қиыры жоқ көк күмбезді шаһарға толғандай. Бейне көк сарайлар орнағандай. Біресе кейбір қара шоғыр жерден үзіліп, жұмырланып, көк аспанда

мұраллақ¹ тіршілік еткендей. Мал ма, әлде қараған, шеңгел ме? Аса бір көп шашыранды шоғырлар, сол алыс көк туманды, көкжиек ішінде ерсілі-қарсылы ұйтқи жүреді. Бұлан салып, қараушыны өзіне тартып, «мұнда-мұнда лап» шақырғандай. Қадалып, қоймастан шақырғандай.

«Қиял деген, үміт сағым осы-ау! Дәл соның көзге көрінген ойнамалы, айнымалы кескіні осы-ау!» дейді Абай. Елсіз жапанда жалғыз қалған жанның, сол жалғыздығымен ойнаған алданышты тамашалайды. Бірақ бұл жолы осынау жалған дүние ішінде, елсіз дала арасында, жалғыз ауыл қалған — өзінің кішкене ауылы. Ондағы кішкене балаларын, жалғыз жас жарын, аяулы, көрікті жарын, Абай үлкен бір жанашырмен сағынып, аяп, еске алады.

Ұзарып өскен сар селеу, оннан соққан баяу жел астында тынымсыз қозғалады. Күміс толқын бетіндей боп, кейде жылтырай түсіп, сәл сыбырдай ғана, болымсыз жыбыр қарады. Көзге ілінер-ілінбес жиі толқын. Жаңа жібек жүзіндей, үнемі тынымсыз құбылған, ақ теңіздің жүзі жатыр. Күз тақау болғандықтан бетеге — буырыл, көде — сарғыш. Көктемде жасыл желек, көк шашақ атқан сасыр, құрай да қазір қызара сарғайған. Семіп солған реңімен өтіп жатқан дәуренді, семіп қалған өміртілек дәрменсіздігін дәлелдейді.

Алыста қоңыр көкшіл тартып, бүктүсіп жатқан бір адыр Шолақ Терек көрінеді. Ойқудықтың қала жақ алдындағы, қара жол асатын ұзын жота, ақ қайқан — Қасқабұлақ, Шолпан адырлары көрінеді. Бәрінде де елсіздік... Өлі дүниедей үнсіздік, сарылғандық бар. Абай өзінен-өзі жетімсіреп, жүдеулік сезеді.

Иен дүние, тұл дүние сырына бой ұрсаң, шынайы жалғыздықты қатты ойлатады. Ол жалғыздықты Абай осы орныннан аса бір терең, өткір түрде таныды. Жүрегі шанышқандай, қатты сезінді. Алдағы ауылын, ондағы барлық жандарын тағы да аяп, асығып кетті.

Осы отырыста Абай бірталай ыстық сезімдерін қорытады. «Осындай иен елсіз сахраны отан, мекен еткен қазақ халқының көрнегі жүдеу ғой! Үлкен есіз дүние ішінде анадай аз ауыл, шарасыз жалғыз-жалғыз ауыл болып отырғаны мынау. Қазіргі қазақ жайлаған жердің бәрі осы. Бәрінде ел аз, несіздік мол. Іргелі мекен, өнер-

¹ Мұраллақ — мекенсіз, құпия деген мағынада.

лі шаһар жоқ. Алты айлық құла түз, құм сахрада, сараң қатынның кең дастарқанға шашып тастаған бір-екі уыс бауырсағындай шашылған, панасыз ел ғой»,— дейді.

Ойқұдықтағы ауылына Абай салқын түсе, күн батардан аз бұрын ғана жетті. Ауылға тақай бергенде, бұларды танып, қуана жүгіріп, балалар шықты. Үлкендер далада, үй сыртында тосып, қарсы алды.

Тыста тосқан, қарсы алған жандардың ішінде Абай көзі қайта-қайта Әйгерімге түсуші еді. Абайдың атын өзі ұстаған жерде, Әйгерімнің пішіні күйеуіне науқас адамдай көрінді. Ағарып, қатты жүдеп кеткен сияқтанды. Әншейінде оның жүзіне ерекше үлбіреген көрік беріп тұратын қызыл арай, уыз жастық реңі қазір оңып, өшіп кеткендей. Алдынан ойнап шыққан Әбін, Күлбаданды беттерінен сүйіп, Абай Мағашты көтеріп алды.

Ауыл-аймақ амандығын Ділдәға қарап, содан сұрап, біліп келіп, Абайдың ең соңғы амандасқаны — Әйгерім еді.

Өз көңлін ұдайы сағынышпен тартатын нәзік ренді Абай Әйгерімнің жүзінен әлі көре алмайды. Қобалжыған жүдеулікпей қатар, Әйгерім үлкен реніш, кейісі бар жаңдай, езу тартпайды. Үйге қоса кірген Кішкене Молда, Дарқан, Бәшей сияқты көршілерімен және Ділдәмен қысқа жауаптасып отырып, Абай Әйгерім жүзіне қайта-қайта жалтақтайды. Енді байқаса, оның жүзі бір ағарып, біресе көкшіл тартады. Кей уақыт қызғылт нұры, жас сұлу жүзіне сәл ғана леп беріп, бір толқып шығады да, лезде қайта сөнеді. Абай кейін сұрауға тақат қыла алмады. Әйгерім тоңазығандай дірілдеп, бір тоқтап қалғанда, күйеуі оның көзіне іркілген шарасы толы жасты байқап қалды.

— Әйгерім, сен бері қарашы!— деді.

Үндемесе де, екеуі ішпенен қабақ танысып, жүрекпен сыр оқысып отыр. Күйеуінің сезімталдығын лезде аңғарған Әйгерім бір сәтте сүйген жардың бұрынғы үйреншікті ынтызар көңлін тапты. «Сезгеніне болса да қуандым ғой!» дегендей боп, жылы ұшырап, күле жымды.

— Не дейсіз, Абай?— деп жалт қарады.

Іркіліп тұрған жас жалт етіп, бұрыла берген көзінен гауһар моншақтай боп, ытқып түсті. Абай оны да көріп, бар бойымен селт етіп қалды. Төңкеріле бұрылып,

келіншегінің жүзіне шошына қарады... Ажырайып қадала қалып:

— Әйгерім! Жаным-ау, сен науқассың ғой! Не болған өзіңе? Жүзінде бір тамшы қан жоқ. Не күйге түскенсің?— деді.

Екеуінің аралығында отырған Ділде қырылдаңқыраған еркекше үнімен, бұрын жауап берді.

— Аурумысың дегені несі?— деп кекете күліп жіберіп,— аурудан сау мұндағы жұрт. Бірақ уайымнан сау емес. Естірсің, сылтауы өзіңсің ғой, ұғарсың, Абай!— деп тағы бір күлді. Абайға кейісті болған, наразы көңлін әр кезде ірікпестен, ығы-жөні демей, турасынан ақтара тастап отыратын Ділде, бұл жерде де кеп-кесек қып айта салды.

Үй іші Абайға елеулі кіна артып отыр. Сабырмен, үнсіз ғана бойын тежеп, Абай енді әйелдер жүзіне қараған жоқ. Аңғары, Семей сапарында ұзақ жүрген күндері бұны айыпты еткен сияқты.

Әйгерім мен Абай арасында бұл шаққа шейін бірде-бір қабақ шытынысқан кіна-реніш болып көрген жоқты. Айнымас, аумас деген жар жүрегіне бұл жолғы тікен қалай қадалды, қанша қинады, оны Абай көп көзінде ортаға салмақшы емес.

Барлық балаларымен, көрші-қоландарымен ас піскенше сараң әңгімелесіп отырғандағы ендігі сөзі қыстау жайы болатын.

Осы түнде таң атқанша Абай мен Әйгерім ұйқы көрген жоқ, Қапалы болған азап түнін, дерт түнін кешірді.

Әйгерім жүрегіне қызғаныш пен реніш қатты, терең ұялаған еді. Абаймен оңаша қалған сәттен-ақ, қысқа ғана сөзбенен, Манас әкелген жүрек жарасын тура айтты. Өз жанын қинап, еңіреп жіберген. Кеудесін жандырған өксік арасында:

— Айныдыңыз! Аздыңыз, Абай! Алтын сарай ырысым деушең бұл үйді. Өзегімді өртедіңіз. Енді дауа табар көңілім жоқ. Мен жылаулармын. Үйінің шырағы сөнді, шыпасыз дерт жеңді менің бойымды. Көңлімді дауалар, шыпа болар сөзіңіз жоқ. Түк айтпаңыз!.. Бітті менің күнім!— деді. Түн бойы төсек үстінде, Абайдың аяқ жағында отырып алып, егіліп жылаумен болды.

Абай: «Манастың сөзі жорамал, жалған!» деп өзін ақтайтын сөзді көп қиналып айтты. Әйгерімді әлденеше рет ұштыла жабысып, құшағына алып, қысып отырып,

ағыл-тегіл аққан көзінің жасын сүйе жұтып отырса да, асық досын уата алмады.

Әйгерімнің өкпеге, ренішке мұншалық қатты екенін ол бұрын сезбеген екен. Қанша қиналса да жұбата алмайтынын білді. Ендігі өмірден әлденеше шошынып, тірегінен айрылғандай. Дидегі құлап, күйреп бүлініп бара жатқан тұрмысын көргендей болды. Сол ойына үркек жүрекпен бойлап кетіп, бірталай уақыт үнсіз мелшиіп қалып еді.

Таң аппақ атып, отау үстінде бозторғай шырыл қағып, жүз бұралған үндермен шырқай бастады. Бітімі жоқ, өкпелі жүректің аса қатал бір үкімін Әйгерім аямай айтып салды. Әуелі жылау үстінде үн салып, қатты бір ауру жандай «ууһһ» деп жалын атып, күрсініп алды.

— Қатын сорлының күні кұрысын. Кұрысын да, күл боп өшкен күні! Жылағаннан басқа не дәрмені бар? Бірақ осы жасым, көзімнің осы түні бойында ағыл-тегіл аққан жасы, тегін болмас деп шошимын. Бұл жаспен, осы түнде «жүрегімдегі сізге деген асылымды, барымды жуып-шайдым, жуып, жойдым ба» деп шошынамын. Өзіме де, сізге де түк аянышым да, өкінішім де қалмағандай. Айтпасыма шарам жоқ. Сізден іркіп, бүркіп көрген, қалт етер шыным, сырым жоқ еді. Айтайын... кеудемде жүрек те жоқ, жалын да жоқ... Осы күндер бәрі сөнді де, бір қуыс қана өлі дүние қалды. Барды әкетті мына жасым!— деп еді.

Абайға Әйгерімнің бұл түн бойында ең ұзақ ашылған сөзі, сыры осы болатын. Жалын жұтып отырып айтқан өз дертін, ол ендігі амалсыз тағдыры етіп алған. Сұлу, қайратты жас жарын, Абай бүгін бұрынгыдан басқаша таныды. Жаңағы айтылған сөзі үкім байлау. Өздерінің бұл күнге шейін кешкен, кіршіксіз бақыт күндеріне айтылған жоқтау есепті. Жантайып жатқан орнынан Абай үркіп, ытқып тұрып, Әйгерімге төне қарады.

— Не дедің, сен? Қайт мына сөзіңнен! Қайт мына көңліңнен! Өткенім жазықсыз болатын, оны ая. Алдымыз жарық деп сенемін. Оны құрбан етпе. Бақытымызды кеспе, мына тіліңмен. Қайт, қазір қайт!— деп жабысып, көп жалынып еді.

Әйгерім ағарып атқан таңның, түңлігі жабулы үйге сәл ғана көкшіл тартып кірген сәулесімен ақшылданып, сазара түсті. Абайдың жалынған сөздеріне жауап берген жоқ. Үнсіз қатал бір байлау жасағандай. Сол жауапсыз қалдырған күйінде Абайды төссегінде тастап, өзі түні сөйі

бір сәт жантаймастан, тік отырған қалпынан сырғып түсті де, жұқа жібек қара шапанды басына бүркеп, салқын атқан таңға қарай жүз берді. Көңілде қамрығы көп жар, қара жамылған бойымен, ақ үйден шығып кетті.

Арада көп күндер өтті. Әйгерім сол түннен соң бір калыпта. Қатты күйінді де, салқындаған халінен көңіл жазбай, калып қойды. Оның бұл ренішін Абай тарқата алмады. Екеуінің арасында ең алғаш түскен осы аяз айықпады.

Абай үшін Әйгерім шын қимас, ыстық жар еді. Араға енді бітпестей әлек түсті. Не арылмас дерт, жойылмас жара шығудай. Осының бәрінің астарында тағы біреудің қиянаты, жалған өсегі, өшіктіруі жатыр. Ол Ділдәнің әрекеті. Абай өмірінде ең алғаш рет, іштей қатты ширығып өкінді. Өзінің қатесі, оңалмас қатесі есіне енді түсті. «Ділдәні жөнелтпей, мүлде айырып, көшіріп жібермей, неге алдым, неге ғана Әйгерімді алдым...»

...Өзге көп қатын алған, надан, топас, қиянаткер ерлер мінезінен нем артық болды! Шек енді жазаны! Тарт енді улы өмірдің, өз қолыңмен ашытқан улы өмірдің жазасын!..» деп сендесді.

Осындай көңіл қазасы мегдеген сайын, Абай оймен сырласар серік іздейді, саналы серік іздейді.

Күндізі мен түнін қосып, үнсіз жым-жырт сарылумен кітапқа үңілді. Әйгерімнің отауында кітаптан соң кітапты ендігі дем тынысындай сіміре жұта берді. Қаладан әкелген көп кітаптың талайын дендеп, оқып шыққан еді. Екі рет Баймағамбетті қалаға жіберіп, Кузьмичтен қоржын толтыра кітаптар алғызды.

Бұл шақ Абай үшін көңіл күзі болса, табиғаттың да сұрқыл, баяу тартқан өз күзі болып еді. Ералы, Ойқұдық үстінде жауынды бүркеу сұр аспан жиі түнереді. Арқаның салқын желі, ұзақ түндерді шықты түнге айналдырады. Шыңғыстың барлық бөктерімен ішінде қыстап, жаз күндерін жайлауда өткізетін қалын ел, көп ауылдар бұл күнде осы Абай отырған Күзек өлкесіне келген. Құнанбай ауылдары да Ойқұдық, Қасқабұлақ, Ақшоқы өңіріндегі ақ отты, мол сулы құдық, бастаулар басына жиі-жиі қонысыпты. Қоңыр салқын күзде мал тойынту қамында болатын.

Жаздай жалғыз ауыл болған Абай ауылын, бұл уақытта үстеріне көшіп келіп, іргелес қонған қалын ауылдар қоршаған. Ерулік жесу, қыдырысу дағды болып алған.

Тек Абай мен Әйгерім ғана ешқайда қыдырмайды. Үйден де шыққан жоқ. Қітаптан бас алмай, үнсіз бір сопыдай сарылып отырып қалған Абай үй мен тыстан бірдей, беймезгіл күз салқынын сезеді. Кей шақтарда, кешкі уақытта жапа-жалғыз жұмыссыз атқа мініп, мал аралағанды сылтау етеді. Жалғыздықта жабырқап, сенделіп жүріп қайтады. Осы жалғыздығын өзіне лайықты сыбағасындай көрді. Ауыр да болса, үйреншікті дертіндей. Өзге жұрттың қыдырысына, қысыр кенесіне айырбастағысы келмейді.

Тек қана кейбір кештерде, ымырт жабылғанша тыста тұрып, «әлдебіреу келсе екен!» деп тілегендей болады. Бір ойда, сондай бір халде тұрып, өзіне өзі:

— Осы менің ұдайы күткен бір адамым бар секілді... Қасыма сол келіп, қабақ жадыратып, әлдебір үмітті күндерге жетелеп алып кететін сияқты. Сол кім? Кімді күтем мен? Ондай жан жалғыз Әйгерім болса керек еді. Әлде соның көңлі орала ма? Қайта қуанып, қайта күліп өзімді таба ма?— дейді...— Әй, ол мен көксеген бұл күйді іздеместей боп барады ғой!.. Енді кім? Кімім келмей жүр осы менің?— деп бір тұрады.— Тым құрса Ербол келсе екен. Осындай хафа күнімде тым құрса со да болмады-ау қасымда!— дейді.

Үнемі үйреншікті досын күздің жабырқау бір кешінде сағынғанын сезді. Осымен қатар бұл үшін Ерболдың қаншалық қымбат екенін енді түгел көріп, қадір тұтқандай. Бақса, Ербол менен екеуі көп өмір жолын айлар бойында тізе айырмай, дақ түсірмей, тәтті кешкен екен. Талай ыстық, суықты да, азаматтық сын асуларды да бірге асыпты. Бұл күнге шейінгі өмір екеуінің үлеспеген еншісіндей, ортақ өмір. Жалғыз-ақ соңғы жылдар, осы бүгінгі күндей бұл екі досты кейде қыс, кейде жаз да бірталай уақыттарға айыра береді.

Абай Әйгерімді алған жылдарда, Ербол да өзінің Дәмелісіне үйленген болатын. Оның да Ысмағұлдай жас жеткіншек балапаны бар. Абай Ербол үйінің қамын досының өзінен кем ойламайды. Бір кезде Сүйіндік ауылында шеткі үй боп қонып, мінер көлік, сауар сауын туралы ағайынға көз сүзіп жүрген Ерболдың кедей үйі осы шақта жап-жақсы малданып қалған. Бұл күнде Ербол Сүйіндік ауылының жанында емес. Ағайын ортасына білікті болып қалған Абайдың осы досы, өзінің кедей ағайындырынан жеті үйдің басын қосып, солардың ортасында бес қанат бозғыл үйде Ерболдың өз үй іші тұрады. Сауыны

да, мінер көлігі де өзіне жеткілікті. Оның үстіне, Абай қасында айлар жүріп, кішкене ауылына қайтқанда, аздап ірі-қара, тұяқтап қой-ешкі айдап кеп қосып отырады.

Қазіргі күнде Абайды сағындырған Ербол Қарашоқыдағы қыстауында, қысқы малдың пішенін камдатып, жиғызып, қыстауын қысқа әзірлеп, көп елдің көшіне ермей, тауда қалған-ды Абай досын сағынса да, оның тірлік қамын, шаруа мұшын ұғады да, сабыр етіп шыдай береді. Жұмысы бітсе, артық күн аял етпей, Ерболдың өзі де асығып келетінін мұндағы досы анық біледі.

Абайдың соңғы күндер оны жиі ойлап шын тез келуін тілегенін Ербол да, Шыңғыстың алыс бөктерінен, жаза баспай танып ұққандай екен. Жым-жырт үйде, күндегі дағды бойынша, шам жағылып, Абай кітабына енді үңіле бастағанда, отаудың киіз есігі серпіліп, шапшаң ашылды да:

— Кеш жарық! — деп Ербол кіріп келді. Абай орнынан қалай атқып тұрғанын өзі де байқамай қалды. Қарсы ұмтылып барып Ерболды құшақтаған бойында, терге әкеле жатып:

— Бәсе, келші! Сен болмай тынысым тарылғандай, жабы боп кетіп ем. Отыр, шешін. Әйгерім, көрпе сал! — деп қатты әбігерленіп, балаша қуанды.

Ерболдың келгеніне Абайдың соншалық аласұрғанына Әйгерім күліп жіберді. Бір сәтке шын тамашалап қалды. Өзімен жақсы күндердегі Абай мінездерін еске алды. Анық бір күн көрмесе, осылай ашыла ұмтылысып, қуанышпен аймаласып көрісетін. Сол отты шағын ойлаумен, Абайды қызғанып та қалды. Жүректің ойда жоқ алай-түлейіне түскен еді.

Бұл сезімнің ішінде Ербол мен Абайдың тәттілігін қызғану жоқ. Оған Әйгерім бұрынғы бақыт шағында, қуанышының бір қосаяқысы, көркі есебінде қарайтын. Жаңа ойлап қалған қызғанышы, бұнымен салқындасқан Абайдың Ербол арқылы жалғасатын өзге сырын ойлағаннан туған. «Менің сорым, ылдидың қызы — Салтанат» деп жүрген Әйгерімге, хасіреттің бір ұшығы осы Ерболда тұрған сияқтанды.

Қызғанышқа жеңгізген жас жүрек кінашыл да әделетсіз. Кейде, жанына қымбат асылын, арзанға да қия салады ғой. Сол өкпелі көңіл буған Әйгерім қазір Ербол мен Абайдың шұрқырап табысқаны Салтанат үшін деді. Сыры бірліктен, ымы-жымы қосылғандықтан деп қалған-ды.

Бірақ Ербол бүгінгі кеш сол Әйгерімнің өзіне де, Абай

мен бұлардың айналасындағы күтуші әйел, ауыл жандары бәріне де тегіс қабақ жадыратқан қызық әкелді. Әйгерімнің үйінен қымыз ауыз тие сала, ашық, жарқын әзілдер айтты.

— Шайың мен етінді баптай бер, Әйгерім! Құлан некте, Қарашоқыда ішіп шыққан Дәмелінің шайынан соң, күн ұзын нәр татқам жоқ. Мен Ділдәға көрініп, балалардың бетінен нискеп қайтпасам, Алшынбай қызы ертең-ақ гүжілдеп, өкпесін ала жүгіреді. Амандасып келем. Сен дандайсып шікірейме маған!— деп Әйгерім мен Абайды қоса күлдірді. Өз ауылындай, Абай ауылының бар үйін жағалай аралап, үлкендеріне сәлем беріп, бірталайдан соң қайта оралып келді.

Орнына отыра бере, бұл үйдің ішіне оқшау бір хабар айтты. Хабарының басы — Ертең Есқожа ауылында болатын той туралы.

Ол күйеу келетін той екен. Бұл ортадағы бойжеткен қыз атаулының ең бір еркесі, сәнді сұлу Үмітей ұзатылмақшы. Бұрыннан қайындап жүрген күйеуі — Көкше Қаратайдың туысы, Алатай баласы — Дұтбай. Исі Олжай ортасына әншілігі, көркі, әсемдігімен даңқы шыққан Үмітейдің күйеуге ұзатылатын шағы жетіпті. Абай ауылындағы жеңге құрбының бәрі де Ербол әкелген хабарды қуанысып тындасты.

Осы түн ішінде бұл ауылдарға, тойға шақырған хабар да жетті. Ертеңінде Әйгерім бастаған көп әйелдер бірнеше топ боп, Есқожа ауылына аттанды. Түске жақын сол ауылда Ербол мен Баймағамбетті ертіп, Абай да келді.

Абайлар әуелі той қылып жатқан ауылдың үлкен үйіне кіріп, Есқожаға сәлем беріп, «қайырлы болсын» айтты. Асты да осы үйден ішкен. Қонаққа тігілген үйлер мол, ауыл сәні зор екен. Есқожаның үйінде отырып, Ербол мен Абай күйеулер үйінде әсем шырқап, ән салып жатқан қыз-келіншек, жас-желең қызығын естіп отырған. Бір уақыт осы үйге сырттан жеткен бір дабыр жұрттың бәрін алаң етті.

Тыста ерекше уақиға болғандай. Есік алдынан жүгірісіп өтіп жатқан жастар білінеді. Балалар шулайды. Кейбір ересек, кексе әйелдер, еркектер де сол уақиғаға қызыға көңіл бөліпті. Даурығып сөйлеп, асығып, алқынысып айтып тұрған хабарлары естілді.

— Уа! Салдар келеді!

— Мынау не деген сән?

— Жаным-ау, өздері қалай киінген?

— Ана біреу, сал ағасы. Бәрінің қолында үкілі домбыра. Мынау бір елден ерек жүріс екен.

— Жүрсен осылай жүр! Сал-сері деген ерке топ осы да!

Арада балалар да қызығып, тамаша қып, күле айғайлайды:

— Бөріктері сәукеледей!

— Шалбарын қара, шалбарын!

— Балағы қатынның көйлегіндей шұбатылып жүр.

— Бұзаулаған сиырдың шуындай шұбатылады және біреусінікі.

— Иттерді қосар ма еді өздеріне. Қандай дал-дал қылар еді, шалбарынан алып!— деп күліседі.

Даладағы жұрттың бәрі: «Салдар, серілер келді» десіп, түгел әбігерге түсті.

Есқожа үйінде отырған үлкендер арасында Ызғұтты бар-ды. Ол: «ауылды басынып келіп жүрген бейбастақтар кім?» дегендей, «сал» деген атты ұнатпай:

— О кімдер өзі? Қайдан жүрген немелер?— деп еді. Есқожа бұлардың келер хабарын естіген сияқты.

— Бөтен емес, бәрін бастап жүрген өзіміздің Әмір көрінеді!— делі.

Әмір бастап, үлкен сауыққа салынып жүрген бір топ жігіттердің хабары Абай мен Ерболға бұрын да мәлім болатын. Бірақ «сал», «сері» деген атақтары шықпаған-ды. Енді сол топ тойлы ауылға, Үмітей тойына келеді дегенде, бұл екеуі де Әмірдің бүгінгі қылығын көзбен көрмек болып, үйден шығысқан еді.

Далада бұлар көзіне түскен көрінісі екеуін де таң қалдырды.

Салдар күйеуге тігілген үш отауға қарай тақап қалыпты. Ол отаулардың ортадағысы сегіз қанат. Сырты қызыл-жасыл манатпен оюланыпты. Дөдегелерге қалың қызыл жиек бастырылған. Есік алдында кәмшат бөрікті, үкілі, үлкен шолпылы өңшен әсем, сәнді бойжеткендер тұр. Кейде қатарланып, кейде топтанып, өзгеше қонақтарын тосады. Осы қыздар ортасында, үлгісімен, киім сәні ерекше бөлінген, қара кәмшат бөркің шекесіне тамап киген бір қыз бар. Ол топ жұлдыз ортасында шолпанындай, той иесі — қалыңдық, Үмітей болатын. Қонақтарын қарсы алуға әдейі шыққан. Салдар отау үйге тура тартып, жақындап қалғанда, Үмітей қасындағы қыздары бастады. Қанат жайған сәнді сылрлы, өзіл сылқылды майысқан қатар салдарға қарсы басты.

Жаяу салдардың қастарында өңшең ірікті сұлу келіншектер келеді екен. Баймағамбет Абай мен Ерболға жалтақтап, дегбірсізденіп, тандана сөйлейді.

— Еркек салдар емес, арасында қатын салдар да бар ғой! Бұлары кімдер?— деп еді.

Ербол олардың кім екенін аңғарған екен.

— Сал қатындар болса, бірі өзіміздің «Әйгерім сал» боп шықты ғой. Келіншектер, адейі алдынан шығып, тосып алған күтушілер емес пе?— деп күліп тұр.

Бұл кезде салдар әні шырқай түсті. Еркін, ерке топтың тойлы ауылға «біз келемізін» айтады. Баймағамбет енді аңғарды. Келе жатқан топ екі-екіден, бір сал, бір келіншектен, мойындарына білектерін артысып, құшақта-са әндетеді. Ортада Сал Ағасы өзге топтан окшауырақ алда келеді. Екі жағынап екі келіншек, иығына қол асып, құрмет егеді. Сал Ағасы өзге жігіттерден жасы үлкен, бойы, бітімі де келбетті келген, Байтас екен. Домбырасы да үлкен, үкілі, сылдырмақты, моншақты. Ол да «мен сал домбырамын» дегендей. Ән арасында сол домбырасын Байтас аспанға көтеріп, бұлғақ қақтырады. Сал Ағаның осы белгісімен арттағы өңшең әнші, ойнақты топ, өздерінің шұбарала домбыраларын аспанға көтереді. Бар тобымен айтып келе жатқан «Жиырма бестің» толқынды ырғақтарын шырқай сілтеп, құбылта бұралтады.

Абай мен Ерболға аса қатты ұнап, қайран қалдырғаны: бар әнші жиылып, бір-ақ ән айтады. Әдетте, ойынсауықта, ұй тола жиналған әнші болса да бір әнге екі кісіден артық қосылып салатындар болмайтын.

Жиырма бес қайта айналып келмек саған!—

дейді. Өздерінің осы жүрістерін соншалық ақтап тұрған қайырманы жастық ұраны қып, ту етіп, шалқытып келе жатқандай. Біріне-бірі қарсы келе жатқан екі топ, жақындай бере, үндері молая түсіп, қосылып кетті. «Жиырма бестің» қайырмасына, өз тобын бастап Үмітей қосылған. Сол қайырманы бітіре бере, екі топ біріне-бірі жетті де құшақтасты. Жігіттер арасындағы келіншектің көбі, ақ жаулықтары іріктеліп, кейінгі сапқа шықты. Алдыңғы қатарда, Байтас жанында қос қыз. Өзге салдардың да қолтығында бір-бір бұралған, әзілкеш қыздар келе жатыр.

Салдар ауылға тақай бергенде, алдарынан шапқыншы боп келген, мойындарына сапы асынған жасауылдары болатын. Олар ауылды көптен әбігер етіп жүрген.

Күйеу үйіндегі барлық әсем келіншектерді салдар алдынан алып шыққан да солар болатын. Келіншектер алдарынан шыққанда, бар сал аттан түсіп, жаңағыдай жаяу сал, жаяу сәнмен келген.

Саны қырыққа жететін салдардың жасауылы оңға жуық. Ал киім і дырау қамшылы атарман шабармандар екен. Қазір ортадағы оялы отауға қарай барлық шұбар топ беттегенді жасауылдар қонақтардың алдындағы жолды ашады. Екі жақтан ысқырта қамшы сілтеп, балашаға, бөгде топты жағалай, ығыстыра қуып жүр. Отаулар алдына бұл кезде тойшының да көп жұрты тама ашаға жиылған. Абалаар да осы арада болатын. Күйеубасшы құдалар, қонақтар да тегіс қамалап келіпті. Бірақ жасауылдар үшін қазір өз салдарынан қадірлі ұлық та, қонақ та жоқ.

— Тәйт!

— Тұт былай!

— Қағыл!

— Аулақ!— десіп, қалың топты отаудың екі жақ басына қақ жарып, екі сап қып қойды. Қатардан шығып, рет бұзғандар болса, жасауылдардың түстері бұзылып, көздері ашумен алара қарайды. Өншен балуан дегелі, әдейі іріктеп алынған содыр жігіттер, кейбіреулерді сирақтан, жоннан осып-осып, сатыр-сұтыр ұрады.

Бірақ бұлардың соншалық айбар шеккен қаталдығын ел жиыны кіналамағандай. Қамшы жегендер де көбінесе күле қашып, еркелікті ұрыспай көтереді. Топтың алды — сұнғақ бойлы, шоқша жирен сақалды, орақ тұмсықтау келген қызыл сары жігіт — Байтас. Ол бұндағы елдің біреуіне көз тастап ілтипат қылмайды. Екі қызға екі жағынан, мойнынан құшақтатып қойып үні е кірер алдында домбырасын тағы бір құдірет белгідей аспандата сермеді. Барлық әнші тобы жаңағы «Жиырма бестің» бұл күнге шейін жөп домбырада ақырын ғана қырлана толқып, сырлы сыбырлай жеңіл лепіп келе жатқан ырғағын қатты шырқау үніменен көтерді. Ендігі енді барлық салдармен қоса, қыздар, келіншектер де қостады. Салдың тобын ең артынан қоршап келе жатқан, қара сақалды, аға салдар бар еді. Қазір олар да қосылған. Әсем қайырман үнемі қайталап отырып, жиын ілбіп қана басады.

Екі жарылып тұрған қалың ел тобы, бұл күнде жаяулар ғана емес. Шапқылап кеп тамашалы тұрысып қалған, сансыз көп аттылар да мол. Бар үлгілері басқа салдар өзге халық арасында, бейнесір бөтен уәзіт, бөгде

халық тобындай. Байтастың артына, өзгелерден сыты-
лыңқырап, алғарак шығып, Әмір мен Үмітей түсіпті. Екеуінің әні барлық әншілер үнінен өзгеше келеді. «Жиырма бес» ырғағын бастайтын да, қалқыта созып, қайталайтын да Әмір мен Үмітей. Барлық сал Байтасқа жүрісін бастатқанмен, ән-сәнін Әмір мен Үмітейге бағынтады. Екеуінің де сұлулығы мен сүйкімділігі соншалық сай боп жарасқан. Салдар айтуынша: «құдай қосқандай». Қыз бен жігіт дәл осы халінде, жай тату құрбы сияқты емес. Көкірегі қарс айрылып «аһ ұрып» табысқан, бақытына жаңа жеткен шерменделер тәрізді.

Кәмшат бөркінің үкісі мен қозасынан, маржаны мен шоғынан бастап, кішкентай аяғындағы тұмсығы үп-үшкір, жылтырауық әміркен кебісіне шейін, бөлек сәнді Үмітей келеді. Оның жүзінде шапақ атқан, ақ-қызыл қуаныш ажары бар. Маңдайы жарқырап, бақыт босағасын, шын теңімен жаңа ғана, осы сәтте ғана аттағалы келе жатқандай.

Әмір де бар салдан басқаша. Бұның сұңғақ бойына, аппақ сұр жүзіне, ерекше жарасқан атлас, батсайы, тоты реңді киімі бар. Қысқа ғана қою қара мұртының арасында жіпсіген тер көрінеді. Нұрлы жүзі, үлкен көзі, ұялы аясымен Үмітей жүзіне табына қарап қапты. Жан біткенге бұрылмай қадалып қалған. Әнін бір Үмітейдің өзіне бағыстайды. Қыз аппақ тісін аша түскен. Қуана күлген күлкілі еріндері қып-қызыл қалпында, сәл діріл қағады. Қасы мен көзін Әмірдің жүзіне қиғаштай бұрып, ол да жүз аудармай, балқып келеді.

Екеуінің біріне-бірі жан бергендей, ден қойған қазіргі сәтінде енді бар қозғалысқа мұршалары болса, ол үнсіз қатып сүйісіп қалу болғандай. Ең алғашқы асықтық құшағының, ес дәрменді ап кетер, ең бірінші ыстық сүйісі ғана боларлықтай.

Ербол бұл екеуін сырттарынан көзбен бағып, ұзатып тұр.

Абай да осы Ербол сезгенді шолып қалса керек. Басында қызыға қарап тұрған қалпынан тез жалт бұрылып, салдар тобына сырт берді. Ерболды, Баймағамбетті тастап, анталаған тығыз топтың арасымен сығылысып кейін жүріп кетті.

Бірақ жаяу тұрған топ пен ат үстінде тұрғандардың қабағын танып келеді. Бәрінің аузында таңдану сөздер бар. Сол сөздер Абай құлағына қайта-қайта ұрып тұрғандай шолақ-шолақ, үзік-үзік естіледі.

— Әмір мен Үмітей қайтеді?— деп бір қартаң әйел қасындағы еріне сөз тастады.

— Мынау Көкшенің тойы емес, Әмір мен Үмітей тойы ма? Бұл не өзіл?— деп бір бурыл сақал жігіттең сөйлеп тұр.

— Арманды асықтардай ғой!— деген бір үнді сыртынан естіді.

— Ынтық болсаң осындай боларсың!

— Тыйыла алмай-ақ қойған екен!

— Қайтсін жасыруға болмаған соң? Жалын деген содары! Күні өтіп барады ғой бақырлардың!— деп арттағы, ат үстіндегі бір өнет сыбырлайды. Әлдебір сыр айтып тұр.

Абай Әмір мен Үмітей үшін мына жұрт өсегінен қысылып кетті. Үмітейдің күйеуін ойлап қысылды. Ол осылармен құрбы, өзі беделді, Абайға да қадірлі жігіт. Сол бір жаманат естісе, мыналарға да, өзіне де ауыр болады-ау деп қысылу үстіне ұялып та барады.

Абай осы бетінде тойды да, қызықты да, қалың елдің күйеулер үйін қамалаған топтарын да тастады. Ас ішіп болған тойшылар ту көтеріп, тегіс атқа мініп, өңді дардылы ат үсті қызуға бөттеді. Жосыла шабысып, айқыш-үйқыш жорта бастаған. Абай елеусіз кеп, атын тауып мінді де, жапа-жалғыз, жортып жүріп кетті.

Көз алдына шын ашық, ынтызар жүздері. Саи кітаптан өзі оқыған, өмір-күдірет, тағдырдан да астам, сиқырлы қуат отын көреді... Жаңағы асқақ сұлу, сері қыз, сал жігіт жүзінде сәулеленіп тұрған ынтызар нұрын ойлайды. Көз жұмулы, көңіл мастай. Абай қай ауылға, қай бетке келе жатқанын аңғармайды. Бір ырғақ тауып, күйге шомып кетеді. Бұны ақылына көнбейтін жас жүректің, соншалық шыншыл, өзімшіл ырғағы келеді. Шыншыл сөз ақырын күңіренген әнге өз-өзінен оралып кетті...

...Ғашықтық тілі тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішін біл,
Сүйісер жастар, қате етпес,
Мейлің алам, мейлің құл...—

деген қыңыр турап бір шумақты қоя алмайды. Өзін-өзі тың алмай, қайталап үн салып, ұзақ күнге жұрттан аулақ кетіп қалды.

Есқожа ауылының тойы алғашқы күн той болғанымен, келесі күндер той несі Есқожара да, көп Көкшеге де, қала берсе, оқшау жатқан Құнанбайға да сауық емес, сергелдең болып тиді.

Әмір келіп, Үмітейдің құшағында кестелі отауға кіргеннен бастап, той Дұтбай мен Үмітей тойы болмай қалды. Асқақ сері, әнші Әмірдің қызығы боп кетті. «Мені өзін ұзат, әніңмен ұзат, қасымда бол деп, оны шақырып алған Үмітей өзі екен» деген сыбыс шықты. Одан бері, салдар келе бергенде Абай құлағы шалған, жұрт аузындағы жорамал сол сәтте барлық қан жайлауды, жел күлгі өрт жалынындай сумандап аралады.

Бұл тойға тек Ырғызбай, Олжай ғана емес, көп ру ел жиылған-ды. Ел бауырға түсіп, күзекке қонысқанда мынау Ойқудықта: Ырғызбай, Қарабатыр, Әнет отырса; Ералыда: қалың Жігітек, Мамай, Бөкенші бар-ды. Тойға олар ғана емес, қонысы жақын болғандықтан Үмітейдің қайыны Көкшеден де ат қосуға, балуан күрестіруге, көкпар тартысуға көп ел келген. Ойқудықтан төбесі көрініп тұрған Шолақтерек, Бозамбай құдығы, Аққудық — Көкше қоныстары.

Осы елдің барлығы Үмітей мен Әмір сыбысын көп аузындағы көп күндік жаманатқа айналдырып өкетті. Ырғызбайдан ыза көріп жүрген кей жандар: «Әмірдің ісі арқылы, Ырғызбай Көкшеге айыпты болса екен» деп те бағып жүр.

Үш күн өтті. Күндіз-түн күйеу үйлерінде ән-думан бәсеңсіген жоқ, айықлады. Бұл күндер Үмітей мен Әмір бір сәтке айрылысқан жоқ. Осылардың қасында талайдап түйіліп қалған әнімен, үш күн, үш түн бойы Әйгерім әндетті. Қапастан құтылған құмыр бұлбұлдай сайрады. Қыз күйеуі Дұтбай, Көкшенің намыскер, есті, сөзді жасының бірі еді. Ел ісінде ірілеп келе жатқан жас жігіт, мынау күндерде өз басына түскен шарасыздықты ауыр азаптай аңғарды.

Ең алғаш жорамал жасаған күйеу жолдастарын өзі тоқтатып, тыйып көріп еді. Сүйтіп тұрып, Үмітейге: «Салдардан сейіліп, өзіміз болсақ қайтеді!» деген тілегін салмақты жүзбен айтып көріп еді.

Өзі Үмітейді ішінен қатты қуанышпен ұнататын «Тобықты қызының ақ маралын, ең артығын алдым» деп мақтан ететін, Үмітейді қиналай алмай, құштар боп, қатты сүйеден өзі де бір сәт қайтып көрген емес-ті.

Бірақ, жаңағы мәслихатын Үмітей қабыл алмады. «Менің ел-жұртыммен арыздасып айрылар, соңғы бір хош-хошым ғой. Қиналсаң да, арызың бөлсын, осы сәл дәуренді маған қил!» деген. Үмітей айтса, әсіресе осылай қиылып айтса, көндірмей қоймайды.

Дүтбай жас та болса, адам мінезін жете танығыш, көңілі жүйрік жігіт. Және өз бойын ұстап, бір соққы пәлені қайсарлықпен көтеріп кетер қайраты бар жігіт. Ол осы кездерде Көкшедегі Қаратай бауырынан шыққан жас атқамінердің ең елеулісі боп қалған-ды. Тәкежан, Асылбектер қатарлы, Көкшенің бір қыдыру сөзін осы ұстайтын болған.

Үмітей айтқан соң салдарды Дүтбай сүймесе де, шыдап қалды. Бірақ ол шыдам үш күннен арыға бара алмады. Бару мүмкін де емес еді. Көп аузында жүрген жыбыр өсек күйеу жолдастарын түгел тулатып болған-ды. Соң Үмітей мен Әмірдің құпия деген сыры Дүтбайдың өз көзіне де шалынды. Бұл үшінші күннің таң алдында болған сәтсіз, қиракесік бір шақ еді.

Боз үйлер арасында Үмітейдің қара шапанын бастарына жамылып, Әмір мен Үмітей құшақтасып тұр екен. Көздерінен жас төгіп жылап сүйісіп тұрғанда, шапанды өз қолымен екеуінің басынан сыпырып алып, Дүтбай көздеріндегі жасты көрді.

Күйеу сол арада барлық жолдастарына әмір етіп, далада өрісте жүрген жылқыдан аттарын тегіс алдырды. Тіпті бас құда, көрі құдағиға да түгел әмір етті. «Қазір аттан. Қара су ауыз тиместен тегіс аттан!» деген. Томырылып отырып, қайтпас бұйрық етті.

Күйеулер бар жолдастарымен сол күні, күн шыға Есқожа ауылын тастап атқа қонды. Бұл ауыл үшін де, ұзатылғалы отырған қыз үшін де өлім еді. Аяғалы отырған қызды күйеу талақ еткендей, тастап кеткен сияқты.

Есқожа өз ауылындағы бар үлкендермен келіп, құданың үлкені Жанатайға жабысты:— Пәлені ұлғайтпа! Келін келердің аядында өзіміз бұрын аттандық деп бара көріңдер. Ел болмай кетісеміз бе? Келіндеріңді ел тұра сала отауын жығып, мұндағы ата-енесі боп өзіміз көшіріп жеткіземіз,— деді.

Айтқандай, Көкшелер кетісімен, осы күні сәскеде, отауы жығылып, Үмітей ұзатылды. Қызығы мен бақытының туы құлап, оты сөніп, әлдеқайдағы бір зарлы жоқтаумен күңіреніп Әмір кетті.

Әйгерім ауылға сол жанжал болатын күннен сәл бұрын кешке жақын қайтқан-ды. Үш күн бойы, көптен көрмеген сауығына қайтқан, әнің тапқан жас өнерпаз әйел осы күндерін талайдан сағынған арманды күндей рахаттаған екен. Кеш бата, өз үйінің сыртына кел, пар ат жек-

кен жеңіл арбадан түскенде, Абай мен Ербол тыста тұр еді.

Әйгерімнің ағы ақ, қызылы қызыл боп, өзгеше құлпырғандай. Бұрынғы бір Абаймен ыстық шағындағы, сауық-сайран салған, шексіз ән сызылтқан күндеріндей көрікті екен. Қасындағы Злиханы киім-кешектерімен үйге жіберіп, өзі әдеттегі сыпайы, биязы қозғалысымен Абайлар қасына кеп, ауыл амандығын сұрады. Абай Әйгерімнің жүзіне таңдана, қызығып қарағандай. Келіншегін оқшау әзілмен қарсы алды:

— Ербол, Әйгерімнің жүзіне қарашы, талайдан сағынған әндерін еркін шырқап, құлпырып қалған ба, немене?

Ербол қоса сүйсініп:

— Бәсе, алғашқы ақша қарға аунап жортқан қызыл түлкідей, жүні құлпырып қапты ғой өзінің!— деп, Әйгерімнің өзін де күлдірді.

— Әнімен өзі болсын дегендеріңіз ғой. Тастап кетіп, әдейі алдымнан сынайын деп тосып тұр екенсіздер ғой!— деді.

Абай кіналамақшы емес.

— Мін тағайық деп тұрғамыз жоқ, жарықтығым, сүйсіне қарап тұрмыз! Ән сілтеп, бой көтеріп қайтыпсың. Ажарың көз қуантады. Желді күні құсқа салған бабындағы қаршыға аспандап ұзап ұшып, көк жүзінде ойнақ салып қайтқанда, қандай болушы еді? Аспан азаттығын көп сағынып сәл уақытқа бір татқанын ұмыта алмай, жалтақ тартушы еді. Әйгерім сол әлпетте болды ма? Өз жынысын жаңа тауып қайтқандай көрінеді көзіме. Шыны сол емес пе? Өзің айтшы, Әйгерім!— деді.

Үшеуі де, бұл сияқты ойда жоқтан айтылған оқшау бір теңеуге күлісіп тұрса да, Әйгерім қысылыңқырап қалды. Қызарған жүзінен сыпайы күлкісін тыймай тұрып, Абай сөздеріне наразылықтай, қарсылық айтты.

— Сізден іріккен әнім бар ма еді? Нені аяп ек? Біреуің «түлкі» деп, біреуің «қаршыға» деп әзілдеп кеттіңіз, Азат құс па? Сыннан шықпаған, міні бітпес, мұнды ма? Кім білсін!— деді де, өңі өзгере барып, қабағына кейіс алған бойынша, үйіне кетті.

Үмітей ұзатылатын күні Есқожа ауылында болған ұятты уақиға оңай айықпады.

Қалыңдық Көкшелер кегісімен ұзатылып, Ойкұдықтағы ауылдан кеткенде, бұлардан бөлек жаққа, жоқтау өңін күңіретіп кеткен Өмірдің тобы Үмітей сұлудан кү-

дер үзе армады Елдің сөзін елейтін Әмір емес, оның бүгінгі зары, айрылу зары әсіресе елетер емес. Есқожа ауылынан былай шығып алып, бар салдар иіріліп тұрысқанда, ортасында атының жалын құшып бүгіліп егілген Әмірді көріп, Үмітейді жалғыз жібермеске байлаған.

— Оны Көкшеге құдалық қосса, мені құдай құдіреті қорқан. Жастырым, желігім емес. Тағдырдың өзі жазған жылыным. Үмітейсіз күнім жоқ, тірлігім жоқ. Тарт атын басын Көкшеге қарай! Қуып жет Үмітейдің көшін,— деп Әмір өзі бар досына бұйрық еткен.

Әмірдің достарының ішінде жас әнші, ақын серінің бірі, қызыл шырайлы, қой көзді сұлу жігіт Мұхамеджан болатын. Сол Мұхамеджан Әмір мен Үмітейдің айрылу зарын өзге жігіттердің бәрінен артық мұң етіп жүр еді. Енді Әмір жаңарыдай шұғыл қайратпен өзгерген шақта, ол сүйсініп, күліп шалқып кетті.

— Уай, ендеше осы сәттің бір әнін былай соқшы, жігіттер! Тындашы бермені— деп мөлдір үнмен ән шырқап жіберді.

Бұның әніндегі ең әсерлі жаңалық — сөзі. Осы арада тұған. Әмір атынан айтылған сөз.

Серінің серменуге көңлі оянды,
Ойладым бастайын деп бір соянды.
Кетті ғой сәулем алыс, жолдастарым,
Айдашы, қамыс құлақ боз қоянды!—

деген еді.

Бар салдар бастығы Әмір болып, осы өлеңді айта жөнелді.

Әншен аппақ қылаң мінген, қызыл-жасыл киім киген ойнақы топ бет бұрды. Күншығыс жақта, қарауыта көкшілденіп, ұзақ сар жазықтың шексіз шетін көмкеріп түсіп жатқан жұмыр жотара қарай тартып барады. Үмітей көші жасаулы, сәнді отаудың көші, он шақты түйеге жүк артқан және көп аттылы еркек-әйел қоршаған көш. Сары жазықта асыға шапқан салдар Шолақтеректі бетке алып бара жатқан қалың шоғырды лезде көрді. Жарыс салып отырып, ат басын ірікпестен кеп, Көкше қонысына тақай бере көшті қуып жетті.

Үмітей күйеудің бүлініп аттанып кеткенін білсе де, ығысқан жоқ-ты. Ол ауылында ешкімнен қымсынбастан Әмірмен ұзақ құшақтасып, жылап көрісіп айырылғанмен, өлі де ат үстінде жасын тыймай егіліп келе жатыр

еді. Жаны қимас ынтызары, Әмірі қалған жағына ұзақ жастан қызарған, нурлы мұнды көзін қайта-қайта тастап келе жатқан-ды. Арттарынан шапқындарды үлкендер алыстан аңғара алмады. Есқожа мен Ызғұтты біріне бірі:

— Бұ не қылған шабыс?

— Қайдан шыққан топ?— десті. Үмітей сонда, өзінің сұлу жараған, жібек жалды қара жорға атын бұрып, тұрып қалған. Келе жатқан топ Әмір тобы ешені жүрегі бұлжытпай таныған-ды. Әмір қара жал, қара құйрық, құрым сары ат мінген. Өзге ақбоз атты тобының алдында оқ бойы келді. Үмітейдің қасына жетті де, оны жылап құшақтап, ат үстінде баурына қысып, жасты көзімен кезек сүйіп, едіреп тұрып алды.

Артқы топ, осылар қасына кең орада қоршады. Екі ғашыққа аттылы сәндерімен отау тіккендей болды. Орталарына алып, кең қоршап тұрып қалып, сонда Біржан қалдырған қоштасу, арыздасу өні — «Қозықошті» бастады. Қоңырлатып, қосыла айтып, ойда жоқ бір мұнды сән туғызды.

Е-е-й! Бозбала-ай!
Өтті-ау, аман-ай
Қош бол аман!—

деп қайырады.

Әмір мен Үмітей оған сайын егіле түсіп, қоштасқандай. Айрылса алмай, біріне бірі жабыса түсіп, қатты құшақтасады. Осы кезде бұлар қасына, көштен ілгерілеп кеткен Есқожа мен Ызғұтты қатты жортып, екпіндеп келді. Екі жастың сыртқы қоршауы болған, аттылы салдақ қатарын кие жарып, ортара кірді де, екеуі де ақыры жіберді.

— Болды! Жетті! Жеттің түге жетеріңе!

— Тоқта, тыйыл енді, Әмір! Қайт қазір, қоштасып болдың!— десті. Соңғы бұйрықты аса бір ашулы жүзбен Ызғұтты айтты да, қара жорға атты сулығынан алып, жетелеп тарта берді.

Әмірдің қасынан амалсыз сытыла берген Үмітей:

— Қалма, жаным Әмір! Апарып сал! Өз қолыңнан апарып сал мені, алдымнан тосқан азап отына! Елім-жұртым салған отыма! Жүр түге бәрің де!— деді. Көзінің жасын тыйып жіберің, өңі көкшіл тартып, ашулы қайрат жнып, бар салдарға жағалай қарап, бұйрық тастады.

— Көгермін әуселесің. Көлденендең көрсін сенің ал-

дыңнан!— деді. Артын ала келе жатқан сары аттың сулығынан өзі жетектеп жіберді. Сол-ақ екен, Әмір тебініп кеп қатарына жетіп, қынай бөлінеп құшақтай қысып, маңдайынан сүйді.

— Айналайын, толған айым! Сен айым батқанша менің демім бітсін. Алдыңда алсын мен бейбақты. Ердім, тартындар!— деді. Есқожа мен Ызғұттының ызғарын, зекулерін елемеді.

Шолақтеректі өрлей, құлдай қонған қалың ауылдар — Алатай, Қаратай ауылдары еді, соған тартты. Үмітейді барлық сәнді сал тобы боп, қоршап, әлем жүзінің ея қадірлі гауһарындай етіп, алып келді. Үлкендер, бас құдалар алдын ала, бөлек кетті. Салдар Үмітейге ерген қыз-келіншектердің тобын толтырып, қасынан бір елі айрылдық жоқ.

Алатайдың үлкен үйінің жанына бұрын барып тігілген Үмітейдің сегіз қанат отауына жас келін жетті. Алдынан созылған шымылдық бар. Соның артында келін жаяулап келгенде, қасында Әмір, Бәйтас, екі жағынан сүйемелеп отырып бірге кеп кірді. Бұрынғы еркін сәндерімен, өз әдеттерінен жаңылмай, өзгермей кеп кірді.

Шолақтеректегі ел бұл келіске сұмдықтай қарады. Осы ауылдардың аталық, елдік абыройын таптағандай көрді. Түршігіп қарсы алып еді. Бірақ, сырттары ея наразылығы Үмітей отауына белгі беріп, босағасынан аттап кіре алмады. Көкшенің қызық күткен қыз-қырқым, жас-желеңі, ауыл иесі бәйбішелері, Үмітейдің сәукелелі бойына шашуларын шашып, игілік тілекпен қабыл етіп жатты.

Үмітейді елге масқара еткізбей, осылай қып қабыл алғызып отырған Көкшенің үлкендері емес. Ауыл иесі, келін атасы Алатай да емес. Енді кісіге ақыл салмай, өздігімен қатты байлау еткен, шыдап бекінген, қайратты күйеу Дүтбайдың өзі болатын.

Бірақ, дәл осы кештің өзінде Дүтбай қонақтардың күтімін есті, қайратты анасына тапсырып, өзі атқа мінген. Сол кеште, Көкшенің қарт қариясы және Дүтбайдың жақын ағасы, Қаратайдікіне келген.

Үйді оңашалап, кәрі ағасын жалғыз алып отырып, Дүтбай Әмірден көрген өз қорлығын түгел айтқан.

— Құнанбайға барып, мынау бар пәле мен дерттің бәрін өз аузыңмен жеткіз, Тыйғыз мынау бүлдігін. Болмаса, ойран болды, талқан боп бүлінді десін, Көкше мен Ырғызбай арасы!— деген-ді.

Қаратай өзі Көкше болғалы өз өмірінде Тобықтының жуан Олжайға дәл мына жастай, қарсы қайрат атып, ұқтылып тұрған Көкше жасын көрген жоқ еді. Ақ жүзді, кең маңдай, сарғыш көзді, зор денелі, келбетті жас Дұтбай қазірде Қаратай көзіне жалынға түсер сұңқардай. Ру, ұран намысы, кәрі атқа мінердің ойын неше саққа жүгіртті. Ол мына жігіттің күйік үстіндегі сабырын көріп, сабыр мен ақылы қосылған қайратты ызасын көріп, үлкен сүйініш етті. Ішінен: «Ендігі Көкшенің менен соңғы артына ие болар ұл туса, сен боларсың!» дегендей болды.

Ыза сұмдық көрген жнреніш Қаратайдың да кәрі көңліне қатты орнаған болатын. Дұтбайды тындап болып, оның жүзіне ажырая қарап, аз ойланып отырды да:

— Әкпел, атымды әкпелгіз! Тұр! Қасыма бес кісі ерті Қазір жетем Құнанбайға!— деді.

Осы түнде, ел жатар шақта, Ойқудықтағы Ырғызбайдың көп аулынан бөлініп кетіп, Қорықта жалғыз ауыл отырған Нұрғаным аулына Қаратайлар жетті. Қорықтың бұл тұсында Нұрғаным мен өзі үшін Құнанбай да қора салғызып жатқан. Көктемде Оспаннның су алғызбаған, озбыр сотқарлығын бір көрген Нұрғаным жаз бойы Құнанбайға өтініш еткен. Осы қорықта екеуіне арнап оңаша, оқшау қора салғызып алып, өзге күндестерден және олардың ержеткен, содыр ұлдарынан осылайша аулақта болуды тілек еткен еді.

Құнанбай өзінің кәрілік оңашалығында осындай бір орынды өзі де көксейтін. Сонымен ел бауырға түсерде жиі көшіп, Қорыққа ерте жетіп, көп жігіттің күшімен аз уақыттың ішінде Нұрғанымға арналған кішілеу жаңа қыстау, қора-жай салғызып алған-ды. Қазір сол қорасының жанында, жылы орынға ықтай түсіп, кәрі қажы өзінің өлімдей жым-жырт тыныштығында болатын.

Көпшілігі жатып қалған ауылдың иттерін шулатып келген аттылы топты, әлі шамын өшірмей отырған Құнанбай мен Нұрғаным «шет ел адамы!» екен деп қалды.

Болмаса, бұл өңірдегі ағайын ортасы түн түгіл күндіз де Құнанбайдың шымылдық түсіріп, сары аурудай сарылған оқшау мекеніне келмейтұғын. Ол келген адамды құса қылардай іш пыстыратын.

Үйге Қаратай бастаған Көкшелер кіргенде, Құнанбайдың аяқ жағында шымылдықтан денесінің жарымын сыртқа шығарып отырған Нұрғаным шымылдық ішіне салмақпен бет бұрды. Құнанбайға ақырын дауыспен:

— Келген Қаратай!— деді.

Биік салынған көп жастыққа арқасын сүйеп, басын төмен салып, төсбих тартып отырған Құнанбай бұрылып қалды. Қасын серпе көтеріп, басын шайқайтып, тік қарап жіберді. Осының алдында, сәт бұрын қалың тәубаға, мінажатқа кіріп отырған жүзін бір-ақ сілкіп тастағандай. Қонақтар төрге кеп отырар-отырмаста, күні бойы түсірулі тұрған шымылдықты өз қолымен жұлқа серпіп, шалқитып ашып жіберді. Сәлем-аманға келген жоқ. Көптен оты өшкен, реңі де өзгеріп, қоңыр сұр тартқан жалғыз көзін бір шоқ оттай жалт еткізіп, Қаратайдың жүзіне оқтай қадап қалды.

Тұрғыласының жүзіне уайымды, сызды көз тастаған Қаратай соңғы он жылдар бойында оның бұндай қатуланғанын білген емес. Ұйықтап жатқан қарт жыртқыштың үстіне Қаратай өзі құлап түсіп, дүр сілкініп оятқандай. Көп жылдар ұйықтап қалған ашуын, зәріні өзі тұтатып алғандай сезді.

Төсектен төменірек жерде жанған тас шамның сәулесі шарасынан шатынап шығып тұрған жалғыз көзге түскенде, қызғылт елес құбыла жанып тұр. Бұл көзде үрку жоқ. Пәлені білген, алысуды тосқан, қорғануға өзір, түгія сыртына атқан, қайсар ашу тұр.

Құнанбай мына мезгілсіз келістің себебін де сезіп, іштей өрекіп отыр. Кеше Есқожаның тойынан қайтқан Айғыз осында келіп, күйеуіне бір шағым арыз айтып кеткен. Есқожа Қарабатыр ішінде Айғызға төркін еді. Үмітей болса, бұған сілкі есепті. Айғыз сол өз төркінінің тойынан ашуланып аттанды. Кетерінде Есқожаға ызаланып: «салдарды неге тыймадың, жын ойнағын неге жасаттың» деп кіналаған. Есқожа сонда Құнанбайға Айғыздың айтып баруын сұрап, солар туралы көп қатты сөз айтқан және Құнанбай баласы болғандықтан, Әмірді өзінің қуа алмай, тыя алмай отырғанын шаққан.

— Әнің мен сәнің құрғыр өңшең. Сал емес, бұл маған келген ажал!— деген. Әмірінде өнге, өленге бірде-бір сүйсініп көрмеген бітеу кеуде, надан бай жастар өнерінің бөріні елге келген пәле деп айтқан.

Айғыз осы сөздерді осы қалпына бұлжытпай айтып, Құнанбайға өзі де қатты жамандап келген. «Тыйым салатын кісі жоқ деп жүр бұлар. Өзің жоқта да өстіп ауылмызды таптап, төбемізге ойнап болған түге. Жын ойнағына айналды ғой бұл ел, сенің көзің жұмылмай-ақ!»— деп сызданып отырып, көп кейіс тастап кеткен еді.

Сол Айғыздың сөздерін қажы енді есіне алған. Құнан-

байдың жалғыз көзі Қаратайға қадалды. Келер сәтте, ар жағындағы Дүтбайдың әкесі Алатайды, одан әрі отырған Көкшенің үлкен байы Бозанбайды жағалап, шолып, барлап өтті. Бұлардан арғы үшеу мынау үш басты Көкшенің қосар жігіттері тәрізді. Оларға көз жіберген жоқ.

Исі Көкше боп Құнанбаймен тілдесуге келген. Түнде-летіп, түсешайысып, қабақ қатып келген келістері Тобықты ортасына түскен шектен асқан пәленің жүрісі. Ажал мен қазаның келісі. Өзі серіліп ашқан шымылдықты үлкен шеңгелмен уыстай бүріп отырып, Құнанбай Қаратайға алғаш үн қатты.

— Қандай дауыл қуып келді сені? Қай қазаны әкелдің? Айт шапшаң!— деді.

Үлкен ыза бойын буып келген Қаратай, Құнанбайға аса бір салқын зілмен сөйледі. Қимыл еткен қабақтан жер танысып, жай ұғысатын енеуі, бұл түнде, мынадай зауал түнде, аясатындай боп кездесіп отырған жоқ. Құнанбай көзі жаңағыдай от шашып бұған қадалғанда: «Қаратай аямас бір пәлемен келді» деп ұғынды. «Аяйтын кісі бұйтіп жүрмес болар».

Қажының осы ойын Қаратай да лезде шолған. Бағана ымыртта, өзін ыршытқан зілқаратас салмағын Құнанбайға да суық ызғармен, бар күшімен тастай салды.

Үмітей, Әмір, Дүтбай үшеуінің арасында жүрген ортақ әлекті Қаратай ірікпей айтып шықты.

Арада, «салдық» деген «әуейілік, ыбылыс, жын» шықты, — деп айтты. Оны азған заман эзезілдігіндей, сұмдық нышанындай етіп, айрықша бір түйіп өтті. — Бәле осы өңірдегі барлық елге мәлім болып отыр, — деп айтты — Бадырайып тұрған масқаралық, өз атын ән депті, өнер депті. Бар жасты қызықтырып, еліктіріп барады. Қызылжасыл киініпті. Бұландап, үкі тағынып, бұралып ән шырқап, төрімде тайтандап жүр, — дейді. Зәрлі, қысқа хабарымен, дауын аяқтата кеп:

— Өз төбемде ойнақтаса көтерер ем. Әруағымның көрінде, соның төбесіне кеп тайтандап ойнақ салды. Сені мен менің өлер күнімізде, бетке таңба түсті. Сені аяғанмен, айтпай тына алмадым. Өзгенің кіміне айтушем мұны! Қай итіне шағушем? Құбылған заманның, қай қушолағын қуат-медеу көрермін! Сал мынау желіккендерге тыйымды. Өзіме де, оған да кесігінді өзің айт!— деді.

Сөйлер сөз жоқ. Аздан соң, Құнанбай бұйрығы бойынша, і тұрғанын қонақтарды ұрпақайға алып кетті. Сонда сөйледі, Құнанбай өзі ауылындағы көп жігіттің

ішінен, Нұрғаным бауыры Кенжеқанды шақыртып алып, тығыз бұйрық етті.

— Қос атқа мініп, қазір шапқылап отырып, Шолақте-
ректе Алатай ауылында жатқан Ызғұттыға бұйрық жет-
кізі! Әмірді алсын да, жетектеп отырып, күн шықпай ал-
дыма әкеп жеткізсін! Келмес болса, қол-аяғын байлап
тұрып, дүрелеп отырып жеткізсін!— деген.

Бет пішіні Нұрғанымша нұрлы, қызғылт, дөңгелек
келген балғын денелі Кенжеқан әрі балуан, әрі жау тү-
сіргіш ер болатын. Ол Құнанбай ашуын өз ішіне бар ын-
та бейбілімен сіңіріп тұрғандай.

Серпулі шымылдықты алғаш бүрген қалпында уыстап
ұстап отырып қалған Құнанбай бұл түнді кірпік ілместен,
қыбыр етіп қозғалмастан өткізді. Жаны жоқ, тас мүсін
тәрізді. Бұл күнде қалың терең көлеңке түскен ажымда-
ры кәрі зәрді, қайнар ашуды тас қабаққа түйіп апты.

Таң аппақ атқан еді. Күздің күні, ұзақ сұр дала мен
кұла тартқан, адырлардың үстіне, қып-қызыл шапақ
атты. Қанды сәуле шапқандай. Осы шақта, кәрі шал-
дың үйіне Ызғұтты мен Әмір кеп кірді.

Жас жігіттің өңі құп-қу боп ағарған, жағы солып, екі
ұрты көлеңкеленіп тұр екен.

Құнанбай өз немересін көптен көрген жоқ еді. Үнсіз
түйіліп, қос қолын Әмірге қарай созып:

— Алдыма келі— дегендей қатты белгі етті.

Әмір үлкен әкесінің алдына тымағы мен қамшысын
тастап, жүгіне кеп отыра бергенде, түн бойы шымылдықты
бүріп отырған салалы суық, сіңірлі саусақтар жас жігіт-
тің алқымынан, жалаңаш мойнынан сығымдап қысып
алды. Қарт қолы әлі де кәрі жыртқыш тегеурініндегі күш-
ті екен. Темір құрсаудай сығымдап ап кеп, буындырып,
өзіне қарай сілке қысып, қинағанда, босатар емес. Аз
уақытта жігіт тынысы бітіп, көгеріп талықсып кетті. Сон-
да да құрсау шеңгел жұмсар емес. Енді буынғанын үзі-
ліп бара жатқан жігіт қырылдап барып, талып кетті.
Қарт алдына шалқасынан сұлқ жығылды. Құнанбай
тізірлеп алып, әлі қылғындырып, енді сәт болса, үйін
өшіріп, өлтіріп тындырғандай.

— Не болды? Өз нәсілің еді ғой, ит те болса!— деп
Ызғұтты ұмтылып келіп қалып еді. Құнанбайдың жалғыз
көзін қап жауып алыпты. Отты жиренішпен жалт етіп қа-
рағанда, Ызғұтты шошынып барып кейін шегінді.

Оның жасқанып қалғанын көрген және Әмірдің қарт
шеңгелінде енді бір сәт болса өлетінін аңғарған Нұрға-

ным, жан ұшырып кеп, Әмірдің қасына құлап, Құнанбайдың екі қолынан шап етіп ұстай алды.

— Қажы, жарықтық, сізге не болды? Кеш, кешші, айналайын жарықтығым!— деп өзінің қайратты жотасымен, Құнанбайдың қос қолын Әмірдің тамағынан қатты итеріп, үзіп, айырып жіберіп еді.

Құнанбай жүгіміш отырған сол аяғын жаза беріп, Нұрғанымды кеудеге теуіп жіберді.

Жүректен тиген қатты тепкімен Нұрғаным талықсып барып сылқ құлап түсті.

Дәл осы кезде киіз есікті жұлқып ашып, Абай кіріп келген еді. Нұрғанымның Әмірге болысып жаза шеккенін көрді. Құнанбай жас жігітті шеңгелінен босатпаған күйде тағы қатты буындыра жөнеліп еді. Абай есіктен төрге қарай бір-ақ аттап ырғып түсе береді:

— Тоқтат!..— деп, саңқ етті.

Әкесінің қан басқан көзі бұған жалт бұрылғанша, қатты серпінімен Құнанбай қолын қағып жіберіп, Әмірді өлім шеңгелінен бір-ақ жұлып, сүйреп алды.

— Арам!— деп, Құнанбай ақырды.

— Өлтіртпейміні!— деп Абай да қарсы, қатты ақырып жіберді.

Енді екі долы көздер бір-біріне тіп-тік қадалыпты. Жұлқысардай қарасып қапты. Абай көзі тайған да, жібіген де жоқ. Әкеге түк көшірім, кішілік жоқ. Жиренішті ызасын оқтай қып, суық атып тұр. Қанжар сермегендей сөз қатты. Айғайлап, шапшаң сөйлеп, суырыла жөнелді.

— Аузыңда алла, шеңгелінде қан! Тағы қан!.. Бұларды шарифат та қосады. Бір кезек сол шарифат жолы деп, бір нахақ қан төгіп еді..

Абайдың он үш жасында жүрегіне оқ боп тиген Қодар өлімі қазір ғана болған әке қылмысындай, көз алдына сап етіп кеп еді.

— Енді шарифатқа қарсы тағы да өлім жұмсадың ба? Үнсіз, сопысып жатқаның құлшылық емес, сұмдық үшін, осындай сұмдық жыртқыштық үшін бе еді?— деп қайнап тұр. Бір жарынан жазаны тоқтатам десе, тағы бірден өкім, қатал өкім айтып тұр.

Құнанбайға жаңа ғана тіл бітті.

— Шық! Жорал көзімнен, азғын!..

— Шықпаймын!

— Аздырарсың, сен бе! Аздырарсың! Сенен, бәрі сенен!..

— Болсын солай! Менен! Неге өлмейсің тынышымен сен! Заман сенікі емес, менікі!.. Нең бар?

— Ә-ә, солай дедің бе... Жеттің бе соған?!— деп Құнанбай Әмір мен Абай екеуіне қатар бір ғана шұғыл, қатал кек ойлады. Ойлады да, Абаймен ұрысты сәтте тыйып, сол ниетіне тез ауды.

Талып жатқан күйінен есін жаңа жиып, екі көзін алартып ашып атасына жаңа қараған Әмірге, Құнанбай қос қолын созып, алақанын сырт қаратып тұр. Намаздағыдай мінажат қимылын, суық тілек қимылын жасады. Әмір мен Абайға қатар созды. Бұл — теріс батаның, қарғыс батаның белгісі. Нұрғаным мен Ызғұтты екеуі екі жақтан ұлардай шулады.

— Иә, құдай қабыл етпе!

— Жаратқан, елең алма! Не сұмдық! Қарғыс айтқалы жатыр ғой, өз балаларына!— десіп үркіп үн салды. Бірақ Құнанбай енді оларды пәруәйіне де ілген жоқ. Жүгініп алып, көлденең жатқан немересінің кеудесінің үстіне теріс батаның алақанын жайып тұр. Абайға да қатал қолдарын жиі нұсқайды.

— Қызарып атқан таңда, мынау зауая таңда... Айттым аталық қарғысымды. Менен туған арам қан, бедбәхит нәсілдерім мынау екеуі. Жаратқан нем, я кәрім алла, менің қолымнан өлтіртпедің. Бендең болған бар тілегім, ақ тілегім со болсын. Ал мынау екеуін! Жібер өзіңнің ақ бұйрықты ажалынды. Уын, зәрін өзгеге жаймай тұрғанда, жой көздерін, жоғалғырлардың!— деп қолының сыртымен теріс батысын етіп салды. Есін енді жиған немересі мен Абайға:— Шық! Жоғал, жойыл көзімнен! Ұрпағым екенің шын болса, құрбан еттім екеуіңді. Садаға өттім сен екі шіріген жұмыртқаны, бар да өл! Тез өл! Жөнел!— деді.

Абай мізбақпай, әкеге жирене қарап тұр еді.

— Мейлің, кеттім, біржола кеттім сенен!— деп бір-ақ кесті.

Құнанбай қарғысын айтты да, шымылдықты сілке түсіріп, бүктүсіп баурына жастықты басты. Ерні жыбырлай күбірлеп, тәсбихіне, тәубесіне ауысып кетті.

Әмір жатқан қалпынан қазір ғана бас көтеріп тымағын, қамшысын қолына ұстап, жүгініп алды. Аз отырып, қыбырсыз тұрған шымылдыққа:

— Көпсінгенің тірлік болса, өзі берген құдай өзі алар. Бұйырар өліміңе бұйырдың ғой, бірақ өкінбеймін. Отқа өртенсем де өкінбеймін!— деді.

Абай бұны сүйсеп тұрғызды да, ертіп алып кетті.

Көкшеден Әмірді Баяғұтты алып жөнелгенде, Байтағ Абайға кісі шаптырған. Ол Әмірдің жолдасы Мырзағұя еді. Сол Абайды таңата үркітіп оятқан. Әке қаталдығын білетін Абай, ауылда ат жоқ болған соң, Мырзағұядың атын міне сала, жалғыз шауып отырып, жеткені жаңағы еді.

2

Боқырау өтіп, күзектегі ел күземін де алып болды. Қыстауға қайта көшетін күндер жақын. Бірақ күз суық болмай, күзек оты әлі де мол болғандықтан, жұрт іркіліп отыр. Ойқұдықта, Абай ауылының айналасына жиі қонысқан ауылдар бұл қоныстың әншейіндегі киідегі қалың бетөгесін, жасыл шалғынын сар жұрт қылған. Бірақ ауыл маңы бар өлкеде төгіс тықырланса да, айналасындағы кең жәйіліс оты, өріс оты тозған жоқ. Қоңыр күзде малдың тойыны күннен күнге асқындап барады. Шаруа мұқын ойлаған ауылдар сол күйге сүйсіне түседі. Күздің жауыны мен қара суық желінен мазасы кеткеніне қарамай, шыдасып отырған.

Көп ауылдың күзгі әдеті бойынша, Абай ауылы да жаз тігетін үйлерін жырып, жиып қойып, оның орнына қоңырқай, кішілеу үйлер тіккен. Әйгерім отауы да қазір бақша.

Кішілеу, шағын үйдің ішіне айнала текемет, түскіні, түкті қлем ұсталған. Биік төсек орнына, қалың салынған көрпесі, күс төсегі, жастық, бөстегі көп жер төсек орнаған. Абай мен Әйгерім отырған төсек алды, қалың жүнді арқар терісімен жабылған. Төзде отырған қонақ болса, олардың астына, ұзын қара сенсекпен мол етіп құрап тіккен кең бөстек жайылған. Шағын-үйдің ортасын қазан-ошақ алғандықтан, бұл күнде Абай кітабын дөңгелек үстел үстіне салып оқымайды. Көбінше жер төсек үстіне үйіле жиылған көрпе-жастыққа арқасын сүйсеп, қолға ұстап отырып оқиды.

Алдағы қысқа арнап тіккен мол саптамасы бар. Үстіне бешпет, шалбар, сыртынан ұнамды күрең шұрамен тыстатып, жеңіл, жылы, кең күпі киген. Қасында төменірек отырған Әйгерім де пұшпақ ішікті бешпетше қып, жұқа, жеңіл етіп тіккізіп алты. Омырау етегіне жаралай жаңа құндыз ұстатқан. Екі өңірдегі ілгек түймелеріне үлкен қызыл коралл орнатқан. Қазақ зергері әдейілеп соққан,

бұрама күміс түймелер. Әйгерім көбінесе кесте тігеді. Төрте Ербол мен Баймағамбет күзгі ақ қымызды асықпай, ұзақ ішіп отырып, тоғызқұмалақ ойнайды.

Әйгерім асқызып отырған жаңадан сойылған семі құлынның еті пісіп қалып еді. Қол жуып, асқа отыруларын Әйгерім өтінгенде, Абай таңертеңнен бас алмай, бір қыбыр етпей, үздіксіз оқып отырған кітабын жауып, шетке қойды. Қазан түсіргенде шалқып, бықсып қалған оттың ащы көк түтіні көзді жеп, қолқаны атып беймазалық етіп еді. Абай: «түңлікті ашса» деп шаңыраққа қарады. Еңкейте ашқан тесіктен күадың үнсіз, ұсақ жауыны жиі бүркіш тұр екен. Ол тыжырынып қабақ шытты да:

— Пай-пай! Түңлік ашайын десең жауын. Ашпайын десең түтін, беймаза күннің бірі екен-ау тары!— деді.

Үй іші ас ішуге бейімдеп иіріліп отырыса бергенде, осы үйдің сыртына дүбірлетіп кеп тоқтаған аттылар байқалды.

Келген екі кісі екен. Үстері жауыннан су болып ұйғо кірісті. Шәке мен мерген Бәшей боп шықты. Шәкенің Абайға келген бөгде жұмысы бар сияқты. Ағасымен бірге ас ішіп болған соң, Шәке Абай айналасында отырған дос-жарандарынан өзінің сөзін іріккен жоқ. Қабағы жүдеулеп, жабырқау жүзбен Абайға қарап:

— Абай ара! Мен сізбен ақылдаса кеп отырмын!— деп, өзінің айта келген өңгімесін бастады.— Сөзім Әмірдің жайы Тірі аруақтай көз алдымызда қабағы түсіп, өзінен-өзі өшіп бара жатқандай еді. Білмеймін, қиястық қарсылығы ма? Жоқ бой жасап жүргені ме, кім білсін! Мынау күздің осындай жауынды, дауылды аласапраның да бұрынғы мінезіне қайтадан тары басқалы отыр. Түнеугі салдарының бәрін кешеден бері отауына түсіп шақырып алып, өлем-жөлемдерін тары да киініп, тарынып алып және бір қыр бастап отыр!— деп, бір тоқтады.

Абай мен Әйгерімдер Әмірге лағнат айтқан адамдар сияқты емес, қайта күйді ұғып, қамын ойлағандай

— Өзінің дені сау ма?— деп Әйгерім сұрады.— Қайран шырақ-ай! Әлдекімдей елден қуылғандай болды-ау!— деді.

Абай Шәкеден:

— Қам-қайғы ойлаған кісідей ме! Кеңді қалай?— деп сұрады.

Шәке екі ойлы жауап берді.

— Іші қандай екенін білдірмейді. Қыяқ еткен ауруы да бар сияқты емес. Үнемі үндемейді, өзімен өзі. Домбы-

расымен оңаша мұндас боп апты. Отауының сыртында тұрып, бір күн тындап ем, осы күнде дәл осы өңірде теңі жоқ, дәулескер домбырашы боп кетіпті. Сырты сау, бірақ іші алай-түлей ме деймін. Содан болу керек, құсталанған кісідей сарғайып, жүдеп барады. Әлде осыдан ба, серпілгісі келе ме! Сырласып жатқан ауыл, ағайын жоқ, ешкімге жөнін айтпай, жаңағыдай салдарын жиып алып отыр. Бүгін таңертең естісем: «Көкшеге аттанамыз деп айтады дейді. Онысы енді көрінеу ел жұртпен ұстасып, жауығу тәрізді. Өзгені қойғанда кеше анадай өз қарғысымен байлап берген қажы не дейді?! Намыс, кекпен уланып алған Көкше қайтеді!? Қазасына барама деп отырмын. Осыған қайтіп тоқтау саласыз, не ақыл айтасыз?»— деді.

Абай үндемей көп ойлады. Шәкенің көзіне қарап отырып, Әмір туралы ол әкелген жанашыр уайымының бәрін де өз жүрегіне түгел аударып алғандай. Ербол мен Шәкені ойда жоқ байлаумен таң қылды.

— Әкесі қарғысынан қайтпады. Бірақ қазаға қиятын қыршын жас Әмір ме еді?! Ортасы өзге, заманы басқа болса Әмір әлде сол қарғап отырған бабаның бар нәсілінен, бәрімізден сонауғұрлым өнері асқан, ғазиз адамның бірі болар ма еді. Қайғысына қамығамын. Бір балаға бір қаскей тілек те, көр аузынан айтылған тілек те жетерлік жаза ғой. Өзі білсін, алдынан шықпа, Шәке. Барам десе, Көкшесіне де барсын. Күңірене жүріп, көңлі оянар. Бұл күнде көзіне қамшы тигендей, бір орында шырқ айналып қалды ғой. Тым құрса, «аттысы атты, жаяуы жаяудай жабылып қуалады» демесін!— деді. Осы сөз байлау болды.

Ербол мен Шәке оңай ұғынды. Тек Әйгерім ғана Абайды құптамады.

— Осындайда бауырға тартпаған, панасына алмаған бауырлықтың төтті тілі көңілге қанша медеу?— деп, жүзін есікке қарай бұрды. Абай үндеген жоқ.

Семейден қайтқаннан бері Абай бұрынғы Әйгерімнен адасып қалғандай болатын. Ол осы күнде оқта-текте, осындай бір кездерде, Абайға айтқан бірер ауыз қысқақияс сөзімен көпті білдіретін. Бұрын қалтқысыз сүйіскен шақта Абайдың сөзінен сөзі, ойынан ойы, демінен демі үзіліп, айрылмаушы еді. Ендігі Әйгерім Абай жайын жарым лепестен білуден жаңылып, танып кеткен. Мынау сөзі де — іштегі жатырқаудың, салқындықтың ызғары.

Абай Әмір үшін қапалы еді. Әйгерім үй ішіндегі тірлігінде тығырыққа қамады. Бақыт, шаттық үйіне мұң кірді.

Күншуақты ырайыс, ыстық мекенінен кәдімгі көпшіліктің ерлі-байлы тірлігі келді. Кейісі, кірбеңі көп, кінасы мен міні көп өмірдің күңгірт жүзді күзi жетті.

Бәрінің себебі Салтанат. Жазықсыз Салтанат. Оның ойының жазықсыздығы мен Абай басының кінасыздығын Әйгерім ескермеді. Қайта ойланып, бір сәт болса да ұғынайын демеді. Әйгерімнің бұны Әмір жөнінде орыссыз кіналағанын дауласпай тындады. Бірақ өзінің сол Әмір үшін ең алғашқы рет әкесі Күннанбаймен жағадан алып жұлқысардай алысқанын еске алды. Одай алған қатты қарғысты да ойлай отырып, өз-өзіне ащы бір мысқылмен күлгендей болды. Бір жақтан әке дұспан — бұның қазасын тілеп, қарғыс айтты. Екінші жақтан жалғыз, жарқын — «сүйікті жақын жан» деген Әйгерім мынау. Ол да көңлін Абайдан жат етті. Неліктен жат етті? Абай істеген қылмыстан ба, кешірімсіз кіна-сұмдық, қиянаттан ба? Дос жүректен Абай азғандықтан ба? Әйгерімді Салтанатқа айырбастағандықтан ба? Жоқ, олай емес — бұның бәрі де жоқ еді. Әйгерім ойлағандай емес еді.

Салтанат басын, жас қасиетін ойлағанда, Абай оны ерекше бір тамашалап, алғыспен еске алудан тыйыла алмайтыны рас. Сол кездегі өзін ойласа, Салтанат тазалығына сай, бой тежеп, өзін жақсы ұстаранына қайран да қалады. Бірақ сонымен қатар, өзін өзі күдіктенбей құптаған мақтаныш сезеді. Салтанаттай жан бұның өмірінде сондайлық боп тағы кездесе, Абай өзін және де сондай ұстармын, ұстауды серт етермін деп нықтай түседі. Өзінің осы жөндегі мінезін қызығып, сүйсініп құптайды. Себебі Абай ұғымынша — бұнысы оның жаңа сыпаты. Қазақ жастарында, бұл жүрген қауымда кездеспейтін жаңа мінез, жаңа тәрбие айрағы. Абайдың кітап жүзінен алған білім нәрі. Адамгершілікті, адалдық қасиетті бұған жақсы иландырып, көңліне терең тамырлы дән етіп еккен орыс кітабының тәрбиесі. Абай жалғыздық сезсе де, бір жағынан зор шүкірлік етеді. «Білім ғана өсірмей, тағлым тәрбие алып та келеді екемін-ау! Салтанатпен арамызда, қазақ жігіті иланбайтын мінез табуым, сол тәрбиемнен екен-ау!» деп ойлады.

Осыны Әйгерім де түсінбеді. Ол жігіт пен қыз арасында кіршіксіз адамгершілік достығы болуы мүмкін екенін ойламады. Ойлауға санасы жетпеді-ау. Бұл сөзбен иландыратын, сездіретін жай емес. Іштей тәрбие, білімді тәрбие өссе ғана адам өз басымен жетерлік, шешерлік жай. Әйгерім ол тәрбиеде Абайдан өзге, оқшау, жырақ тұр.

Абай оның дертің жазар ем таппай қойды. Талай рет Салтанат жайындағы сөзге Әйгерімді ойландырып көрмек болып еді. Бірақ оның бар сөзден тыйылып, қабағы ызамен түйіліп, тартынып қалатынын көреді. Екеуі әзірше өткелсіз екі жағада. Қазір дәл мына шақта, Абай осы күйді ерекше терең сезінді. Өзін өзі құлазыған жалғыздық ішінде көріп, тағы да ауыр күрсініп алды.

Әйгерім өзінің жаңағы сөзі Абайға ауыр тигенін анық аңғарып, бұрыла қарап еді. Ерінің жүзіне: «режітім алдым ба?» дегендей қарады. Абай бұның көзіне үлкен уайыммен қадала қарап отырып, айтар сөзін Ерболға арнады.

— Ербол-ай! Дүние қапа боп кетті ғой. Ақыл тапшы, қайда жоғалсақ екен? Құла түзге кетсек те, бір жаққа маңып, сілкініп қайтайықшы! — деді.

Осыдан соң Ербол ғана емес, Шәкені де, Баймағамбет пен Бәшейді де мәслихатына алып отырып, бір байлау жасасты.

Шәке енді бір азда Шыңғыс сыртындағы елсіз, есіз боп қалған жайлауға бүркіт алып, мерген ертіп, аң сапарына шықпақшы екен. Бұл өңірдің аңшылары күздің осы шағында, сондай аңшылық жолына, «салбурынға» аттанушы еді.

Бұрын ондай аңшылыққа арнап шықпайтын болса да, Абай биыл осы отырған дос-жарандарын ертіп, сол салбурынға шығатын болды.

Осыдан жиырма күн өткен шамада, Абайлар салбурында аң соңында болатын. Қазір аңшылардың үш қосы елсіз сыртта. Иесіз үлкен тау — Бақанас тауларында. Соның Қырғыз Шаты деген тоғайлы, өзен сулы, үлкен жақпар қия тасты бір терең сайына қатар тігілген. Қырғыз Шатының дәл осы тұсын — «Кіші өулие» дейді. Олай дейтін себебі — осы жартасты биіктің төбесіне жақындаған ық тұсында, тау ішіне тереңдеп кіретін үлкен үңгір, қара қуыс бар. Шыңғыс тауында осындай үңгір екеу. Біреуі бұл арадан күндік жерде, Тасболат деген елдің қыстайтын мекеніндегі үлкен үңгір. Оны кейде «Әулие тас», кейде «Қоңыр өулие» дейді.

Мынау Қырғыз Шатындары үңгір кішілеу болғандықтан «Кіші өулие» деп атанатын. Қостар сол Кіші өулиенің дәл етегінде. Алдын өзен мен қалың қайың мойыл, терек өскен сайға беріпті. Арты биік жартастың тамағының асты. Соған кіре қоныпты. Бұл күнде сыртта бірнеше рет қар жауған, тун асса сонар болады. Әлі қалындап қар

түскен жоқ, бірақ келте сонар боп таңға жақын жауатын, жуқалаң қырбақ қар, не қылау күн сайын болады.

Аншылар он күннен бері бүркітпен, тазымен көп түлкі алды. Бөшейдей, Шөкедей мергендер сирақты шитілерімен арқар атып, қос-қостың ішін аң терісіне, арқар етіне толтырып тастаған.

Аншылардың бұл күндегі тұрмысы сол аң аулау ыңғайына қарай бейімделген. Бұлар ымырт жабыла ерте жатып, таң қыландай бере, ерте тұрып, өзгеше ынталы қарекет соққында. Шиірақ, сергек тіршілік кешеді.

Қазір міні, таң жаңа ғана қыландап атқан еді. Қос ыстық істейтін қамына енді ғана кірісер шақ болған. Әлі аттар да өкелінбепті. Киізді қос-қабаттап жабылған кеңдеу, жылы қоста Абай қатты ұйқыда жатыр еді. Қатарында жатқан Ербол омы ыңғынан қозғап, тұртін оятты. Абай селт өтіп, басын жастықтан көтере беріп, жалт қарады. Ербол:

— Абай, мына қызықты қара! Бұл неғылғалы тұр? Аққардың ба?— деп негімен қостың ортасына қарай нұсқады. Абай енді бұрылып, солай қараса, мерген Бөшей аласа қостың азғантай ашылған түндігінен мылтығының ұшын аспанға беттетіп, бірдеңені көздеп тұр.

Қос ішінен аң атқан мергендікті өлі бұл аншылар көрген де, өстіген де жоқ еді.

— О не?

— Не көрдің?— десіп, екеуі де бастарын жастықтан жұдып-жұлып алысты.

Сол кезде Бөшейдің ұзын қара шитісі күре етіп, қос ішіне бір будақ көк түтін таратты. Бөшей, мылтығының түтіні айықпастан:

— Құлады! «Тақыр қолтықтан!»— дей сала, тысқа қарай атқи берді.

Абай мен Ербол Бөшейді өтегінен тартып қалып:

— Уа, жөніңді айтшы, кімді аттың?

— Нені құлаттың?— десіп тұра берісті. Бөшей бұлардың барын енді ғана аңғарып, тағы да ұмтыла беріп:

— Арқар! Үйдей құлжа... құлап келеді, жүгіріңдер тысқа!— деді де, өзі төрдегі есікке дейін бір-ақ қарғып, мың етіп шығып кетті. Осы кезде жаңа оянып тысқа енді шығып, от жаққалы жүрген Баймағамбет, бақыршы Мазақбай тысқа даурыға қоя берісті.

— Кім атты?

— Мылтық қайдан атылды, ойбай-ау!

— Домалап, үстімізге келеді. Қостың үстіне құлар ма

екен?— деп қатты әбігерленіп, тарпылдап жүгірісіп жүр. Дәл осы кезде ауыр салмақты бір нәрсе қостың іргесіне, сырт жағынан кеп былқ етіп, дүбірлей құлады. Өлеусірей тыныс алып, пысылдап жан таласқан аң белгісі білінді. Ербол мен Абай кең етіктерін аяқтарына сұға-сұға салып, бастарына күпі, тондарын көтеріп, жамыла бере, тысқа атқып шығысқан еді. Бәшей арқарды бауыздап жатыр.

— Өгіздей құлжа! Аурудап сау ма өзі?

— Қайдан қаңғып келді бұл? Іздесең тапшығанын ку мүйіз, сақа құлжа қайдан ғана кеп, Бәшейді іздеп тапты?— десіп тысқа шыққандар сақ арқардың бұлайша кеп қаза тапқанын әлі де түсіне алмай, аң-таң болысып жүр. Абай үндемей, арқарды айнала қарап шығып:

— Бұны не қара басып жүр? Соқырдан сау ма өзі? Әлде можа боп, алжыған арқар ма?— деп еді.

Атқан аңын бауыздап алып, енді мүйізіне, дене тұлғасына көреген көзімен бір шолып қарап өткен Бәшей Абайдың жаңағы сөзіне кекесінмен күліп қойды. Ол өз өнеріне аса сенімді. Және мысқылшыл қалпында, кімді болса да аямай іле беретін.

— Соқыр болса, Ербол екеуің атсын деп күндіз келер еді. Жаясының майы тап бір елі шықпаса, мұрныңды кесіп берейін. Сондай арқар алжи ма екен? Одан да, Бәшейдің қанды ауызы жатса да, тұрса да бір арқар болғанын қимағаннан айтып тұрмын десеңші!— деді. Жұрттың бұл арқар тұрасындағы: «ауру ма, алжыған ба?» деген күдігінің бәрін жойды. Және күле тү кен мысқылының ішінде, мақтанып та қойды.

Үш қостың бар адамы, бүгін мынау арқардың өзі келіп өлгенін соншалық жақсы ырым көрісті.

— Бүгін қанжыға майланайын деп тұр скен!

— Үйіріңмен үш тоғыз!

— Атты тез әкеліп, шай-пәйді шапшаң қамшап жіберіндер. Атқа тез қонайық!— деп, бұл үш қостың ең үлкен бүркітші, саятшысы — Тұрғанбай асығыс бұйрық айтты.

Бүркітін сылап, санын ұстап, бабын болжап отырған Шәке де: «енді құстар өнерін көреміз, ат қамдандар» деп асықтырып еді. Абай мен Ербол аңшы саналса да, дәл шын аңшылардай ширақ шапшаң емес. Жүрдек-сергек аңшыларға қарсылық айтпай, көбінесе бағынып жүрсө де, әрқашан атқа кешендеп мінетін осы екеуі болатын.

Олар ақтармалап, сойылып қалған арқардың қасынан ұзай алмай тұр. Біріне бірі ерікшектеу жайларын ұнысып, қарасады. Ербол Тұрғанбайға арқарды нұсқап:

— Тықактамай тұра тұршы! Мынаның жас қуырдағын жеп аттанайық, тым құрса!— деп еді.

Аңшылықтың өзінше мінез машығы бар. Аралық, үлкендік, басшылық бұнда бүркіт ұстаған, құс бабын билеген кісіге. Тұрғанбай сол реттен бұл қостардың анық өміршісі боп алғай. Өзі аң үстінде ызақор, ашуланғышта, Ерболдың жаңағы керенау бейқамдығын қатты ұнатпады. Ол Ербол мен Абай екеуіне тұтас қарап:

— Малтығып бір болмайсындар! Анда жүрсіндер ме? Өлде сыбаға әкелген қыдырма қатындарға еріп жүрсіндер ме? Екеуінді көтеріп атқа мінгізу күнде көтеремді тұрғызғандай. Қуырдақты қуыра берсін. Мынау елең-алаңда Әулиені қағып, Шаттың жақын қорым тастарын бір орап қайтамыз. Мің аттарыңа!— деді. Өзі ерттеліп қалған атына қарай, бүркітін алып, сырт айналды.

Аңшылар «Әулиенің» басына шыққанда, қыстың күні ақ қарлы, қалың қағпар жоталарда қызыл нектеп, сәуле шашты. Жаңа ғана алыстағы Сыбаи қонысы — Ақ Иректің белінен жартылай шығып келеді екен. Әулиенің бір биігінде Тұрғанбай томаға тартты. Ар жағындағы бір жотаға барып, Шәке томаға тартты. Үшінші жотада томаға тартқан, Абайдың Айғыздан туған інісі, осы сапардағы аңшы жолдасы — Смағұл болатын. Абай мен Ербол әдетте қағушы қасында емес, Тұрғанбай маңында жүреді. Бұлардың қағушысы, ат үстінде ұршықша иіріліп, қаңбақ ойнайтын, жылпос, пысық Баймағамбет. Тұрғанбайдың қолындағы бүркіт бар аңшының аса бір ыстық көретін қапысыз қыраны — Тулақтың Қарашолағы атанады.

Бұл құсты осы өткен жазда Абай Сыбаидағы Тулақ деген бүркітшіден оншақты қара беріп, сатып алған.

Олай алуының себебі, бір есептен, ерегістен туған. Көлер қыста құс салам деп Абай Тобықты ішінен, қыран бүркіт кімде барын сұрастырғанда, осы Тұрғанбай: бүркіттің жақсысы Қарашегір деп еді. Соны сұрап алуы Абайдан қатты өтінген. Қарашегір Бөжейдің баласы Жабайдың құсы болатын. Абай сұратқанда, Жабай сол құсын бермеді. Содан соң Шәке мен Тұрғанбай: «Осы өңірдегі бар құстың төресі — Түкі Сыбаи ішіндегі Тулақтың Қарашолағы. Енді ерегіскем соң қыздың қунын берсе де соны алғызу керек» деген. Қарашолақтың, жазды күні түлегін өзі басқарып, күз бойы өз ауылында ұстап, қайырып, өз қолынан армансыз, қапысыз баптадым деген Тұрғанбай болатын.

Қарашолақ атағына сай қайрат етіп келеді. Аңшылар кезетін жердің бір шеті — Ақшатау, аралығы Қырғыз Шаты, Жәнібек, Тезектің Қарашоқысы, Қазбала. Екінші шеті — Байқошқар болады. Осы өңірдің бәрін, өткен он күн ішінде қар қалындамай тұрып, көлденең жортып, бұл аңшылар талай кезіп, сүзіп шыққан.

Сол күндер ішінде Қарашолақтың бір өзі алған түлкі саны жиырмадан асты. Күні құр емес, кей күндер екіні де алып жібереді. Екі рет үш түлкіні, бірі артынан бірін, бұлк еткізбей, алыстыруға келтірмей, бір күнде жаныштағаны да болды.

Қазірде томағасы тартыла сала, қызыл көзін қағушының алдына шаншылта қадап отырған Қарашолақ, бір сәтте Тұрғанбайдың қолынан лып етіп, ытқып кетті. Аңшы ештеңені көріп, аңғарған жоқ еді. Құс ытқи бере, ойда жүрген Баймағамбеттің, «кеу!» деп қалған айғайы естілді. Түлкі көргендегі мерзімді белгісі сол болатын. Аң жақыннан қашқан тәрізді. Үш аңшының көзі Қарашолақтың қазіргі ұшуында.

Тұрғанбай әр күні Қарашолақтың бабын, ең алғаш ұшып аспанға шыққандағы қанат қағысынан көз айырмай тұрып, тамыршыдай баратын. Сонда кейде, қанаткүйрық шапшаң лыпып, сілкіне бір ұшатыны болады, жұлқынып сермегендей. Бұндайда Тұрғанбай қуанып, мырс беріп күле түседі. Осындай шақта айтатын бір ғана сөзін қайталайды.

— Жанбауыр бүгін зар күйінде! — деп қана қояды. Сондай ұшуын көрсе, көңілі көнши береді. Құстың түлкіні алып, бұл барғанша жұмарлап, өлтіріп қоятынына мейлінше сенеді. Бүркіттен босаған қолымен қоншындағы ұзын сары шақшасын алып, насыбайын танауына шекіп атады. Өзінше ыңырсып, жалғыз бір өлеңін айтып, ақырын қиялап, құсына қарай сабырлы салмақпен тарта береді. Қарашолақты ол Жанбауыр Шөгелдің тұқымы деп, өлдекашан осы ойына бекінген-ді. Өзгелер — қыранды Тулақтың Қарашолағы десе, бұл — Жанбауыр дейді, өзі сүйген жалғыз әнін ыңырсып айтқанда:

Жанбауырдан жан кетпес,
Тебіңгіден тер кетпес,
Қанжығадан қан кетпес
Жанбауырым жанаса,
Тірліктен түлкі дәмеспес... —

дейтуғын.

Дәл бүгінгі мынау сәскеде сол Жанбауыр-Қарашолақ күйдегідей емес, бәскіл ұшқан сияқты. Тұрғанбай дағдылы, сүйсіну сөзін айта алмады. Насыбайын да ұмытты. Тебініп, құстың алдына қарай желе шоқырақтап, жөнеле бере;

— Е, мынаған не болды?— деді. Лекітіп асыға бере, Әулие тастың тегіс жотасын өтіп келіп, тік жартасқа тіреліп, ат үстінен ұмтыла үңіліп, үзеңгіге аяғының ұшын тіреп, қадалып тұрып қалды.

Ысылған қыркылжың, бапшыл аңшы ұшуы жақпаған Қарашолақтың «енді түлкіге түсуі қалай болар екен» деп, бағып тұр екен. Сол кезде бұның қасынан Абай мен Ербол, сабырсыз қызумен, тасырлата шапқылап өтті. Бүркіттің түлкі алғанын күнде көріп жүрсе де, екеуінде қызу қуаныш, дегбірсіз асығыстық, бірде-бір кемімейтін. Тастақ бетте аттары тайғанап, бірі артынан бірі сүріне жығылып жатса да, ол екеуі бүркіт құдиып кеткен шатқа қарай, жұмарлана жылжып, ат-маттарымен сырғанап тайғанап кетіп барады.

Бірақ олар тәжірибесіз олақтықпен, теріс шауыпты. Тұрғанбай екеуіне айғайлап, қатты ызаланды:

— Тоқта былай, қос тырқу! Апырай, қырсығың қарашы мынау екеуінің! Өңшең есалан!— деп зығыры қайнап, бақырып тұр.

Абайлар Қарашолаққа, шынында, залал келтірді. Бұлар алдынан бармаса, түлкі таудың жазаң жерінен шығатындай бол, өрлеп бара жатыр еді. Алдынан мыналар тасырлатып шапқанда, жалт беріп, Абай мен Тұрғанбайдың аралығындағы қия жартасқа салды. Бүркіт Абайлардың ар жағын оран кеткен еді. Ол түлкіні сол арадан тосқан екен. Енді қайта ойдан өрге қарай өрлеп келіп, қияда тұрған түлкіге түсу керек.

Қарашолақ сол қимылды істеп келді. Бірақ түлкі қартаң тартқан, сырқынды ақшулан екен. Тұрғанбай айғай салып үркіте шауып, қия тастан тайдырып түсірем десе де, адамнан гөрі, сегіз найзалы аспан тағысынан көп жаулық тосқан ақшулан қашпай тұрып алды.

Бүгінгі ұшуы Тұрғанбай көңліне қонбаған бүркіт кемдігін енді анық көрсетті. Қиядағы түлкіге екпіндеп ұшып, іліп түсудің орнына, төменнен жер бауырлап келеді. Қос қанатымен тас соға жаздап, ауыр салмақпен салпылдап ұшып, сабаланып келе жатыр. Бұл ұшуда, ол Жанбауыр емес, күйі қайтқан көп сабалақ қыранның біріндей. Үш аңының арасында арқан бойындай-ақ жерде әлі қашпай,

кия таста бүркіттің тақағанын тосып тұрған ақшулап, енді әлсіреп, жаяулап, тақап қалған бүркітті артына тастап, шәрші өрге қарай иреңдеп, ытқып жөнелді. Бұл уақытқа шейін титықтап, жаяулап келген Қарашолақ, енді түлкіні қуа алмады. Жаңа түлкі қашқан тасқа зорға жетіп, жалп етіп қона кетті. Түлкі құтылып кетті.

Тұрғанбайдың Қарашолақтан алғаш опық жегені осы еді. Аттан түсе қала, ери жауып тұрған күпсек қарды қолымен сығымдап, бір кесек күрттай көк соқта жасады. Соны Қарашолақтың көмейіне еріксіз жұтқызып жіберді. Қыранның жемсауынан ұзақ сығымдап, жаңағы көк соқтаны сыртынан мытығандай боп отырып, түгел езіп, сіңіртті де Абай мен Ерболға үн қатпай, жөн айтпай, атына мияйп алып жүріп кетті.

Қолдарында бүркіті жоқ екі қызылшы, Тұрғанбайды өздерінің ашуландырып алғанын үндемей білісіп, кіналарын мойындарына алды. Жортып келе жатқан аңшының артынан қоса сөлектеп келеді. Бір тұрғыдан Тұрғанбай келіп тағы томаға тартты. Етектегі Баймағамбетке сол қолымен көлбей сілтеп, «алдағы қорым тасты қақ!» деген белгі жасап еді. Бұл жолы арт жағынан тақап қалған Абай мен Ерболға, сол қолын қатты сілкіп, ұрсып тұр.

— Тоқта! Тапжылма! Сөлектеп, алдымды орап, екеуің бір болмайсың. Осы түлкіні алатын бүркіт пе, сен екеуің бе? Немене өңмендеп қоймайсың!? Қал солай!—деді.

Абай мен Ербол біріне бірі жымия қарасты да, молдасы ұрысқан шәкірттей, жым болысты. Тұрғанбай бұйырған жерде қыбыр ете алмай, қатып тұрысып қалды.

Сәл уақытта тағы да Баймағамбеттің «қеу!» деген жіңішке, қысқа белгісі, тас арасында жаңғыра шықты. Қарашолақ ытқи жөнелді. Бұл жолы ызалы ынтамен, қос қанатын ширақ сермеді. Шапшаң оралып, аз аяда ширақ айналып қос қанатын қыса сермеп, екі-үш дөңгеленіп, биіктеп алды. Енді Тұрғанбайдың алдындағы құздың бауырына қарай, қос қанатты аспанда бір қайшыландырып жіберіп, топшысын үшкірлеп лезде құдия жөнелді. Тұрғанбай үн қатқан жоқ еді.

Алда не болғанын көрмесе де, Ербол мен Абай артта тұрып: «Түсті, түсті, түсті!», «Не болса да бір жұмыс болды!», «Алды! Я сәті!» десті. Тағы да сабыр тақат таба алмай, Тұрғанбайдың қасынан аттарын борбайлап, ағызып өтті. Құс түскен тұстан, олар да асыға тебішіп, ыра төмен кетіп барады. Бұл жолы Қарашолақ тайқыған жоқ. Абай астындағы құла жирен аттың ері мойнына кетіп, шоқты-

ғынан асып, құларман болған қалпына қарамады. Әлі де етпеттеп, асығып келе жатқанда, дәл көз алдында, оқ бұйындай-ақ жерде Қарашолақ, бағана кұтылып кеткен ақшуланмен жұлысып жатыр екен. Абай енді бір басса, ер-мерімен аттың мойнынан асып құлайтындай. Сол кезде қатты шегініп, аттың қыр арқасына жайдақ міне сала, тағы тебініп құс пен түлкінің қасына келді. Аппақ қар үстінде қызыл түлкі, қара бүркіт, құйқылжыған алыс қимылдарымен Абай көзіне ерекше бір, ойда жоқ, окшау суретті елестетті. Аузында: «Я сәті Бәсе! Сорлы Жанбауыр! Байқұның Қарашолақ!» деген неше түрлі, ойсыз туған, сүйсіну айғай бар. Және сол кезде, мынау көз алдындағы көріністі, лезде көңліне келген бір көркем суретпен теңейді... Аппақ етті, қызыл жүзді, қара шашты, қаса сұлу шомылып жатқан сәт пе? Абай аузында бір жол өлең орала кеткендей.

«...Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға»,—

дейді. Алды-арты жоқ бір ғана жол өлең, көңліне толқып келіп, іркіле берді.

Бұл жеткен шақта Қарашолақ түлкіні өбден мегдетіп, жұмарлап басып алған еді. Жуынған сұлудың қос шынтағы шашын көтеріп бүлкілдегендей. Арқасын жапқан қалың қара шаштай боп, Қарашолақтың топшылары бүлкілдейді.

Бұл түлкіні алып ап, төрт аяшы Қырғыз Шатының Жәнібекке қараған бұталы қара биіктеріне қарай қапталдап шықты. Тұрғанбайдың осы биікте тағы бір томаға тартып, қосқа қарай содан соң оралып қайтпақ ниеті бар сияқты.

Атқа мініп, аяға шыққан соң Тұрғанбайдан «қайда барамызды» Абайлар сурамайтын. Шынға келгенде сұрауға бата алмайтын да. Қарабиікке Тұрғанбай тақай бере, Баймағамбетті етекке қарай, тағы бөліп жіберді. Қағылез, пысық Баймағамбет, Тұрғанбайға Ербол мен Абайдан сонағұрлым артық ұнайды. Ол мыналардан әлдеқайда жырынды, білгір. Тау басына бүркітін алып Тұрғанбай жеткенше, Баймағамбет қорым тасты қағуға кіріспей, бір орында жым-жырт шыдап, Қарашолақтың томағасы тартылғанын тосып тұр екен. Тұрғанбай биікке жетіп, томағаны тартты да, Баймағамбетке қол көтеріп белгі етті. Сонда ғана жырынды қағушы алғаш қозғалған еді. Тұрғанбай Абайға қарап

— Е, ині, ацға шықса, Баймағамбет шықсын, тілеуін бергірі! — деді.

Баймағамбет ақырын ілбіп, сай бойын қағып келе жатып, кейбір тоқтаған кезінде ернің қасын ақырын тықылдатып, қағып қояды. Тау мен сай жым-жырт. Үп еткен жел лебі де жоқ. Дүние демін ішіне тартып, Қарашолақтың тағы бір қимылын тынып күтіп тұрғандай. Тұрғанбай биік жотадан, өзге екі бүркітші кеткен Қырғыз Шатының бас жағына көз тастап еді.

Алыс бір жотаның басында, боз атты бүркітші — Шәкенің томаға тартып тұрғанын болжады. Одан аргы бір тұрғыда көрінер-көрінбес боп, кішкентай бір қара боп, Смағұл тұрғыда тұрған сияқты.

Осы кезде Баймағамбет тағы да, Қарашолақтың құлағына сіңген өткір жіңішке үлімен, қысқа ғана «кеу!» деп қалды. Қарашолақ тағы кетті. Бұл жолғы ұшуы жанағыдай емес. Қайтадан танертеңгі, алғашқы кетісі сияқты. Салқындау қанатпен жәй қағынып, сылбыр ұшқандай. Бірақ, түлкі иек асты жақыннан, төменнен қашқан еді. Құс, аттылар үстінде аз көтеріліп, жәй қалқы түсті де, ыра төмен құлдап кетті. Дәл осы кезде оң жақта қоңыр биіктен құлдай ұшып, тағы бір бүркіт көрінді. Аяғында балақ бауы бар бөгде бүркіт, қақпақтай қалқып, Баймағамбет алдындағы түлкіге қарай бет түзеп, құлдап келе жатыр. Тау басындағы аңшылар, сөзбен айтпаса да, «екі бүркіт ұстасып қалады-ау!» деп іштерінен үндемей қауіп илесіп, қатып тұр.

Бөгде бүркіт түлкіге Қарашолақтан гөрі ұрымтал жерден шықты. Тура беттеп, мынадан бұрын барып қалды. Енді түлкіге сол бұрын түсетін орай бар еді. Бірақ ол құстың жолы жақын болғанмен, түлкіге ұшуы сондайлық ынталы болмады. Баяу, шабан кетіп барады. Қарашолақ болса, мынау бәсекелі жауын көре сала, ыра төмен, қос қанатты қыса қағып-қағып жіберіп, алғаш ұшқандағы көренаулықты ұмытты. Қатты асығып, ағып барып тас басында тұрған түлкіні бөтен бүркіттің алдынан қағып ілді. Бүріп ала жөнеліп, қалықтаған бойында, алдынан шауып келе жатқан Баймағамбеттің атының алдына әкеліп, жұмарлай түсті. Бөтен бүркіт Қарашолақтың үстіне түсіп жазым қыла ма деп Баймағамбет атынан домалай түсіп үстерінде жайқап жүрген жат бүркітті қамшысымен жасқап жүр. Қарашолақ пен оның бауырындағы түлкісін өзінің бойымен де қорғаштайды. Бұл кезде ыра төмен Тұрғанбай, Абай, Ербол да асыға тебініп келе жат-

қан. Тау басынан ұсақ қар, ұсақ тасты төгілте домалатып сырғанап келеді. Тұрғанбай, бөгде бүркіт белден асып, құлай берген жерде-ақ:

— О, мынау Қарашегір ғой!— деген-ді.

Абай, Ербол, Баймағамбеттер бұл құстардың мінезін, сырын білмейтін тәжірибесіздіктері бойынша, қатты әбігерде жүр. Олар көңлінше Қарашегір жерде отырған Қарашолақты бүріп тастап, жазым қып кететіндей. Тұрғанбай бұлармен бірге асығады. Бірақ ол мыналар ойлағанды ойлап асықпайды. Білгір құсбегі Қарашегірдің қолбала құс емес, түз құсы екенін жақсы білгендіктен оның бөтен құсқа түспейтініне мейлінше сенеді.

Бірақ аңшылық бәсекесі — өзі бәйге. Атақты Қарашегірдің алдынан, қатар жарыстырғандай өтіп жібергенде, өзі баптаған Қарашолақтың бұрын барыя түлкіні тартып алғаны бұны қуанта мақтантады. Және «Қарашегір қайтер екен?» деп соның ендігі ұшу, қону, қабақ-қимылын жақыннан танып көрмек. Соған асығып келеді.

Қарашегір Қарашолаққа түскен жоқ. Бірақ аулақ кетіп, тасқа да қонбады. «Тағы түлкі болса» дегендей осы сайды өзі қағып, айнала ұшып жүр. Ол қызғаншақ аңшы — Тұрғанбайдың көреген көзіне: «Мені де танып ал!» дегендей боп, ұзақ ұшты.

Тұрғанбайдың ішін өсіресе қайнаттып келе жатқан — Қарашегірдің жат бір өнері. Сай бойына төмендеп бір кетеді де, қайта қайырыла өрлеп ұшқанда қолдағы құс сияқты емес. Анық түздің құсындай қатты екпіндеп, үлкен күшпен, ағындай ұшады. Бұл бірден бүркіт өнері болса, екіншіден жақсы қып баптаған аңшы өнерін де көрсетеді. Құсты шау қылмай, бұлай өтіп, ойы-қыры бірдей, қапысыз ұшатын өтіп баулу алғаш көрінісінен Тұрғанбайға оңай танылған сол бөлектігі болатын. Арғы өрден жаңағы биіктің басына қанат қақпай, қалқумен шықты. Тұрғанбай соны байқап қалған.

Құс құмар Тұрғанбай биыл жазда Абайға кеп, «осы Қарашегірді несінен сұрап ал» деп, мәслихат бергенде, оның сол елден ерек өнерін білетін.

Қарашегір Тобықты ішіне келгенде, бұл атраптың барлық аңшысына даңқы жайылған ең ірі құсбегілер қолынан шығып келген. Сыбайлас отырған Тобықты, Керей, Сыбан: «Бұл жүрген қазақта құсбегі кім?»—десе,— «баяғы Жалайыр Шордан соңғы құс сыншысы, бапшысы Керей — Құл» дейтін. Сол Құлдың балалары тірнегінен, түзден түсіріп, қолында он жылдай түлетіп, өсірген құсы

Қарашегірі еді. Сондықтан да, Абай бұны иесінен көп қолқалаған, бірақ сұрап ала алмаған.

Баймағамбет, Ербол, Абай үшеуі Қарашолақтың алған түлкісін, қуанып жүріп, бүркіт тұяғынан ажыратып алды. Ербол Қарашолақты түлкіден айырған бойында, жеңіне қондырып алып, сылап-сипап тұрып:

— Жарайсың, Шолағым! Атақты Қарашегірді де канжығаға ұрып байладың ба! Тіпті тұяғынан тартып алдың ғой!— деп, қызу қуаныш үстінде қатты мақтанып тұр.

Тұрғанбайдың бұл жақта жұмысы жоқ. Екі көзі әлі Қарашегірде еді. Ол мынау топтың үстінен соңғы рет төмендеп кеп, бір жайқап өтті. Содан шәрші өрге қарай екпіндей ұшып, өзі асып келген биіктің дәл иығына шейін, талмай сермеп барып, сондағы серек тастың біреуінің басына қонды. Тек, құс қонғанда ғана одан көзін алған Тұрғанбай:

— Түлкіні алмағаны не керек! Тасқа қонғанда да қырғи, қаршығаша, жеп-жеңіл барып қонды ғой!— деді.

Өз қолындағы «Қарашолақтан Қарашегірі өнерін асырып кетті» дегенге аузы бармаса да, ішінен соны қатты шаншудай ойлап қалды.

Бұл аңшылар түлкісін байлап ап, жаңағы сайды қайта өрлей бергенде, бағанағы Қарашегірі келген биіктен, бұларға қарай асып, бес аңшы келеді. Екі топ біріне бірі кездескен жерде Абылғазы, Тұрғанбай амандаспай тұрып:

— Уай, Тұрғанбай, шыныңды айтшы, Қарашегірі мынау белден қалай ұшып асты? Сенің түлкіңе ұмтылғандары ынтасы көңліне қалай көрінді? Қарашолақ бұдан бұрын түсіп қойып па еді? Мынау түлкіге қалай ұшты? Соны айтшы!— деді.

Мұның қасындары төртеудің ортадағысы Қарашегірідің иесі — Бөжей баласы Жабай. Ол түлкі тымақ, ақ елтірі ішік киген, паң, кең жүзді, келбетті, сұлу адам. Жасы осы Абай, Абылғазылар күрбы болғанмен, ұзынша келген, жайыла біткен сұлу қара сақалы мыналардан оның жасым үлкенірек көрсетеді. Жабай да Тұрғанбайдан:

— Мына Абылғазы қумен егесім боп келеді. Құсының үстіне, түлкіне Қарашегірідің қалай келгенін анықтап, шынын айтып берші!— деді.

Бұл топтың тағы бір аңшысы Жиренше екен. Ол Абылғазы мен Жабайдың күсбегілік егесіне битарап кісі сияқты. Аңшылыққа оншалық есі кетіп, құштар болған

да түрі жоқ. Анау екеуі Абайлармен амандасуға мұршасы келмей, Тұрғанбайды қоршап жүргенде. Жиренше Абайға тақап кеп, аналарды нұсқап, көзін қысып, аксия күлді, Ербол мен Абайға жақсы амандасып тұр.

Қарашегір Жабайдың қолында екен. Тұрғанбай бұл қыранның түлкіге Қарашолақтан гөрі ұрымтал жерден шығып, бұрын барып басуына жөні болғанын айтты.

— Бірақ, ұшуы керенау болды. Бүгінгі бабында айну бар ма, қалай! Қарашолақ кейін ұшса да бұрын жетіп, қиядан түлкіні іліп әпкетіп, қарсы бетке, Қарашегірдің алдын кес-кестеп өтіп барып қонды!— деді.

Өзімшіл аңшы әңгімесін шын бастап, аяғында: «аналар күйе түссін» дегендей, мақтаныш, өтірік қосып жіберіп еді. Бұнысын Абылғазы түйе қойды да, бетін тыржитып, үнсіз күлді. Абайға қарап ым қақты. Абылғазының көңлі жүйріктігіне сүйсініп кеткен Абай, сықылдап күліп жіберді. Ендігі әңгіме Тұрғанбай мен Жабайда.

Қарашегірдің бүгінгі мінезін Жабай әңгіме қып, Тұрғанбайға айтып тұр.

— Жаңа Жәнібекте бір түлкіні алып соғып еді. Соны, қақ қасында тұрған мынау Әділ қоя бергені!— деді. Өзінің тоқал шешесінен туған інісі Бөжей бітімдес, үнсіз тұрған Әділді нұсқады.

— Көн етіктің ұртындай, көнтиген ұртыңды ұрайын. Аттан түсе қалып ұмтылудың орнына керенауланып кергіп тұрып алғаны. Түлкіге түскен тұсы қалың түбір шеңгелді жер еді. Алысып жүргенде қанатына тікен кірді ме деймін. Қарашегірдің қоя бергені!— деп Жабай бүркітінің түлкіден айрылғанын бір жағы Әділден көреді. Және жерді де сылтау етіп тұр.

Абылғазымен екеуінің дауы осында екен. Жабайдың жаңағы сөздерін Абылғазы мазақ қыла күледі.

— Айтасың ғой, қапы Қарашегірде емес, шеңгел мен Әділде деп тұрсың ғой. Құсты бабынан жаңылдырған кіна өзімде деп әсте мойындармысың. Айтсам, тілімді алмайсың. «Құстың бабы саған — Абылғазы мен Әділ емес, ертеден қара кешке боқтай берсең, көтере беретің» дегенім қайда? Сенің, Бөжейдің баласы, жуандығың Қарашегірге не керек! Қап-сапы жоқ. Құсты бұздың. Ол алмай айнығандықтан қоя берді. Мына Тұрғанбайдың сөзін түйсеңші. Қарашолақтың алдында келе жатып, түлкіге өзі түспей оған тастап кеткені тегін ғой деппең? Өзге-өзгесін иеғылайын. Қап, Қарашолақпен алғаш то-

ғысқан жерде, тайталаста, біздің қостың абыройын айрандай төкті-ау!— деп, тағы күлді.

Өзінің егесі бойынша, Жабайды аямай жазалап тұр. Абаймен ата күндес, бәсекесі ішінде жүретін Жабай өз туысының мынадай мінезін намыссыздық, қыршаңқылық көріп, қатты күйіп кетті.

— Оттап тұрғанын, бұралқыланып. Құстың бабын сен білесің, бірақ менен артық білмейсің. Қайдан менен артық білушен? Күнде өзіме билетпей, жағаласам деп бұзса, бұзып жүрген сенсің. Быжырамай, қосынды ал да, аулақ кетші өзің қасымнан!— деді.

Жұрттың бәрі Жабайдың үлкендікке сүйенген артық ашуына тегіс күліп, жауап қайырмай, үнсіз ұғысып қойды. Енді Абай Жабай қасына тақап кеп, бұдан бұрын өзі көрмеген Қарашегірге үңіліп қарады да, Жабайға:— Томағасын алшы!— деді.

Бірталай қадалып қарап тұрып, қалтасынан жаңа былғары портсигарға салған папиросын алып, Баймағамбетке сіреңке тұтаттырып, асықпай тартып тұрды.

— Қарашегір дегені, жәй ғана шегір екен ғой!— деді. Жаңағы Жабайдың бәсеке күйігін әдейі тырнай түскендей, қыжыртты. Содан Жабайлардың әлі күнге түлкі санын онға жеткізе алмағанын сұрап білді.

— Біздің үш қостың үшеуі толған түлкі терісі. Арқар мен бұғыны Бәшейлер де ұйып тастады. Түлкі таста жүрсе, Қарашолақ қоймайды. Талға кірсе, шырылдатып, қара тазы алып шығады!— деп атын бұрды да, жүре берді.

Жабайдың қасындағы қағушы, аңшы жолдасы Бибаля болатын. Абай тобы ұзай бергенде, сол:

— Мынау тіпті мақтанып, жотасын көрсетіп кетті-ау!— деп қалды.

Абайлар осы беттен қосқа қайтып, бағанағы арқардың қуырдағын жеуге бейімдеп еді. Тұрғанбай ол ырқына жіберген жоқ.

— Бүгін Қарашегір емес, Қарашолаққа да көңлім көншімей тұр. Осыны тағы бір сынайық. Күн болса — түс қиып барады. Қосқа барып қайта шыққанша, кеш батып кетеді. Жарым күн текке өледі. Қырғыз шатына тағы бір оралып, ағып қайтайық. Былай тартындар!— деді. Баймағамбетке алдағы бетті нұсқап, «алға түсі» дегендей қолын сілтеп, бұра тартты.

Осы бетпен кеткен аңшылар қосқа ымырт жабыла қайтты. Түлкіні ала алмады. Баймағамбет қапысыз айдап әкеп берген түлкіге екі рет жібергенде де, Қарашолақ

бейілсіз ұшты. Арлы-берлі орағытып кетіп, түлкіден көз жазып қап отырды. Ұзақ ұшқан бүркіттен інге кіріп, тас үңгірге тығылып, екі түлкі де құтылып кетті. Сонымен, қосқа келерде, бұл аңшылар Қарашолақтың бүгінгі мінезін жұмбақ көріп келді.

Бұрын күніне үшті еркін алатын. Тіпті екі рет төрттен алғаны да болып еді. «Бабынан тайды ма, әлсірей бастады ма? Үшеу әлде бұған көп болды ма?»— деседі. Қарашолақтың қанат жүні қопсыңқырап отырған тұнжыраған бейнесіне төрт аңшы кезек-кезек барлай қарап қайтқан-ды.

Қарашолақ десе, дегендей. Бұл құс кеудесі бір құшақ болған қалпында, мынадай жүнін қопсытып отырған кезінде көлденеуінен ұзыны, тұрқы қысқа көрініп, үлкен қара тоқпақтай байқалатын.

Аңшылар қостарына келсе, Абай қосында қонақ бар екен. Ол Жиренше мен Абылғазы. Бұл екеуінің Жабайдан бөлініп, мұнда келуінде Жиренше ойлап тапқан бір мән бар еді.

Бағана Абай тобына кездесіп айрыла кеткенде, Жабай Бибаланың айтып қалған бір сөзінен бе, болмаса өздігінен соған келді ме? Әйтеуір Абайдың мінезіне қорланып, күйік шегіп қалды. Қасындағы жолдастарына қарап тамсанып, басын шайқап, қабақ түйіп:

— Жаңағы маған артықтық айтып кетті-ау! Оның әкесі Қуанбай болса, менің әкем Бөжей. Ол Абай болса, мен Жабай! Сол қалайша қорлайды мені? Қарашегір, сенің бабыңнан көріп тұрмын-ау осыны!— деп, шындап налыс, кейіс айтқан

Жиренше мен Абылғазы Жабайдың бұл сөзін қостаған да, серіпкен де жоқ. Бірақ Жиреншеге құста жүргендегі сөз, мінездің бәрі шын емес, әншейін есепті түйіледі. Ол аз ойланып келе жатып, ақырын сылқылдап күлді де, Абылғазыны қамшымен бүйірден түрткіп, Жабайдан кейін іркіп қалды.

Енді бір қулық, әзіл, ойнақы мінезге түскен екен. Түлкі мен бүркіт ойнағандай. Айла мен еп ойласа, қолынан Жабай да, Абай да оңай келетін Жиреншеге ол екеуі үлкен қызық аңдай көрінді. Бұл күнде ел ішіндегі тілді, беделді Жиренше, қалың Көтібақ ортасынан шыққан жалғыз шоқысы боп алған-ды. Ол бір Шыңғыс болмысы емес, көршілес Қөкше, Мамай а да, Керей, Уаққа да билікті жігіт болған. Өзінің абыройы мен атағы, беделі жүрген

жерге Абай да бұл жолдасын қоса ілестіріп, бірге беделді етіп жүретін.

Сол Жиренше Тобықты арасында кейде ел ішінің даушары, алыс-тартысында көпке қырын-сырын сездірмей, нелер ойнақы қнын мінездер жасап қоятын. Мысқылшыл, әзіл күлкісі бірде-бір тыйылмайтын Жиренше тұлкімен ойнаған бүркіт тәрізді боп шығады. Қазір сол әдетіне басуға айналды.

Абылғазыны оңаша алып, ақырын ғана сыбырға жақын үніменен ақыл-айла айтып келеді. Арасында көзін сығырайта күліп, ат сауырына шалқия керіліп қойып, жас күніндегі қылжақпастығына басады. Айтып келе жатқан ендігі ақылы бөтен.

— Жабайдың жаңағы сөзі өзінің күйігі ғой. Абай бұны табалап кетті. Артықпын деп мақтаныш етіп кетті. Бұ қайтып шыдасын? Ал, сен екеуміз енді Абайдан осының кегін әпереміз. Бұл жалғыз менің қолымнан келмейді. Менің құсбөгілігім — сенің молдалығың сықылды. Маған Абай сенбейді. Ол Жабайдай емес, қуырақ. Сен қосылсаң екеуміз Абайды алдаймыз да, Жабайдың кегін әпереміз! — деді.

Абылғазы әуелі Абайды өзінің шын жақсы көретін достығы бойынша:

— Қой, өкпелетіп алармыз! Көңлі қалады маған! — деп еді. Жиренше онан сайын күлді.

— Тәйірі құс деген намыс болушы ма еді? Жабай доғалдығымен томырылып келеді. Тым құрса, қыз емес. Нені намыс етіп өкпе қылады дейсің? Біз оны алдағанда құс арқылы алдаймыз! — деді. Абылғазы бұны оңай көре алмады.

— Ойбай! Тұрғанбай алдата ма? Көзің шыққыр, құстың ішегінде қалған қырындыға шейін көреді. Ол өлсе алдата ма? — деп еді. Жиренше оны да бұйым көрген жоқ.

— Ой, ол құсты білгенмен, ақылы жоқ, мінезі жаман неме емес пе? Сен өзің тек маған осының қолындағы Қарашолақ жөніндегі бап пен күтім жайын айтып, ақылыңды беріп отыршы. Тұрғанбайына қосып, Абайды да, бәрің де мойны астынан келтіріп соққан асаудай, қаңбақтай ұшырайың! — деді.

Бүгін Абай қосына қонаққа келіп отырған достарының осындай сыры бар. Жиреншеге қылжақ керек. Ол Қарашолақ қосқа кірсімен, Абылғазыны ақырын түртіп қойып, құсқа қарай ымдаған. Абылғазы: «Қарашолақ»

тың мүсінін көрейінші» деп құсты қолына қондырып алып, сылап-сынап көп ұстап отырды. Сөйлесе, тек құстың түлегін, сүйек бітімін, тұқым тегін ғана айтады. Тұрғанбайдың ызасына тиетін жайға соқпау керек. Бабы туралы, бүгінгі күйі туралы бір ауыз сөз сөйлеген жоқ.

Жайлы, жылы қостың ішіне отты маздатып жаққызып қойып, Абай қонақтарын қағаз шаймен сыйлатты. Шыи бейілмен бапты қып күтіп отыр. Абылғазыға «бүркітті тағы көр, тағы көр!» деп, екі-үш рет өзі өтініп ұстатты. Бірақ әр жолында Абылғазы бұның күткенін айтпайды. Құс жайынан ылғи жаңағыдай, бүгінгі аңға керексіз, орағытқан сөзді сөйлейді. Біраздан соң Абай Абылғазы досының тартынып отырғанын жақтырмады.

— Тегін айта беріп қайтесің! Одан да бүгінгі бабын айтсаңшы. Осының дәл осы кештегі күйін қалай дейсің? Сенің ойыңша бүгінгі тамағы қалай болу керек? Жемін атап берші,— деп еді.

Абылғазы сонда да, ол жағына баспады.

— Е, Тұрғекең біледі ғой! Тұрғекең өзі таниды ғой!— деп ашылмады. Тұрғанбай болса, Абайдың Абылғазыдан құстың жемі жөнін сұрап отырғанын жақтырмады. Орнынан атып тұрып барып, бүгін алған түлкінің жас етінен бір қолды суырып алып, сырт қарап, босағада отырып, жем әзірлеп жатыр. Абылғазы бұған қарсы босағада отыр. «Тұрғекең біледі!» деумен қатар, оның құсқа берейін деп жатқан жеміне қайта-қайта көз тастайды.

Тұрғанбай анық қан сорғалаған қызылдың өзін бергелі жатыр. Ол — бабы төмендеп, күйі қайта бастаған, еті ояздаған құсқа берілетін жем. Ендеше, Тұрғанбай «Қарашолақтың еті төмендеді» деп біледі екен. Абылғазы құстың санын, төсін, саңғуырын көп ұстап, бақылап шыққан. Бұл тұстарында қара еттен басқа май жоқ екені рас. Бірақ, Тұрғанбай байқамаған болу керек, Абылғазының салалы, аппақ жұмсақ қолдары құстың қапталынан болымсыз бөлінген майды аса бір сезімталдықпен айырды. Бұны Тұрғанбайдың көндеу болып кеткен қолы қауырсынның түбі деп ойлауға да болушы еді.

Абылғазы құсты ұстай отырып, бүгін қалай ұшқанын, Тұрғанбайға жақпағанын білді. Және әсіресе үшінші, төртінші түлкіге кешкі шабыттың өзінде де, ынталы боп ұшпағанын аңғарып алған.

Сонымен Абылғазы Жиреншенің ойына құрық берем десе, Қарашолаққа зиян келтірем десе, қазір бар дерегі қолында.

Әсіресе Тұрғанбайдың құсқа түлкі етін қызылдай бергелі отырғаны дұрыс емес. Қыраын бұрынғыдан да бұза түседі. Осыны құсқа жаны ашып, айтып қала жаздап та отыр. Жиренше Абылғазының барды болжап, білгенін енді әбден түйді. Бұдан әрі Абылғазы ойынды бұзып жібере ме дегендей қып, орнынан тұрып кеп, Абылғазының бүйірін шымшып қойды.

— Бері әпкеші, осы құсты мен көрейіні!— деді. Сонымен ол да, Қарашолақты көп сылап отырып, кейін барып, тұғырына қондырды.

— Құс жақсы екен, бірақ дәл күйін таппай жүр екенсіңдер!— деп, нығыз үнмен бір сөз қатып қойды. Тұрғанбай бұған жалт етіп бір қарап, мойнын қайта қырыс бұрып кетті. Абай құсбегісін ыза қылған Жиреншені мазақ етті.

— «Жиренше-Жиренше» дегенге, құстың да тілін білдім деп пе едің? Сен білгенді Тұрғанбай түгіл, өзім де білемін. Шорамсымай артыңды қысып, қонақ асыңды жеде, жайыңа отыр!— деді. Жиренше қалжаққа мойыған емес, сықылықтап күлді де:

— Е, біз қайдан білейік. Анау орыс кітабында «Тұлақтың Қарашолағын Абай солай салсын!» деп жазып қойған болар. Өзің айта беретін Пошкін жазды ма екен? Толстой айтып берді ме екен? Сен білесің! Ал біз қойдық Жүр, Абылғазы, атты отқа қойғызып келейік!— деп, Абылғазыны иығынан түртіп, тысқа алып шығып кетті.

Далада Абылғазыдан құстың бар жайын біліп қайтты. Енді үйге кіргенде, Тұрғанбай жем бергелі жатыр екен.

Абай одан: «бүгін не бергелі жатырсың?» деп сұрап еді. Тұрғанбай ақырын ғана, керенау жауап берді.

— «Ойтамақ» деген тамақ берем бүгін!— деді.

Онысы бұл аңшылар естімеген сөз болатын. Абай анықтап сұрағанда, түлкінің бір қолын қызылдай беріп жатыр екен. Абай мен Тұрғанбайдың құс қасында отырған әңгіме алаңының тұсында Жиренше Абылғазыға бұрылып, ақырын сыбырлап:

— Ертең бұл құс қайтеді, соны айта қойшы,— деп сұрады. Абылғазы сыбырмен жауап қайырын:

— Ертең бұл түлкіні алып соғады да, қоя береді!— деді.

Жиренше осыдан соң артына екі үлкен жастық қойып, төр алдында шіреніп, шалқалай жатып алды. Ұзын қалың күрең сақалын сәнмен талдап жатыр. Абай мен Тұр-

ғанбай жаққа көзін сығырайта қарайды. Бір мезгіл, «көріп кел» сәуегей балгерше бір-ақ түйіп, кесек байлау айтты.

— «Ойтамақ» берілсін! Бірақ айтқаным келмесе, көрерсін. Ертең бұл құс түлкіні алып соғады да, қоя береді!— деді.

Сүйтті де, ас піскенше тынығатын кісі боп, теріс айналып бүктүсіп көзін жұмды.

Бірақ, жұмарын жұмса да, бір танауынан күле түсіп, көзінің астымен Тұрғанбайды бағуда болатын. Жемді түгел беріп шыға ма, соны бағып жатыр.

Тұрғанбай бұнымен жауаптаспаса да, ішінен әбден ұстасып, ызамен ерегісіп алған. Жиреншенің есебі де, Тұрғанбайдың сондай ызақор тырысқақтығын шапқа түртіп, қоздыра түсу болатын. Аңшылар әдетінде болмайтын тұрпайылық жасап, жаңа әдейі мінезсіздік еткені сол, Тұрғанбайды ашумен адастыру есебі болатын. Әйтпесе, жол білетін аңшының барлығы да құсты күнде қолында ұстап жүрген тәжірибелі құсбегіне: «жемді олай берме, бұнымен адастың!» деген сөзді айтыспайтын.

Тұрғанбай Жиреншеге ыза болғандықтан, Абылғазымен ақылдасайын деп отырған жерінен тыйылып қалды. Ерегісті де «ойтамағын» түгел жегізіп қойды. Құс жемсауы шығып, әбден сылқия тойып алған соң, Жиренше қара сеңсең ішігін басына көтеріп, қымтанып алды да, қатарында жатқан Абылғазыны шымшып қойып, үнсіз, ұзақ күліп жатты.

Ертеңінде Абайлар аңға шыққанда, Жиренше мен Абылғазы ере шықты. Бұлар кешегідей емес, бүгін көп жүрсе де түлкі оралмады. Тек түс ауа бергенде ғана Бақанастың күнгеі жақ бұталы беттерінің бірінде екі қағушы — Баймағамбет пен Жиреншенің жігіті бір түлкіні шаттан айдап шықты. Абылғазының қолындағы Жиреншенің құсы тіленіп талпынса да, Жиренше оны жіберткен жоқ. Кезекті әдейі Қарашолаққа бергізді.

Түлкі көрсе тынымы жоқ Қарашолақ, Тұрғанбай қолынан жұтынып-ақ ұшты. Түлкіге екпіндеп барып көңілдегідей-ақ түскен сияктанып еді. Жиренше, Абылғазы, Абай үшеуі қатар тұрған. Абай қалжыңдап, құстың түлкіге құлшынып кеткен ажарын Жиреншеге нұсқап, көрсетіп тұрып:

— Бәлем, Жиренше, сәуегейлігіңді енді көрермін!— деді.

— Бәсе, көрсек көрерміз! Әлі түлкі қанжығанда тұр-

ған жоқ. Асығып-аптықпа!— деп, Жиренше құсқа күле қарап тұр.

Қарашолақты түлкі бір шоқ талдың түбінде тосып тұр екен. Құс ағындаған бойында түлкіге жарқ етіп, қатты түсті. Тегеуріні, салмағы ауыр тигендіктен түлкі, белі қайысып, сылқ жата кетті. Бірақ, бұл алғашқы сәттегі өрекет еді. «Алды, бүктеді» десіп, Абай мен Ербол құсқа қарай шаба жөнелді. Сол уақытта бүркіттің шеңгеліндегі түлкі жан дәрмен жұлқына тыпырлап, бүркітті үстінен аунатып жіберіп, қасындағы тал, бұталарға қарай тырмыса арпалысты. Шеңгел ішіне ұмтылып, тығыла берді. Абайдың соңынан Тұрғанбай, Жиреншелер де ылдилап шауып келе жатқан.

Аңшылар тақай берген кезде Қарашолақ шеңгел алдында қияңшы тағыны ұстап қала алмай, қос аяғын шығарып алып, айрылып қала берді.

Бүркіт тұяғынан ауырсынып қалған жон-жотасын ирендетіп, түлкі шеңгелдің ар жағына өтті де, ақырын қашып, сытылып жүре берді. Абай мен Ербол бұл көрініске өкінгеннен сандарын бір-бір салып, аттарын бұрып алып, аңырып тұрып қалды. Жиренше түк сөз айтпай, тек екі көзін қысып, ат үстінде ілгері-кейін құлай түсіп, тамаша сүйсініп күліп тұр. Тұрғанбай өзінің қапысы болғанын әлі мойнына алатын емес. Кешегі Жабай құсап, бұ да шеңгелден болды деп тұр.

— Қарашолақ Жанбауыр Шөгелдің тұқымы. Жанбауырдың тұқымын Уәли төреден артық білетін кім бар еді? Сол айтпап па еді: «Жанбауырдың тұяғынан түлкі кетпейді, бірақ бұталы жерде түспейді!»— деді.

Құсбегінің бұл сөзі өзін қанша жұбатқанын кім білсін, бірақ Абай мен Жиреншені иландыра алған жоқ, ұйткені, Жиренше бүгін бұларды мықтап жеңіп, табалап тұр. Бұл күн осымен өтті. Түлкі кезікпей, аңшылар жолы болмай, қосқа кеш қайтты.

Енді бүгінгі түннің жемін Тұрғанбай қалай береді. Жиренше мен Абылғазы соны баққан.

Абылғазы құстың кешегі қапталынан бөлінген майды бүгін тағы тауып, кешегіден гөрі де айқынырақ білініп тұрғанын айырды.

Тұрғанбай болса, бүркіттің бабын екі-үш күнге шейін бір жағына шығарып, анықтамақ болды. Егер еті көтеріңкі болса, осы бетпен жемдесе, екі-үш күннен соң анық айқын болады. Онда бұдан әрі не істеуді, қалай төмендетуді оңай табады. Қазіргі екі аралықтағы дүдәмал жа-

ман. Бұнымен бір жұмадай, он күндей созып кетсе, құс тіпті айнып кетуі мүмкін. Сол есеппен, ол бүгін тары да кешегі ойтамағын беріп жатыр.

Абылғазыдан алда не болатынды тағы да сұрап алған Жиренше Тұрғанбай құсты әбден жемден болған соң, тағы да кешегідей балгерлігін жасап, болжалын айтты. Бүгін тіпті сенімді айтты.

— Е-ертең Қарашолақ алып та соқпайды, тек түлкіні жайқап өтеді де, кете барады!— деді.

Абай бұны боқтап, қалжақ етті.

— Ақ сөйле, құлағыңа Ақмартуың сыбырлап кетті ғой, ақ сөйле! Қырғыз Шатында жын қаққан, жаңа бақсы! Көгермін әуселенді ертең!— деді.

Жиренше тағы да кешегісіндей Абайларға жотасын беріп, бүктүсіп ішігін бүркеніп жата берді.

— Ендеше бұ құс жеті күнге шейін түлкіге түспейді!— деді.

Осының ертеңінде әншейіндегіден ерте аттанған аңшылар қатты егес, бәсекемен шығып еді. Бірақ бүгін де кешегідей күні бойы түлкі кездеспей, кешке жақын ғана көрінді. Көрінгені болмаса, Қарашолаққа түлкі тағы да алғызбады. Жиреншенің айтқаны кешегіден де бетер, дәл келді. Айтқанындай Қарашолақ қатты ұшып, түлкінің үстіне екпіндеп барды да, бірақ жайқап өте шығып, ар жағындағы биік тастың басына барып қонды.

Енді күлкі жоқ. Абай мен Тұрғанбай Жиреншеге тіл қата алмай, қатты жеңілді. Жиреншенің іздегені сол еді. Кеш батарда өзінің қарушы жігітін қасына алып, бетін Қазбаладағы өз қосына қарай бұрды да, борт-борт желіп, Абайларға қоштаспай-ақ тартып кетті.

Ол Абылғазыны бірге әкетпек еді. Бірақ оның бүгінге шейін Абайларды қылжақ еткен мінезін бұдан әрі қостағысы келмеген Абылғазы, енді Жиреншеге ермей, Абай қасында қалды. Тұрғанбайға:

— Қарашолақты қапыға салдың. Үш күнге өзіме бер, түзеп беремін. Намыс-мамысты не қыласың!— деді.

Абай да Тұрғанбайдың жаңылғанын бүгін анық аңғарған еді.

— Мынаның айтқанын істе. Енді қыңырайғанды тоқтат, Тұрғанбай,— деді.

Осымен құсты үш-төрт күндей қайта бабына келтірумен жүргенде, Абай аңшыларға ермей, қоста қалып отырды. Жиреншенің бұларды мазақ қып, қалжақ етіп кеткенің анық аңғарған Абай оған кектеніп ызаланған жоқ.

Бірақ қатты ойыннан ұтылғанына ұялды. Бұл күндер күн бойы салбурынға ала шыққан бір қоржын кітаптарын алдына жайып салыпты. Қостың ішіне күні бойы от үзгізбей, жылы жаққызып, арқардың жас етінен майлы қуырдақ қуыртып, онашада кітап оқумен болды.

Осымен үш-төрт күн өткен еді. Бұл күндерде Тұрғанбай мен Абылғазы: «Қарашолақтың бабын қайта тапты. Зар күйіне қайта келтірдік» десе де, қосқа көп түлкі келген жоқ. Үш-төрт күн ішінде екі құспен жүріп, алғандары екі-ақ түлкі болды.

Сонымен ендігі бір кеңесте Тұрғанбай мен Абылғазы Абайға: «Бұл өңірден көшейік, бұнда түлкі арылды. Енді көшкен соң ұзақсынбай, тура Машанға көшейік!» деді. Қысқы күнде Бақанас пен Машан арасы күндік жер. Жолсыз, қарлы, қалың адырлармен Машанға жету оңай емес. Бірақ, әлі — әзір қыстың басы. Қар оншалық қалындай қойған жоқ. Аңшылар құстардың бабы күшті дейді. Арқар, бұғы ататын Бәшей де болса, «бұл маңнан арқар ауып кетті. Сол, қысқы тұрақты мекені Бұғылы, Машан тауларына кетті» дей беретін.

Машан Шыңғыс елінің жері емес. Ол Тобықтының Қаракесек жақтағы шеткі руының бірі жайлайтын қоныс. Абай осы жасына шейін ол тауды аралап көрген де жоқ еді. Қысты күні ел бар ма, аңшы бар ма, кімдер мекен етеді, оларынан да хабарсыз болатын. Тек ол жақты сұрастыра отырып, Тобықтының ойда-қырдағы бар мекенін білетін зерек Абылғазыдан азғантай дерек алған. Машанның кейбір қуыстарында Ескене және Мотыштың бірен-саран ауылдары болады екен.

Жолы алыс, елі бөтен, белгісіз сапар Абайды онша қызықтырып, тартпады. Қайта жолдастары осыны айтқалы көңліне амалсыздықтың бір жадаудығы да келіп еді. Бір ойдан: «Осы жайлаулардың аңы азайса, елге қайтып кетсе нетер еді!» деп қобалжығанды. Бірақ онысы мынау өңшең аңшы, қажымас қажырлы жігіттер қасында еріншектік, табансыздық боп көрінуге мүмкін. Сондықтан «бір сапарға неге болса да шыдайын, Машаннан ары аңды тоқтатып, Шыңғыстың сол тұсынан асып түсіп, бөктермен Қыдырды басып, Жидебайдағы ауылға оралармын!» деп ойлады.

Абай көнген соң, үш қос ертең ерте жығылып, Бұғылы, Машанға қарай беттейтін болды. Абылғазы Абайдың Машанға жүруін өзі мәслихат еткендіктен, емді Жирен-

ше мен өзінің қосын да солай көшіретіп болып, түн ортасынан аттанып кетті.

Ертең елең-алаңда Қырғыз Шатынан қос жөнелді. Аңшы, бүркітшінің көбін сол көшке ертіп, көшке басшы етіп Тұрғанбай мен Смағұлды сайлап, Абайлар төте жолмен, төрт кісі бөлек тартты. Бұлар Абайдан басқа, Ербол, Шәке, Баймағамбет болатын.

Көштен айрылысарда, Абай мен Смағұл байласқан уәде бойынша, бүгін бұлар Бұғылыға жете қонбайды. Бұғылының бергі деңгейіндегі «Есболаттың Қара суы» дейтін, Оразбай қонысында түйіспек болған. Түндегі уәде бойынша, бүгін сол жерге Жиренше мен Абылғазының қосы жетіп қонбақшы. «Содан ары ертең Бұғылыны аралап, Мапшаға еркін жетіп, ерте, түсте барамыз. Күн ашықта жайласамыз. Бүгін жетеміз деп өктемейік. Асықпай, ара қонып-ақ барайық» дескен-ді.

Осымен Абай бастаған төрт аңшы Қырғыз Шатынан шығып, Жәнібекті желкелеп, Қазбаладан өтіп, күн түске тақаған кезде Ботақан ошағынан аса берді.

Бұл жолда да қар қалындай қоймапты. Жүргіншілер келе жатқан әзіргі жерлер — Абай ауылдарының, ағайындарының жылдағы, жазғы таныс қоныстары. Аттар семіз, күйлі. Тегіс тағаланған, жүріске қажитын емес. Бір қалыпты бұлаң құйрықпен жіті жортып келеді. Тынық күндерде жауған ақша қар әлі сырттың аязы мен қатты желін көрмегендіктен, үлпілдеп, мамықтай боп, күпсек жатыр. Ат аяғына бөгеттігі азғана. Бірақ аттың шашасынан асқан, жолсыздың қары болғандықтан, жолаушылар қатар жүрмей, шұбыра жортып келеді.

Жолды бастап келе жатқан Шәке. Ол жас та болса, жүріске берік және салқылығы жоқ, бойы жинақы жігіт. Оның үстіне аңшылықпен бұдан бұрын да екі қыс салбырында болған, жол көрген, ысылған сияқты. Абай мен Ербол одан жастары үлкен болса да, бұл өңірде қыс жүріп көрмегендіктен, жол бастауды Шәкеге тапсырған.

Күн таңертең аз тұмантып, бұлыңғырлау боп басталып еді. Бақанас, Қазбаланың қатпарлы қалың тау, биік белдерінен жол өткен соң, азырақ ашыла түскендей болды. Бірақ күн көзі көрінбейді. Күнгірт, сұрғылт қыс аспанында көшпе бұлттар өркеш-өркеш боп, терістікке қарай манып, ауып барады. Алғашқы шыққанда биік таудың басын шалған, төмен шұбалған тұман қазір жоқ. Соның айыққаны күннің нобайын, кей бұлттың тұсынан ақшыл, сұрғылт сәуледен болжай отыруға сеп болды.

Әзір дене тоназытар, бет шымшыр аяз да жоқ. Тек емiс қана шытқыл бар.

Жол бағытын сенiмдi жiгiтке тапсырған Абай айналадағы дүниеге жадау көнiлмен, салқын қарап кследi. Мынау Ботақан ошағында бала шағынан талай жазды бастан кешiрген неше алуан қуаныш, шаттық, күйiнiш, кейiс кездерi ойына үзiк-үзiк түсiп өтедi.

Сол естегiнiң бiрi әжесi мен өз анасы Ұлжанды аса бiр жақсы алғыспен еске алғызды. Ботақан ошағынан қиыс өте берiп, Абай сонау бiр жылдағы үлкен үйдiң қонып отырған қонысын көзбенен тапты. Бұны ес кiрген азаматтық мiнезге ең алғашқы жеткiзген бiр орын, мекен — осы қар басып, елсiз, несiз, суық түйiлiп жатқан қоныс едi. Ол Бөжейдiң асынан Абай, Ербол қатты қажып, ұйқыдан өлердей талып кеп жығылған сәске болатын.

Бұлар ояңғанда сол екi бiрдей алтын ана Абайға, бала Абайға, өмiрiнде бiрiншi рет бас тартқан. Жолына айтып сойған ақсарбастың басын тартып, ең бiрiншi рет, жас ұланын «ер азамат болдың» деп, ғазиз батасын берiп едi. Абай кәрi әжесiн қазiрде көз алдынан кетiре алмай келедi. Көз жұмып, қолын созса, анасының кiшкене, бүрiскен саусақтарына тиетiн сықылды. Сол саусақтардың үйiрiлiп айналып, бұны арқасынан қағып, маңдайынан сипап отырғанын сезiп келе жатқандай. Тамақ кебiрсiп, көзiне бiр түйiн жас келе бере, Абай әулиедей анасының әруағына арнап, ақырын күбiрлеп құран оқып, бата қылды.

Дiндар жұрт құранды зиярат басында, дастарқан үстiнде, арнаулы сәтте айт сияқты күндерде оқитын болса, Абай өз әжесiн осы күнге шейiн, осындай бiр айқын есiне түсiп, қатты сағынып, жоқтап кеткен кездерiнде, осылайша, әр кезде оқып жүретiн. Құран оқып, бет сипады. Артында қалып бара жатқан Қазбаланың Қарашоқысына, «қысқы көрiнiсiн есте тұтып кетейiн» дегендей боп, айналып ұзақ қарап алып едi.

Жанағы Ботақанда өткен естен кетпес сәске шақ, ендi соған тiркес, сол күндердiң әсте ұмытылмас, тағы бiр жақын шағын еске түсiрдi.

Бұлтты аспан арасынан қуаныш, сәулелi, күлкiлi жүзi бар Абайдың жалғыз ғашығы — Тоғжан жүзi туды. Осы Ботақанның анау бiр төбесiнiң басына, Ербол айтып келген, Абайға әкелген, сүйiншi хабар бар едi. Сол түннiң барып, қайтыс сапары... Тоғжанды Жәнiбектiң тоғайының

арасында, ай астында, сағынышпен құштырған сәт, бар тыныс, сыбыр-сыбдырымен Абай жүрегінде түгел оялды. Бұл суретті, сағынышты сағымды еске алумен Абай өзінің қазіргі тірлігін, қайда екенін біржолата ұмытып кеткендей. Ұзақ уақыт ұмытумен мүлгуде. Жүрек қанымен жазылған ғашықтық арман кітабын, көз жұмып, көңілмен оқуға кеткендей. Күрсіне түсіп, Тоғжанды жылаулар жүрекпен жоқтайды.

...Қанша уақыт өткені мәлім емес. Тек жүрегі сағыныш, налыс сазын шерте тындап, өзі шертіп, өзі тындап келе жатқанда, қатты соққан тірлік өмірі ұйқы-тұйқы бұзып жіберді. Сағынышты жарды құшып жатқан түстен түртіп оятқандай бір хал еді. Абай селт етіп, есін жиып, енді аңғарды. Аты тоқтап тұр, жолдастары иіріліп қоса тұрып қапты.

Бұл уақытта қатайып жел шығып, ұшқындап қар жауып, айнала түгел қарлы мұнармен қоршалып апты. Абай күн райы қатты бұзылғанын енді ғана көрді. Жолдастарының іркілуі де сол бораннан екен. Қатан соққан қыстың желі аттылар айналасындағы аспан мен жерді ұйтқытып, араластырып, ұзақ ызың салып тұр. Ықтай тұра қалып ақылдасқан жүргіншілердің айналасы — ұйтқи соққан ұсақ қар. Абай Шәкеден:

— Жаяу боран ба? Күпсек қарды жел ұйытқытып тұр ма?— деп сұрап еді.

— Білмеймін. Бір алай-түлей! Жауа борап тұр ма деймін. Астымыз да, үстіміз де бірдей ұйытқып тұр!— деді.

— Ал, енді адаспасты ойлайық. Бала, өзіңнің көңлің берік пе? Бетіңнен жаңылған жоқсың ба осы?— деп Ербол Шәкеге ширақ үнмен сөз қатты. Шәке көңлі екі ұдай. Ендігі бетті айналада түк көрінбейтін болған соң, ақылдасып алып, түзеуге тоқтаған екен.

— Борандағы жетекші жел ғой. Есболаттың қарасуын желдің аңғарымен ат мандайына туралап алмақ едім. Бірақ мынау өңшен өзіміздің таныс қоныстың арасында келе жатып және жаңа бір ойға түсіп кетіп, желдің қай жағымнан шыға қалғанын аңғармай қаппын!— деді.

Өзінен естияр болғандықтан, Абай аңғарған шығар деп, соған үміттеніп қарап еді. Абай жолдастарын қайран қылып:

— Желдің өзі қашан шықты? Мен осы тоқтағанда ға-

на жел барын байқадым!— деді. Ұйықдан оянған кісідей сөйлейді.

Екі көзі көкпенбек, беті-мұрны қызарған, сағал сары Баймағамбет Абайдың мінезіне күліп жіберді. Бұл төртеуінің ішінде желді алғаш аңғарған сол Баймағамбет екен. Ол:

— Дәл осы желді бетіңе қырын соқтыратын етіп ұстасаң, алғашқы аңғардан адаспаймыз!— деп еді.

Шәке бұған иланбады.

— Саған қырыннан соққан көрінсе, маған тура атың маңдайынан, қарсы алдымнан шыққандай болғанды!— деп екеуі дауласып кетті. Ақырында Шәке Баймағамбетті тоқтатып, Абай мен Ерболға қарап:

— Ал, бір орында ұйлыққанмен ақыл табылмайды. Тұра берсек, қалай барардан да жаңылармыз. Не екеуіңіз бастаңыз. Болмаса маған тапсырсаңыз, Абай аға, мен тәуекел деп, тура осы қатты желге қарсы жүремін! Бірақ, күн суытып барады. Қатты боран бола ма, қайтеді. Желдің өзі де шыға сала, шапшаң қатайып кетті. Енді тымақты баса киіп, қымтанып алыңыздар. Не де болса қатты жортып көрейік!— деді.

Абайға өзінен де, өзге жолдастардың екеуінен де, Шәкенің ажары мен қажыры бекемірек көрінді. Соған сүйсініп:

— Ал, қарағым! Ішіміздегі ширағымыз, сергегіміз де өзің болдың. Не де болса, саған ердік, бастай бер!— деді.

— Ендеше тәуекел, міні!— деді де, Шәке қаражал, ақтабан қоңырдың бетін желге қасқайта, қарсы бұрып алды. Тізгінді қысып ұстап, қатты желден ығысып шыр-айнала берген зор қоңыр атты қамшымен шарт еткізіп, қатты тартып жіберіп, жортып кетті.

Бұның артына Абай түсіп еді. Ақтабан қоңырдың сауыры қалың, «төңкерген тегенедей» дейтін кен, сұлу екен. Тымағын көзіне киіп, қоңыр аттың сауырына қадала қарап алды да, ілесе жортты. Тобынан бөлінген төрт жолаушы елсіз жонда, ысқырып соққан алай-түлей ақ боранның құшағына, жіті жортумен кірді де, бата берді.

Шәке осы бетпен іркілместен, ұзақ жортты. Алдарынан қатты жел әлі күнге ысқырып шулап, бората соғады. Суық қатайғаннан болса керек, енді бір шақта аспаннан түскен қар алғашқыдай ұсақ емес, жабысқан үгінді қар емес, жұмарланған ұсақ қатты қиыршық болып жиілеп ұра бастады. Маңдайды желге қарсы тура беріп жүру өсіресе қиындады.

Артында желіп келе жатқан аттарға Шәкенің қоңыр аты жалтақтап, ық іздегендей, сығылыса береді. Кішкентай тізгін босаса, басын жалт еткізіп бұрып алады. Дәл маңдайына қадалып, шаншылған қатты жел қоңыр аттың қалың кекілін кейін шалқытып, дөңес маңдайын ашып алып, тықыр жүнін түбінен жұлғандай болады. Қоңырдың жел өтіне қасқарып жортуы жеңіл емес екенін білген Шәке аты сәл бұлғақтаса, «теріске жалтарып, адастырып кетер» деп ойлайды. Әншейінде аса жүрдек, жылпос қоңырды бұрын қамшылама жүргізетін болса, қазір жиі-жиі шарт-шарт ұрып келеді.

Абай өз астындағы құла жиреннің бір тәсілін аңғарды. Ол қоңырдан кейін қалса, маңдайына жел қатты ұратынын сезіп, алдыңғы аттың ығына паналап, бір елі қалмай, лыпып жүріп келеді. Бірақ құла жиреннің жалына, Абайдың да өне бойына алдыңғы аттыдан аса соққан қарлы боран ұйтқып төгіліп, қалындай түседі. Азғана уақыт ішінде аттың құлағына шейін, Абайдың селдір сақал мұрты мен кірпігіне шейін қырау басып алды.

Соңғы уақытта алдағы қоңыр ат пен жас жігітті қатты қинаған қиыршық боран Абайдың да бетіне шыпылдатып ұрады. Жол еркін Шәке мен өзінің атына беріп, Абай ерінің қасына еңкейіп ап, ықтап жортады. Бірақ, сонда да бар жүргіншіні дала бораны шыдатпай әлсіретіп барады.

Абайдың түлкі тымағының екі самайынан қадалып ұрған жел шекесін шаныштыра бастады. Еңкейіп келе жатып, бетін бұрып, ықтап шабайын десе желкелігінен ұрып, мойнына қарды тықпалай береді. Қайта бұрылғанда бетін, мұрнын жалап, аязды боран ығын кетіре бастады. Еяді қолыменен бетін жиі-жиі уқалап, үсінуден сақтанса, қос қолы қатты тоңып, саусақтарының ұштары шаншып, тізгін мен қамшы ұстауға ебін кетіріп, қарып, мұздатып барады. Сол күйдің үстінде әсіресе екі самайынан тымақ ішін кеулей үрген жел шыдатарлық емес.

Ығы кетіп, ер үстінде аз жүрісте оңға, солға да бұрылып, еңкейіп, ат жалына да бүгіле түсіп шапқан Абайдың мазасы қатты кетті. Құр мазасыздық емес, енді беті-қолдың үсіну қаупі бар. Самайдан өткен жел одан да қатер. Тоңу ығын кетіре, күшейген сайын енді Абай етегіне де не бола алмады. Қайта-қайта қымтаған етегін сәл қозғалтса жел ақтармалап, жұлып ашып, қайырып жібереді. Басында өзге жолдастарынан бұрын суыққа сыр бермесінен десе де, енді шыдап болмады. Абай алдындағы Шәкеге

белгі етіп, айғай салды. Жүріс тоқталып, барлық аттылар ыққа қарай қоралай тұра қалып, жай білісті.

Бір Абай емес, бар жүргіншінің де күйі сол Абай күндей екен. Бұлар тоқтап қалғанда, аттары өздігінен шырайналып, ақ боранға арттарын беріп, қыбыр етпей ықтай-ықтай тұрысып қалған. Үстіндегі жүргіншілер секіре түсісіп, қоса ықтай тұрып, боранның аса суық пішінін сөз қылысты.

— Ойпырай! Қақап кетті ғой!— деп Ербол бастады.

— Тез айықса жарады, болмаса мынау катер ғой! Бет қаратпай барады ғой!— деп Абай айналаны ақ түтек қып, тығыз қоршап тұрған боранға қарады.

— Айығар! Шыдап көрейікі!

— Шыдамағанда, елсіз қу далада жүрмегенмен жан қала ма?— деп Шәке мен Баймағамбет жастық етіп, қайрат беріп сөйлеп тұр.

Бұл уақытта төртеуі де іштегі қалталарынан орамалдарын алып, тымақ ішінен, маңдайларын қатты тартып, таңып байлап алысты. Екі беті қып-қызыл боп аязға шынығып алған Шәке, әлі ширақ, берік еді.

— Бетіміз теріс болса, онда адастық. Адасқанда, шырқап адасып кетуге де болады. Ал егер адаспасақ, онда осы жіті жүріспен кеш батқанша Есболат Қарасуын сипалап қаламыз. Боран ықтиярға қоятын емес. Аяндап бүлкектегенмен бәрібір суық жеңілмейді. Адаспасқа оның себебі де жоқ. Аяндап, маңайды шола жүрем дейтін емес. Енді не де болса, тағы бір ұзақ жортуға белді бекем буып алыңыз, Абай аға!— деп қоңыр аттың айылдарын қатты тартып ап, тағы да ырғып, атына мінді. Абайлар үн қатпастан, бұрынғы қалпынша Шәкенің соңынан ерді.

...Қанша екені белгісіз, ұзақ бір шыдамға тістеніп бекініп алғандай болған жолаушылар көп заман толассыз, тынымсыз қатты жүрістен аумап келеді. Көптен құлаққа беймаза боп ысқыра шулап соққан жел кейде ерекше бір ызамен ышқынып кетіп, екпіндетеді. Күні бойы үзілместен, шу-шу еткен жалғыз үн құлақ талдырғандай. Сарылған суық сазынан жаңылған жоқ. Кейде ақ боран, қатты аяз ұлып та кетеді. Көп бөрінің боранды далада, құтырған дауыл ішінде, баспана іздеп, жас қан іздеп, қосылып ұлығанындай, азан салады.

Сондай ұлыған қарлы дауыл астында елсіз меңіреу дала Абайдың өзі туып-өскен сахарасы болса да, қазірде соншалық мейірсіз, қатал, өгей анадай. Кеше ғана балалығы мен жігіттік жастығының жасыл шөбі сарғаймас

алтын бесігіндей болса, сол қызықты қан жайлау қазір суық қабыр ызғарындай аяздап, қырауытып тұрған тас табытындай.

Осы сәтте, бұл ұзақ бейнетті ауыр шақтарда, дүние деген бір-ақ уыс. Ұйтқы аң қарлы боран ішінде тек бір-ақ ауылдың қотанындай ғана. Дүние сонша бүрісіп, алай-түлей ішінде кішірейіп, тарылған, астан-кестенге түскен. Бұл дүниеде аспан деген, жер деген, тау-су деген, өлке-жота деген айырма да, бітім, жаратылыс та жоқ сияқты. Бұның Абай ұққан аты қазақша емес, орысша кітаптардан ұғынған екі сөзге дәл келеді. Бірі — хаос, бірі — стихия. Әлдеқандай кітаптардың айтуында дүние пайда болғанда, ең алғаш осындай алай-түлейден туса керек. Ыстық судың қайнап ойнағанындай. Не тулаған теңізде тау толқынының көбігін аспан атып, шапшып құлағанындай. Сол толқын ішінде ажал жүзін сәт сайын күтіп келе жатқан кісіге де дүние осындай бір-ақ уыс болса керек.

Жорту аяқталған жоқ, бұл уақытта тоңу үстіне шаршау да қосылды. Сонымен қатар: «Ойпыр-ау! Айығары бар ма? Аяқтай ма бұл жүріс? Енді қашан?» — деген күйгелек шыдамсыздық кеудеден жалын шығарады. Бір уақыт жел ақырын бәсендей беріп, шұғылынан үзіліп тоқтады. Абай ішінен: «Япырай, тілек қабыл болғандай ма? Жаңағы налыған зар сияқты шолақ тілектің орайы, өтесіні ме?» дегендей бол, лезде үмітке ауысты. Осы уақытта Шәке аттың басын тартып, бәрі де іркіле тоқтап жабырлай сөйлесті.

— Басылды білем! Күн жарықтық бізге болысайын деді ме? — деп тоқтаған Шәке, енді ақылдасып алмақ еді. Бұл уақытта қар жауып тұр, қазір бағанағыдай қиыршықтап жаумай, енді жәй, баяу жапырақ қар түсіп тұр еді. Күн тынғанмен, айнала тұман және жауып тұрған қары қалың. Жүргіншілер аяндап, атқа тыным беріп, өздері де толас алып, ендігі бетті ақылдасып аңғаруға кірісті. Бұл шақта, қыстың қысқа күні батуға таянған еді. Күннің бұлыңғырынан ба, жоқ ымырт таяу ма, әйтеуір айнала боран басылғанмен, болжап болмастай қою сұр мұнар қоршауында тұр.

Үмітшіл көздер ойда жоқ жерден қарауытқан қыстау көргендей болады. Немесе жақында шашырап жатылған ірі қара мал сияқты бір нәрселер қарауытып, бадырая қалады. Бірақ осыны әрқайсысы жеке-жеке байқаса да,

жолаушылар біріне-бірі анық сенген үйменен айта алмайды.

— Әне біреу не?

— Мынау қарауытқан немене?

— Мына жағымызда бірдеңе қалып бара ма?— десіп, бірін-бірі алаң етісіп, әр жаққа аласұрып келеді.

Бұларды кеш мұнары, күн тұманы алдап қана жұбатқандай болады. Елді көкसेп, дауылды даладан қажыған көңілдерге адам мекені соншалық ыстық болса да, амаз жоқ. Қора-қыстау, мал-жан сияқты боп көрінгеннің бәрі де басқа нәрселер болып шығады. Кейде жақын төбенің аппақ боп аспанмен тұтасып тұрған ұлы бейнесінде қарауытып көрінген болымсыз жақпар тас қора сияқтанады екен. Қалың қар ішінен қылтанақ бойы зорға асып көрінген тал басы, шеңгел, қарағай, тобылғы бастары бұлардың көзін алдайды екен.

Жел тынып, бағанағы қатты суық саябырлағанмен айналаны болжай алмаған жүргіншілер көңілге үміт ала алмай келеді. Үйткені әлі күнге жүріп келе жатқан жерлері қай түс екенін дәлді білген, анық көңілі сенген ешқайсысы жоқ.

Шәкенің долбарынша, бұлар қазір Пұшантайдың батыс жағынан кесіп өтіп, Айдарлы қойтастың оңтүстігінде, жамбас тұсында келе жатқан сияқтанады. Енді мықтап бір жортса, ұзақ сары жоннан асып, Есболат Қарасуының үстінен түспек керек. Шәке осы бетте дұрыс келе жатырмын деп ойлайды. Тек жалғыз күдігі Ботақаннан шыға бере, бұлар бастаған қатты жорту, тура беттегенде, жүргіншілерді Қарасуға әлдеқашан жеткізсе керек еді. Соған күдіктенеді.

Бағана ең алғаш желге қарап бет белгілегенде, Шәкемен дауласқан Баймағамбет енді мынау тұста өзінің күдігіне нығая түседі. Әрбір жыра, шұқанақ, немесе өзенсымақ өңірлермен жол жүрген сайын, сол күдігін айтады.

— Жердің қыртысы, Есболат Қарасуының атрабына ұқсамайды. Оның күнгейі мен күншығыс жағында келе жатсақ біз, ақ отты адырмен, тасты төбелермен, я болмаса тегіс сары жотамен жүрсек керек еді. Мынаның бәрі қайта-қайта бұлақ, өзен, өлке боп, шалғынды, томашалы, балқаш боп кетті. Осы біз адастық. Ал адассақ қатты теріс кеттік!— дейді.

Осындай аз топ екі ұдай болған енжар көңілмен ақырындап келе жатқанда, күн анық батып, ымырт әбден жабылды. Енді белгісіз сапар ықтиярсыз жүргіншілерді

түн жолаушысына айналдырды. Күні бойы жортқан аттар азғана толас алсын деп, жүргіншілер енді бір суаттың басына келіп түсіп, қырау басқан жарау семіз аттарын бірталай уақыт оттатып алды. Аттан зорға түсіп, кез келген орымға жантая құлаған Абай, үнсіз жатып, көзін жұмып, Шөке мен Баймағамбеттің жол жөніндегі дауын ойлады. Бірақ қанша ойласа да, бір ғана ыза аралас қападан басқа ешнәрсе таба алмады. Ақылдасып көріп еді, Ербол да тыңнан ешнәрсе тапқан жоқ. Бірақ әр кезде сабырлы Ербол қазіргі талып, қажудың үстінде де Абайға бір қалжың айтты.

— Сен екеуіміз атқа жүруге мықты болушек. Бірақ даңғыл қара жол болса, бетті түзеп қойып, әйтеуір «күллі салды, мен көндім» деген ұзақ сонар, қара жортуылға тәуір едік. Болмаса күздің айсыз қараңғы түнінде адаспай жол тауып көрген өнеріміз жоқ еді-ау, ә! Енді қысқы ақ боранда, жолсызда, шүйкедей жалғыз қосты табатын біз бе? Мен шынға келсем, мынау құдайдың қу даласында сол қосты табу қалың шөптің арасына түсіп кеткен инені табудан оңай деп тұрғаным жоқ. Сенің одан озған өнерің болса, өзің білесің!— деді.

Абай өнерім бар деп айта алған жоқ. Үндемей күрсініп қойды. Ерболдың айтқаны мұның да көңліңде, дәл осындай боп ұялаған күдік еді. Осымен жолаушылар тағы да Шөкеге бастатып, атқа мінбек болғанда, бағана тынған жел тағы да қайтадан лезде көтеріліп, зуылдап, шулап, ызың салды.

Сол ызың осал белгі емес, үлкен, зәрлі суықтың қарлі белгісі екен. Жігіттер атқа мініп ап, тағы жортып жөнелгенде, күндізгі ажалдай ақырған қатты боран, алақаншықтап ышқына соғып, қайта құтырды. Суық күндізгіден әлдеқайда қатты еді. Азғана уақыттың ішінде жүргіншілердің ығын кетіріп жіберді. Біразда алды-арты айғайлашып, тоқтап тұрып:

— Ойпыр-ай! Енді қайттік!?

— Шын сор енді болмасиғеді...

— Бұл түн боранында жүрген жақсы ма, әлде бір жерді паналап жатқан жақсы ма, қайсысын етеміз?

— Жел бетінен адасқан жоқпысыңдар? Енді не ойларың бар?— деп, соңғы сөзді Ербол айтып барып, даурыға тоқтасқан.

Шөкенің ақылы жүрісті тоқтату емес, бірақ қатты жүрмей, баяу жүріп, ілгері жылжи беру болды. Үйткені, тоқтаса, ықтайтын қора-жай жоқ. Мынау желді аяз қоз-

ғалмай отырған кісіні тондырып, ұшырып жіберуі мүмкін: Алда не де болса үміт бар. Сондықтан әлі де бірінен бірі қара үзіп қалмай, жылжи беру шарт.

Өздігінен ақыл таппас болған жолдастары Шәкенің сөзін ақырын үнмен қостап көнді де, артынан тағы ерді.

Тағы да ұзақ сарылған шексіз, баянсыз жүріс болды. Бұл жүріс бәрін де тондырумен, шаршатумен қатар, енді ұйқымен де жүдетті. Күні бойы ас ішпеген өзек те талды. Киімдері жылы болғанмен, қатты қажыған дене тоңуға айналды. Абай бойы қалтырап, өне бойы тұтас тоңазығанын, артында келе жатқандарға айғайлап айтты:

— Менің аяғым қатып барады. Ат үстінде аяқ тоңғанды көргенім осы. Сен қалайсың, Баймағамбет?— деп артындағы жас жігітке айғайлап еді. О да тоңғанын айтып:

— Енді бір жерге түсіп тынығып, мызғып көрсек қайтеді?— деп еді.

Барлығы да иріле тоқтап, ақыл қосты. Айнала дүние бұл күнде төрт-ақ аттың басы қосылған аясындай, азғантай. Үй орнындай ғана боп бүрісіп, суық түйілген. Аттылар бастарына анық қысталаң азап төніп, ғаріптікке түскен жүдеу бейнеде.

— Жататын болсақ, бір тастың панасын іздейік!— деп еді Шәке. Жүрістен түңіліп болған Ербол:

— Енді бізге табылайын деп тұрған тас та жоқ. Не де болса құдай деп, аттың бауырына тығылып, осы арада тыным алайық!— деді.

Осы сөз байлау еді. Бәрі де аттарынан түсіп, төрт аттың жонын боранға бұрып, солардың қосылған тамағының астына біріне бірі айқасып, жантайысып, үнсіз, жымжырт жатысып қалды.

Бұл шақта суыл қаққан, кейде шырқап, шулаған аяз үні, боранды дауыл үні құлаққа тынымсыз ұрады. Осы аттылардан өшін алмай тынбайтын, соншалық беймаза ың-шың, у-шу долы дүние. Ерболдың тізесіне басын салып жантайған Абай көз жұмғанда, денесі айналып үйірілгендей. Бұларды ат-матымен осы жатқан алақандай қарлы жерімен де түгел үйіріп, құйындағы қаңбақтай шырқ айналдырған сияқты.

Жүрек қобалжып, бас айналады. Құлақта ың-шың шыңылдаған, толассыз бір шуыл тұр. Осы күйінде, барлық пен жоқтық арасындай бір халетте, азғантай уақыт жатты да, Абай ойы өшіп, сөніп, жоққа батты.

...Қанша ұйықтағандарын білмейді. Бір мезгілде үстеліне түскен қалың қарды аяқ қолдарымен серпе сілкіп

барлығы оянып тұрғанда, әлі қалың түн екен. Төртеуі де бір ауыздан, аса қатты тоңғандарын айтып, секіре тұрысты. Алдымен сөйлеген Ербол еді.

— Өй, жігіттер! Ұйқыдан кісі өлмейді. Мына қызыл шұнақ аязда, ұйқы жау. Есті жи, қайрат қыл!— деді.

— Білмеймін, әсте бүйтіп тоңып көрмесем керек еді. Суық тура етімнен өтіп, сүйегіме жеткендей!— деп, Абай арлы-берлі адымдап, аяғымен тебініп, қозғалақтап жүр. Жас жігіттер де тоңған еді. Бірақ олар тез қимылдап, төрт аттың үстіне ақ жабағыдай түсіп қалған күпсек қарды жеңдерімен, қамшыларымен сыпырып қағып, жылдам айналып, өз бойларын жылыта бастады. Атқа мінісіп алып, жолаушылар тағы тартты. Дәл жөнелерде Абай:

— Әйтеуір адастық. Енді тым құрмаса, жылынып, қауқар жиып алайық, не де болса бір сағаттай қатты жортып жүріндер!— деді.

Долы далада, қатуланған суық жүзді өгей далада, бұлар тағы да ұзақ жортты. Бет пен қол болмаса, жүргіншілердің аяғы, денесі қатты желістен жылынып алған еді. Енді бір азда, жәй ғана сызылып, сараң сәулемен зорға дегенде, елең-алаңдап, боранды түннің таңы атты.

Жүргіншілер сөзден қалған-ды. Бірақ бәрінің ішінде де таң атумен, «дауыл басылар, боран тынар» деген жалғыз медеу үміт бар-ды. Аттарды аяп, жүрісті ақырын бүлкекке салған Шәке желдің бәсеңдегенін, шуылының азайып, әлсірегенін күтіп еді. Тағы да шексіз ұзақ күтті. Дауылды, меніреу даланың ұзақ жол үстіндегі өкініш азап күні туды. Мезгіл ұлы сәскеге жетті. Боранды күннің бар жарығы — осы сұр мұнар, бұдан әрі ашылар күн, айығар боран білінбеді.

...Бұл күні тағы да куніузын айықпастан боран соқты. Жолаушылар күн бойы бір сағат жүріп, бір сағаттай аттарына тыным беріп, шалдырып отырып, әлі бір белгісіз сай-салаларды, адыр мен жоталарды кезумен келеді. Тоқтаған сайын, бастарын соншалық қатырған жалғыз ғана ойды тегіс ойласады.

Бүгін таңертеңнен Шәкенің өзі боп және Абай, Ербол бірге қосылып: «Кешегі Баймағамбеттің сөзі дұрыс еді, жел бізді теріске ап кетті» деген ойға бекіген-ді. Бүгін бір тоқтап, бір жүргенде, желге қарсы жүрген бағытты тастап, сол кешегі Ботақан ошағында, Баймағамбет «қырық соқты» деген желді естеріне түсірмек болды.

Ол айтқан сөз дұрыс болса, бұлар желді бетке алып кеткенде, Есболат Қарасуының оңтүстігіне қарай кеткен

болу керек. Ендеше, не Тобықты жайлауының шеті — Үлкен Көкееңгірге тартты. Немесе, тіпті құлан елсіз, оңтүстіктегі Керей жеріне түсіп кетті. Қажыған ой, ашығандай боп талған мый өзіне осыдан әрі тағы да бір үлкен жұмбақ табады. Теріске кеткен болса, кешегідей жүріспен және түнгі жүріспен бұлар қанша жерге кеткен болу керек? Енді Баймағамбет айтқан бағытқа бетті түзегенде, қаншалық ұзақ жүріспен Есболат Қарасуына, не болмаса соның деңгейіндегі Бұғылы, Машан тауларына ілінуге болады? Міне бүгін ашыққан, талыққан жүргіншілердің дамыл алмай ойлайтыны осы.

Ендігі сапарды Шәке емес, Баймағамбет бастаған. Түнде тоңған, ауырықсыған бой, кейде жылынса да, іштей бір қалтыраудан күнұзын босамады. Абай енді бір жылы мекенге жетсе, өзінің ауру халде зорға жететін жайын аңғарғандай. Тағы да күні бойы жортудың аяғы кешке жақын бір толас жасатты. Аттан құлағандай боп ауыр салмақпен зорға түскен Абай шылбырды Баймағамбетке беріп, кішкене тастың ығына кеп жантайды. Араларында сөз, кеңес жоқ. Әркім өз күйін өз дертіндей оқшау ойлап кеткен сияқты.

Абай болса қазір өзін анық аурудай сезеді. Денеден езіліп қалған сал сүйек, еріксіздік бар. Бар бойын жер тартқандай. Тоңу онан сайын бойын ағаштай сірестіріп, қатырып барады. Ішкі жүрек, қолқа да аяздан қалтырағандай ма? Өмірден анықтан күдер ұзу сағаты алыс емес сияқты. Бірақ әлденеден жүрегінде сол өлу-өшу халінен үркіп, қорқу жоқ. Қайта, «жетсе жетсін, келсе келсін» дегендей ұсыну бар. Өзінің осы сезімін аңғарумен ілес Абай кеше ғана көнлінен өткен, боран қуып ап кеткен екі бір ыстық, сағыныш шағын соңғы рет еске алды. Бірі — күндей мейірлі, ғазиз анасының тірлігін ойлаған шағы. Екіншісі — өмірде өлім сағатына шейін ұмытылмай, сана-сезім өшерде ең соңғы рет жалт етіп, бірдің өзі боп, көз алдына ай жүзімен күліп келетін Тоғжанын ойлаған шағы еді.

Енді сол өлген, өшкен ғазиздері тағы ойға түскені Абай жанымен соңғы рет қоштасқаны болар ма? «Өлім тақау ма» деп ойлаған Абай ұйқы-тыннымынан тыйылып, ауыр мұнда жүдеп, күрсініп отыр. Дәл осы шақта қас қарайып бара жатқан кез еді. Абай құлағына бір жалғыз айғай естіліп қалды. Ол елең етті де: «ойымның шатасқаны болар!» деп үндемеді. Жолдастары бүктүсіп қасында ұйықтап жатыр екен.

Аздан соң жаңағы айғай тағы естілді. Анык адам дау-сы. Кім де болса, адамзат болса, бұл жолаушылар қазір жылап көріскендей болатын. Соңғы айғаймен ілес Абай орнынан секіріп, атқып тұрғанда, өзін «ауру шығармын» дегенін орынсыз екен деп білді. Тұра сала, қатты қайырып, шырқап, айғай салды. Әлсіреп қалған аттар бұның айғайына қос құлақтарын қайшыланта қадап, бастарын жерден жұлып-жұлып алысқан еді. Ербол мен екі жігіт те оқыс айғайдан үрке шошып, атқып тұрысыпты. Ербол Абай қасына ұмтылып кеп:

— Не болды, Абай? Кімге айғайладың?— деп Абайдың жүзіне тандана қарап қапты. «Ұйқысыраған ба» дегендей. Жок, Абай жүзі сергек екен. Жолдастарына бұрылып:

— Айғайлаңдар! Жаңа бір кісінің қатты шырқаған үні естілді, айғайлаңдар!— деді.

Желдің шуы әлі де түк басылған жоқ екен. Бірақ төртеуі үн қосып тұрып, ұзақ-ұзақ қатты айғайлады. Дәл сол кезде ақ боран ішінен, жел жақтан, бұлардың көз алдына, бұлыңғыр үлкен кара көріне берді. Келер сәтте, аппақ дүниенің ішінен айқындап, бадырайып, қастарына ағыза шауып, бір атты кеп қалды. Зор денелі үсті аппақ қар болған ақбоз атты. Жанында семіз баран жылқы қосары бар. Бұл адам қуана айғайлап:

— Па, бармысың? Тірімісің, жандарым-ау!— деген сергек сөзіменен жетіп келіп, аттан түсе берді. Келген кісінің үні алдымен таныған Абай еді. Айғайлап қуанып:

— Абылғазы! Айналайын Абылғазы-ай! Қайдан кеп едің?— деп жүгіріп барып, құшақтай алды.

Ол анык Абылғазы еді.

— Қайдан келушем? Сендерді іздеп келем! Я құдай, әмісе жолды қыла көр! Мынау ақ түтектің ішінде сендерді табам деген үміт бар ма еді?! Әйтеуір жан дәрмен, үйде тыным таба алмай шыққан бір далбасалық. Үсігеннен амансыңдар ма? Ұшып қалғандарың жоқ па? Аттарың тың ба? Тез атқа мінеміз. Түн болмай жылынатын жай табайық!— деп бәрін өзі билеп кетті.

Шөке мен Баймағамбет қуана жүгірісіп, біраз тыналып қалған аттарды жетектеп алып келді. Бар жүргінші аттарына тез мініп, Абылғазының артынан еріп, желе жортып, тартып берді.

Жүргіншілердің бұл кезде келіп тірелген жері — Машан тауының желке тұсы екен. Алда Абылғазы бастап жортып келеді. Оның қасында, қатарына ілесіп, өңгіме-

лесіп келе жатқан Ербол. Әлі күнге тың, ширақ басып келе жатқан құла жирен атын Абай алдыңғы екеуінің артына тақау бастырып, ілестіріп, қатты бір мең-зеңде келеді. Өзінің ауру-сауын да айыра алмайды. Өне бойы соққы жеген кісідей мылжа-мылжа. Айналадағы дүние де бұған таңғажайып халде. Кейде Абай жүріп келе жатқан сияқты емес. Жолдың екі жағы тау сияқты да, сол таулар, жартастар бұған қарай өздері сырғып, жылжып, қиыс өтіп келе жатқан сияқты.

Сондайлық ойды, миды пәңгірткен сұлдер ғана келе жатқан күйде, кейде Абай ұйқы мен ояудың, «барлық пен жоқтықтың» арасына шомғандай. Өзіне өзі қатты таңданады. Сәл уақыт санасы оянса:

«Ұйқы мен шаршау жеңді ме? Болмаса аурумын ба?» деп, мұнар ішінде шала бір ойлар ойлайды. Оқта-текте бұған алдында келе жатқан екі аттының үзік-үзік сөздері естіледі.

Абылғазыға жанасалап жүріп келе жатқан Ербол:

— Жаным-ау, қалай таптың бізді? Көріпкелің бар ма? Осындай ақшұнақ боранда адасқан адамды табамын деп, есі бар кісі іздеп шығар ма?— дейді.

— Атама! Мені бүгін кісі демей, осы жонның қасқыры десенші!

— Қасқыр да боранда іздегенін таппай, кезіккенін алады ғой!

— Мені жан ұшырған шығар. Абайды кешелер Жиреншеге алдатып жүргенде, қиянат қылдым-ау деп, ішімнен сол жаманшылығымның өтесінін бір қайырымды деп ем. Содан кеше түске жақын боран басталарда мен сендердің адасатыныңды білгемін. Ботақан басында, жел алғаш қатайып басталғанда, сендер әуелі бір үйіліп тұрып қалдыңдар. Сонда мен Шақпақтың жотасынан биікте тұрып, қараларыңды көргемін. Егер сендер адаспандар, жолымыз Жыландының сыртында түйіссе керек еді. Түйіспедік. Соның арты боран болды да, дүниені ақ шымалдықпен жауып алды. Сендердің адасқандарыңды білдім. «Желді аңғармай, Көксенгірге, Керей жеріне, қу далаға тартып кетті» деп ойладым. Біз болсақ кеше, дер кезінде, Есболат Қарасуына жетіп қондық. Түн бойы айғай салып, атой беріп, белгі де жасадық. Бүгін сол жерде қалуға болмады. Отыны, бұдыры жоқ, қу тақыр екен. Содан қосты көшіріп: «Жетсендер Машанға қон, болмаса жолда Бұғылыға түне» дедім де, өзім таң атқалы, күні бойы қос ат алып, сендерді іздеуде болдым.

— Ал сонда қайдан кездестірем деп іздедің?

— Кездестірем деу қиын еді. Тек бір жорамал. Ойлағаным, сендер естен айрылып адассаңдар, онда дауа жоқ. Ал, бір бетпен тартып адассаңдар, онда барып-барып бір шақта ес кіреді де, кешегі желді аңғарып, бетті дұрыс белгілеп, қайта тартасыңдар дедім. Сонда не Бұрылының, не Машанның сыртынан шығу керек деп долбарладым да, күні бойы осы сырттықта арлы-берлі үш рет жортып шықтым. Айрайлағаным, жаңа сол Машан желкесіне соңғы рет іліне бергенде, көз байланып бара жатса да, іздеріңді кестім. Кесе сала, сонымен жортайын деп ем. Боран тақыр жерде ізді көміп тастап отырыпты. Содан шапқылап отырып, беттеріңді аңғарлап, бір шай қайнағым бойы, үзбей айрайлап келе жатыр едім!— деді.

— Сонда өзің адасам деген ой бар ма, жоқ па? Абылғазы, сен тегін адам емессің. Қем қойса, бақсы боларсың. Абылғазы күлген жоқ. Бұл өзінің құмалақшы, болжағыш күшіне; «бабамнан қалған» деп, сенетіні де болатын.

Бірақ күздің айсыз қараңғы түнінде, дауылды, жауынды түнде, керек болса жалғыз түп тобылғыны, жалғыз шоғыр қарайғанды таба алатын. Қыста ат құлағы көрінбейтін ақ боран бір жұма үзілмей соқса, сол бір жұма бойында тоқтамастан жол тартып отырып, атқан оқтай жаза баспай, барам деген жеріне ат тұмсығын аумай кеп тіреп дәл шығатын. Бұл қасиетін ол сәуегейлік демейді. Ерболға сырын айтып келеді.

— Менің адаспауым бақсылық емес. Бір соқырдан, аса бір есті қартаң соқыр көршіміз Тоқпайдан оқыған сабағым еді. Сол кісі екі ауылдың арасында, кейде қиын асудан асып, жауын-шашынға да қарамай, жалғыз өзі жүре береді. Соқыр болғанда санлауы жоқ, су қараңғының өзі еді. Қуданың құдіреті, таныс жер рана емес, кейде көрмеген жеріне де, қозы көш жерге шейін адаспастан, аумастан тура баратын. «Тоқа-ау, қалай жүресің?» дегенімде, со кісі: «Сені бастайтын жол болса, мені бастайтын жел» дейтін. Жел жетектейтіні рас, бірақ, әсіресе, кеудесі жетектейтіндей көрінуші еді. Қара түнді жауында, ақ боранды қыс дауылында, біз де сол соқыр Тоқпаймен тең боламыз. Бірден желге аса қатты ден қою керек. Одай әрі көзім бар демеу керек. Көңілдің көзіне бастату керек. Міні, менің бар сыр-сиқырым осы-ақ!— деді.

Ендігі барыста Ербол Абылғазының бұларды қай

жерге апаратыны, қандай ниеті барын сұрап еді. Абылғазы барлық топты тосып, біраз іріп тұрды да:

— Жігіттер! Сендердің суықтан қатты жаураған жайларың бар көрінеді. Өзіміздің қосты іздеп, табайын деп келе жатқаным жоқ. Жаман-жақсы болса да, осы Машанның салаларын қыстайтын Жуантаяқ, Мотыштың бірлі-жарым ауылы болатын. Соның біріне жеткізіп, үйі-күйі жаман болса да, жылы қазан аспаның жанында, жан шақыратын жайға жеткізейін деп келем. Қайда, кімнің ауылы бар екенін білмеймін. Осы тұста, дәл осы біз келе жатқан өзекке, соңғы жылдар Мотыштың бір әлді ауылдары да қыстау салды деп еді. Соның біріне кездесеміз бе? Әйтеуір, бүгін түн, жылы жерге жеткізіп, өздеріңе жан шақыртам!— деген.

Жолаушылар қатты тоңып, жаураған ажармен, әлсіреген үнменен:

— Баста! Бастай бер!

— Тек дегенің болсын!

— Тек бір баспанаға жеткізсең, арманымыз жоқ. Ендігі жүріске шыдадық!— десіп еріктерін Абылғазының өзіне берген.

Осымен тағы да бірқатар уақыт үнсіз желе жортып, қалың қара адыр ішіндегі терең шатты, тоғайлы өзекті құлдап келе жатқанда, бұлардың алдынан «шәу» етіп үрген ит даусы естіліп қалды. Жүргіншілердің қуанғаны алабөтен еді. Арасында біреулері.

— Иә, тәңір, бере гөр!

— Иә, құдай, ақсарбас!

— Қалдық па ажалдан!— десті.

Қар қалың басып алған бір шоғыр қайыңды жүргіншілер орап айналып, кең қойнауға шыға бергенде, алдарынан жаңағы иттер үні көбейіп шықты. Араларында зор үнді, үлкен төбеттердің барпылдап үрген, тау жаңғырықтырған зілі де естілді. Абылғазы атын борбайлап, шаба жортты. Өзгелерден ұзап барып, тасты, тақыр қара тұмсыққа іліне берді де, көлденеңдеп тұра қалды. Абай мен Ербол қатты желіп, қатар келіп, Абылғазының қасына тақай бере, төменде жап-жақын жерде, қызарып тұрған терезенің отын көрді.

— Ея! Ел!

— Қайран ауыл! Айналайынның елі! Тіпті әлі жатқан да жоқ!— деп, Ербол Шәке мен Баймағамбетке даурығып хабар етіп жатыр.

— Терезесі көп! Өзі үлкен қыстау. Мынау бір аухат-

ты ауыл ғой! Жолымыз болған екен, жігіттері— деп Абылғазы да қатты қуана сүйсінді. Бар жүргіншіден өзі бұрын келді. Есік алдына аттан түсе бере, жаяу кісі кіретін жабық есікті дүбірлетіп, асыға қағып тұр.

Абай аттан қалай түскенін білмейді. Шылбыры қолынан түсе бергенде, Баймағамбет алып кете берді. Денесі ағаштай боп қатып, сіресіп қалған сияқты. Қозғала алмай, сілейіп тұрған халінде, Шәке тақап кеп, қолынан ұстап, сүйеп қана қозғалтты. Жер дүние, қорасымен, аттарымен Абайдың көз алдында шырайналып бара жатқандай. Екі құлағы шыңылдап, сөзді де естіртпейді. Тек үлік-үзік аңғарғаны үйден шыққан бір екеумен Абылғазы, Ербол сөйлеседі: «...Мотыш!.. Доғал!.. Найман!..» деген ұғымсыз бір аттар ғана құлағына келеді. Абылғазы ала түсіп, ауыл кісілері соны бастап, ұзын, қараңғы даланмен жолаушылар шұбырып келе жатқанда, түкпірде, қараңғыда, қызыл сәуле беріп, бір кең есік ашылды. Ар жағынан қарсы жүрген бір әйел даусы:

— Отауға кіргіз. Үлкен үй ұйықтап қалды! Отауға кіргізсін дейді!— деген бұйрық білінді.

Қараңғы даланда зорра қозғалған Абайды Шәке мен Баймағамбет екі жағынан сүйеп келіп, далан түкпіріндегі кең ауыз үйге кіргізді. Қазан аспасында әлі сөнбеген жалындап жанған от бар. Тыныштықта кешкен жылы мекен, адам жайы, өзінің ыстық лебін атты. Қазанда асылған жылқы етінің исімен, сары қидың ащылау түтін қоңысымен қарсы алды. Ауыз үй болса да кең, таза. Төрінде үлкен қос терезе көрінеді. Сырмақ, алаша, таза төсеніштері де бар. Қонақтарды қазанаспа жанында тұрған қартаң қызметші әйел мен аспазшы еркек тосып тұр. Тыстан бастап келген еркектің біреуі желбегей шапаны бар, жүрсіне қарағанда, жылпос, жас сияқты. Сол жаңағы ауыз үйдің ішіне түгел кіріп болған қонақтарға оң жақтағы төргі үйдің есігін ашты. Ол бөлмеде табалдырығынан бастап, жап-жаңа қызыл-жасыл тақыр алаша төселген. Ар жағы түкті кілем. Манатпен оюланған, әдемі сырмақ та жайылыпты. Кең, жарық, аса бір көрікті жай екен. Алда келе жатқан Абылғазы, Ерболдар бұрын кірді. Олар оң жақта, биік сүйек төсектің жанында тұрған үй иесіне амандасып, төрге қарай өте берді.

Енді есіктен аттап Абай кіріп еді. Артынан оны сүйей, Шәке қоса кірген-ді. Абай әуелі оң жақтағы шашақты қызыл шымалдықты көрді. Қалың құс төсек, құс жастық пен кісі бойындай боп жиылған сәнді сүйек төсекті де

көз қырымен шолып өтті. Енді үй иесіне көзі түсе бергенде, қатты анырып:

— Аһ! Жаным-ау! Өзі ме?— деп шалқалап, құлай бергендей болды. Төсектің аяқ жағы мен қырлы пештің аралығында бір әйел тұр. Ақшыл көйлекті, қара кемзалды, кимешек шаршылы сұлу келіншек Абайға жан ұшырғандай ұмтыла берді. Арқасында қалың шолпы шылдыр-шылдыр етті.

— Жасаған-ау! Абаймысыз? Құдай-ау, сізді де көретін күн бар ма еді? Бауырым-ау!— деп кеп, Абайды құшақтай алды. Шолпысы қатты сылдырай, шалдырап кеп, Абай құшағында үні өшті. Сол шолпы сылдыры шығысымен көзін жұмып тыңдап, есі ауғандай құп-қу боп Абай тұр. Босағаға сүйеніп қапты. Бұның мойнынан құшақтап, өксіп жылаған келіншектің алдына құлап түскендей. Буыны қалтырап, бар сұлдері кетіп тұр. Келіншекті ікемсіз қолымен құшақтайын десе дәрмені жоқ, тек аймалайды. Сөз қатуға тамағын бунаған, жағын қарыстырған бір тас түйін тұншықтырып барады. Төрге жетпей, келіншек құшағынан босамай, сол есік алдына Абай бүгіліп құлай берді. Төрге шығып отыра берген Ербол, Абылғазылар:

— Ұшып, жаурап кеп еді!

— Талықсып, ауырып кеп еді! Есі ауып кетті-ау!— десті. Абайды бар жолдастары боп төрге алып кеп, төсекке сүйлеп отырғыза берді. Шәке белін шешіндіріп жатқанда, сырт киімін Баймағамбет тартып шешіп, кеудесін аша берді. Келіншек:

— Иә, құдай-ау, не дейді? Дертпен келіп пе еді?— деп биік төсегінен үлкен кестелі ақ жастықтарды алып, Абайдың артына құлатты. Сыртқы қалың күпіден, күзеі ішкіктен Абайдың бойын арылтты, ішкі бешпетінің омырауын бұрынғыдан да аша түсті. Қасына құрақ ұшып, отыра қалып, көп білезікті ақ саусағымен Абайдың маңдайын басты. Бір қолымен алдынан, омырауынан құшақтап, аймалап жүр, Абай ақырын ғана көзін ашып, өз омырауындағы келіншектің қолына ұстап, соны көзіне басты. Жып-жылы алақанын аузына әкеліп, үнсіз жабысып сүйгенде, келіншектің жұп-жұмсақ қолының сыртына жігіт көзінен аққан кесек ыстық тамшылар қат-қат түсті.

Ты сөзі емес, жан сөзіндей құпия сыбыр Абай кеудесінен шыққанда:

— Торжаным! Арманым жоқ, алдында алсын!— деп

қана бір тыныс атып, үні өшіп тоқтап қалды. Абайдың қасында отырған Ерболдың Тоғжанды танығаны осы еді.

— Қалқам-ау! Қуатым-ау, не дейді? Тоғжанбысың сен?— деп ұмтылып кеп, Тоғжанмен көрісе берді.

— Мен Ерболың ғой, алтыным!— деп, о да жылағандай босансып құшақтады.

Абайдың қасында иығы дірілдеп, өңі аппак боп, екі көзіне жасы мөлдіреп толған Тоғжан Ерболды қатты құшақтап ап, еңіреп жылап жіберді. Бұл — Абайды құшып жылайтын өксігі мен жасы еді.

Абайларды тыстан кіргізген екі еркек осы үйде. Олар таңырқап, салқын томсарып тұр еді. Ербол мен Тоғжанның көріскенін көрген жерде көңілдері жәй тапқандай болды. Келгендер Тоғжанның бауыры, төркіні екеніне көздері жетіп, тынышталған. Бұл жігіттер — Тоғжанның күйеуі де, қайнысы да емес. Біреуі — сыпайы сызылған, сары мұртты, ақсұр келген молда екен. Екіншісі — ерніне томпита насыбайын салған, ала көздеу, қою қасты, шоқша сақалды, арықша жігіт. Киімі орта қолды. Осы ауылдың қонақ күтуші ағайындарының бірі — Дүйсен болатын.

Ендігі үй ішінде қайта-қайта тіл қатып жатқан сол Дүйсен мен молда. Екеуі біресе күліп, біресе таңырқап:

— Япырм-ай, Тоғжанның бауыры боп шықты ғой!

— Мынау ақборанда, жеті түнде әлдекім десек, өзіміздің Тоғжанның ағалары болды ғой!

— Тоғжанның ел-жұртын сағынғанын қарасаңшы!

— Ботадай боздады ғой! Қайран алтын бесік, оң жақ десеңші!

— Іркіп шыдап жүр екең-ау өзі! Не жаны жүрген десеңші!— десіп қылжақ, өзілді де айтысқылары келеді.

Алғашқы көрісу, үнсіз жалын, ыстық жаспен басталды. Абай мен Тоғжан содан ары бірне-бірі құр телміріп қарасқаннан басқа, ұзақ уақыт сөз қатыса алмады. Күтуші аспазшы қартаң әйел мен бір, келіншек Тоғжанға келіп, ақырын сыбырмен берген бұйрықтарын естіп кетіп жатыр.

Екі жігіт жасаулы кең үйдің ортасына топсалы, дөңгелек үстелді өкеп, жазып қойып шамды осы араға орнатты. Саптама етігін тастап, мәсімен отырған Абайдың шынтағында үлкен күс жастықтар. Қымбат қалың драптан тіккізген, ноғайша пішілген, тік иық сұр бешпет Абайдың омырауы ашылып, көлденең созылыққырап жатқан бойына жарасып тұр. Ақ төйлектің сыртынан киген қара желеткенің төсінде алтын баулы сағат көрінеді.

Басында тымақ жоқ. Базар қолды, тікше келген, ұнамды қара катифа тақиясы бар. Абайдың маңдайы жазық, кең. Тымақ астында күн мен желге тимей жүргендіктен, аппақ екен. Бірақ мұрны, бет-аузы аса қатты тотыққан. Жылтырап, ісінгендей, қарауытып тұр. Көзі көп жылаған кісінің көзіндей. Еттері ісініп, қызара жасаурап қалыпты.

Қазірде Абай қатты бір дірілмен тыныс алып, өксік атады. Күрсінуге мен өксік, көп жылаудың артынан бүлінген іш толқыны сияқты. Бірақ осымен қатар кейде денесі ерекше қатты тоназып, діріл қақтырады. Бір азда беті дуылдап, аса бір қатты қызу бунап кеткендей болады. Көпке шейін Абай өзінің бойындағы осы өзгерісін елемей, тек Тоғжанның жүзіне, мүсініне, әрбір қимыл, қозғалысына көз алмай телміре қараумен болатын.

Тоғжан бұрынғысынан да сұлуланып, сүйкімділігі аса түскендей. Жүзі ірілеп, әрі бітімді кесек сұлу кескінге айналып, айқындала түскен. Бұл — толған сұлу. Сондықтан бұрынғы кішілеу келген қырлы мұрны қазір аз көтеріле түсіп, ажарлы жарастықты кескін тапқандай. Көздерінің ақ-қарасы айқындап, бар шарасы да ұялы, салмақты бопты. Ұстамды, салқын сұлу болған Тоғжан. Ой ма, арман мен өмір ме, әйтеуір бірі табын салған. Қазіргі Тоғжан жүзінде, Абайдың қиялынан бірде-бір шақ кетпейтін, елбіреп, толқып, лезде келіп, сәтте қайтып тұратын қызыл арай реңі жоқ.

Үй іші бұл уақытта жапырлаған әңгімеде болатын. Абай мең Тоғжан біріне-бірі бар жанымен, ықласымен беріліп, құлай ұмтылғандықтан, айналадағы жұрттын сөздерін естімейді, ұқпайды.

Ербол мен Шәке, кейде Баймағамбет те қосылып, күтуші екі жігітке өздерінің екі күннен бергі сор азабын әр аяуан қып, әңгіме етіп жатқан. Аңшылықта жүріп, бұл жақтан кеп шыққан оқыс келістерін де айтқан-ды. Адасқан адамның боранды күнде миы ашып, бағыттан қалай айрылатынын да еселеп-еселеп айтады. Абылғазының бұларды адам айтса нанғысыз зеректікпен тапқанын бір сәтте Тоғжанға да тындатып, айтысып шықты.

Аздан соң шай келді. Тоғжан баяғы шолпысы сылдырай жүріп, баяғы Абай алғаш көргендегі сыпайы қозғалыстарымен, күтуші келіншекке шай жасатып, өзі үстел қасына отырды. Абайдан бастап жағалатып қою шайды ұсына бастады. Осы кезде басын жастықтан зорға көтерген Абай, екі шекесі қатты шаншып ауырғаннан көзі

қарауытып барып, шалқалап кетіп, желкесін биік төсекке сарт еткізіп соғып алды. Бойын әрең жиып мандайын қолымен басып, төмен қарап, зорға отыр. Дірілдеп, қалтыратқан денесі, кейде, сәтте дуылдаған ыстық отқа шарпылғандай болады. «Шай ішіңіз» деген Тоғжан үшін тұман ішінде әрең естігендей боп, бар күшін жиып, бір шынаяқ шайды ішіп көріп еді. Шайдың ыстық, суығын да айыра алмады. Тамсанып көргенде темір татып, аузының дәмі бұзылыпты. Осы шайдың үстінде Абай өзінің анық науқас екенін білді. Бір кеседен артық іше алмай, мандайын басып, үнсіз сұлық отырып қалды. Бағанадам Абайды бағып отырған Тоғжанның қабағына қатты кейісілінді. Ұрқкендей боп:

— Абай, суықтан ба, сіз сырқатсыз ғой. Қиналып отырсыз ғой! — деді.

Ербол да, Абайдың бас көтеріп, Тоғжанға қараған жүзінен, оның анық науқас екенін айырды.

— Жүзің балбырап, екі көзің жасаурап, реңін қатты бұзылып отыр ғой. Суық өтті-ау, Абай, саған! Қимді қалың жамылып тымақ киіп, мына ыстық шайдан бір-екі шынаяқ ішіп, бүркеніп жата қал! — деп, мәслихат берді.

Абай сол ақылды алғысы кеп еді. Бұның қабағын байқаған Тоғжан, орнынан жылдам тұрып, Абайдың тымағын басына кигізіп, күпісін иығына жауып, тізесін қымтап, ыстық шайды қайта құйғызды. Бір қасық сары майды өз қолымен салып, алдына қант та қойып еді.

Абай бір кесе шайды тағы да зорға ішті.

— Білмеймін, басым алып түсіп барады! Өне бойымда сау тамтық жоқ. Сүйек-сүйегім сынып сырқырайды. Аузымда дәм де жоқ. Ыстығым қатты ма деп тұрмын! — дей, тағы да шекесін басты. Жүрек айнып, қобалжығандықтан, бұдан әрі аузына дәм ала алмады. Тек: «есім барда, әлім барда айтып қалайын» дегендей, үйде отырған кісілерден жасыра алмай, көпке ұғымсыз, күрсін аралас, бір арман айтады.

— Құдай-ау, бұл не жаза!? Қандай ғазап? Өмірлік жалғыз арман алдында қандай ғазап! — дейді. Өзінің ауруынан ауыр налысын сыбырлап, үзіп-үзіп айтып кетеді. Тоғжан бұл зар тілектің айтылу себебі өзі екенін салған жерден ұқты. Көзінің жасын жұртқа білдірмей үнсіз ғана сығып тастап отырды.

Шай жиыла бере, Абай жастыққа құлай түсті. Зорға шыдап отырғанын үй іші жаңа білді. Басындағы тымағы мен күпісін алмастан, соның сыртынан көрле жауын,

қымтаған Тоғжанның қамқор қимылдарына сүйсініп, Абай тіл қатады.

— Жаным! Асылым... Барым — бір өзің! — дейді. Үстіне төніп, қымтап жүрген Тоғжанға ғашығы сыбырлап жатыр.

Ас піскенше Абай үнсіз жатты. Ұйқы мен шатасу арасындағы бір шым-шытырық күйден миы талғандай. Кейде ой өшіп, дүние жоққа батқандай сөніп бір кетеді. Кей уақыт өзін Әйгерім жанында көреді. Бір шақ үш жирен атты пәуескемен Семей көшесінде келе жатқандай бір аңғарып қалады. Бір уақыт қап-қараңғы түнде қолына Қарашолақты қондырып ап, Қырғыз Шатындағы Кіші Әулиенің қия жақпар тасынан меңіреу терең қара үңгірге қарай атпен түсіп келе жатады. Астындағы Құла жирен сүрініп кетіп, бүркітімен өзі құздан төмен құлап ұшып бара жатқандай көрінеді. Абай селт етіп шошып оянып, басын жұлып алып, айналаны шала танып жастыққа қайта сұлық құлайды.

Тағы бір талып барып, көз ілінгендей болғанда, дүние — дүние емес, аспаны, жері тұтасқан бір қызыл, жалқын, теп-тегіс құла тұз боп созылып кетеді. Соның ішінде өзі ұшқан сияқты. Болмаса, арын, толқын ішінде жүзіп келе жатқан сияқты. Әлденендей перідей, жындай бір әлеметтер елестейді. Адам кескінінен бұзылған, аса құбыжық бейнелі мақлұқтар көрінеді. Ғажайып тұрпатсыздығымен бұны түршіктіргендей болады. «Жолдас болайық, жүрейік, бізге ересің» деп, солар қайда барса да қасына оралып, еліктіре береді.

Солармен енді кетіп, өзіне қымбат жағасынан енді үзіліп бара жатса, ұмтылып кеп қолына Тоғжан жабысады. «Тастама, жаным, ала кет мені!» деп, ыстық жүзін Абайдың бетіне басады. Жасыменен бұның жүзін жуғандай болады. Абай сандырақтап, күбірлеп, сөйлеп кетіп:

— ...Тастамаймын, жаным! Кетпеймін, қасында болам! — деп сөйлеп оянып кетеді.

Бұның сандырақтағанын аңғарған Ербол, қатты кейіс айтып:

— Япыр-ай! Абай аурып қалды-ау! Қатты қызуы бар ғой. Екі күн, бір түн боран не жанды қойсын! Суыққа ұшып кетті ме? Түзде жүріп, бейнет шегіп қалды-ау! — деп қынжылып отыр.

Енді біразда үстіндегі көрпені, күпіні жұлқып тастап, «күйіп барам, өртеп барады, алшы, алшы!» — деп Абай тағы да ұйқысырап оянды,

Осындай аласұрумен Абай науқасының басы басталды. Жұрт тамақ ішерде оны мойнынан құшақтап силап отырып оятқан Тоғжан етінің лаулап, қызып тұрғанын Ерболға білдірді.

— Ыстыны қолымды өртеп барады! Абай-ай! Сонша жылдан көз алдыма бір келгенде, осындай кіріптарлық, ғаріптікте келермісің? Бір сен емес, мен де маңдайымнан соры айрылмаған ғарып екем. «Бір көрсем» деп аңсаушы ем. Көрсеткенінді қайтейін. Күйікке күйік, арманға арман жамалсын дегенің бе?— деді. Кей сөзін үй ішіне естірте айтады. Кейде жаңағы Абайша сыбырлап, жылап, аурудың құлағына төне отырып айтады. Жылай тербетіп отырып, Абайды өзі оятқан еді. Бірақ ас ішу емес, Абай енді біржолата төсек тартып жататын науқастың күйінде екен. Ысынған демі алқындыра деміктіріп, екі иығынан зорға алынады.

Төр алдына өзге қонақтан бөлек етіп төсек салып, соған Ербол, Шәке, Тоғжан үшеуі шешіндіріп, тұрғызып апарып жатқызарда, буыны қалтыраған Абай аяғын екі-ақ басып барып, құлап қалды.

Науқасы шұғыл басталды. Қатты мендетіп әкеткен ауыр науқас боп басталды.

Абайдың қасына төсек салғызып жатып жатқан Ербол:

— Осы науқас бүгін емес, кешегі өткен түнде басталды. Содан кейін де бір түн, бір күн акборанның астында, ат үстінде жүрген соң не қалсын. Ауырған күйде жүріпті. Мұнда жетісімен қалпақтай түскеннен соны аңғарып тұрмын. Тек ақыры қайырлы болсын. Қатты жығылғаннан жүрегім сескеніп тұр!— деп Ербол Тоғжанға, үй оңашалығында іштегі қаупін білдірді.

Өзі қатты талып шаршап келсе де, Ербол Абай жәйін бағып, жөнді ұйқы ұйқтамады. Үйдің шамын өшірмей, тек басып қана әлсіретіп шығып кеткен Тоғжан, ата-енесінің үйіне кетсе де, тыным ала алмады. Түн ортасы ауа берген кезде Абай тағы да қатты қызу үстінде, ұйқысырау мен сандырақ арасында уһлеп, тынышсыздана бастап еді. Тоғжан бұның дертті тынысын алыста жатқан орнынан сәтте сезгендей болты. Есікті ақырын ашып, шолпысын қолымен қысып, сыбырын білдірмей, Абайдың аяқ жағына жәй ғана қозғалып кеп, жүзіне телміре қарап тұр екен. Науқастың ыңқылы күшейіп қиналғандай. Қасына жақын жанасып кеп отырып, тағы да Абайдың маңдайына қолын басып, қызуын байқады.

Ел жатқаннан бері қарай, Абайдың шатасын, мұнар-қан ойында, көз алдында ылғи айықпаған ақборан ұйтқиды. Дүние айнала аппақ суық, бір ағын сияқты. Қарма, қоршап орап алам деген ақсуық кебін бе? Өзінде және тоқтау жоқ, тыным жоқ. Үнемі жылжып, сырғып ағып отырған тұтас бір ылай, ылайсаң. Ағызым бара жатып, біресе көтеріп, аспандатып ұшырғандай. Біресе толқытып кеп, құлата сырғытып әкетіп бара жатқандай, сондай жабысқақ. Денені сыбаастырып, суық желімінен жирентіп, баттастырғандай. Абай санасында бұл кейде ақ қар, майда боран болса, біресе оптың ішіндегі ащылы сор, түпсіз терең мидай. Сол кезде өз бойына сіміре тартқанда, жұтып кететіндей. Арашалап алар, құтқарар жан жоқ. Панасыз, әлсіз өзі, қол-аяғы байлаулы жандай, жұтылып бара жатқан сияқты. Қарманып: «әп кетті, ұста... құтқар!» деген сияқты болады. Сонда тағы да бұған ұмтылып кеп, пәруәнә боц, Тоғжан оралады. Ұшып келгендей. Бірақ енді Тоғжан қолын бермей бөгеліп тұр. «Әніңді айт, маған арнаған әніңді айт!» дейді. Шатасқан ойымен пәле құшағында жұтылып, батып бара жатып, Абай асығады. Тоғжанға деген өз өлеңін, оған қарай аласұрып, айтқысы келеді. Қолын созып, шапшаң айтқысы келеді. Бірақ өлеңі есіне түспейді. «Қайсы еді!.. қалай еді!..» деп, Абай шатаса сөйлеп оянады. Ояна бере, көз алдында, дәл қасында бұған жабысып, бетіне төніп, бірдеме деп қабағын түйіп, қиналып сөйлеп отырған Тоғжанды көреді. «Тағы да жаңағы шатасқан қалпым екен» деп, сол шатасқан күйіне қайтадан ауысып кетеді.

...Тоғжан бұдан жауап тілеп отырғандай. Айтпаса, одан айрылып, Абай өмірден де қол үзетін сияқты. Қарманып тағы ойлайды. Өлеңі... Тоғжаны қолқа еткен өлеңі есіне түспей, тағы қинайды. «Қайда кетті? Жоғалттым, айрылдым сенен» деп аласұрып, тағы сандырақтап, тағы да іздейді. Өзіне өзі «не болды маған?» деп, қынжылып, наразыланып, тағы да даусын шығарады. «Соным қайда, саған... саған еді ғой, таппадым ғой!» деп кетіп, тағы да өлеңін іздейді.

Қанша уақыт өткені белгісіз, Тоғжан ұзақ отырған уақытының бәрінде Абай осылай аласұрып, жан дәрмен қарманып, ылғи бірдемесін жоқтап жатыр, іздеп жатыр.

Әйел көңлі Абайдың бұл шатасуының өзімен байланысты екенін аңғарады. Жаны ашып, бетінен аймалап бір құшып бауырына басып, азапқа оны қия алмай елжіреп кетеді.

— Тыныштал! Тынышталшы, Абайжан! Түк іздеме, қиналмашы!— дейді.

Абай, көзін сәл жұмып, үнсіз жатып, аздан соң тағы тулап, булыға қиналады.

«...Білмейсің ғой... саған айтқам жоқ қой!.. Бар-ды! Өлеңім бар-ды! Қазір, қазір! Әкетпе деші! Қазір айтып берейін!» деп жұмулы көзімен қабағын түйіп, қолы ен ауаны қармап, саусақтарын жыбырлатып қозғайды.. Айтпақ сөзін сыбырлап, жарымын айтып барып, ауаны ашылыққырап қалып, тағы үні өшіп кетеді.

Тағы да жаңағы қамай соққан суық желді ақ боран. Және сол бораннан туған аппақ сор, ащылы мый. Тағы да сорып әкетіп барады. Шошып, сескеніп: «Ұстай берші! Қорғашы, бермеші анаған, Тоғжан!» деп тағы оянады. Алдыда отырған Тоғжанды көріп, оның өлеңін тауып бермек болып, «айтайын, айтайын» дейді. Көзін жұма бере, «қалай еді? Тағы қайда кетті!» деп қиналып, үздіге жанталасады. Таппайды. Қабақ түйіп, аунақши түсіп, шиыршық атады.

Содан азап ішінде, бір сәтте:

— Дүние... дүние... қалай еді? «Дүнияда... сірә сендей маған жар жоқ, саған жар... менен артық табылса да...»— деп қалды. Төсектен басын жұлып алып, ақ көйлек, ашық омырауымен бар бойын көрсетіп отырып, «уһ» деп, қатты күрсініп жіберді. Көзінен мөлдір сген үлкен тамшы жастар ағып, бетінен тарамдап, жылап барады. Күрсінді де, Тоғжанның жүзіне қарады. Енді ес кіргендей, Тоғжанның екі қолын қос қолының ішіне алып, көтеріп әкпеп, маңдайына, көзіне басып, жүрегіне қатты қысып тұрды.

Бұлардың қасында Абайдың сандырақтауы мен қиналғанына қынжылып қарап отырған Ербол енді Абайдың есі кірген уақытта, «екеуі де қысылмасын!» дегендей, шапшаң айналып жатып қалды.

Абай есім барда айтып қалайын дегендей. Бас-аяғы жоқ бір сөзді Тоғжанның жүзіне жүзін сүйеп, жалындап отырып, сыбырлай сырласып айтып отыр.

— ...Өмірден адасып, суығына ұшып, қаңғып келіп қасыңа жығылып ем. Тоналып кеп, талып жығылып ем. «Өлме!» деген иембісің, жаным!— деді. Көзін тағы жұмып, тағы да қинала күрсініп, Тоғжанның қолын қоя беріп, жастығына құлап кетті. Құлай сала, тағы шатасты. «Боран! Әлі боран. Баста! Тондым, құладым, әккетті...»

Жығылка, жирен ат, үш, жирен ат, о! Ол емес!» деп, енді үнсіз жатыр. Сәл тыным алып кеткендей.

Науқастың жаңағы «әпкетті» деген сөзінің тұсында қыстығып, үн шығарып, жылап жіберген Тоғжанның жүрегі қалтырап, шошып кетті.

Ауру жігіт дертінен шоши ма? Жоқ алдында не болатынын жаны сезіп жатыр ма? Қазасы осында жетер ме? Тоғжан соны ойлап, талықсып, булығып жылайды. Осынша қатты азабының үстінде, өлім сағатында Абай әкешесін, бала-бауырын айтпай, бір ғана бұны айтады. Тоғжанды айтады. Жаңағы шатасып жатқанының бәрі де, көкейінде жатқаны, көкірегін қарыс айырғаны, бір-ақ арманы тәрізді. Ол: «Тоғжанға айтып өлсем-ау, жеткізіп өлсем-ау» деген бір сәлемі. Жан сәлемі сияқты. Онысы өлеңі екен. Қарашаш бұл өлеңді Тоғжанға амандаса келгенінде айтып берген-ді. Абай жаңа шатасу үстінде, басын есіне түсіре алмады. Бірақ ол өлең жылдар бойы Тоғжанның жүрегінде, өткен дәуреннің шерлі сазы бойы ұмытылмастан, күй созып, үн салып тұратын.

...Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да...

Аяғын жаңа өзі айтты. Сөнер күн сәлеміндей! Соңғы қызыл арай шұғыласындай, ең соңғы үзілер демімен айтты.

Дүниеде, сірә сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да!

Тоғжан Абайдың қолын бауырына басып бүктүсіп білегінен сүйіп, жылап жатыр.

— Сәулем! Бұл сенің сөзің емес, менің сөзім ғой. Менің жүрегімді айтқаның ғой. Сорлы тағдыр, тірі кетіргенше, мені сенің алдында, сол елде алса нетті. Сол күнде алсаң нетті!— деп ұзақ егілді. Соншалық ауыр құстамен күңіреніп, зар илеп кетті.

Абай бір сәт тағы да алқына, қинала аунап, «сусан барам!» дегенде, жылаудан басын көтеріп алған Тоғжан, оның не айтқанын аңғара алмай, өксіп отырып аңыра қарап еді.

Теріс қарап жатса да сергек жатқан Ербол орнынан атқып барып, Абайға пештің қырында тұрған сусынды әкеп берді. Сусынды азғана ұрттап, таңдай жібітті де, Абай тағы құлап кетті.

— Бұ не боп кетті? Қатты науқасқа айналдым ғой. Беті қалай еді, өне бойымды өртеп барады!— деп күрсін-

ді де, тағы көз жұмды. Ауыр ыңкылдап, енді ыңырана дем алу басталды. Қатты ыңкылдап ыңыранады. Ыстық жел кеудесінен дірілдеп, лықып шығады.

Бұл түнді Абай қинау, қызу, ауыр сандырақ күйінде өткізді. Тоғжан мен Ербол да бір сәтке көз іліп, тыным алған жоқ. Тоғжан жаңағы бір қатты шерлендірген зар артынан таң аппақ атқанша, жылау, налудан өз бойын тыя алмай қойды. Тек таң атып, үй іші оянып, анау жақтағы ата-енесі тұрды деген хабар келген уақытта, Абай азғантай ұйқымен көз ілгендей болған соң, зорға тұрып, ақырын басып, шығып кетті. Өзгеден ерте оянған Баймағамбет Тоғжанның жүзі аппақ болып қуарып, қаны қашқан бойында, сұлдері құрып бара жатқанын аңғарды. Саналы сұлудың салмақты, есті келбетінде, жары өлгендей, қаралылық таңба бар. Екі көзі қып-қызыл, қабағы сазарып, ісініп кетіпті.

Абай осы ауылда төсек тартып, науқас боп, он күн жатып қалды. Алғашқы бір жұма бойында бұның қиналуы, қысылуы қасындағы жолдастарына, әсіресе Тоғжанға және осы ауылдың барлығына да қатты қауіп ойлатып еді. Ауыл иесі Найман деген қартаң бай болатын. Ол Абайлар кеп түскен жайларын, кім екендерін сырттан біліп еді. Ертеңінде Абайдан басқа жолаушының барлығы Найманның үлкен үйіне барып, ауыл иесіне сәлем беріп, өздерінің жүріс жөндерін жайбарыстап айтқанды. Найман бәйбішесімен екеуі отауға кеп, Абайдың көзін сұрап, «дертке шипа» тілек айтысып шыққан-ды.

Бірақ ауыл Абайдың науқасына қайысқанмен, осы күннің түс шағында Тоғжан туралы ұнамсыз сыбыр естіп, келін мінезін сыпсындап сөз қып қалды. Түндегі екі жігіт Тоғжан мен Абай арасындағы қас-қабақты жақсыға жорыған жоқ. Олардың келер күн таңертең қайта-қайта сұрасқаны — Абай мен Тоғжанның ағалық, бауырлық туыс жақындығы қандай екенін білу еді. Бұлар алыстан қосылатын аталастар ғана екен. Ендеше, «түндегідей біріне-бірі үйіріліп, оралу — тегін емес» дескенді. Найманның қолында еншілесі боп, сіңісіп кеткен қартаң малшысы Садыр Тоғжанның ауыз үйінде жататын. Сол Садыр өткен түнде Тоғжанның таң атқанша Абай қасынан шықпағанын және таңертең қайтқанда көзін жасқа бұлап шыққанын екі жігітке де, Тоғжанның енесіне де жасырмай айтып берген.

Осыдан соң Абайды күтуге Тоғжан жіберілмей, бұл отауға Найманның кемпірінің өзі кеп отырған.

— Күнекеңнің баласын өз қолымнан күтемін. Мен де сенің анаңмын, балам, бөтенің емеспін. Жазылғанша басыңа жастық, аузыңа сусын болатын жанашыр ағайынбыз. Тек сырқатыңнан жазыл, шипа берсін!— деді. Салқын жүзді, биік бойлы, қара кемпір Абайдың күтушісі боп бір жағынан өзі отырса, қасына көмекші етіп, түндегі молданы алды.

Науқас келесі үш күн бойында ұдайы ессіз жатты. Тоғжан болса, оқта-текте аз уақытқа кіріп шықпаса, енді бұнда бөгеле алмайды. Енесі: «Сен атаңды күт, үлкен үйде бол, бөгелме, шырағым»— деп ұдайы сырғытып жіберіп отырды.

Осы халдің үстіне енді тағы бір-екі күн өткенде, бұл ауылдың жолаушы кеткен мырзасы — Аққозы қайтып келді. Тоғжанның күйеуі осы еді.

Аққозы Мотыштың көп семізінің бірі екен. Тобықты ішінде Мотыш бөлек бітімді ру болады. Бұлар шетінен зор, семіз денелі, ақ сары, қой көзді, кесек, келбетті тұқым. Араларында сары мұрт, сары шашты, мөлдіреген көк көзді кәрі-жасы да көп кездеседі. Аққозы дәл осы тегіне тартқан. Ұзын бойлы, сақал-шашы жиренге бейім, сап-сары, көзі мөлдіреген қаракөк. Көтеріңкі биік мұрны, дәл ұшында шолақтау боп, таңқия біткен. Басы, жақмандайы молынан пішілген, бітімді келген жігіт.

Жасы Абай құрбы екен. Ол көп сөйлемейтін, мінезі түйық, салмақты адам тәрізді. Аққозының келуі Абайдың күтім қалпын өзгерткен жоқ. Бірақ Тоғжанның бұл үйге келуі енді мүлде тыйылғандай.

Бір жұма қатты аурудың соңынан Абай салдырап, аса жүдеп, өте әлсіз күйде ес жия бастады. Аз-аздап ұйқы тыныштанып, асқа қарап келеді. Осы кезде Абайдың жолдастарымен біржолата үн қатпай, салқын сызданып алған Аққозының ажары Ербол мен Абылғазыға жақпады. Абай басын көтере салысымен кемпір де Баймағамбетке, Шәкеге:

— Абай тәуір болды. Енді бұнда көп сарылып жатпассыңдар, шырақтарым. Ауылың да, елің де алыс емес. Туыс пен жақынды жағалап, қонақтап жүріп кетсеңдер, еліңе барып қаласың ғой. Абайды енді шешесінің қолына апарып, бақтырсаңдар да болады ғой!— деді. Қонақты аттандырғысы келгендей сыр білдірген. Осымен тағы да бір үш күн өткен соң, Абай аттанатын болды. Бұлар жүрерден бір күн бұрын, қалың түн ортасында, Абайдың

қасына Тоғжан өзі келіп, оятып алып, түрегеп отырып, шолақ қана қоштасу айтты.

Оянып ұмтыла тұрған Абай Тоғжанды құшақтап алғанда, ол бойын іркіп, Абайдың құшағынан сусып шықты да:

— Абай! Мен аз ғана тіл қатып, сенімен арыздасып кеткелі келдім!— деді.

Абай бұл сөзге өздерін қия алмай, Тоғжанға шұғыл иіліп:

— Сәулешім! Не дейсің? Сен не айтқалы кеп тұрсың?— деп еді. Тоғжан Абайдың қолын іркіп тоқтатты.

— Тағдыр бізді қоспады. Тым құрса осы жолы сау келсең, уаз кешкен болар ем. Өміріміздегі бар ұзақ арман, ауыр зар бұл жолы да сені маған ауыртып әкеп, тоқтамын салды. Енді сүйген көңіл қайтары жоқ. Бірақ серігім сабыр болсын дедім. Осы күйде, өзімізге тыйым салған күйде өмірбойы жеткізбеген арман еріп кетсін. Көрге бірге, имандай таза арманым боп кетсін. Асығымын, сол асық күйде көзімнің жасын жұтам да кетемін, жаным!— деді.

Абай бар ынталы жүрегімен түйсінгендей болды.

— Барды айттың. Өзіңнің де, менің де барымды айттың. Бүйтпесең сен Тоғжан болармең. Бұдан ары қажасам, азғандығым болар еді. Айналдым арызыңнан. Рашық жанмен айтылған арызыңнан!— деді де Тоғжанның маңдайынан сүйді. Үнсіз ғана бетін басып, екі қолына маңдайын таяп, сүйеніп отырып қалды. Тоғжан ақыры ғана жылжып, жүріп кетті. Артында үнсіз, тықырсыз тыныш қана жабылған есік қозғалысы білінді. Абай осы отырғаннан таң атқанша тапжылған жоқ. Көзінен оқта-текте үнсіз ыстық жастар шығып, сорағытып жылып ағады. Кейде өксіп, дем тартқанда екі иіні, кең кеудесі, толқын ұрған талдай дір-дір етеді... Шарасыз дерттің зілдей ауыр мол толқыны, шер толқыны...

...Қыстың қалың ортасы болған шақта, Абай Ақшоқыдағы жаңа қыстауында, үнемі кітап соңында болатын. Аңнан Абай қайтып келгеннен бері Ваймағамбет қалаға үш рет барып қоржып толтыра кітап апарып, толтыра ала қайтып, Абайдың ендігі ой азығын жиі-жиі ауыстырумен жүр. Абай Әйгерім үйінде отырып, оңашарақ орында кітапқа алаңсыз үңіледі.

Бүгінгі күндерде бұрынғы бір кездей Әйгерім де Абайды алаң етпейді. Аңнан Абайлар қайтқан орайда күйеуінің Тоғжан қолында он күн жатқанын естігелі, Әй-

герім Абайға ол жайдан түк сөз қатқан жоқ. Бірақ білмеген кісі сияқты боп, ендігі барлық қызғанышы мен өкпесін мықтап тұрып ішіне жиып алған. Жібіместей ауыр өкпе бунаған Әйгерім, Абайдан қазір қатты салқындап, жырақтап алған сияқты. Салтанат дертінің үстіне жамалған Тоғжан жайы бұның өз көңлінде, Абайды енді бұған анық жат етті. Сырласып ішті ашпаса да, Абай Әйгерімнің қандай оймен қатуланғанын ұққан еді. Бірақ оның тымырсық, тұйықтығын бұ да кешіре алмай, кіна ғып ұстады. Тоғжан жайын Әйгеріммен сырласып, жүрек жарасын ортаға салып, мұндасқысы келмеді.

Бұл қыста Абай сыры үздіксіз қатты тыйымға, тұйықтыққа кетті. Ендігі сырласы, досы, шың ұзақ айнымас серігі — тағы да кітап, кітап қана.

АСУДА

1

Апрельдің бас кезі еді. Қыс ерте шыққандықтан жердің көктеуі биыл қауырт. Мал балалап жатыр. Кешке, енелерімен бірге ауыл маңындағы жақын төбелерге жәйіліп шыққан қозы-лақ шұбартып жүр. Ақшоқыдағы ауылдың көпшілік үйлері әзір тамда. Қыстау жанына, тықыр көгалда, ерте тігілген — тек Әйгерімнің отауы мен көрші қызметшісі — Бәшей, Злиханың ғана қоңырқай үйі.

Күндегі дағдысы бойынша, Абай қасына Баймағамбетті алып, қыстаудың желке жағындағы көк бетегелі, кішкене төбешіктің басында отыр. Бұлардың қасына кешкі жайылысқа шыққан қой-қозыны көздеп жүрген көршілер: Байторы, Байқадам, Дарқан және Кішкене Молда жаңа келіп отырысқан еді.

Бұл көршілер осы көктемнен бері Абай мен Баймағамбет дөң басына шықса, қызық әңгімелер айтысып отыратынын біледі. Үндемей келіп, әңгімелерін тындасып отыратын әдеттері бар.

Байторы бұрын Құнанбайдың үлкен ауылында құян боп, ауыр жоқшылық шегіп, жүдеулікте күн кешуші еді. Кейін Абай оны өз қасына көшіріп, ауруын емдетіп, адам қатарына қосып алды. Осы сияқты, Бүркітбайдай бұрын шыр бітпеген наукасты кедейді де Абай өз көршісі етіп қасына алған. Мынау отырған Байқадам да, жапағылардай Құнанбайдың өзге ауылынан қайыр көрмей,

Абайдың қасына өзі сұранып келіп, жақсы жайғасқанды. Баймағамбет те сондай боп, көп інісімен, кедей-кепшік халімен кеп, Абайдың достығын тауып, сонымен қазір ауыр жоқшылықтан біраз құтылған, еңсесі көтерілген көршінің бірі боп алғанды.

Абайдың өз ауылы осылайша көршілеріне дос-жар, көмегі бар ауыл боп алғандай. Осының бір белгісі Абайдың көршілермен әңгімелескіш, татулығынан да байқалатын.

Қазірде әңгімені Абай айтып отырған жоқ. Баймағамбет сөйлеп отыр. Мұның ұзақ, қызық бір хикаясы жаңа ғана басталып еді. Абайға қарсы қарап отырып алып Баймағамбет:

— Недерлан деген жұртта, Лейдін деген шаһарда инквизиция деген сот бопты!— деп кірісті.

Осы өткен қыс бойында, кітап соңында көп отырған Абай үй ішіне, Ербол мен Баймағамбетке, Кішкене Молдаға және әңгіме тыңдауға жараған балалары: Әбдірахман, Күлбадан, Мағаштарға өзі оқыған кейбір романдарын да қызықты хикая етіп, айтып беріп отыратын. Осыдан оншақты күн бұрын әңгімені үлкен ықласпен тыңдап, жақсы ұғынатын Баймағамбетке Абай бір қызық роман уақиғасын сөйлеп бергенді. Ол роман — жаңағы Баймағамбет бастаған Еуропаның орта ғасырында болған үлкен бір ауыр хикая болатын.

Баймағамбет нелер шытырман, кнын уақиғалы әңгімелерді айтуға қызығады. Адамдары көп, олар арасындағы шатасқан қым-қуыт тартысы көп уақиғаларды Абайдың бір айтып бергенінен жақсы ұғынады. Естіп алған әңгімесін сол күндерден бастап-ақ көрші үйлерде әйелдер, малшылар, қонақтар арасында бір мүдірмей, әдемі тілмен қызықты етіп, әңгімелеп отырады. Осы қыс Баймағамбеттің ертекіші, әңгімеші деген атағы Ақшоқы, Қорық қана емес, Шыңғыстан Семейге шейін білілді.

Баймағамбеттің әңгімесі жаңа басталғанда, бұл екеуінің қастарына келіп отыра берген Кішкене Молда, Байторылар ырза болысты. Үйткені, Абайға оңаша тыңдатып, өзін сынатып отырған шақтарында, Баймағамбет көлденең кісінің ешқайсысына көңіл бөлмейтін. Тың адам келді екен деп, айтып отырған әңгімесінің желісін өзгертпейді. Қайталамайды. Бүгінгі кеште, үлкен көршілерден басқа Баймағамбет пен Абай қасына балалардан да келіп отырғандар болды. Бұл күнде ер жетіп, бозбала боп қалған Ақылбай Қорықтағы Нұрғаным ауылына

бармай, бүгін осы ауылда Баймағамбет әңгімесін тыңдауға әдейі қонып қап еді. Мұсылманша жақсы оқып алған Әбіш те сол әңгімені тыңдайды. Зейінді, ықыласты шәкірттің бірі боп, ауылдың барлық үлкеніне сүйікті көрінетін қырлы мұрын Мағаш та бүгін осында. Ол Баймағамбеттің әңгімесіне қатты ден қойып тыңдап отыр.

Күн ұясына кіріп бара жатыр. Көктемнің кешкі салқыны дөң басында ызғырықтау жел болып, беймазалау білінеді. Бірақ қызық роман тыңдаған топ Баймағамбеттің аузына түгел аңыра қарауда еді. Бұлар байқамай қапты. Қастарына бір салт атты тастақ төбені дүбірлете басып, қатты аяңмен жетіп келгенде ғана, жиын елең етіп көңіл бөлісті.

Жолаушы алыс жолдан келген. Астындағы жирен биесін қатты терлетіп жеткен Асылбай екен. Бұл Жидебайдағы үлкен ауылдың көршісі. Қаладан келеді. Отырғандарға сәлем беріп, ел-жұрт, ауыл-аймақ амандығын сұрап алып, қаланың хабарын айтуға көшті. Бөгде жолаушы келген соң, Баймағамбет әңгімесі үзіліп қалып еді. Абай Асылбайдан:

— Қалада не хабар бар?— деп сұрағанда, Асылбай аса бір оқыс хабар айтты.

— Естідіңдер ме, жоқ па? Қаланың ең бір оқшау хабары патша туралы. Осы күнгі өзімізді билеп тұрған ақ патша өліпті дейді. Және өлгенде өз ажалы емес, біреу атып өлтіріпті!— деді.

Кішкене Молда осы хабарды естумен қатар, ерні жыбырлап, дұға оқып, бет сипады. Не дұғаны оқитынын білмесе де, қартаң Байторы да молдаға еліктеп, бетін сипады.

Абай қатты елең етіп:

— Не дейсің? Бұны кім айтты? Қашан өлтіріпті?— деп қадағалап сұрай бастады.

Асылбай жарытып, көп әңгіме айта алған жоқ. Тек, долбарлап айтқаны:

— Өлгеніне айдан асыпты. Айтып жүрген — Семейдің бар қаласы. Өлтірген кісілер де ұсталыпты. Өлген патшаның орнына баласы таққа мініпті. Халықтан ант алып, қойшы, өйтеуір, қала дүңк-дүңк етеді. Ар жағын білгенім жоқ!— деді.

Абайдың көңліне «патша өліпті» деген хабармен бірге, өзінің досы Михайлов келіп еді. Іштей: «Бәсе, Евгений Петрович сияқты адамдардың әрекеті осал болмаса керек еді. Қолдарынан үлкен іс келетін, басында мый,

кеудеде қайрат зор, сондай адамдар үнемі айдалып, сүргін жеп жүре берумен тоқтамас. Ресейді тітіреткендей бір қимыл ататын жөндері бар еді. Осылай болғаны-ақ!» деп ойлады. Патшаны өлтіргендердің жәй адамдар емес екенін, бұл хабардың тегін емес екенін салған жерден аңғарды. Ол өз бетімен осылайша ойланып, үндемей қап еді. Бұл уақытта аяққа қарт Байторы, Дарқан және солардай бос көңіл Кішкене Молда, патшаның өлімін аса қатты сұмдық көріпті. Бұлар неше алуан түрде сұқтанып сөйлеп жатыр.

— Ау, бұл қалай, патшаның әмірімен қарашыны өлтіруші еді. Патшаны да өлтіреді екен-ау!

— Бұны өлтіргеннің жүрегі мүйіз бе? Кімнің қолы батып барды екен?

— Жәй қарашы емес шығар сол өлтіргенің! О да патша болмаса да, сондай ірінің бірі болар. Нәнсіген біреу ғой, «сенен мен кем бе» дейтін. Болмаса жәй кісіге патшамен ұстаспаса да, өзге алысатын аз ба?

— Кім де болса, көзі жоқ ердің бірі болды!— деседі.

Отырғандар патшаны өлімге қимаған ажар білдірмейді. Тек қалай өлтірді, кім өлтірдіге аса сұқтанып, тамашалайды. Кішкене Молда бұл топқа өзінің ұстаздық басуын айтпақ болды.

— Шарифатта өзінді, отаныңды билеп тұрған әміршіңді күт дейді. Діні кім болса да — ол патша ағзам. Бұл — хафа болар уақиға. Жаман ғаламат! Адамзаттың хұлқы бұзылған емес пе? Ешбір заманда патшасын фұқарасы өлтірді дегенді ешбір кітаптан оқып көрмеген едім. Мынау, тахқиқ, ахырзаман нишаны. Ғажайып бұзылған заман ғаламаты болар!— деді.

Абай өз ойымен отырып, Кішкене Молда сөзінің аяғын ғана естіді де, күліп жіберіп, орнынан тұрды.

— Кішкене Молда! Зор әмір — күдірет бар жерде, зор қиянат та болады. Сіз оның қай сырын біліпсіз? Сол мылтықты атқызған қолды қаншалық ыза, кек, налу билеп атқызғанын бұл жерде отырып болжап бола ма?— деп, ауылға қарай аяңдады.

Жолшыбай келе жатып, Баймағамбетке:

— Бақа, сен ертең Семейге жүресің. Мына хабарды құр естіп қойғанымыз болмас. Менен хат алып қалаға барып, бар хабарды біліп кел!— деді.

Айтқанындай ертеңінде Абайдан хат алып, Семейге жүріп кеткен Баймағамбет үш күн жүріп, қайта оралып келді. Баймағамбет Абайдан Михайловқа хат апарған

еді. Қоржын толы жаңа кітаптардан басқа Семейдің жандарал кеңсесі шығаратын «Облыстық Мәлімдеме» атты газетті және Михайловтың Абайға жазған хатын берді.

Михайлов қысқа жазыпты. Бірақ болған жайды әзірше мәлім болған ресми хабарлар бойынша түгел айтыпты. «Бірінші март күні Петербургте, күндізгі сағат бір мен екінің арасында, өзінің Қысқы сарайына сейілден қайтып келе жатқан патшаны әдейі тосып жүрген адамдар атқан да, сол күні Қысқы сарайға келісімен, түс ауа бергенде, патша ауыр жарадан қайтыс болған. Атушының біразы ұсталған дейді. Бұл хабар жалған емес, ұйткені барлық Россия халқына, сол бірінші март күні түнде телеграммен мәлім еткен — ішкі іс министрі, генерал адъютант граф Лорис-Меликов. Екінші сондай хабарды өзге патшалықтарға, циркуляр хатпен сыртқы істер министрі стац-секретарь Гриц мәлім еткен».

Евгений Петрович одан арғы хабарды да айтыпты. Бұнысы — Степной генерал-губернатор жіберген бұйрық бойынша Семей шаһарында болған істер жайы. Семей губернаторы екінші март күні шаһар гарнизонын жинап, барлық кеңселердің қызмет иесі адамдарын жинап, ең әуелі қаза болған патшаға панихида өткіздіріпті. Содан соң барлық солдаттан, лауазым иесі адамдардан бастап, жұрттың барлығына жаңа патшаға, Үшінші Александрға адал қызмет ету үшін ант бергізген. Осындай ресми жайларды айтумен қатар, хатының аяғында Евгений Петрович, жасырын жарлық бойынша өзінің қызметтен босатылғанын айтқан. Және Абайға аз әзіл тастап: «Міні, Ибрагим Кунанбаевич, дүниеде осындай уақиғалар болып жатыр. Сізге ол жайды тек Баймағамбет арқылы хабарланып қою жеткілікті болар ма екен? Ақшоқыда қанша қызық болса да, шаһарға келіп, мынау жайларды өз құлағыңызбен естіп қайту теріс болмас!» деп қойыпты.

Семейдің бірден-бір газеті «Облыстық Мәлімдеме» патшаның өлімі туралы Михайловтың хатынан артық ешнәрсе жаза алмапты. Абайдың хайран болғаны — бұндайда қошеметші құлдар нелер иянаттау, балағаттау сөздерді төксе керек еді. Әлдекімдердің тұмсығы тасқа тиіп, көзге қамшы тигендей, есі ауып қап тұр ма? Бұншалық сөзге сараң болуы, бір үріккен дағдарысты көрсеткендей ме, қалай? — деп ойлаған-ды.

Осының ертеңінде пар атты трашпенкеге Абай мен

Баймағамбет қатар отырып алып, Семейге тартты. Жер кеуіп, жол дегдіген. Бөгет болар шалшық та, батпақ та жоқ. Ыстық пен шаң да ертең көктемде жасарған дүниенің көркін бұзып араласпаған. Жол бойы: тықыр бетеге, жас жауылша, жаңа бүрлеген тобылғы, ерте шыққан қызғалдақ, тықыр жусан. Бәрі де Ақшоқы мен Семей арасындағы қырат жоталарды, ұзақ өлкелерді, бұлақ, бастауы, көлшіктерді түгел жаралап, көк торғынмен қоршаған.

Жолаушылардың алдынан жұмсақ қана қоңыр салқын соғады.

Баймағамбет әр жүрісте шапшаң болатын. Ол аяқ мен бүлкек дегенді білмейді. Қыстан жем жеп шыққан пар құланы осындай жүрістер болса деп, өзі суытып, жаратып жүретін. Қазір сол қаражал қос құла тершіместен ұзақ жортады. Жүргіншілерді қажытпай, көңілдендіріп жүреді. Көк жайқын, алкүрең бетеге арасында тыпырлай тықыр салып, жол үстінің қиыршық тасты, қызғылт керішіне ширақ басады.

Бүгінгі ұзақ жол бойында, Абайдың қасында қатар отырып, атты ұзын бишікпен үйіре айдап қойып Баймағамбет бірнеше күн бұрын айтылмай қалған «Черный Век — Марта» романын хикая етіп, сөйлеп келеді.

Бұл романның шытырман уақиғасы, патшалық діннен өз діні басқа болған аса бір ғазиз асыл жігіт Дик жайында. Соның діндесі таза жүрек, өр көкірек, алып батыр — Қызыл Сақал жайында. Инквизиция сотының аса бір аяр тыңшы жас осы, әйелден шыққан қатал хиянаткер Черный Век турасында. Оның өмір бойғы бәсекелі тайталас дұшпаны әйелден шыққан қайсар, айлакер Марта турасында. Черный Векке жауыққан Марта — Дикті құтқаратын көмекшінің бірі болады. Дик пен Қызыл Сақалды қуғынға ұшыратып, соңына түскен. Лейдін шаһарының қанды қол, қатал соты бар. Соқыр ғұламалар, жауыз сопылар билеген — Инквизиция соты. Бұл әңгімеде, азаматтық үлкен саналы қасиет те бар. Құдай атын ауызға алып отырып, күніне талай жанның қанын төгіп, тозақ азабын тудырып отырған зор дін басы, рақымсыздар бар. Толқынсыз су жүзіне жарқырап, күліп түскен ай сәулесіндей, аппақ кіршіксіз, жас жүрек махаббаты, арманы да бар. Қараңғы терең зындан түбіндей, аянышты білмес, әділетті танымас, қиянат кеуделі Черный Век бар. Баймағамбет осыларды әңгіме еткенде, қазір соның бәрінің талабынап, ішкі сырлары-

нан жоғары тұрып, әділ сыншысы боп, әңгіме етеді. Әрқайсысын өзінің орын дәрежесіне оқымыс, тәрбие, біліміне қарай өз тілімен сөйлетеді. Шытырмай уақиғалы, жүз түйіннен түйілген қиын әңгіме. Сол қызық романның кітапқа жазылған құрылысын Баймағамбет бұзбастан, жаңылмастан, жәйлап өргізеді.

Осындай романдарды айтуға ауысқаннан бері Баймағамбет бұрын өзі айтып жүрген «Мың бір түнді», қазақ ертегілерін, парсының «Қырық тотысын», түркінің «Бақтажырын» бұрын өткен сабағы деп біледі. Қазір, соңғы жылда, оларды айтқыш емес. Оқымысты әңгімеші боп, тыңдаушыға: «естісең мынаны есті! Баймағамбетті қадірлей білсең, осымен қадірле!» дегендей болатын.

Шығыс пен қазақ ертегілерінен ол бұл күнде тек Рүстемді, Жәмшитті, Шәркен, Үш соқырды, Сейітбатталды және қазақтағы Еділ — Жайық, Жұпар қорығы, Ертөстікті ғана айтады. Олар Баймағамбеттің сұрыпталған, зейініне жазылған аумас, ұмытылмас кітабындай. Әрқайсысын кешкі отырыстан ет піскенше, содан кейін ұзақ таңда көп отырып, тағы ішетін шайға дейін айтып барып, бес-алты сағат әңгімелеп бітіретін. Ертекті Баймағамбеттің жаңағы іріктеп алған әңгімелеріне Абай мен екеуі қосқан Европа романдары, орыс романдары бар. Соның қадірлі бірі Баймағамбет айтуында «Петр Великий» аталады. Сохатый, Дубровскийлер жүреді. Ақ жұрттан барып жабайылар өлкесін жайлаған «Валентин Луй» немесе «Чистое сердце» айтылады. Және «Ягуар Медленец», «Ақсақ француз», содан міне «Черный Век — Марта» боп көбейіп келе жатқан.

Баймағамбет өзі орысша оқымаған, мұсылманша оқуы да жоқ. Бірақ Абайдың оқыған қызық кітабының бәрі бұған тегіс айтылады.

Осындай көп кітаппен танысу Баймағамбеттің мінезіне, пішін-құбылысына әсер еткен. Белгілі мінездерде, өзін ұстауда ол жәй қазақ сияқты емес. Абайдың байқауынша ол, бойына көп жұғын жұқтырғандай. Өз ортасынан өзгерек боп қалыптанған оқымысты, хат танымайтын оқымысты, бір алуан, бөлек жан боп барады.

Бұл кезде қалындап, жайылып шығып келе жатқан сары сақалы, үлкен өткір көк көзі, түксиген қабақтары және имектеу келген, кесек мұрны — бәрі де Баймағамбетті Абайдың өзіне де, кейде, өзге қазақтың бәрінен өзгеше көрсетеді. Қазірде Абайға Баймағамбет қазақ жі-

гіті сияқты емес, өзге бір тұқымнан келген серік дос сияқтанады. Қызыл Сақалдың Дикті құтқарудағы жан аямас от қайратын айтқанда, Абай Баймағамбетке аңтаң болып, сүйсініп қарайды. Достық үшін жан беретін тұтас бітімділік, кесек адамгершілік Қызыл Сақалда бар екені рас болса, Абайға кей сәттерде, сондайлық тауанды достық осы Баймағамбеттің өзінен де табылатын сияқты көрінеді.

Абай Баймағамбетке сүйсініп, таңданып қарауын қоя алмайды.

Тобықтының, Ырғызбайдың бүгінгі ортасына мынау Баймағамбет бұрын бітпеген адам. Абай арқылы жеткен көп кітап оны, анық басқаша, жаңа адам етіп тәрбиелеген. Баймағамбет аса тура мінезді. Басы кетсе де шынын жаңылып, жалған айтуды білмейді. Және Абай үшін ең қадірлі бір мінезі — ешуақытта Баймағамбет адам мен адам арасына сөз тасып, біреуге біреуді ренжітерлік сыбыс айтып көрген емес. Сырға беріктігі Абайдың ең жақын інісі мен жарынан да мықты. Биыл қыста Әйгерім бұл туралы бір сын айтып еді.

— Бақанның Абай сырын жасырғыштығы сонша — «Мағашқа бүгін таңертең Абай не деді?» деп сұрасам: «Е, мен қайдан білейін, өзінен сұра» деп, соны да айтпайды. Абайдың сөзін шетке шығармаймын деп қымтанғаны сонша — тіпті «баласы туралы әке сөзін шешеге жеткізсем де қиянат болар» деп ойлайды деген. Кісі мінезіне көңлі жүйрік Әйгерім өзінше оқшау сын жасаған. Қазір Абайдың есіне Әйгерімнің Баймағамбет туралы айтқан басқа бір сөзі де түсіп келеді.

— Бақан сіз арқылы орыстар жайын көп естіп, көңіле көп тоқып алған. Тіпті осы күнде өзі де орыс мінезді боп барады. Қазақша қалтарысыңды білмейді. Тісің, күйсің — турасынан бір-ақ тартады. Және тегі жақсы орыс, адал көңіл, таза орыс осылай болса керек! — дегенді. Қазір Абай, Баймағамбеттің осындай өзгеше қалыптанып келе жатқан жайын ойлаумен қатар, іштей бір нәрсеге өзінше ырғалық етті. Онысы орыс кітабынан өзі алып жүрген тәрбие жөнінде ең алғаш желілеп, жия ойлаған ойы тәрізді.

...Баймағамбет екеуміз құр оқып қана, әңгімелеп қана жүргеміз жоқ. Андасам, бақсам, тәрбиеленіп те келеді екеміз-ау! Бірақ менен көрі Баймағамбет жасырақ та, бір біткей бітімді, шыншыл ма екені? Сондықтан бұдан кітап ізі айқынырақ көрінуге мүмкін бе! Ендеше Байма-

рамбетте менің қазіргі қалпымның жартылаған тұлғасы тұрған жоқ па? Бір есептен бұл менің айнама, ел ортасында жүріп өзгеріп келе жатқан адамдығымның айнасы болар!.. деп топшылады Абай. Бірақ ол бұл ойын жолдасына ренішті бола ма деп, айтпай, іркіп қалды. Оның орайына Баймағамбет әңгімесін күн бойы ұзақ жол үстінде көп айтқызып келе жатты.

Ол әңгімесін бітірген соң бұрынғы дағды бойынша, уақиға ішіндегі Дяк, Қызыл Сақалдардың кейбір сырлы, нәрлі сөздерін Абай өндеп, көріктей түсіп, қайта айтып берді.

Бұлар жол бойы Күшікбайда түс ауа ат шалдырды. Сонда жол азықтарынан өздері де тамақтанып алып, күні бойы толассыз жүрген. Осы күні ел жатар кезде кешігіп жүрген жолаушылар Тінібек қақпасын кеп қағып еді. Дәл осы қақпаның түбіне жеткенше Баймағамбет романдары бірінен соң бірі айтылып, аяқталмай созыла кетіп, еріксіз тоқтаған-ды.

Бұл жолы Михайлов пен Абайдың кездесулері бұрынғы уақыттардан жиілеп, әңгімелері де әр кезде ұзақ-ұзақ болыс-ты. Евгений Петрович Абайды көптен керек еткен досындай қуанып қарсы алған. Өзі соңғы айларда, патша өлгелі қызметтен шығарылып, бос жүрген. Екеуінің кездесуі күндіз-түні талғаусыз, еркін болды. Хатқа жазбаған көп жаңалықты Михайлов Абайға алғашқы кездескенде-ақ айтқан еді. Апрельдің бас кезі болғандықтай Питерде болған зор уақиғаның арты қандай халдерге соғып жатқанын Михайлов естіп, біліп отыр екен. Патшаны өлтіруші ерлер тобының қандай ортадан шыққанын айтты. Өз қайраттарымен Россияның тағын тітіреткен және халық жолында өздерінің жас өмірлерін құрбан еткен бес ұлы азамат жөнінде үшінші апрельде болған үкімді айтты. Сол күні Петербургте Семеновский плацда дарға асылған Желябов туралы және орыс қызынан шыққан қаһарманы Софья Перовская туралы әзірше естіген хабарын білдірді.

Патша өкіметінің бірінші март уақығынан қатты қорқып отырған ажарын да Михайлов сезген екен. Төртінші март күні патша сарайынан жарияланған депешада, бұрын патшалықтың аузына түспейтін, жаңа сарын барын әзіл етіп айтты. Сол қағазда «шаруашылық, әлеуметтік, халықтық қамдарды ойламасқа болмайды» деген сөздер жазылыпты. Михайлов осы мәлімдемені Абайға оқып отырып:

— Бұның ішінде «социальный» деген бір де болса бұрын ауызға алынбайтын сөз бар. Патша өлген күннің ертеңінде ұлық қағазының ішіне бұның кіріп отырғаны Россиядағы тақтың босаң күйін көрсетеді. Революция бірталай қалтыратып, қорқытқанға ұқсайды!— деп, біраз әзіл мысқылмен күле сөйлеп еді.

Абай бар хабарды ерекше ынтамен, қызығумен сұрайтын. Бұрын Михайловпен кездесіп жүргенде, бұндай жайлардан тереңдеген әңгіме болмаушы еді. Патшаның өліміне шейін жеткен зор қимыл, Абайға: «Революция жолындағы орыс қауымының қуаты мен жігері, ызасы мен талабы — соншалық ерен, зор» дегізген. Осы қатарда Михайловтың өзі де енді Абайға бөлек туыс, ерек бітімді жан болып, аса қадірлі бола түскен. Өзінің ынтыға сұраған сөздерінің кейбірі аңқау жанның сұраулары болғанына қарамай, Абай Михайловтан ойына келгенінің бәрін білгісі келеді.

— Патшалықтың қорыққаны рас болса, айдауда, қинауда жүрген, Евгений Петрович, өзіңіз сияқты көп азаматқа жеңілдік қайда? Сізді Семей ұлығы да енді басқаша білу керек қой! Оның орнына, губернатор сізді кеңсесінен де шығарып отыр. Бұл қалай?— деді.

Михайлов Абайдың сұрағанына күліп қана, екі алақанын жайып, жауап бермей қалды. Тек біраз отырып барып:

— Ибрагим Кунанбаевич! Қауым тартысы бұндай өріске жеткен соң, оның ішінде толып жатқан сырлар, шатасқан түйіндер болады!— деп, біраз жымнып отырды.

Біраз сөзбен Абайдың соңғы сұрағына жауап берді.

— Мен мұнда қызметке өзге чиновниктермен тең правода түскен кісі емеспін ғой. Айдалған кісі есебінде әрдайым полицияның надзоры астындағы кісі болатұғым. Қызметке алғанда, қалап алған кісісі емеспін. Амалсыздан алынғанмын. Сіздің облысыңыз оқыған білікті адамға бай облыс емес қой. Бұндағы жандарал Петрбордан статистика комитетін ашуға бұйрық алған. Ал статистика, санақ деген не? Ол ғылым жолымен істелетін іс болғанда, қалай бастап, қалай ретке қойылу керек. Қысқасы, біздің орыс тілімен айтқанда, «ол анды немен қосып, қалайша жеуді» білетін бұл шаһардың чиновнигі жоқ болатын. Менің студент боп, білім зерттеп жүрген кезімде осы салаға да көп көңіл бөлгенім, шұғылданып көргенім бар еді. Бұл шаһарда ол тың істі

бастап кететін сенімді кісі шықпаған соң, мені амалсыздан сондай бір әкімшілігі аз, еңбегі көп іске шақырған еді. Тек жүрмес үшін, мен соны алған едім. Ал менің бір дертім бар, Ибрагим Кунанбаевич, ол менің өскен ортамның маған сіңірген, еккен ұрығы болу керек. Тұрмыстың, шаруаның, ғылымның қай жағына ықтиярлы, ықтиярсыз көңіл аударып, беріле бастасам, соны қадағалап, тереңдеп ұққым келеді. Мен сол санақ комитетің іске бастыру жөнінде қызығып істей бастап ем. Сіздің облыстың шаруа санын, қуатын, халықтар санын, көп сырларын дәл деректер жиып, ғылым жолымен тани бастап едім. Бүгін мынау хал туды да бұрыннан сенімсіз Михайловты шетке қақты. Бірақ мен қазір сыртта болсам да, осында бастаған ісімді тастамаспын. Сіздің халқыңыз мекен еткен өлке туралы, бәлкі мен де бір керекке жарарлық еңбек етермін!— деген.

Бұл сөзді осымен доғарып, аздан соң алғашқы әңгімеге, өзіне ең қымбатты, ыстық әңгімеге ауысты. Кейін бір нәрсені есіне алып, сүйсінгендей, жайнап кетті.

— Мен революционердің ішіндегі үлкені емеспін. Мені көктей орды. Жастай алып кетті. Университеттің үшінші курсында жүрген жиырма-ақ жастағы жаңа революционерде қаншалық зор қайрат болсын. Мен сияқтылармен патша өкіметі көп есептеспейді. Ал, міні оның орайына, бір нәрсеге соңғы күндерде шын сүйсініп отырмын. Біздің бәріміздің ой тәрбияда басшымыз бар. Анау патшаны өлтірген бізде бөлек өжет топтың да, бәріміздің де басшымыз бар. Ол Чернышевский болатын. Рас, революционердің бәрі де бірыңғай емес. Бірақ, неше-алуан болсақ та осы он бес-жиырма жыл бұрын қалыптанып қалған қауымшыл жас буынның бәрі, сол Чернышевскийдей оқыған еді. Бүгіндер Сібірдің ең алыс шетінде Якутский крайда, Вилюйск деген құдай қарғаған жерде айдау күнін ада қып жүрген сол Чернышевскийді қазір патша өлтірілген соң, айдауынан қайырыпты деп естіп отырмын. Сіз жақсы сәтте келдіңіз. Мен Чернышевскийдің Россияға, Астраханьға қайтарылғаны туралы бүгін ғана хат алып отыр едім. Рас, мен сияқты көпшілік бұл күндер жеңілдік алмайды. Қайта қинау мен қысым бұрынғыдан аса түсетіні даусыз. Бірақ мынаны не дейсіз? Россиядағы азат ойдың ең үлкен жаршысы дәл осы қысым күндерде аз да болса, кеңшілік алып отыр. Патшалықтың тағы, Рысаков бомбасының үнінен қорыққан сырын дәл осы жерден танытып отыр!— деді,

Абай Михайлов үшін үміттенгендей:

— Евгений Петрович! Егер басшыға, алдыңғы адамға сондай жеңілдік етсе, онда бірсін-бірсін сол жеңілдік, бәлки, сіздерге де жетпес пе екен?— деп еді.

Михайлов бұл жөнде үлкен тәжірибелі, сыншы көңілмен басқаша қарайды екен.

— Мен тек Чернышевскийдің өзі үшін ғана қуанамын. Болмаса, бұл шын кеңшілік емес. Халықшыл ой, Россияның көп қауымына жайылған ой. Соны біліп отырған патшалықтың уақытша жасап отырған бір тәсілі ғана. Бұны шыны деп білмеңіз, қыры деңіз. Ол — жұртпенен шырға тастап, алдасып ойнау, ойнау ғана!— деді.

Осы бір әңгіме тұсында Чернышевский жөнінде Абайды тағы да таңырқатып, ол туралы бұның түсінігіне тың көрінген бір жайды баян етті. Абай патшаны өлтірушілердің түп басшысы, қарсылық ойдың түп иесі болған Чернышевский деп ойлаушы еді. Қазір Михайлов: «Патшаны өлтіру ісіне Чернышевскийдің қатынасы жоқ,— деді.

Абай бұл жөнінде қадағалай сұрады:

— Оның қолма-қол қатынасы болмаса да, ойы мен сөзі себепші болмады ма?— деген еді.

Михайлов бұл жөнде кең түсінік айтты.

— Мәселенің үлкені сол — патшаны өлтіру ісіне Чернышевскийдің сіз айтқан ойы да, сөзі де қатынасқан жоқ. Ол қатынаспайды да. Бұны істеп отырғандар Чернышевский бастаған революциялық ойды өнімді түрде, кең түсінген топ емес. Өзінше, қыңыр, шолақ түсінген топ. Бұлар ісіне Чернышевскийдің ниет-бағыты қосылмайды!— деді.

Жеке адамды өлтіру патшаны өлтіру болса да, Чернышевский жолы емес екенін ұғындырды. Бір патшаны өлтіргенмен, орнына екінші патша отырады. Патшалық тәртіпті жоятын алыстың жолы бұл емес. Чернышевский ұғындыруынша, патшалыққа қарсы күреске қалың бұқара, қара шаруа, миллиондаған халық қатысу керек. Орыстың қара шаруасына арнап, Чернышевский шығарған прокламация жайын да Михайлов аз мәлім етті. «Күл, крестьяндарға олардың достарынан сәлем» деп үгіт таратыпты. Сонда Чернышевский крестьянды патшалық құрылысына қарсы қолға балта алып алысуға үгіттеген. Крестьян басына күлдікты орнатып отырған Ресейдің ақсүйек алпауыттары, Патша 1861 жылы бос-

тандық бердім деп алдады. Ұйткені патша халықтың патшасы емес, алпауыттар патшасы. Солардың ғана қамын ойлайды. Қалың ел, қара халық, сені ол алдады» депті. Чернышевский прокламациясын Михайлов студент күнінде жаттап алып еді. Сондағы ойына сіңген талай сөздерін айтты. «Ол сіздерді алдады, азғыруға тырысты. Оның өзі алпауыт емей, кім еді? Сіздер алпауыттардың құлысыз. Ал, алпауыттар патшаның малайлары. Патшаның өзі де соларға сүйеніп отырған үлкен алпауыттың дәл өзі. Сондықтан патша, әрине, алпауыттар жағын ұстайды» депті. Тағы бір жерінде «анық еркіндік болатын болса, бар істің басында халық отырсын. Ал, толып жатқан әкімдер халыққа бағынсын. Мұжықты ешкім қорлауға бата алмайтын болсын» деп үгіттейді екен. Алпауыттар мең патшалық тәртібіне қарсы қайраулы қара балтаны ашумен сілтесе ғана, көптің көзі ашылатынын айтқан екен. Ол болмаса, мынадай төрт адам, бес адам боп, бір жерде патшаны, бір жерде министрді өлтірсе де ол тек ұшық-ұшық, көптен жырақ, өнімсіз ғана бір талап болады дейді.

Чернышевский ойы, «қайратты халықтан күту керек» дегені, Абай көңліне анық әділ сөз көрінді. Халық санасын оятып, жауыздық, зорлық ордасымен алысу дәрежесіне жеткізу керек. «Шын ел қамқоры болған азамат қарызы осы екен-ау!» деп Абай өз ішіне үлкен бір түйін түйгендей болды.

Сонымен бірге, ол қызығына қанып болмаған хикая бар. Михайловтан патшалықпен алысқан орыс ұлдарының тартыс, тағдырларын қайтадан сұрайды. Михайлов көп жылдан бергі айдауда алыс қияда жүрсе де, анық бір кәрі шежіре, қарт білгіштей. Бүкіл Ресейде патшалыққа қарсы алысып жүрген күштердің, адамдардың бәрінің жайын бастан-аяқ жақсы біледі екен. Абайға көп адамдар жайын, іс-тартысын ерінбестен ұзақ-ұзақ баян етті. Бүгінгі мәжілісте Абайдың өз досы туралы да жақсы аңғарған бір жайы бар. Патшалықпен тартысушылар тобы әралуан болса да, Михайлов олардың бәрін бірдей құптамайды. Өзі жалғыз кетіп, жырақ жүріп, титығы құрып, алысқа қатынаса алмай отырса да, бұнық барлық ынта-бейілі, тірлік, тірек үміті, өмір сәулесі тек қана сол жақта сияқты. Және сол жақ, сол топ болғанда, бар иманы — дені Чернышевский жолында. Солай болса да, Абайдың өтініші бойынша, патшалықпен алысқандардың хикаяларын айтады.

Осы кездесулерде Абай Михайловтан, патшаға қарсылық ойдың Ресейде қашан туғанын сұрайтын. Досымен кездесуге оңай болсын деп, Абай бұл уақыттар ар жаққа шығып, Баймағамбет екеуі Кәрімнің үйінде жатушы еді. Арал тоғайларын жас жапырақпен безендіріп келе жатқан көктем шағында, кейде екі дос пәтерден шығып, су жағалайды. Тағы бір күндер жел қайыққа мініп, Михайлов пәтерінің тұсындағы «Полковник аралына» шығып, ұзақ әңгіме-дүкен құрып қайтады.

Михайловтың ендігі әр кездесуде Абайға білдіретін жаңалықтары бірінен бірі қызық. Бірінен бірі астам.

Абайдан төрт-ақ жас үлкен болса да, Михайловтың дәл өзі араласып, өзі жақын жерден көріп, естіп шыққан уақиғаларының барлығы Абай үшін шың мен шытырман ғаламаттар еді. Бұл — жазылмаған және Абай ойынша, жазылып бітпестей, ғажайып дастан. «Дастан деген сөз де — аз сөз. Үйткені қай дастан болса да, бір ердің жайын мәлім етеді. Мынада ер аса көп. Жапа жасаушы жауыз болса, о да мың жасаған сиқырлы сайқал зұлым. Әмір-қүдірет, алтынды тон, сарала шен киген, безеніп тақта отырған жер құдайы патшалық».

Михайлов Абайдың сұрауымен патшалыққа қарсы күрестің арғы түбін айтады. Пушкин заманынан бері қарай келіп, Белинский, Герценге соғады. Чернышевский арқылы тағы көтерілгенін айтады. Патшаны жою жолындағы Қаракозов оғын да айтты. Дарға асылып, Қаракозов өлгенін, одан да жаман тағдыр кешіп, серіктері өлгенін айтады. Қаракозовтың тобына басшылық еткен Ишютин тағы осы Сібірде қатты азап, жаза астында, сұмдық тағдыр кешіп кеп, жынданып өліпті. Сібірдің құдай ұрған бір түкпірінде Ишютиннің өлгеніне екі-ақ жыл болыпты. Патша күймеден түсе бергенде, дәл қасына келіп, атып тұрып тигізе алмаған Қаракозовты Абай: «Неткен жолсыз сорлы еді» деген. Ол сегізінші апрельде дарға асылды. Ал артынан ұсталған немере ағасы, басшысы жаңағы Ишютин ерекше кәрге ұшыраған.

Патшалықтың Петербургте, Сібірде қандайлық кәрлі қара зындандары барын да Абай осы жолы білді. Шлиссельбург зынданы, Алексеевский Равелин, Үркітте — Александровский централ, бәрі де адамнан қан шығармай жан алатын, тұншықтырмай тынысын буатын сұмдық тозақ орындары екенін білген еді.

Өлтірудің ырымын жасап ойнау деген, Абай ойынша,

адамға адам істер зұлымдықтың, рақымсыздықтың ең бір айуандық түрі. Жыртқыштық сыпаты сияқты.

Абайдың тандануы Михайловтың екінші әңгімесін естігенде, әсіресе шектен асты.

Мазақ жаза өзгені қойып, қатардағы адам емес қауым ағасы, халық мақтаны болатын Чернышевскийдің өзіне де істелгенін Михайлов баян етіп берді. 1863 жылы 31 майда, Петербургте Мытнинский алаңында Чернышевскийді халық алдында өрескел шарт жазаға салыпты.

Михайлов осы жайды айтумен қатар, өзінің сол кездерде айдауға ең алғаш ілінгенін білдірген еді. Бұл уақиға Михайлов ұсталған соң, екі жылдан соң болған екен.

Кейін Абай Андреевке кездесіп, Михайловтың ерекше жан екендігін өзінің сүйсінген көңлімен айтып келгенінде, Андреев бұған Михайлов туралы тағы да бір ерекше сырды айтқан.

«Михайлов саналы ер. Азамат ары ерте оянған жан. Ол жиырма жасында-ақ өзінің мықты революционер екенін танытып үлгірген. Бұның үй-іші, жақындары да тегіс сол жолда бастарын сарп еткен кісілер екен». Мытнинский алаңында Михайлов айтқан уақиғаның бір ерекше жайы Абайға жеткізілмепті. Оны Михайлов сыпайылық ретінде Абайдан әдейі іріккен сияқты. Екеуара әңгімесі сол уақиғаға соққанда, Андреев Абайдан:

— Чернышевскийдің жазасы күні Евгений Петрович өзінің апасы не істегенін айтты ма?— деп сұраған еді. Абай ол туралы ешнәрсе естімеген еді. Андреев ішінен «бәсе» дегендей, Михайловтың ұстамдылық тәрбиесіне сүйсіне түсіп, күліп қойды.

— Ендеше, Чернышевскийдің жазасы жарияланарда, айнала тұрған қалың топтың ішінен жалғыз жас қыз шығып, бір буда гүлді Чернышевскийдің аяғының астына лақтырып тастайды. «Қош, дос!» деп айғайлап тұрып, халық көңлін білдіреді. Айналада қақап тұрған патшалық әкімдері, жендеттері, әскер жасақтары көзінше, «мені көр» дегендей, батыл барып, бадырайып тұрып тастайды. «Сендер өлімге бұйырсаң, халықтың барлық жас қауымы бұның басқан топырағын құрметтейді» деген қимыл еді. Сөзсіз, мағанасы терең әрекет. Міне, сол гүлді Чернышевскийге тастаған қыз Мария Михайловна, дәл осы өзінің Евгений Петровичтың бірге туған апасы болатын!

Абайдың бұл хабарды естігенде, таңдануы өзгеше болды. Сол бүкіл Ресейге жалғыз дара боп шыққан жас қыз, бүгінгі Абай досы Михайловтың туған апасы болып шыққаны хайран етті.

Абай енді есіне алып аңғарса, Михайлов өзінің іс қарекетінен де «мен сүйтіп едім!» деп бір жайды ашып айтпаған екен. Ол халық үшін алысқан қайрат-жігерді айтса, соның бәрін істеуші бұның өзі емес, өзгелер болады. Өзі тек көптің ғана бірі сияқты. Оны да болымсыз ғана, елеусіз ғана бір жәй етіп айтады.

Ақбастан бөлініп, өз үйіне қарай кеткенде, Абайдың бұл күнгі ойын көп қадалтқан Михайловтың өз басы болатын.

Досының аңғаруы бойынша, Михайлов бар қабілеті қалпымен өзі де бір буынның толық кемел басшысы, аға азаматы болуға даусыз татитын сияқты. Ол құрметпен баян етіп берген: Қаракозов, Желябов, Перовскаялар істеген әрекеттер, Абай ұғымынша, Михайловтың өз қолынан да келердей. «Тірлік тағдыры, тартыс тағдыры талап етсе, Желябов та бола алар еді» деп ойлайды.

«Егер көбінің бірі, атсыз, елеусізіннің бірі Михайлов сияқты болғанда, бұл қауым қандай жетіскен қауым! Мынау халықтың бұл буыны қандайлық күші мол, зілі мол, қабырғалы, қайратты буын! Піл сауырлы, мол сабырлы ерен қайрат жиып жатқан игілік күші ғой», деп ойлады.

Абай ендігі, келесі кездесуінде Михайловтың өз сырын, өз істерін, неден айдалғанын анықтап сұрамаққа арнамақшы еді.

Келесі күні ашық, жәйлі сәскеде өзі үшін дәріс үйіндей болған, Ертіс жағасындағы аласа үйге Абай келіп, есік қақты. Бұған есік ашқан күтуші әйел, сөйлеуік Домна шешей біреуге ұрсып келеді екен. Есік ашып, Абай екенін танығанда қартаң әйел, үй иесі Михайловтың өзінше, көңілденіп қарсы алды.

— Абраим, бұл сен екенсің ғой! Кел, кел! Досың сені тосып отыр!— деді де, соның артынан біреуге тағы ұрсып жөнелді.

— ...Мен тағы әлгі кәрі төбет қой деп едім. Соңымнан қалмайды. Біресе өзі айналдырады, басымды қатырады. «Сенің мырзаң сицилист» дейді. Үйіне кім келеді? Өзі қайда барады? Немене ішіп, не жейді?» деп бәрін-бәрін сұрайды, кәрі төбет. Ол ғана емес, соңымнан өзі қалмағанына қарамай, базарға барсам, қасапшы семіз

қатын Коновалихаға тапсырып қойыпты. Ол да менен сұрау салады. Дәл әлгі кәрі төбеттің сұрайтынын сұрайды. «Әкеміз патшаны өлтірген сицилисің тағы кімді өлтірем дейді? Саған сырын айта ма? Сен қайтып оның қолында қорықпай тұрасың?» деп сұрайды. Менен жасырын сыр біліп алмақ болады. Бәрін істеп жүрген әлгі кәрі төбет, көктөбет!— дейді.

Домна өзінің ашулы әңгімесін Абайды ауыз бөлмеде тоқтатып ап, айтып тұр. Абай сыртқы жеңіл шаланын сол бөлмеде шешіп, Домнаның әңгімесін күле түсіп, қызығып тыңдайды. Адал көңілді, аңқау әйел үлкен қиын сырды айтып тұр. Ол ұрсып тұрған «кәрі төбетті» де Абай біледі. Онысы, осы околотканың қарт жандармы — Селантий. Оған құпия тапсырылған, Михайловты аңду, тыңшылық ету ісін олақ полицей, сөлекеттікпен жүргізеді. Домнадан сыр тартам десе, қырық күннен бері осы пәтерді бақса, Михайлов та оның әрбір қыбыр-қимылына шейін, сыбыр-өсегіне шейін біліп отыратын. Қарт жандармның Домнаны не деп айналдырғанын, бұның оған берген жауабын Михайлов әрдайым қызығып тыңдап, тек қана күле беретін. Осы, оқ өтпестей, кәр жетпес, еркін күлкісінің өзі Домнаға Михайловты өзге жаннан артық көрсетеді. Қазір де Домна Селантийді жамандап тұрғанда, Михайлов қонақ үйдің есігінің алдына кеп, Абайға үнсіз бас иіп, Домнаның әңгімесін қоса тыңдап тұр. Абай ақкөңіл кемпірге үлкен ілтипатпен қарап:

— Домнушка, бүгін Селантий сізді күндегіден де ашуландырған тәрізді. Әлде, жаңада тағы кездесіп пе едіңіз?— деп еді.

— Енді не?

— Өзін көрдің бе?

— Өзін емес, жаңа мынау көрші қатын Сидориханы көрдім. Ертіске кір шайқауға барсам, о да шелегімен судың жағасына келіп ап, менен тағы да сол Селантий сұратқан жаман сөздерін сұрайды. Өншең қуарған, ұятсыз, өсекші суайттар!— деп алып, Домна енді Михайлов пен Абайдың екеуіне бірдей тын әңгімесін қозғап тұр. Абайға қарап, мықынын таянып апты.

— Евгений Петрович емес, олар тіпті сені де сұрайды. Анау киргизің сендерге неге келе береді? Сенің сицилисің енді киргиздарға да өзінің антихристық өснетін таратқалы жүр ме?— дейді. Түнде көп отырады. Хатты көп жава ма? Әлде тағы бір жерді талқандайтын бомбы жасап жата ма? деп те оттайды. Кірді алып келе жатсам, жол-

да көктөбеттің өзі түр. «Саған ақшаны көп береді ғой, сырын айтпа деп алдайды ғой. Сен құдайға сенетін, құдай үйіне барып жүретін момын кемпірсін. Саған обал емес пе? Дінге, құдайға, әкеміз патшаға қарсы жаман адамды қорғайсың сен. Оның сырын жасырасың. Бұның орнына, түнде не істейтінін есіктен сығалап көрсеңші. Ондай кісі ұйқтап жатқанда, түсінде де жаманшылықты көріп, патшаға қарсы тағы әлдебір, жаман сөз сөйлеп жататын болар. Сондағы сөзін ұғып алсаңшы, маған айтсаңшы» дейді. Мен: қатының бар, балаң бар, өзің қартайып қалдың. Өсекші қатынша жаман сөз жиғанша, құдайға тәубе қылсаңшы! Тек жүрген адамға жаманшылық ойлағанша өлсеңші! Адал еңбекпен күн көрмей, аңшының итіндей нискелеп, тіміскілеп жүресің! Сені де балаларың «әкем бар» дей ме, қатының «байым бар» дей ме. Тыфу, ұят, масқара! Сендей байым болғанша байсыз өлгенім артық,— деймін. Соған қарсы маған жаңа тағы бір қайла тауыпты, қуарған маскүнем. «Ертең пасахада шеркеуде «духқа» барасың ғой. Сонда сенің жаман адамға жәрдемші боп жасырып жүргеніңді, отец Киприян да сұрайды. Айтпағаныңды көрермін. Онда жасырсаң, сенің бетіңе бүкіл християн қауымы түкіретін болады. Сенің жүрген жерің жаман. Кәрі жаныңды қоятын жер таппайтын кемпірсін сен. Өзің де бұзық кемпірсін. Сицилистке не керек? Ол өзінің үйренген катргісіне сені тастайды да кете барады. Сонда қалаға сыймай, қаңғып қалатын сен боласың!»— дейді. Көрдің бе ол кәрі итті!— деп әлі күнге бұның сөзін үнсіз тындап тұрған Михайловқа қарай түседі.

Домна Фадеевна кәрі аяқтарын асықпай ырғала басып, ішкі үйлер жаққа кетті. Михайлов Домнаның соңғы хабарына аз қынжылғандай, тамағын кеней түсті. Қою қастары жыбырлап қозғалып, біраз үнсіз, арлы-берлі жүрді де, артынан тез өзгерді. Өзінің дағдылы көңілді күйіне ауысып, Абайдың қасына, диванға кеп отырды.

Бұның қазіргі кейпіне, Абайдың бүгінгі мәжілісте сұраймын деп келген сөзі керек сияқты. Абай сол сөзін бастады.

— Осы күнге шейін мен сізден анықтап сұрап білмеппін, Евгений Петрович. Өзіңіздің патшалық жазасына кіріптар болған жәйіңізді менің білуіме бола ма?— деп сұрағанда, Михайлов өз басынан кешкен бір халді айтты.

Ол Петербург университетінің студенті боп жүріп, өзінің жездесі Шелгуиов пен Чернышевский үгітінде болады екен. Жас студенттерді бастап үлкен бір ереуілге қатысыпты. Сол үшін ұсталып жабылғанын қысқа айтып келіп, ақыры бір жолдасымен Петрозаводск шаһаріне ең алғаш тайдырылғанын айтты. Сонда бір жыл тұрған соң, Петербургтегі басшы адамдармен жолдастарының кеңесі бойынша, патшаның атына екі студент арыз жазады екен. Сол арыздың арты не болғанын Сібірге айдалып келген соң, кейіндеп қана барып Михайлов естіпті. Патша Петергофта, жазғы сарайға барып тынығып жатқанда, белгілі бір генералдың көзінше, осы екі студенттің арызын оқыпты. Сол генерал айтуынша, патша бұлар арызының бірінші бетін оқып аяқтап келе жатқанда:— «Әлі жас, әлі түгел бұзылып болмаған адамдар болар. Жылдан артық жаза шегіпті. Қайтарса да болар ма еді, өкінер де түзелер!» деп, бұлар халіне кешірім шырайын көрсете бастағандай екен. Бірақ арыздың екінші бетін аударып қалса, дәл аяқтай берген жерде, жазудың аяғында, қағазға тамып кеткен сия бар екен. Соны арызшының біреуі тілімен жалап, қағаз бетін былғап қойыпты. Патша соған көзі түскенде ашуланып кетіп, арызды лақтырып тастап: «Бұларға қайтуға болмайды. Ары қарай қуа түсу керек, кете барсын!» депті. Сүйтіп қалам ұшынан оқыс тамып кеткен сия ұлы дегдар мырзаның көзіне үлкен бір қарсылық ереуілдей көрініпті. Михайловтардың басына бұрынғыдан қатты кәр жұмсапты. Михайлов Абайға өз өмірінің сырынан, істерінен бөліп алып, осындай бір күлкі, сәтсіз халін айтты. Оны да кең сабырмен, өткір бір ажуа мысқыл жүзімен мәлім етті.

Осымен қатар, көптен бері ешкімге айтылмаған арман тәрізді бір күйін де Михайлов Абайға ең алғаш ашқан еді.

— Міні, Ибрагим Кунанбаевич, мені мұндағы жандарм чиновниктері екінші патшаны тағы да өлтіргелі жатқан немесе осындағы губернатор үйінің астынан ор қазып жатқан кісідей көреді. Мүмкін, көктей ормағанда менен де бір өзгеше әрекет шығар еді. Бұдан жиырма жыл бұрын менімен буындас болған орыс жастарының тәрбиесі мен талабы өр еді. Ол бір өрт шығарарлықтай қайсар күш болатын. Біз соған қарай ұрынғалы келе жатыр едік. Сол бетімде тым құрса тағы бір бес жылдай Петербургте боп, университет бітіріп үлгірсем, кешегі

Желябовтар өлтірген патшаны арызыммен ғана үркітпес едім. Одан гөрі ел есінде қалатын бір қимылмен күйіндірsem керек еді. Тобымызды талқан етті. Өзім босам, дауыл қуған қаңбақ есепті боп, жалғыз кеттім. Бәріміз де шашырап, шашылып кеттік. Рас, біз кеткенмен қарсылық қуаты азаймаған екен. Оның өсе түсіп, патшалыққа өшіге түскенін кешегі бірінші март шет жағалап көрсетіп отыр. Бірақ мен босам — сол кекшіл топтың ортасында бола алмадым. Көп наразының алыста жатқан бірі болдым. Бұлай болмасам керек еді. Сіз мені әлдеқандай дейсіз. Россиядағы қоғамдық ойдың, революциялық тартыстың бас азаматындай көресіз. Ол достық, жақсы достық ойыңыздан ғой. Ал мен, шынында, қатардағының ғана біріміні! — деді.

Абайдың бұл тұстағы өз ойы өзгерек еді. Ол Михайлов үшін оқшауырақ бір жайдан бастады.

— Орыстың қауымы, бұл заманғы қауымы, ырысты екен. Рас, ғазабы аз демеймін. Сор бейнесі де мол. Бірақ сонымен қатар, туып келе жатқан таңы жақын, түні серпіліп бара жатқан ел көргендей боламын! — деді.

— Неліктен бұлай дедіңіз? Қандай себептерден бұлай жорамал жасап отырсыз?

— Жылатушы көп болса, уатушысы, жұбатушысы да мол болған ел сорлы бола ма? Мол дейтінім, жаңағы сіздің «көптің бірімін» деген сөзіңізден туып отыр. Егер ел үшін қамығатын, қарысатын күштің қатардағы ғана бірі сіз болғанда, Евгений Петрович, бұл жақтың тұтасқан күші қандай болмақ? Ол күштің бірі патшаны өлтіріп отырғанын қомсынып сөйлейсіз. Қанат жайған күні, тұтасқан қимылға басқан күні істер ісі не болмақ! Жылаған елдің анық жарық, жаңа дәурені болмақ та. Орыс елі ырысты дегенім сол еді! — деді. Осы әңгімесін аяқтай келе, аз бөгеле отырып:

— Ырысы жоқ сорлы ел, орыс емес біз-дағы. Менің елім... Қалың көрпе астында, қалың қараңғылық ішінде жатқан қазақ елі! — деп тоқтады.

Бүгін жай Абай мен оның досының екі арасында әрдайым ұзақ созылатын кеңестің үлкен бір түйіні болатын. Бүгін де әңгіме осыған ауысқанда, Михайлов өзін өлкенің келешегі үшін терең ойлар ойлайтын, ұзақ ойланатын адам етіп көрсетті.

Оның ойынша «қазақ елінің алдында тұрған бір жақсылық, бір жаманшылық бар. Жаманшылығынан құтылу қиын. Жақсылығына жету қиын. Жаманшылық — бұл

өлкелердегі ұлық, чиновниктер жемнен, шеннен басқаны аңғармайтын керен, меңіреулер. Жақсылық — орыстың өнері. Бірақ оның қазіргі қазақ қауымына бар сыры, бар түрі жұмбақ. Бүгінгі қазақ, орыс дегенде — Селантий, Сергейлердей, Тентек Ояздай өгей күшті ғана біледі. Бірақ Абай танып, біліп келе жатыр ғой. Орыстың елдігінде, оның ар жағында жатқан мүлде бөлек сыр бар. Ол ғажайып, қадірлі дүние. Орыста, бұл күнде, дүние есептесетін ғылым бар. Орыста дүние жұрты оқитын кітап бар. Халықтың шын қасиетін, шын елдігін танытқан, дүниеге танытқан асқар ойлы, даналар бар. Соның бәрі бүгінгі қазақ қауымына бөтен, алыс, жат болып жатыр. Екі-ақ түрлі шара бар. Қараңғы елдің Абайдай ерте оянған жалғыздары, өзіне серікті, сол орыстың қазынасынан таппақ, алмақ керек». Михайлов Чернышевский жайын айтқанда, Абай бір сөзді көп сұраушы еді. Онысы:

— Біздің қазақ сияқты елге, сол елдің ояна бастаған азаматына, Чернышевский осы арада болса, не мәслихат айтар еді? Қандай бет нұсқап, жол көрсетер еді? Осы туралы не ойлайсыз?— деп сұрайтын.

Бүгін Михайлов осы жөнді де өзінше ойлап, шешкендей екен. Абайға қарап айтпаса да, ол осындай елдің оянушысына, ойлы азаматына жалғыз жол не екенін атап сөйледі. Талай мәжілістің соңында бүгін нақтылы, дәл мәслихат айтты.

— Ибрагим Қунанбаеч? Бар өмірге бір-ақ сауда жоқ. Алдағының бәрін өзің үшін де, қаруым үшін де түгел шешіп, кесіп қою мүмкін емес. Сіз маған қазақтың жақсы бір мақалын айтқансыз. «Жол анасы із» деп едіңіз. Әрдайым біреу бастайды, көп қостайды. Бір ұрықтан жүздеген дән өрбиді. Осыны ойлап, біздің қауымның бір тобы осы күнде жақсы бір нақыл айтады. «Ұшқыннан жалын қаулайды» дейді. Осыны жадыңызда тұту керек. Дәл сіз үшін қазір мен екі нәрсе айтар едім: Бірінші — қазақтың жас буыны үшін, мысалға алғанда, дәл сіздің өз балаңыздан бастасақ, «оқу, оқу, оқу!» дер едім. Орысша оқу! Екінші — оқыған мен білгенді халыққа жаю. Қараңғы сахраға бір шам болса да, жалғыз қолда жалғыз ғана бір шырақ болса да, өз білгеніңізді апаруға, танытуға керек. Сол таныту үстінде бүгінгі қоғам бойындағы неше алуан дертті әшкерелеп, шенеп, маскаралап ашып отыру керек. Сыншы ой керек! Сіздің халық менің аңғаруымша — ақын халық. Қай жолмен екенін білмеймін, мен солардың домбырасына, өлең-жырына,

халықтың жоғын жоқтатар ем. Халық басындағы ауыртпалықты масқаралайтын және өнерлі оқуды мадақтайтын жаңа күйлер кіргізер ем. Сіздің халық шешен сөзді сүйеді. Мына Семипалаттың мешіттеріндегі имамдар оқитын үгіт-әсиет сөздерден, жаңағы жырларды әлдеқашан бұрын ұғып, бұрын сүйер еді. Аңғарсаңыз керек, орыс халқына, осы біздің бәрімізді, қауым қайғысын ойлауға үгіттеп өсірген — орыстың ақындары болатын. Рас, олар кітаппен сөзін жайды. Сіздерде бұл күнде кітап та жоқ. Бірақ мен ол үшін қысылмас едім. Қалай айтылса да, халық құлағына оның қамын жеген сөз жетсін. Соның өзі аңғартады. Соның өзі оятады. Әрине! — деп, әңгімесінің аяғында Михайлов күле түсіп, Абайды санынан қағып, қалжың айтқандай ажар көрсетті.

— Чернышевскийдің өзіне тілдессеңіз, сіз оның менен гөрі көбірек мәслихат айтқанын естір едіңіз. Мен: Сіз қанағаттанарлық жауап айттым, жол таптым демеймін. Қайта Чернышевский көзімен қарағанда, жәй басатын шабан жолды айтып отыруым да мүмкін. Сіздің елдің тарихы, өзге өнерлі елдер тарихынан кейін қалғандықтан, соны айтып отырған болармын, — деді.

Абай бұның ойын өзінше ұғынды.

— Мен түсіндім, Евгений Петрович. Қыстың мұзы еріп, тоңы жібімеген жерге еккен дән өспейді. Чернышевскийдің кейбір ойларын мұнда ұрық етіп көмуге болмайды дейсіз ғой.

Михайлов Абай ойының сергек сезімталдығына қатты сүйсінді.

— «Қайраулы қара балтаны шығар» деген Чернышевский жол табуға жәрдемші. Осы үгітті мен сізге айтып ем ғой. Бірақ, көресіз бе мінеки, Ибрагим Кунанбаевич, мен қазір жаңағы сіздің тура қойған сұрауыңызға жауап та айта алмай отырмын. Сіздің халық алысу жолында не әрекет ету керек екенін жете білмегендіктен, жеткізіп айта алмадым. Тек әзіргі заманда, жаңағы екі-үш түрлі шаралар, ең бірінші қадам екенін Чернышевскийдің өзі де теріс демес.

Абай көңліне Михайловтың бұл әңгімесі дәл өз ішінен шыққан сөздердей боп сезілді. Аса иландырып, бас идірді. Осы әңгіменің аяғында Михайлов Абайдың ауылда оқып жүрген балалары турасында көп сұрасқан еді. Мұсылманша оқуы жеткен Әбіш, Мағаштай ұлдары барын, Күлбадандай қызы барын айта кеп, Абай соларды орысша оқуға беру туралы өзі ойланып жүрген ойларын

айтты. Енді біраз отырыста, Абай Михайловтан сол балаларды қайда беру, қалай бастап оқыту туралы ақыл сұрады.

Михайлов:

— Аз жылдар ішінде балаларыңыз орыстың тілін, орыс үйінде тұрып оқып, жақсы біліп кетеді. Халық пен қалықты, адам мен адамды теңдік дәрежесіне жеткізетін қасиет — білім.

Тек чиновник болам, ұлық болам деп оқымасын. «Халықым жіберген алғашқы баршымын» деп, «өзім үшін оқимын, елім үшін өсемін» деп оқысын! — деді.

Абай өзінің Әбіштей, Мағаштай аса талапты шәкірт балаларын көз алдына келтірді. Солардың дәл осы Михайловтай жаңа сапалы адам болғанын көріп отырғандай. Олардың да үстіндегі киімі қазақы, тобықты үлгісі емес, шаһар үлгісінде. Көздерінде көзілдірік, биік үстелінде үйілген кітап. Қалың томдарға үйілген оқымыстыны, халық қамқорын, жаңа төлдің басшысын көреді. Қазақтың жаңғырған қауымының жоғын қуған, сағымды келешегі бар балаларын көргендей болады. «Сол өмірді көрсем-ау! Мен жолды сендерге бердім, бірақ өкінбей кеттім өмірден, дей аларлық болсам, армансыз әке мен болар едім-ау!» деп, бірталай жерге қиялдап кетті.

Михайловтың Абай қиялына үлкен нәр берген мәжілісі, жаңа келген қонақ еріксіз бұзды. Ол Абай мен Михайловтың күнде көрісіп жүретін белгілі досы — Андреев болатын.

Андреев бұл жолы Михайловтың көңлін көлденең әңгімемен алаң етпек. Және Абайға да білдіру қажет деп ояз кеңсесінен естіп шыққан Тобықты елінің хабарларын айтып келді. Бұл күнде ояз кеңсесі, мировой судья кеңсесі, одан қала берсе, жандарал кеңсесі де, Тобықты ішінен түсіп жатқан сансыз көп пірғауар, арыз, шағым, акт дегендерге толы екен. Жүздеген кісілердің таңбаларын қойғызып, немесе бармақтарын басқызып, біреулерді «жер өртеді» деп, біреулерді «ауыл шапты» дейді. Тағы біреулерді «кісі өлтірді», «буаз қатынның баласын тастатты» деп, үнемі жалалап жатыр екен. Андреев осы хабарды білдіре отырып, Абайға сөз қатты.

— Ибрагим, сіз бұл күндегі Тобықты болыстарының істерін білмейтін боларсыз. Түсіп жатқан арыздар, мен білген қырғыз болыстары болса, сіздің жақта жаңада басталған қатты бір араздықты білдіреді. Әлде, биыл сайлау болмақшы ғой, соның алдында управительдікке таласу

басталды ма? Қалай да ел іші қатты ойран болып бүлініп жатқанға ұқсайды!— деді.

Михайлов соңғы жылдарда жандарал кеңсесінде істеу үстінде, қазақ болыстарынан түсетін кейбір арыздардың өрескел жалақор, қатты шағым болатынын білетінді. Бір әңгімелерде Абайға:

— Патшалық заңы киргиз сахрасын қатты аздырып барады екен. Бір жағы — пара. Екінші жағынан — Россия заңының киргиз салтына, әдет-заңына үйлеспейтіні бар. Үшінші жағынан — халық пен ұлық арасында бітімсіз, сенімсіз, үнсіз қастық бар. Бірінен бірі жиреніп жатырқау бар. Осының бәрінің себебінен киргиз халқы заң алдында, қағаз жүзінде өтірік айтуға оңай барады. Біреуді жалғанмен жалалауды ұят та, теріс те көрмейтін боп кеткен. Олақ әкім, өрескел әкімшіліктің бұзып үлгіргені!— дейтін.

Осындай оймен халықты аяйтын да, әкімшілікті үнемі масқара қып, мазақтап отыратын. Жаңағы Андреев айтқан хабарды естумен қатар:

— Шағым болыс туралы ма, жоқ болыс атынан жазылған жәй адамдар турасында ма?— деп сұрады.

— Шағымның барлығы болыстардың үстінен!— деп Андреев мысқылдап жымиды да, — ұмытпасам, осы болыстардың барлығын Лосовскиймен бірге еріп шығып: «Халыққа жайлы, дос адамдар болады» деп, Ибрагим, сіз сайлатып едіңіз ғой!— деп күліп қойды. — Приговор берушілердің тағы бір тобы бар. Олар — шын қорлық көрушілер. Білгі жатақ, кедейлер. Солардың біраз жоқшылары маған келіп: «Ісімізді ал, болыстар істеген зорлық, қиянаттар туралы сөзімізді жеткіз, есемізді әпер» деп, істерін де бергелі жүрі!— деді.

Абай болыстар жағынан түскен де пірғауар бар екенін біліп, олардың кімді қалайтынын сұрап еді. Андреев кісі аттарын жадында тұтпаған екен, айта алмады. Бірақ, өздерінің үстінен арыз берген жатақтарды: «ұры деп ұстатып, абақтыға жапқызу керек» деп, пірғауар түсіріп жатқан бірнеше істер барын білдірді. Михайлов ендігі әңгімені өзінше қорытты.

— Бұлай болғанда, Ибрагим Қунанбаевич сайлаған, «халыққа жақсы қызмет етеді» деген управительдер қызмет етіп жатыр. Бірақ, халық үшін емес, өздерінің тағы управитель боп қалуы үшін сайлаушылардың дауысын алудың қызметін етіп жатыр ғой.

— Рас, бұл управительдеріңіз ақымақ емес, олар сізді

бір алдап болыс болып алған да, сізбенен есебі біткен. Енді болса, сізбен тату болғаннан да губернатор, оязға жақсы көріну артығырақ, қымбаттырақ екенін де ұғынған. Қамқоры мұндай болғанда, әрине халықтың көрер күні қуаныш болмас. Және бұндай болыстар көп те жасайды. Сырларын білетін сізді сондай алдап отырғанда, халықты қалай алдамасын. Аз ұлық болса, ол, өтірік білмегенсіп отырады, оған осындай болыстар керек. Осы істер керек. Ол алдана ма, алданбай әдейі істей ме, бәрібір, ұлықтан шығып жатқан шығын жоқ!— деді.

Андреев күле түсіп:

— Ұлықтан неге шығын шығады? Ол қиналған боп отырып, ашуланған боп отырып, асай түседі параны. Тыныш елден тиын да түспейді. Тынышы кеткен елден сыйын да алады. Оның бүлігін басып, түзеген боп, чинін де алады!— деді.

Абай ана бір жыл «ел қамқоры болар» деп, «ұятты, арлы болар» деп, өзі сайлатқан бірнеше болыстар үшін қазір намыстанып та, қысылып қалды. Осы болыстардың ішінде бір болыс, Абайдың өзімен бір туысқан Ысқақ еді. Ол жаманшылықты Абайдың дәл өзінің қойны мен қонышынан шығарып отырғандай көрінді.

Ендігі мәжіліске Абай бой жазып араласа алмады. Өз ұятымен қатты түйіліп қап, толғанып отырып, күрсінді де, қоштасып шығып кетті.

2

Ералыдағы жатақтарға қаладан қайтып келе жатқан Абай мен Баймағамбет кеше кешке келген еді. Көп үйлі жиі қонған, кедей ауылдың орта тұсында тұрған қоңыр үй сыртында Абай мен Баймағамбет мініп келген трашпенкенің дертесі қайырулы тұр. Қоңыр үйде жұрт таңертеңгі шайды жаңа ішіп болған. Үй иесі бурыл сақал Дәркембай, омырауы ашық көне көйлектің сыртынан жұпыны шекпенін жамылып, жалаңаяқ малдасын құрып, Абаймен әңгімелесіп отыр. Сныр мүйіз сары шақшадан алақанына салып алған насыбайын танауына оқта-текте шекіп атады. Қонағына, қазіргі отырған мәжілісіне көңлі жәй. Кейістен қабағы жадырап, өзіне сүйікті адамға дәм татқызып, қонақжай болғанына үлкен шүкірана, мрзалығы бар сияқты. Шай ыдыстарын шәйіп, сүртіп, жинастырып жүрген ашаң жүзді қартаң әйел Сарқыт

та өз үйіне Абайдың қонғанын ырзалықпен қабылдаған сияқты.

Күйеуі мен Абайдың әңгіме арасында әзіл қатысқан күліскен сөздері болса, ұдайы құлақ түріп, ажымды қабағы ашыла түсіп, жақсы тындайды. Өзі де күле қостайды. Төрден есікке дейін шашылып жатқан кәмпит қағаздары көрінеді. Дәркембайдың он жасар кенже баласын да осы үйдің өз базаршысы келгендей, мәз-мәйрам етіпті. Дәркембай Абайдан қала әңгімесіне түн бойы қанған сияқты.

— Елдің осындағы атқа мінген ақсақал, қарасқалын тындағаннан басқа біз не көрдік. Қазақтың жақсы дегені сөз сөйлесе, біреуге өткізген әмір-құдіретін, күшін айтады. Біреу, сұм-сұрқия құлығын, айласын айтады. Біздей кедей-кепшікті тындасаң, жоқ-жітігін, мұңын айтады. Сенің кешеден бергі, анау патшаны өлтірген, ел үшін жанын отқа салған азаматтар туралы айтқан сөзің менің көңліме әсіресе қонады-ау, Абай. «Тұзы сор, еңбегі еш қара халықты ойлайтындар бар. Солардың мұңын мұң етіп, жанын отқа салып, көпке келер жақсылықты ойлайтын азамат бар. Ел оянса, ырысқа жетсе солардың жолы болған күні жетеді» дейсің. Бұл айтқаның, осы мынау тірсегі қиылған бөлтіріктей боп Ералыда шоңқайып отырып қалған көп жатақтың да сойыл соғары ғой. Жоқшысы ғой!— деп, біраз насыбайын шекіп, ойланып отыр. Кешеден бергі Абайдан ұққан сөзінің бәрін жиып кел, жүйрік тілмен түйді.

— Е-е-е! Күштілер нені айтады? Күшсізге еткен зорлығын айтады. Күшсіз нені айтады? Күштіден көрген қорлығын айтады!— деп топшылағанда, Абай Дәркембай ойының сергектігіне тандана қарады.

— Бәрекелде! Кешеден бергі кеңесіміз өзіне сондай бір жақсы түйін түйгізді-ау. Мынауын бір мақал болатын сөз ғой. Ақыл — малға бөккен бай-бағланда емес, азаппен сор кешкен жаралы, жарлы ойлыда десеңші!— деді.

Дәркембай өзін мақтаған Абай сөзіне сабырмен ғана күлді де:

— Мені ақылды етіп, халықтың ағасы етесің бе. Кедейдің шешені болса, «судан шыққан судырақмет» дейді. Қу тандай тақылдады да бітті дейді. Ақылсыз болса, «жарлының жарым есі» дейді. Тілі болса «бұның сөз не теңі?» деп және мысқыл етеді. Сөз әперген есені көрген

жоқпын ғой, Абай!— деп, Дәркембай өзінің ендігі айтатынын деген мұңына қарай басты.

Кешеден бері Абайдың келгеніне сүйсініп отырғанда, Дәркембайдың бұған шақпақ үлкен мұңдары болатын. Оның кейбірі өзінікі болса, тағы бір алуандары осы арадағы көрші-қолаң, кем-кетіктердің мұңы.

Қаладан шаршап келді деп, түн бойы Абайға өздерінің шаруаларын, шағымдарын әдейі айтпай іркілген Дәркембай әңгімені Абайдың аттанар кезіне әдейі қалдырған болатын. Қазір бұл үйге бірен-саран көршілер де кірген еді. Ол Абайға белгілі: Дәндібай, Еренай және осылар құралпас, Көтібақ ішінен жатақ қалған Қареке болатын. Қазір Абай қасына қырық-елу үйлі жатақтың төрт-бес шалы әдейілеп іріктеліп келіп отыр екен. Жаңа келген қарттардың барлығынан, Абай егінді қалай салғанын, қазіргі ішіп-жемі, күй-жайлары қалай екенін жеке-жеке сұрастырды.

— Мыялы-Байғабыл жатағы, егіндік жерлерің тәуір еді. Өндіріп егін салғаның кім болды?— деп әуелі Дәндібайдан сұрады.

Дәндібай, «өндіріп» деген Абай сөзін қайталап, күлді де:

— Шырағым, Абай-ау! Өндіретін біз бе едік? Бү ененді... итке мініп, ирекпен қамшылаған қырсық шалған күнде, құдайдың берейін деп тұрғанын да ала алмайтын мешеулік бар емес пе? Сол Мыялы-Байғабылында отырған ұзын саны жиырма үйдің жиыны жиырма жер егін салмаған соң, несін мақтан етейін.

— Салғаның шығатын ба? Егін тарпы биыл қалай болатын? Азының да берекесі бар ғой!— деп Абай сұрағанда, Дәндібай, Дәркембай, Еренай үшеуі қатар үн қатысты.

— Береке деймісің...

— Берекені бұйыртса жарайды ғой!..

— Береке іздеп әрекеге соғамыз ба!— десіп үшеуі қатар, күдікпен мұңдарын сездірді.

— О не дегендерің?— деп, Абай Дәркембайға қарағанда, үй иесі бағанадан айтпақ болған мұңының біреуін бастады.

— Былтыр «берекені көктен тілеме, еткен еңбектен тіле» деген бір сөзін есімде қапты. Тіледік те еңбек еттік. Еңбегімізге орай, былтыр бәріміздің де астығымыз Шолпанға, Кіндіктіге, Мыялы-Байғабылға да жақсы шығып еді. Соның арты не болды. Дәл былтыр осы Ералыда

болған, өзің көрген жанжал сайлаудың артынан біз тұралап қалған жоқ па едік...

— Балтамтаптың аяғы Бүрлібайдан тарқамады ма?

— «Жамаң, жыртық лашығына жоқшы болам деп, Оязбен шатақты шығарып қырсық жасаған сендерсің!»— деп Тәкежан, Майбасарлар, қырсығын әкеп біздің былтырғы егінімізге тигізбеді ме? Береке деген со ма? Жайқалып тұрған егініміз енді пісіп, енді орақ саламыз дегенде, бір түнде, бес ауылдың жылқысы қаптап, тып-типыл қып кетті ғой!— деді Еренай. Ол Дәркембайдың сөзін бөлген бойында, былтырдан Абайға мәлім болған, аса бір арманды арызын айтып кетті.

Абай бұл сөздің төркінін білуші еді. Былтыр болыстықтан түсіп қалған Тәкежан және осы жатақтар егін салған қоныс-өрістерді күзек ететін Ырғызбай, Көтібақтар бұл елдің егінін әдейі қырсық жасап, жегізіп қойған. Мезгілінде Абай, осылардың егінін жеген ауылдардың бәрімен қатты ұстасып, көп айтысып дауласқан болатын. Бір топ бай ауылдардан Асылбек болыс арқылы осы Еренай, Дәндібай, Қарекелерге мал кескізіп берген-ді.

Бірақ қазіргі ақсақалдардың жиылып кеп Абайға айтып отырғаны, тағы сондағы мұң болатын. Себебі мал кесілгенмен, жуан ауылдар бұлардың ақысын бермей кеткен. Осылардың адал ақысын әлі күнге бермеген зорлықтың жөнін Абай енді білді. Дәркембай осы күйді айта отырып, жақында, Арқатта, Сыбан мен Тобықты, Уақ арасында болғалы жатқан сиязды айтты. Абайға бұлардың ақылдасқаны — «көп елдің арасынан күш құрап, көлік қамдап, адал ақыларын жоқтап баратын кісі шығарса, сол барып арыз айтар іс болар ма еді?» Осыны сұрайды.

Абай бұл сөзге жауап бермей тұрып, тағы қандай көрген көресі, мұндары барын сұрастырды.

— Биылғы көктемдегі егістеріңе тигізген залалдары болды ма? Немесе егін салып, бейнет кешіп жатқан шақтарыңда көлік беріп, ат майы дегенді беріп, қарайласқан ағайын болды ма?— деп сұрап еді.

Қарттар Абайдың бұл сөзіне де күлді. Қареке кеңкілдеп, кекеткендей, кесек үн қатып:

— Ойбай, сығыр-ай, не деп отыр? Бергенге береді. Берер түгі жоқ өншең ыңыршаққа қандай орайы қайтады деп береді!— деді.

— Бергенді айтасың, тап осы Қарекенің егініне, жа-

на көктеп келе жатқанда, тағы жылқысын түнде жайып кеткен жоқ па, ол ағайын болмысын!

— Онысы ол ма, ат бермек түгіл, өзіміздің бір-бір шолағымызды тағы қағып кеткенін айтпайсындар ма!— деп, Еренай мен Дәркембай жаңада көрген тың бір өктемдік зорлықтың бетін аша бастады.

Бұл соңғы сөздің жайын қалада ұзақ жүрген Абай естіген жоқ еді. Соны сұрай бастағанда Дәркембай тағы бір ауыр қиянаттың бетін ашты. Бұның ұзақ әнгімесінде, Абайды қатты қысылтып ұялтатын да сыр бар.

...Жатақтар былтырғы ала алмаған ақысын биыл қайта сөз қылғанда, көктемде осы өңірлерге көшіп келген Тәкежан, Майбасар, Күнту, Байсал ауылы, Қаратай ауылы сияқты жуан ауылдар ашу шақырып, зіл көрсетіпті. Соның салдары болу керек,— егін жаңа қылтанақ беріп келе жатқанда, жаңағы ауылдар өздерінің тұс-тұсындағы осы отырған жатақтардың көбінің егіндерін жылқысына таптатып, қатты зияндап кетіпті. Еңбегі үшін жаны күйген жатақтар арлы-берлі аласұрып шабуылдап, әркімге шағып көрген екен. Түк шығара алмапты.

«Обал ғой, адал ақысы ғой, табан ақы-мандай тері ғой, бұларды жылатпау керек қой» деген сөзді айтқан бірен-сарандар болса да жуан ауылдардың өкпе, наразылығынан өздері жасқанып болыспапты. Жанашыр сөздері өз үйлерінде, еріннің емеуірінімен ғана айтылыпты да, сол күйде қалыпты. Тіпті жаны күйген соң Байғабылдағы Дәркембай, Дәндібай бастаған Бөкенші, Жігітек жатақтары Қашамадан қайтып келе жатқан Тәкежан жылқысынан күнде егінге түсе беретін болған соң, бірекі жылқыны ұстап, түнгі жылқышысымен төбелесіп те қалған екен. Ертеңінде қайдан жиылғаны белгісіз, нықтарына сойыл салып, осы жатақтың құрымын шауып алатындай боп, жүздеген қарашокпар келіпті. Ат ойнатып, Дәркембайдың өзін сабарман болып, ұстап алған жылқыларын қуып алып кеткен. «Егінімді жедің ғой» деп зарлап барғанда, аяғының ұшына отырғызбай, әке-бабасынан боқтап, Тәкежан мен Майбасар қуып тастапты. «Елдің сұрқын кетіріп, қайдағы сұмдықты бастағандар. Жер тырмалап, қоныс-өрісімнің құтын қашырған сұмырайсындар» деген. «Ел ішінен аластайтын өңшең жітікке, саяксың» депті. «Былтыр басымнан дәре-женді алғызған сен қыршаңқылардың кесірлерің. Баяғыда атаң бір туса да, ағайыным сен емессің. Сені То-

бықты санынан садаға ғып шығардым. Жатақ болғыш болсаң, егін еккіш болсаң, кет ана Беларашқа, мүжыққа кет. Сонда барып орыс бол! Неге тірі жүрсің. Неге сен құрымайсың» деп, айтпаған сұмдығы, етпеген қорлығы жоқ екен.

— Ол, ол да емес екен. Соқадан бір-бір шолағымыздың жана босағаны сол еді. Айға жуық уақыт болып қалды. Осындағы жеті үйдің жеті бірдей атын бір түнде ұры алып кетті.

— Тәңір-ай, айналаң өрттей жаулық болғанда, ортада қап отырған бір түп шидей, қалт-құлт күйіміз бар еді. Тілеуің құрғырлар, тым құрса осы отырған елу үйдің кім екенін ойласа етті. Бірі болмаса, бірінің босағасында шірігендер еді ғой. Ата-бабасымен отымен кіріп, күлімен шыққандар еді. «Бишаралар, тырбанған екенсің, сендердің де шыр бітіп, бүйірің шығып жүретін күнің бір болсыншы!» деп жаны ашымас болар ма! Ендігі кеп отырған қастығы, мүлде қасқырдай!— деп Дәркембай тағы мұңға кетті.

— Жаңағы жоғалған жеті атты бұл арада жоқ-жітік тапсырған соң, осы төртеуіміз жоқшы боп, іздеп шығып ек. Алыстың ұрысы емес екен. Қызыл Моладан шығардық. Алған — Ақымбеттің ұрылары. Шығарып берген ку мен сұм және табылды. Қолда барымызды, айтушыға, «жүрек жардыға» беріп, енді малымызды қайтарамыз деп жүргенімізде, тағы бір пәле сап етті. Қызыл Моланың болысы өзінің інің Ысқақ емес пе! Ұрыдан малымыз шыққанда: «Болыс өзімнің Ысқағым, әпермей қоймайды, көзіңді ашың қара»— деп, Ақымбеттің ұрыларын жан алқымға алып көріп ек. Ол ойысарман да болып еді. Қиялап айтқан дауы: бұл ұрлығым емес, өз елінің адамы Серікбайда кеткен еселі малым бар-ды. Сол.

«Осыны ал деп шығарып берді. Серікбай мен сен жатақтың дауың бар көрінеді. Әуелі сол жақтан арылып кел. Бізге бұл малды ұстатқан Серікбайды алып кел» демесін бе. Қайта оралып мұнда келсек, арайыпша шағайық десек, былтырдан бері ол Серікбай ку Қашаманы қыстайды екен. Қашама Тәкежанның жері екен. Сүйтіп келсек, Серікбайды Тәкежан біздің көзімізге көрсететін емес. Шаң тигізетін емес. «Жатақ тантырамасын, Серікбай да өздеріндей жоқ-жітіктің бірі. Оған мен болысамын. Жатарым, кем-кетігім деп болысамын» деген боп, жарлының жасақшысы бола қалыпты. Серікбай деген

иті, сүйтсек, Тәкежанның өзі сүйеп, өзі құрық беріп жүрген ұрысы деседі. Ұры болмаса, түк кәсібі жоқ, ел ортасына сыймай отырған малы жоқ, қуарған жалғыз үй, қу дала, қу медиен, елсізді қыстау ете ме? Қойшы, қысқасы Серікбай қолға түспеді. Жылыстап тайып ол кетті. Ал Ақымбетке сенделгеннен сенделіп, мына төртеуіміз тағы барсақ, енді ол жақты да құдай ұрып қапты. Тәкежан Ысқақ болысқа, өзінің ініне, хат жазып, кісі шаптырыпты. «Жатақ менің жауым, бұлардың малына жоқшы болма, болыспа. Қайта, тірсекке бір салып қуып таста!» депті. Енді бізге қарсы дем берген сөзді Ақымбет Ысқақ болыстан естіпті. Жеті іріндей ат түгіл, жеті тулақ та ала алмай, ұлып қайттық. Міне, жаңағы айтқан сияз болса, былтырғы егін, биылғы егінді айтып және мынау бар кедейдің бұтартқан жеті шолағын, күн көргішін іздеп соған барсақ деп ек. Осыған ақылыңды өзің айтшы! Сенімен сөйлесіп отырған — тек осы қасындағы төрт шал деме. Исі елу үйлі жылаулар, жатақ! — деп бітірді.

Абай бұл әңгімелер уағында әлденеше рет кабак түйіп, кейде ашумен, жағын тістенді. Әңгімесін қатқыл үнмен, шешен тілмен сөйлеген Дәркембайға қарап, көз алмай отырып, бірнеше рет күрсініп те қойды. Ішінен өз ағасы Тәкежан ісі мен өз інісі Ысқақтың қылықтарына қинала, ызаланып отыр. Намыс, ұят, жиреніш бәрі де у толқынданып, саналы кеудеде, күз тұманындай шұбалады. Жазықсыз жүйрік қарттың сөзін тындап отырғанда, қатар жарысқан бір жол өлең оралады. Ырғақты бір сөйлемді осы жерде тауып, ішінен көп қайталайды.

...Ар ұялар іс қылмас ақыл зерек.

Ар ұялар іс қой. Керен сана, бітеу кеуде, жеміт қарын бар. Оларға ар не, жанашыр не, әділет не!..

Дәркембай әңгімесін бітіріп, үй іші біраз уақытта жым-жырт тынып қалған кезде, Абай жаңағы өз ойын сөйлей аяқтады:

— Осынша жауыздықты істеп отырған меніменен бір өке, бір шешеден туған — бірі аға, бірі іні болмыс. Сендерге солар үшін мен де қылмыстымын. «Арсыз қолым істеді, арлы бетім ұялды» дегенім кімді жұбатады? Сендерді не деп уатады! — деп, Абай қарт достарына басында бөгде көрінген, бірақ кейін сыры танылған бір әңгіме айтып кетті. Ол, қалада Михайловпен сөйлескен көп мәжілістен туған жай еді. Соны баяндай отырып, өз басы-

на халық турасында енді келген бір күрделі ойға кетті. Бұл ойын осы арада тауып, дәл осы арада айтып та кетті.

— Соңа бір кезде, жатаққа кеп қосылғаныңды айтқанда, менің осы күнге шейін, көкейімнен кетпестей бір шын сөзді сөйлеп ең, Дәркембай. «Күйі бірдің — күні бір. Туысым — аталасым емес, өзіммен мұңы бір, бейнеті бір жатақтар» деп ең. Соныңды мен халық қамын ойлайтын бір ойшыл орыс азаматымен әңгімелескенде, тағы да жақсы ұғына түстім. Бейнет иесі болған бұқараның мұңдасы, тек қазақ ішінде емес, өзіндей қорлық пен зорлыққа шіріген қалың миллион қара халық — орыста да бар екен. О да руым орыс деп, аталасым деп, патшасы мен шенеунігіне, төресі мен ұлығына ден қойып отырған жоқ. Қайта «қан сорғышым, обырым осы» дейді екен. Дәл жаңағы өзіндей. Ойласам, Көкше-Мамай руынан ашыққан кедей жатақтардың ғана мұңы бір емес. Олардың Сібір мен Ресейдегі бар орыс жатақтарымен де ұраны, мұңы бір екен! — деді.

Өз ойының бұл өріске жеткеніне Абай өзі де сүйсініп күлді. Оның сөзінің шындығына әлі түгел ойы жетіп болмаған Дәркембайлар күдіктеніп күледі, Абай тағы сөйлеп кетті:

— Тары ойласам, Тобықты-Керей, Қаракесек-Найман ішіндегі болыс атаулы Семей мен Омбы, Орынбор-Мәскеу атаулыдағы барлық төрелер тобымен ұрандас екен. Бұны ұрсаң оған, оны соқсаң бұған тиетіндей сыры бар екен, қарт достарым. Жаңағы айтқан орыс ойшылы бұқара мұңын жоқтайтын асыл азамат. Сол айтыпты: «Қалың ел, өзін сорлатқан ұлық зорлығынан арылу үшін, басқаға жалынбасын, өзінің қайраулы қара балтасына жалынсын» депті! Кейде сендердің мұңыңды тындап отырып, «шіркін, сол қара балтаны осы қазақ сахрасындағы талай дерт, мерездің тамырына қарш еткізіп қадап, ұрар ма еді!» деп те ойлаймын. Қатты толқимын! — деді.

Бірақ бұл сөздер, сыртқа айтылғаны болмаса, Абайдың біреуге ақыл қосқан сөзі емес. Ішкі терең түйін ойындай. Мына отырған қарттарға Абайдың ой-көмегінен бұрын, қазір іс көмегі әсіресе керек. Соны аңғарды да, тез өзгерді. Бұған қадала қарап отырған төрт қарттың жүздерін жағалай барлап өтті де, енді шұғыл берік байлау айтты. Шалдар күтпегендей, дос көмектің байлауы еді.

— Сияз Арқатта емес, сыртта, Балқыбекте болады.

Осы кез басталып қалған да болар, қалада естігем-ді. Пәле-жала жиынына бармаймын деп байлаған едім. Бірақ сендер үшін, дәл осы үйде бүгін естіген жауыздық зұлымдықпен бір шайқасу үшін, әдейі барамын. Үш күннен соң осы арадан сол Балқыбекке қарай сендер де аттанындар. Былтырғы егінің, биылғың, жоғалған аттарың — бәрінің дауын Тәкежан, Ысқақ, Майбасарлардан тұтас даулаймыз. Тек қырық үйліден, «сәлемші боп, мен келдім» деңдер де, бір екеуің сол сияздың басында бол. Дәркембай, өзін жүр. Қасыңа мына Дәндібайды ерт. Өзіне тартқан бұ да бір қатты томар, ер кедейің ғой. Байлау сол. Өзге сөз кейін сияз басында... Тек үш күннен соң аттанындар. Біз жүреміз! Баймағамбет, атты жекі!— деп, Абай орнынан ширығып тұрды. Асығып қозғалып, дүр сілкінгендей болды.

Баймағамбет Абайдың асығып шираған көңіліне өзінің шапшаң, жылпос қозғалысын жауап етіп, үйден ытқи жөнелді. Абай тез қамданып, киіне бастап еді. Түрегеліп, желетін, жазғы жеңіл ұзын бешпетін киді. Сағатына қарап, енді шалдар жүзін аңғарса, олар бірдеңеден іркіліп, дағдарып отырған сияқты. Дәндібай Еренайға сәл бұрылып, күбірлеп, шала сөйлейді. Ақыл сұрап отырған тәрізі бардай, Абай түрегеп тұрған бойында Дәндібайға қарай иіле түсіп:

— Немене, Дәндеке? Сен бірдемеден күрмеліп отырсың ғой. Айтшы маған, не күдік, не бөгеттерің бар?— деп, Дәндібайдан бет бұрып Дәркембайға да қарап еді. Дәркембай салқын жүзін бұзбастан Абайға бар денесімен бұрылды.

— Айтқан ақылың да, байлауың да бәрі жақсы, топ алдына бармай есе тимесін көріп отырмыз. Бұл жұртыңды бөгеп отырған, тағы жоқшылық боп отыр. Ол Балқыбекке кем боса, екі кісі бару керек. Дәндібай екеуімізді жүр дегенің де мақұл. Бірақ мыналардың күмілжіп отырғаны — «қалай жетеміз?»— дейді. Жеті бірдей аты кеткен жатақ ауылда, қай жетісіп тұрған ат пен тон бар?— деді. Бұның сөзін қостаған Еренай:

— Бұғартар жоқ қой, Абайжан-ау!— деп еді. Дәндібай да ілес, кекесінді үн қосты.

— Ене, қызыңды... кедейлік қыр соңымнан қала ма тақымдап. Қолым жетер жерге де жібермейді. Шабаншардақ қып, мешел болған баладай. Осы Ералының бойынан қозы көш жерге шығар көлігім жоқ. Ит арқасы қиян Балқыбекке немен жетейін?!— деді.

Абай бұл тұста да өзінің ішкі байлауынан жаңылған жоқ. Тағы да тез жауап айтты.

— Біреуіңнің атың бар көрінеді ғой. Енді біреуіңе ана мен жегіп келе жатқан шеткі ат, кіші құла ат тисін. Дәндібай, жаз бойы осыны сен жайла. Жылқы отарға шығарда қосарсың. Ал, Дәркембай, жаңа сен атпен қоса, тонды да айтып қалдың ғой!— деді.

Кеше кештен бері осы үйдің ішіне кіргізіліп қойған ұзынша, жаңа ақ сандықты Абай өзі барып ашты. Содан екі бөлек кездеме алып шықты.

— Мынау, асты-үстімен бір шапан. Бұны, Дәркембай, сен өзің істетіп киі— дегенде қарттардың бәрі, қатарынан үн қосып, сүйсіне күлді.

— Бәрекелде!

— Көп жаса!

— Қарқ қылдың ғой, қарағым!

— Азаматым аман бол!— деседі. Дабырласып, жамыраған сөздер арасында, Дәркембай Абайдың қолынан кездемені алып жатыр.

— Бұның қалай, Абайжан-ау? Зорлықты Тәкежан істеп, айыпты сен тартып жатырмысың, немене? — деді. Өзі де қатты күліп, өзге шалдар мен Абайды да күлдірді.

— Би алдына бармай-ақ бір ат шапан айыпты алып алды, бұл жатақ. Есе береді деймісің енді! — деп, тағы күлді. Абай өзі де қос қартының көңлін сергіткеніне көңілдене түсті.

— Үндеме, Дәркембай, бұның айып екені рас. Бірақ атана атам еткен істердің айыбы болсын. Тәкежан, Ысқақпен сөзіміз алда. Олардың айыптысы болмаспын, айыптаушысы болармын. Серт со болсын. Тек соқтыққанда тайып түспей, шаншылып түс. Тоқпамбет төбелесінің алдында Байдалы айтты деп еді ғой: «Сүйіндік, ақылды Сүгірден сұрамай, мына ер кедейден, Дәркембайдан сұрасаңшы» деп, Дәндібай екеуіңе жүр деп отырғаным сол. Қапсырған жерлеріңнен қан алмасандар, күз ел бауырға түскенде, мына жиын жатақ алдында, екеуіңді «жасық шықты» деп сынға, сарапқа саламын! — деді. Үй ішін күлдіріп алып, Еренай мен Қарекеге:

— Мұнда қалатын екі қарт, осы уәдеге екеуіңді куә қылам. Бұларменен сын сертті күзге қоямын! — деді.

Осы кезде: «ат даяр» деп Баймарамбет келгенде, үйдегілер тегіс сыртқа шығуға қамданып еді. Абайдың жанағы сөзіне жауап етіп, қатты сөйлеп, күліп келе жатқан Еренай:

— Сертің серт. Онда бұл екеуінің билігін де өзіне айтқызамын! — деп еді. Қареке Дәндібай мен Дәркембай туралы үлкен сенім айтты.

— Тәңір деген, тіл мен жаққа тұсау түспесе, қасында сен отырғанда бұл екі тарланың, болыс түгіл, жандаралдан да жалтармас. Өзің осы екеуін текке атаған жоқсың, тауып ұстадың ғой, бала шырақ. Шешінген судан тайынбас дейтін, жалаңаш батырың осылар болмаса, жатақтың мүлде сорлағаны да! — деп далаға шыға бере, бұл жөніндегі сөзді тұжырды.

Тройка орнына парлап жегілген дүп құла мен жирен прәшкені Баймағамбет сәл қозғап, Дәркембай үйінің жанынан сыздырып жүргізе берді. Жатақтың қоңыр лашықтарынан шыққан көп ұсақ балалар арба жанында үйіліп тұр еді. Енді жүргіншілерге жол беріп, жарыла берді. Көлеңкеде жатқан өлі жүні түспеген арық қаншық жүдеу күшіктер, шардақ-шадыр ұсақ төбеттер шәуілдей үрді. Өздерінің шұбар тобымен, арбанын артынан шулап ілесті. Еренайлар қасында, Абайды ұзатып салуға жиылған қартаң әйелдер, кәрі-жас ерлер, балалар бар еді. Солардың ортасында тұрып, Абай жаққа қарап, Еренай жақсы бір ой қорытты.

— Құданың күдіреті, осы баланың жас күнінен-ақ ағайын үміті көп еді. Сол үміт, әлі үміт. Зая болмай келе жатқандай. Өзімен істес, сөздес боп жақын білгенім осы еді. Жолың болғыр, шынайы жақсылық дәме қылғызатын жас екен! — деді. Жаңағы сөзін салқын қабақпен тындап тұрған көп кедейге қарады.

— Жоғалған жеті атыңды әперемін деді. Айып-аңжысымен дәл жуандардан әперемін деп кетті. Былтырғы, биылғы егіндеріңнің төлеуін әперемін деп кетті. Соны айтып тұрмын мен! — деп, сөзін бітірді.

Топ ортасында көп ауызбен сенер-сенбестей қайталап, соншалық мұндық бір сөздер айтылады.

— Жеті ат!

— Қайта әпермек!

— Есемізді әпермек!

— Егіннің шығынын төлетпек!

— Былтырғы егін, биылғы егін!

— Биылғы егін!

— Орайын әпермек!

— Дегені болсын!

— Айтқаны шын болса, жолы болсын! — дескен жапыр-жұпыр сөздер естілді. Көп жатақтардың көздері шап

Ішінде шала көрініп бара жатқан арбаға қарайды. Шала үміті сол арбаға ере кетіп бара жатқандай. Барлық кедей ауыл болып, ұзақ қарап тұрысып қалды.

Абай бұл жолғы сапарында көп жүріп кешігіп келген. Михайловпен, Андреевпен ерте көктемде басталған биылғы мәжілістері Абайдың өміріндегі көп кездесулерден бөлек. Көп дүниенің сырын ашқан, санап бітіргісіз нәрлі, қызық дәрістердей болып еді. Қалада сондықтан кешіккен-ді. Қазір жаз ортасы болып қалған шақта ел жайлаудың ең шеткі қоныстарында екен. Абай мен Баймағамбет Ералыдан шыққан соң ара қонып, қатты жүріп, екінші күні кеш батар шақта ғана Құнанбай ауылдарының шетіне ілінген еді. Жанынан жүргіншілер қиыс өтіп бара жатқан үлкен ақ ауыл, Ботақан ошағында отырған Тәкежан ауылы екен. Бұл мол жылқылы, қалың қойлы, оншақты үй қоңсысы бар, лықыған бай ауыл болып кетіпті.

Абай Баймағамбетке:

— Бұл ауылға түспей-ақ өтеміз,— деді.

Ұлжан ауылы және соның қасындағы Абай ауылы Байқошқарда. Осыдан қозы көш жерде болатын. Ел жатпай, балалар ұйқтамай тұрып, көптен көрмеген жақындарына Абай енді тез жеткісі кеп келеді. Жол Тәкежан ауылының шеткі қара лашықтарының жанына тақау келгенде, Абайдың есіне Қаражан еңалдымен түсті. Баймағамбетке бұрылды да:

— Мынаны қарашы, Баймағамбет. Осы, дәуде болса, не қойшы, не сауыншы, күзетші, малшысының үйінің бірі ғой. Осынша құрымшоқпыт қып қойыпты. Бір үзік, бір туырлықтық киіз берсе, Қаражан құдай ұрғанның, несі кетеді екен! Қалай ойлайсың!? — деді.

Баймағамбет қатар отырған қалпында, Абайға түкті қабағын бұрып, үлкен көк көздері жалт қарап жымия күлді:

— Қаражаннан қайырым аз шығады ғой, Абай ара! Жұмыс ететін көрші болмаса, жай қаріп-қасерді жиып отырған жоқ. Қызметіп істесе де қарайласқысы келмегені ғой! — деді. Бұл кезде жүргіншілер, ауылдан қиыс өтіп бара жатып, Ботақанның мол сулы ұзын бұлағына өрістен шаңдатып, шауып келіп қаптаған мол жылқыны көрді. Абай бұл жылқының көлеміне көз салды:

— Осының бәрі Тәкежан жылқысы ма? Қай уақытта, қалай қалыңдап кеткен, Баймағамбет-ау? — деді.

Сол кезде қатты шауып келіп ілескен бір аттың дүбірі

естілді. Абай мен Баймағамбет қатар бұрылып қарасты. Арғымақтай биік қара қасқа, семіз құнанға күміс ертоқым ерттеп мінген ересек бала, Әзімбай шауып келген екен.

— Ассалаумағалейкүм, Абай аға!— деп жанаса кетті.

Абай баланың сәлемін алып, ауылының, әке-шешесінің амандығын сұрады. Бұл Тәкежан мен Қаражанның ержетіп қалған жалғыз ұлы болатын. Жалпақ бет, қара күрең, қысық көз келген, қалың қабағы қызара сызданып тұрған, салқын түсті бала. Амандық айта салысымен Әзімбай, шешесінің бұны әдейілеп жіберген сәлемін, жортып келе жатып, Абайға айтып келеді.

— Абай аға, сізге апам жіберді. «Біздің ауылға түспей, базарлығын қимай өткені несі! Кәмпіті мен қағаз шайын, қант-мейізін таңертең кісі жіберіп, бәрібір алғызамын! Келіндер өздері талап жемесін!» деп айт,— деді. Мені әдейі сізге сәлем бер, соны айт деп жіберді! — деді.

Бала осы сөзді айтып болып, шешесінің зілімен Абайларды мұқатқандай кекесін жүзбен енді ғана күлді де, атының басын ірке беріп еді. Қазір қайта бұрылмақ тәрізді. Абай оған: «Тоқта, бері жүр!» деп арбаның өзі отырған жағына қарай нұсқады. Қатарласып келген Әзімбайға ол ағалық жылы жүзбен сөз қатты.

— Қарағым, қолқан базарлық болса, осы арбадағы тәттінің бәрі сенікі болсын. Өзің бізбен ере жүріп, біздің ауылға қон да, таңертең бәрін алып қайт. Әкең мен шешене бүгін амандаспай бара жатқаным — күн кешкіріп кетті. Алдымызда бәріміздің де үлкеніміз — үлкен шеше мен әке бар. Ауыл жатпай тұрып, еналдымен соларға сәлем бермекке асығып келем. Ол бір бөлек сөзі — деп Баймағамбетке атты біраз ақырын жүргізді. Арбаның салдыры бәсеңдеген кезде, балаға тағы біраз сөз айтты.

— Өзің үлкейіп, жігіт боп қапсың. Шешенің айтқанының бәрі бірдей ақыл бола бермейді. Алыстан келе жатқан ағамен амандық айтар-айтпастан, «аламын, беріп кет» деген жөн бе? Ойлашы! Ол шешен болса, мен аған. Бұндайды да ойлап жүргейсің, ұқтың ба?— деп, баланың жүзіне барлай қарап еді, Әзімбай түсіне қоймағандай. Қызыл жүзі көкшілденіп, күрең тартып, сазара түсті. Салқын қабағы жыбыр етіп, жиреніп қалды. Абайға жауап қатқан жоқ.

Енді Абай бұдан әңгіме сұрап:

— Мынау жылқы тегіс өз ауылдарыңдікі ме? — деді.

— Е, өзіміздікі, енді кімдікі болсын!

— Саны қанша өзінің?

Бала үндемей, тартынып қалды. Ішінен жақсы біліп тұрған жылқы санын айтуды жаман ырым көрді. Әкесі Тәкежан, күнде түгендеп жүрген жылқының санын бала үйге айтып келгенде: «Дабырайтпа, кісіге малыңның санын айтпа!» — дейтін. Бала айтпаған соң, Баймағамбет Абай сөзінің жауапсыз қалғанына ырза болмай өз білгенін айтып жіберді:

— Биыл ұсағымен бес жүзге жетті деп естіп едім. Мынау жылқының қарасы содан көп болмаса, аз емес қой, — деді.

Бала сонда да сыр берген жоқ.

Абай аз томсарып, өсіп келе жатқан бір жамандықты көргендей, күрсіне түсті. Үні өзгеріп, өзіне өзі айтқандай боп сөйледі:

— Осыдан он бес жыл бұрын екеуміз қатар енші алғанда, сексен жылқыдан тиіп еді. Тәкежан болыстықты, тойғандай-ақ емген ғой. Өткен сайлауда түспегенде, бұдан да басқа болар ма еді, әлде қайтер еді! — деді.

Қырыс қабак бала бұл ағасын анық ұнатпай, ішінен ашу жиып, ызаланып қалғандай. Енді мына сөзден соң кулықты, арамдықты біліп қалған көңліне ерегес пен жуандық кеп кетті.

— Болыстықтан түспесе дейсіз. Өзіңіз естімеген екенсіз ғой. Жаңада болған сайлауды білдіңіз бе, арам тағы болыс болды. Айтпақшы, шүйінші, осы бір жұмадан бері біздің ауылдардың барлығы, жағалай той жасап, құнан шаптырып, қуаныш етіп жатыр. — деді.

Абай балаға бар денесімен шұғыл бұрыла қарады. Бұл өңірде болған ең үлкен жаңалық — болыс сайлауының хабарын сұрады. Қалада жүргенде Қазанцев деген крестьян начальнигінің осы маңдағы үш-төрт болысқа, өзі билейтін участкаға, сайлауға шығып кеткенін білуші еді. Бірақ кімнің сайланған хабарын Абайлар әлі білген жоқ-ты.

— Ағанды кім сайлады? Қай болысқа сайланды?

— Начандик Қазансып сайлады. Менің арам Қызыл Адырға болыс болды.

— Қызыл Адырға?! Шыңғысқа кім болды?

— Шыңғысқа, өзіміздің елге, Шұбар ағам сайланды. Қызыл Молаға тағы да, қайтадан болыс болып, Ысқақ ағам сайланды. Сүйтіп Қажының үш баласы үш елге болыс болды деп, сонау Шақпақ, Жыланды, Кең Қоныс,

Дөңгелек Қоныс, Байқошқарға шейін, барлық Ырғызбай іші мәрә-сәрә. Білмеген екенсіз. Ендеше дәл бір аттай шүйінші алады екем, Абай аға, сізден! — деп, сөзін бітірді.

Боғыс болған әкесі мен ағаларының хабарын айтқанда баланың жүзі қызарып, нұрлана жанды. Өзінің ішінде жүрген үлкен бір қуанышын ірке алмай, жасыра алмай, жарқырап білдірді.

Бұл бала әкімдіктің, әмірдің қызығын көріп, дәмін татып, құмартып қалған бала сияқты. Жаңағы хабарды сөйлеген тілі мен түрінен Абай іштей: «Мынау өзі ержетіп қапты ғой. Талай сабақты құлағына құйғаннан, іске, сөзге ерте кірісейін деп тұрған бала ғой!» деп ойлады. Сонымен қатар, ішіндегі Әзімбай түсін жақтырмаған қатал сынын да ірке алған жоқ. «Қабаған ит қастанған, әлдеқандай жан шығар екен сенен? Болсаң Тәкежаннан зілді болармекесін! Кесірді ұстасаң келістіріп ұстап жүрмесең нағысын!» деп өзіне-өзі түңіле ойланып, үндемей қалған еді.

Шүйінші сұрағанға Абайдың жауап бермей, бір ауыз да болса үн қатпай қалғанына бала тағы ыза болды. Әуелде шешесінен жиі еститін бір сөзді ойға алды. «Қызғанады, бізден малды да, абройды да Абай қызғанады» десе-тұғын. Сол шеше иландырған өсиет бойынша, Абайды сырттан ұнатпайтын Әзімбай қазір бұның қызғанышын өз көзімен көріп тұрғандай. Ішінен қыңыр қатал үкім жасады. «Қызғанасын ғой, үнің өшіп қалғаны сол ғой. Ендеше тағы бір естімеген сұмдығымды айтайын» деген ойға бекінді. Абай баладан естіген хабарға оқыс ойланып қалғандықтан, Әзімбай жайын ұмытып кеткен еді. Ұясына кіріп бара жатқан қызыл күнге бір рет көзі шағылысып, жалт қарады да Баймағамбетке:

— Айда, жүре түсі — деген-ді.

Тер басса де, кешкі жүрістен қызына түскен пар ат пыскыра беріп, тағы жорта жөнелді. Шымы тұтас, тегіс жазық Ботақанның тықыр шалғынында арба сықырламай, тарсылдамай, ағыза жортты. Бұлардан Әзімбай енді қалып қоятын жөн бар еді. Қазір ауыл да алыстап барады. Күн кешкіргендіктен жылқы суға қанып ап, түнгі жайылысқа қарай шұбыра бастағандай. Малсақ бала Әзімбай қара қасқа құнанның камын ойлап, ауылға тез қайтып, жылқыға жіберіп үлгіру керек. Қас қарайып кетсе қалың жылқыны таба алмай, адасып та кетуі мүмкін. Оның үстіне, қазір бөтен, ел Қереймен жақын кеп

іргелес отырғандықтан, жылқыға жау тигіш боп, алды-салды көбейген кез. «Құнаным жазым боп кете ме!» деген ойды да қатар ойлап үлгірді.

Бірақ сонда да бала Абайлардан қалысқан жоқ. Жаңағы Абай тұрасында ойлаған ызалы кекесінді, енді оған батыра айтып қалатын бір сөзбен аяқтауы керек сияқты. Содыр, қатал бала Абайды күйдіретін хабардың не екенін білетін. Ол да — осы соңғы күндердің жаңалығы Қалың жайлау, айнала ел Құнанбай балаларының тегіс болыс болуын таң-тамаша сөйлеумен қатар, жаңағы жайды да үнемі айтатын. Көпшілік күйініп, болыстарды қарғап, ызамен құсталанып айтатын жаманат хабар еді. «Бұны естігенде Абай жарылып кетер. Болысам деп жараласып бір болмаушы еді. Енді күдіреті күшті болса, арашашы боп айырып алып көрсін. Осы ісім Абайды да жеңген бетім. Дегеніме еріксіз көндірген, бағындырған жерім» деп, дәл бүгін түстегі қымызда, өз әкесі Тәкежан сөйлеген-ді. Ырғызбайдың ақсақал, қарасақалына осылай айтып отырғанын Әзімбай көкейіне жақсы тоқып, нық аңғарған болатын. Бала, енді сол жаңалықты, Абайдың қасында жанаса шауып отырып, еңкейіп ап, анықтап жеткізді.

— Айтпақшы, сізге айтуға ұмытып кетіпмін. Ағамдарды болыс сайлаған Қазансып «Базаралыны ұстап беріндер» деп тапсырыпты. Сол бұйрықпен үш-төрт болыстың басы қосылып, пірғауарлап Базаралыны ұстатып, кешегі күн қалаға айдатыпты. Өңшең көк сауыт жасауылдар жолда қашып кетеді деп, түйеге мінгізіп апты. Түнде қолына, аяғына кісен салып ұстайтын боп, айдап әкетіпті! — деді.

Осы хабарын айтып болған бала, енді інір қараңғысы түсе берген көлеңкелі кеште аппақ сұлу тістерін ақсита күлді де, атының басын ірке берді.

Абай баланың жүзіне ашумен, ажырая қарады. Арбаның үстінде дөңбекшігендей, жұлқына бұрылды.

— Өй, өңшең құдай ұрған! Болмай жатып тағы баяғы иттікті бастады десеңші! Өңшең бөрі кеуде, бөрі ауыз, жыртқыштар! — деді.

Бөрінің аузы Абай есіне Әзімбайдың жаңағы күлген вузын көргеннен түсті. Содан алған ұнамсыз бір сезіммен әлде қалай жалғас еді. Осыдан біраз бұрын «қабаған ит қастанған» жүзді көрсе, енді еріндері қып-қызыл, үлкен ауызды, жәйін ауыз Әзімбай қасқырлық бір бітімді және елестеткендей болатын. Абайдың ұрыс сөзі-

нің артын баланың естігісі келген жоқ. Ол құнанын шұғыл тартып, тоқтап қалды. Бірақ кетіп бара жатқан арбаның артынан даурыға сөйлеп:

«Бар сонымен!» деп, тағы да ызалана, ақсия жымиды да, қайта бұрылды. Алыста, үлкен ақ үйлі ауылының жер ошақтарында жалпылдай жанған кешкі қызыл оты, ішер асқа қарай мұңдалап, «кел-келдеп» шақырғандай. Тамақсау баланың кешкі етке еңсесі кетіпті. Қара қасқа құнанның тізгінін жинаңқырап, жамбасқа сарала қамшыменен осып ұрып, ауылға қарай құйықтыра жөнелді. Жалғыз өзі қуана көтеріледі. Алысқанын жеңгендей, шабытты көңіл тауып, сол қараңғы ымыртта жапа-жалғыз өзі: «Ырғызбай — Ырғызбай» деп айғайлап, ұран салып, құтырына шапты.

Байқошқарға Абайлар келгенде, ауыл жатқан жоқ еді. Әсіресе Абайдың қуанғаны — бұның үш-төрт баласы Ақылбай, Әбіш, Мағаш және күлегеш қызы Құлбадандар да ұйқтаған жоқ екен. Олар арбаның салдырын естіп, өз ауылдарынан айғайлап жүргірген Абай отырған арбаға кеп, жапыр-жұпыр қамалаған. Біреулері козлоға, тағы біреулері арбаның артына мініпті. Мағаш, Әбіш сияқты кішкенелері Абайдың екі тізесіне отырған. Мойнынан құшақтап, сағына жабысып, даурыға күлісіп, шексіз қуанышпен қарсы алысты. Баймағамбет ат тұмсығын, Абайдың әрқашан еңалдымен амандасатын жаны — Ұлжан үйінің сыртына кеп тіреді. Семіз бәйбіше Ұлжан бір шоғыр балаларының қамау-қоршауында келе жатқан Абайды өзінің үлкен төсегінің жанында, орнынан тұрып қарсы алды. Құшақтап, сүйіп амандасты. Әйгерім, Айғыздар да Абайға осы үйге кеп амандасқан. Алпамсадай зор нық, кең жауырын, батыр тұлғалы Оспан да келді. Омырауы ашық ақ көйлектің сыртынан барқыт жаға, жұқа шапан жамылыпты. Бұның қасында жас келіншегі, сұңғақ, сұлу бойлы Еркежан келін қатар кірді. Оспан Абаймен жайраңдасып амандасады. Дамылсыз күліп, кесек үнмен үй ішіндегі дабырды баса сөйлейді. Құнанбай ауылының жағалай болыс болып жатқан қуанышын тағы да Абайға қайталап айтты. Шүйінші сұрады. Абай оның шүйіншісіне тек ақырын ғана жауап қатып, Ұлжанға қарады. «Қайырлы болсын, шат-шадыман екенсіздер, қайырлы болсын!» — деді. Ұлжан да Абайдың оншалық қуанбаған қабағын түсінгендей, ақырын сөйледі. «Қайыры бірге болсын, қарымы!» деп қана қоя салды, Оспан әлі де ақсия күліп, болыс

болған аға-інілері үшін мақтана тасқындайды. Жылқының қыл түбінде қысқа кара мұрты сояулап түксиген. Шокша сақалы шанжау-шанжау боп, тырағайлап шыққан, қап-қара көмірдей. Оспан өмірдің қай қызық, қай шаттығы болсын, бәрін де үлкен қызумен сезінеді.

— Тек қайыры ұзақ болсын. Қуаныш үстіне қуаныш қат-қабат! — деді.

Абайдың Әзімбайдан естіген соңғы суық хабарын, қазір Оспан «қат-қабат қуаныштың» бірі есепті ұсынып отыр. Абай біледі, Базаралыға өштікте, оғар томырық Оспан, Тәкежаннан кем түспеген болу керек. Анау арамдығы болмаса да, өр кеуделікте бұнын да зілі көп. «Ұстаған жерде қолы, тістеген жерде тісі кетеді» деп, қақпайлап, теріске әкететін Майбасарлар аз емес. Ол, қазір сол адасумен, аңқылдап отырған күй көрсетеді. Оспан өзінің аға бауырларының бақ-дәреже қуанышын, сол аңқылдақтық бойынша, Абайдан аулақ демейді.

— Бұндағылар болыс болып жатыр. «Ұлыққа өз қылығымыз жақты. Өзімізді білгеннен, абыройымызды ұққаннан Қазансып өзі сайлады» дегісі келеді. Мен оларға: «Құдайыңды ұмытпа, асып таспа. Ұлық сенің неңді білуші еді? Көктемде барып жаз ортасына шейін қалада құм таптап, ыстыққа шыжып жатқанда, Абай тек жатыр деппең? Осы бәріңе кеп жатқан мол абырой, мынау батпан құйрық неден? Қаланың үлкен ұлығымен күнде көрісіп, келісіп істетіп отырған Абай ісі» деп, бұларды өре бастырмай жүрмін! — деп қарқылдап күлді.

Абай Оспанның бұған ең жақын іні бола тұра, соншалық, қаңғып адасқанына, аса бір қатты мысқылмен күлді.

— Қақ қасымда жүрсең де, кейде мен туралы адасқанда, айсыз қараңғыда жүргендей, қаңғып шығасыңау, Оспан! Бір болыс болғанда сексен жылқысын бес жүзге жеткізіп алған Тәкежанды мүсіркеймін бе? Қызыл Моланың болысы боп Тобықтының ұрысын сүйейтін Ысқақ үшін жанымды салам ба? Мені жақсы көргеннен, өзінше маған да шен бермек болғаның ба? Бұл сайлауына тұяқ қыбырлатқан қатынасым жоқ. Адасып, ба! ашпай, жайыңа отыр! — деп тағы күлді.

Оспан ол айтқанына да тоқтаған жоқ.

— Жарайды, қой, шырағым. Оныца иланатын Тобықты жоқ. Осы қан жайлаудағы қалың елдің қатқан шал, балдырлаған баласына шейін сұрашы! Үш бірдей

Құнанбаев қатар болыс болады. Қалада қадалып, сарылып жатқан Абай, оған ат салыспайды дегенге итім ила-ға ма! Қайта бұл сөзінді жап та, мына болыс болған аға-інілеріңнің алғысын ала бер. Қайтесің, жаңағы сө-ңіңе иланатын, жат түгіл, мен де жоқ. Неге иланам? Осы абройды, тәңір берген абройды өзіңе өзің қымай қасың бар ма?! — деді. Қыңырайып, мойнын бұрған бетінен қайтар емес.

Бұның, ауыздығын тістеп алғандай бетімен кететініп біліп, Абай балалары мен шешелер көзінше енді ырға-сып-қаржасқысы келген жоқ. Сөзді шұғылынан Әбішке бұрып, соның оқуы жайың сұрай бастады.

— Аға, мен осы күнде орысша да оқып жүрмін. Оны сен білдің бе? Қыстаудан бері оқи бастадым! — деді. Әбіш Абайға, үй ішінің сақтап жүрген жақсы бір жаңалығын, өзіне сөз тие салысымен, еңалдымен айтты.

— О, кімнен? Кім оқытып жүр орысшаны, қара-ғым?

.Ағы ақ, қызылы қызыл боп жұтынып отырған аса сұлу, биязы баласы Әбішті Абай өзіне қарай құшақтап тартты. Маңдайынан сүйді.

Бұны кім орысша оқытып жүргенін Ұлжан айтып берді.

— Жазғытұры сен қалаға кетісімен, біздің Жидебай-дағы ауылға бір бала орыс келген еді. Бұрын бір жыл тілмаш та болған екен. Өзін осы ел «бала тілмаш» дейді. Сол, «қалаға тұруға ауруым бар, қымызға көкке шы-ғайын деп келіп ем, балаларың бар ғой, бәйбіше, оларды да оқытып тұрайын» деген соң, Абайдың балаларын оқытсын, кішкелелерін орысша оқытам деп жүрген. Сол отауда болсын деп, Ақшоқыға жөнелткен-ді. Міні содан бері жалғыз Әбіш емес, Мағашың, Күлбаданыңа шейін, сол бала тілмаш Байып дегеннен оқып жүрі! — деді.

Абай, өзінен жасырын сақтап келген бұл сияқты жақсылық, жаңалыққа аса қуанды. Әйгерімге енді ту-ралап жауап қатып:

— Қалай, балалар Кішкене Молдадан оқығандай, бұдан да үздіксіз оқи ма? Өзі күтімді ме? — деп сұрас-тырады.

Әйгерім Абайды сағындырған сұлу үнімен жауап қатып:

— Балалар бар ынтасымен, жанын салып оқиды. Қызығып оқиды. Жайлауға қарай көшіп келе жатқаны-мызда, тіпті жаппалап қонған күндердің өзінде де Әбіш,

Мағаштар бір күн қалет қылған жоқ. Тілмаштың өзі де қазақуар,— деді. Аз биязы мысқылмен сыпайы күліп, Абай жүзіне соншалық бір жылы шыраймен қарап:— Орыс молдасы қызық болады екен ғой өзі. Сыздану, салмақтану жоқ. Баланы тіпті еліктіріп, ойнатып оқытатын сияқты!— деді.

Абай, Әйгерімнің зейінді, зерек көңлін танып отыр. Бас изеп, зор ықласпен күле тыңдап мақұлдады. Оспан жеңгесін қағыта, қалжын етті:

— Жә, жә! Құдай жолымен шарифатты үйреткен әкендей молданы былай қойып, жаман-жәутік тілмашты мақтағаның неменен? Әйтеуір Абай орыс оқуын ұнатушы еді деп, сен екеуміз де қаратаяғымси береміз-ау осы! Тамағымызды кенеп!— деп, Әйгерімнің даусына салып, мазақтап,— үніміз сылдырай-шылдырай түсіп әбден!— деді. Үй ду күлген еді. Сүйтіп, Әйгерімді ене көзінше қызартып, үнін өшірін қойды да, қарқылдай күлді.

Абай Әбіштен, Мағаштан, Күлбаданнан кей сөздердің орысша атын сұрап, сынап көрді. Таласа жауап берген балаларынан «оқу, білім», деп аңсап тұрған үлкен бір талап, ықылас таныды.

Еттен кейін, Әбіш, Мағаш, Күлбадан үшеуін кең шапанының екі жақ етегімен жамылшылап, құшақтай ертіп, Әйгерімнің үйіне қарай жүргенде Абай ішінен үлкен шүкір етті. Бағана кешке, бұған кездескен Тәкежан баласы Әзімбайды есіне алды. Оның жаманшылықты біліп қалған бітімінен мынау өз балалары мүлде басқа. Шын бала, әлі аппақ сүттей таза бала. Тәлім, тәрбие күткен бала екенін ойлап, аталық ырзалық сезгендей боп еді. Әбішті қыса түсіп, тыста келе жатып:

— Қалқам, Әбішім, орысша оқи бастағаның сондай жақсы болған. Мұсылманша оқуың жетерліктей болды. Мен биыл сені орысшаға оқуға, ұзақ оқуға берем. Құдай бұйырса, үлкен ғалым адам болып өсесің. Бұл менің сен тураңдағы үлкен бір аталық тілегім, балам! Менен бұрын өзің оқи бастағаның, мені қатты қуантты, айналайын!— деді. Маңдайға кеп қалған толық айға, кең аспанға көз салып тұрды. Іштей бір дұға тілек айтқандай болды. «Осынымның өмір-жасын зая қылма, дегеніме жеткіз. Мен таппаған зор білімді, адамгерлік қасиетті, тым құрса осы перзентім тапсын. Бағын аш, жасаған, жолын қыла көр!»— деді. Осы түнде сүйікті ұлын бауырына қысып тұрып, соншалық бір құпия, ыстық дұға

еткендей болып еді. Әбіш үндеген жоқ. Бірақ ата мейіріне соншалық бойсұнып, құлай ұйығандай. Өңі аппақ боп қобалжып апты.

— Күп, аға, күп!— деп қана қойды.

Әкесі мен ағасының арасындағы осы шартты, бойы кішкене болса да, іші соншалық сезімтал бала Мағаш та аңғарған еді. Әбішті құшақтап тұрған ағасын кіндік тұсынан қапсыра аймалап алып:

— Иә, аға!— деп наразы бір үн қатты да,— жалғыз Әбіш емес, мен де барам. Қалара барып, мен де орысша оқимын!— деді. Бұлардың қастарында тұрған Құлбадан да кішкене Мағаштан қалыса алмай:

— Аға, аға деймін, мен де, мен де барам! Мені де оқыт орысшаға. Байыптан сұрашы. Ол, орысшаны бәрінен бұрын сен үйренесің дейді. Ал! Мен де барам!— деді.

Абай тыста әлі де үйге кірмей, балаларының қоршауында тұрып, шаттана күлді. Құлбаданды басынан сипады. Мағаш пен екеуінің беттерінен сүйіп тұрып, уәде берді:

— Ендеше екеуінді де Әбішке қосып, осы күзде оқуға бірге апарам. Бәрінді бір-ақ апарам, уәдем осы болсын!— деді. Балаларын ертіп үйге тақағанда, Әйгерім үніз ғана күліп, үй жанында тұр еді. Енді есіктің киізін оң қолымен шалқайта көтеріп, Абайдың алдынан өз отауына есік ашты.

ТАРАУДА

1

Балқыбектегі сиязға Абай бір топ кісімен барды. Байырғы жолдастарынан қазір қасындағы адамдары: Ербол, Баймағамбет, Шәке бар. Жәнібекке келіп, Ерболдікінде қонақ болып, сияз басына қарай жүргенде, екі-үш кісі жолдасымен Асылбек те ере жүрді. Ол осы өткен сайлауда болыстықтан түскен болатын.

Абай қасында бұл жолы, бала жігіттен ерген өзінің үлкен баласы Ақылбай да бар. Абайдың баласы аталғанымен, Ақылбай оның тәрбиесінде емес, Нұрғаним қолында, Құнанбайдың кенжесі есебінде өскен. Ақылбай барлық Ырғызбай ішіндегі бұла-болпаш жастың бірі болатын. Өзі Абайға ағайын ішінде ең тоңторыс, алыс есепті. Жай қалыс ағайынның біріндей.

Бұның өз қасында екі жігіт бар. Бірі — Қазақбай.

Зор денелі, үлкен қошқар тұмсықты, шүдірек көк көзді кісі. Тұқымы Шеркес. Ендігі аты Қазақбай атанған, Құнанбай ауылының көршісі. Ол жас жағынан Ақылбайдан көп үлкен, Абай құралпас. Естияр кісі бірге болсын деп, Нұрғаным Ақылбайға бұны әдейі қосқан. Екінші кісісі — Мамайдан шыққан, Ақылбайдың өзімен түйдей құрдас, бала жігіт Мамырқаз. Ол ақсұр жүзді, үлкен көзді, денелі, балуан болуға тақап жүрген жігіт. Әрі күлдіргі, мысқылшыл тілі бар. Өзі Ақылбайды шын достық бейілмен жақсы көреді. Ақылбай қайда жүрсе де Мамырқазды қасынан тастамайды.

Абай тобымен келе жатқанда Ақылбай, көбінесе, үлкен кісілермен бір жүруден тартынып, аулақтай береді. Мамырқаз екеуінің оңашадағы еркін, қалжың-қылжаңы ма, әйтеуір сөздері бітпейді. Абай олардың андасанда елсіз далада ұзақ, оқшауланып қалғанын байқайды. Кейде ағыза жарысып, үлкендерді басып озып, ілгері ұзап кетеді. Әлсін-әлсін бір тоқтап, бір шауып жүрген, балаша жүрістері бар. Осыны Абай көптен аңғарып, қасындағы Шәке мен Ерболға әзіл айтып қояды.

— Ақылбайдың мына Мамырқаз шыны-ақ жақсы, тату досымекен? Тату болған достан кісі осылай, ұялас күшіктердей, шұбала шырмалып ажыраса алмай жүретін бір шағы болады!— деп Ерболға қарады.

Ербол күле түсіп, үлкен қоныр көздері жалт етіп, Абайға қарады. Бұлардың өз арасындағы жас күндеріндегі қызықтас күйді Абай айтып келе жатқанын оңай таныды. Ақылбай мен Мамырқазда Абай мен Ерболдың достығындай «достық бар шығар-ау» дегенге, Ерболдың көңілі көнбейді.

— Достық деймісің, Абай. Жастық, бозбастық, сыбыр-сылтың шығар. Сондайды ойлап, жер танып қалған кулар болу керек, дәу де болса осыларың!— деп топты түгел күлдірді. Ербол Ақылбайлар жаққа қарады. Абай да солардың бөгеліп, ұйлығып тұрған күйлерін бақты да:

— Кім білсін. Байдың аянкес, болпаш мырзасы өзімшіл, қызғаншақ болады. Өзгенің білімді, ақылды дегенінің бәрінен бойды аулаққа салады. «Бәрінен өзің жақсысың!» дейтін қошеметшіні сүйеді. Сол ма екен, құдай білсін! Әйтеуір, Ақылбайыңыз біз сырын білген жігітіміз емес!— деді.

Шәке, Баймағамбет, Ерболдарды бұл сөз де күлдірді. Ербол әзілін Абайға қадады.

— Тегі, кісінің он алты жасында біткен баласы болудан сақ болу керек қолдан келсе! Бозбала кезінде, «сен өкесің» дегізген баланы ондай кісі жігіт ағасы болған күнде де жақтырмас. Қырына ала бере ме, әлде қалай!— деді. Бұнысы — Абайға Ерболдың ғана достығы айтқызатын батыл қалжың. Абайға аға достық қалпынан бірде-бір заман аумаған Асылбек, Ерболдың қалжының қызығып тыңдады. Ақырын, сыпайы күлкісімен езу тартты.

— Сүйтіп, Ербол Ақылбайды ақтау жағына шықты деңіз!

— Құрық берді!

— Бергенде, ұзын құрық берді!

— Өзі ерке Ақылбайды бұдан былай ауыздықсыз, жүгенсіз тарта бер деген сөз болды!— десіп, Шәке, Баймағамбеттер күле сөйлеп, бір шетте күнкілдесіп келе жатыр.

Бұл топ Балқыбекке ерте жетті. Әрі өзені, әрі ұзын қалың қырқасы да Балқыбек атанатын осы қоныс — сиязға әдейі бір жақсы ойлап табылған. Сияз — көршілес үш-төрт рудың бас қосқан сиязы. Сол елдердің дауласып, ақылдасып, көп жарғыласатын орны. Ондай жиын мекені алыс-тартысқа түсетін рулардың ешқайсысының ортасында болмай, аулақ жерде болғаны дұрыс.

Ірге жуандық, көптік ету деген — бұл рулардың атамәнінен әрдайым қалмайтын қырсық мінез. Балқыбек болса, бір жағы Тобықты, бір жағы Сыбан-Найман, бір жағы Керей жайлауының, үш жақтан кеп тұйіскен орталығында. Үш ру жерінің бөлігі. Кең шалғыны мен мөлдір суы бар шұрайлы қоныстың бірі болса да, жыл сайын бос тұрады.

Үш ел бірінен бірі қызғанатын жер. Біреу қонып қойса: «Іргенді тарт. Сенің меншіктің емес. Бұл ара қоныс» деп, өзге екі ел сөз қыла түрегеледі.

Биылғы жылда, мынау үш-төрт елдің кезігуіне керек болған уақытта, Балқыбектен артық жер іздесе табылмайды.

Бұл жолғы Балқыбек сиязына Семей уезіндегі крестьянский начальник Казанцевтің учаскесіне қарайтын тоғыз болыс ел жиналмақ. Тобықты төрт болыс, екі болыс Сыбан, екі болыс Уақ, Бура. Дуаны бұл болыстардан бөлек болса да, жері көршілес Керей де бар. Балқыбекке ең жақын елдің бірі — сол Керей. Олар да

мына сиязға әкеліп, үйлерін тігіп, ділмәр, жүйрік билерін іріктеп дауға шығарып, қамданып жүр.

Казанцев учаскесінің бар болысында, Құнанбай балаларының ықпалы қатты жүріп тұрған кездің бірі осы. Соңғы өткізген сайлаудан бері Тобықты Іші ғана емес, көршілес Керей, Сыбан, Уақ, Бура — бәрі де Құнанбайдың үш бірдей баласы үш елге болыс болғанын дамылсыз сөз қылатын. Сұқтанып, танданып та, қызғанып, күйіп те сөйлегендер осылардың өздері сияқтылар. Әр ру елдің болыстыққа, билікке қол артып жүрген аталы жуан ауылдары болатын.

— Ырғызбай жетісті. Кеше ара-сұлтан болып Құнанбай тұрғанда, алапаты асты дөп жұрт бір танданып еді. Енді Құнанбай ел сөзіне араласпай, үйінде жатыр. Күлге шөккен кәрі бурадай, тыным алып жатып еді. Керегі не бірақ, ұлық пен бақ әлі осының соңында екен. Үш бірдей бөлтірігі үш елді билеп-төстейді. Сүйтіп, бар Тобықты тағы да Ырғызбайдың жұмса жұдырығында, жазса алақанында боп шықты. Бір Тобықты емес, Қызыл Молаға болыс болып отырған Ысқақ Уақ, Бураны, Сыбанды да қанатымен қармай отыр. Еңкейсе Ертісі, шалқайса Шыңғысы деген, асып тұрған бір шағы екен ғой бұл Ырғызбайдың! — деп, көп жұрт сөйлеп жүр.

Ербол, Балқыбектегі сиязға бұдан бұрын бір барып, аз күн жұрт аңғарын көріп қайтқан-ды. «Ел» деп, бұндайда қалың жиын халықты айтпайды. Атка мінген, сөз сөйлеген, әмір-күдірет жүргізген болыс, биді және солардың айналасындағы қоршау-қамауды айтады. Балқыбекке қарай келе жатқан жолдың соңғы кезінде Абай мен Ербол өзге топтан кейіндеп, оңашалап қалып, екеуі ғана әңгімелесіп келе жатыр еді.

Жаңағы Құнанбай балалары турасындағы жұрт аузындағы аңызды солай қып айтқан Ербол болатын. «Ел мінезін, жұрт сұрқын жақтыртпадым» деп, атқамінер атаулыны сынап, шенеген де Ербол еді.

— Бәрінен жексұрыны — осы күнде не көп, пара мен жем көп. Не деген көмейлер, жемсаулар екенін білмеймін! «Түйені түгімен жұтады» деген, о бір сыпайы обырлық екен. Айғыр үйірлеп жылқы, жүздеп қой, матауымен түйе әкеліп жатқан дауларды да естідім. Онан соң қаланың ұлығы, начальнигі де құдай ұрып бадырайтып тұрып жейді екен. Осы жолғы Тәкежан мен Шұбардың болыстығын Қызыл Молаға Казанцев келісімен Ысқақ әзірлеген тәрізді. Жиырма жылқының

ұзын ырғасын Қазанцевке бір өзі өткізіпті дейді. Соның салдары болу керек, Қазанцев Тобықты шетіне ілінер-ілінбестен Тәкежанды аузынан тастамапты. Сүйтіп, начальникке берген параның орайын, осы күнде болыстарың оң мен солдан қатар сыпалап, борсықтай сорып жатыр. Қызара бөртіп, жонданып алған.

— Билер ше? Билердің де бәрі жемтіктес пе?

— Бидің көбін барлай алмадым. Бірақ олардың да жеп жатқанында шәк-шұба жоқ. Өзің ойласаңшы, Керей — Тобықтының, Сыбан — Тобықтының, Бура — Тобықтының дауы болса, оны әуелі болыстар арқылы айтысады. Биге болыс айдап беретін болса, сол болыс алдын ала ым-жымды өзі жайлайды. Биге бергенде жең үшінен жалғасып, «анаған кессең аламыз», «мынаның кінә сұмдығын кешсең аламыз» демей отыр ма! Сүйтіп, болыстың да парасы биліктен келеді. Содан түседі. Ал, билік би аузымен айтылады. Аузымен адалдықты айтам деп, ас жемей, әулиелік істеп отыратын біздің Жиренше, Әбділда, Оразбайлар ма?

— Өй, шынынды айтшы, Жиренше мен Оразбай да жей ме?

— Бәлі, о не дегенің?

— Бір кезде ел сөзіне сол екеуінің араласуына менің өзім себепші болып едім. Кісілік абыройды ерте алып екеуі де қатты малданды деп естимін. Тым құрса арам жемесе несі кетер еді! Әлде сенікі үстірт болар. Әлі де соларды адал дегім келеді. Ал оларың және жеміт болса, онда кімің қалды?— деп, Абай үлкен бір дағдарыс ойға тірелгендей. Өзінен өзі сұрағандай бір сөзді айтты да, ары қарай әңгімелеспеді.

Ербол Абайдың жаңағы екеуіне үміт артқанын еске алды. Оларды әйгілейтін жаманшылықтарын әдейі айтпай, іркіліп қалды. Жолдасының «досым» деген адамы туралы жәйсіз айтса, шағым айтқандай болады. Шағым айтса, Абайдың өзі айтып жүретін бір сөзі бар еді. «Жақынды араз, татуды жат қылатын — өсек, сыбыр-сыбыс» дейтін. Өзін бұндайдан қатты тыйып ұстайтын Ербол, дағдылы мінезділігіне басып, әдейі үндемеді.

Абайлар Балқыбектегі сияз басына келгенде, көпке шейін өздері түсетін жайды таба алмады. Қалың үйлер, мол жиындар арасын көп жағалап аралады. Өзеннің екі жағасындағы кең қолатқа жарысқан қатарымен тігілген үйлерде шек жоқ. Кей тұстарда үйлер көше болып бірі артынан бірі қос қатарланып созылған. Оқта-текте

болмаса, жеті-сегіз қанатты үлкен үйлер аз ұшырайды. Көбінше бұнда келген бес-алты қанатты, ықшамды жаңа отаулар. Кейбірінің дөдегесін, уық-қарын оюлап, бояулап, әшекей жүргізген. Оюларына манат, борлат бастырған. Кей жерлерде, ақ үйлерден сыртырақта, өз бетіне бірқатар боп, қоңыр үйлер орналасқан. Бұлар ас үйлер және атшы, аспазшы, күтушілер жататын үйлерге ұқсайды. Осы ұзақ қатар үйлер бойында, аулағырақта желі-желі құлындар көрінеді. Әр үй өзінің сауынын, мінер көлік, жүйрік саңлағын да ала келіскен.

Желі бойындағы жылқылардың биелерінен гөрі жаурау, семіз, саяқ аттары көп. Өзгеше жылқы шоғыры. Осындай топ-топ жылқылар әр ауылдың, әр елдің бөлекше танбаларын танытады. Өзеннің екі жағында біріне бірі жалғаса, жиі тартылған желілер сияғға тіккен үйлердің бір шеті мен бір шетінен де алысыраққа созылған. Тай шаптырымнан артық жерде ықтиярсыздық күйіне амалсыз бағынып тұрған неше жүздеген құлындар қатары бүгін ерекше көз тартады.

Абайлар ұлықтарға тігілген бір оқшау үйлерді көрді. Осы үйлердің тап ортасында, ылғи сегіз қанатты үш үйлерден құралған, үлкен бір орда бар. Соның қасында, екі жағында, кішілеу ақ үйлердің екеуін бір қосқан, үшеуін бір қосқан қатар үйлер және бар. Бұл үйлер айналасында әбігерде жүрген болыс, би, әсіресе старшын, шабармандар аса көп. Күтуші жігіт-желең дамыл алмай танау қағады. Мырзаларынан бастап, қосшыларына шейін киім үлгілері бірінен бірі бөлек рулар байқалады. Бұнда төрт сай, аласа төбелі Тобықты тымағы, жіңішке, ұзын төбелі Керей тымағы, сырмалаған алты сай Найман тымағы, сегіз сай Уақ тымағы бар. Бірінен бірі бөлек, шапан-кемзал үлгілері, ер-тоқым, басқалықтары да Абай көзіне бадырайып, айқын байқалады. Сыбан, Тобықты, Керей, Уақ болыстары, кандилаттары, долынжы билері¹ қастарына тілмаштарын алыпты. Абайлар өте бергенде, солар ұлық үйлерінің алдына шығып, тегіс қатарланып қалды. Ақ китель, ақ картуз киген сарала түймелі начальниктер, урядниктер, стражниктер де шықты. Ербол бұлардың ажарына қарап, мысқылдап күледі:

¹ К а н д и л а т — болыстың кандидаты. Долянжы би — должный би... Ол — әр болыстағы бірінші ауыл биі. Болыс пен кандидат бірдей түссе, осы би болыс болады.

— Мынаның бәрі сапқа тұрып қапты. Кімнің жаназасын шығарғалы тұр!

— Қой ішінен іріктеліп бөлінген теке, серкелердей, Бұл не көріністері екен?— деп, Асылбек те танданып еді. Артына бұрылып қараған Шәке ұлықтардың бұл тұрысының мәні-жөнін бұрынырақ аңғарды.

— Ояз келеді деген. Мына біреу көп күйме шапқылатып келеді ғой. Бұларыңыз оязды тосып тұрғандар болды!— деді.

Аттарының басын аз іркіп, артқа қарай Абай, Асылбектер де бұрылысты. Тегіс, шалғынды, көк өлкеде, қалың нөпір құйықтыра шауып келе жатыр екен. Бір күйме емес, өңшең тройка жеккен алты-жеті күйме. Қонырауларын бүліндіре шалдырлатып тақап келеді. Бұл күймелердің алдында жалбақтап, есі шыға шапқан көк атшабар, старшындар, күтуші атшылар сияқты қалың топ бар. Балқыбек бойын қалың бәйгенің дүбіріндегі мол дүбір — даурыққа салып келеді. Абай:

— Мынау жалғыз ояз емес. Көп төренің тобы ғой!— деп, бұл шоғырды молырақ көрді.

Кешелер осы жиын басынан қайтқан Шәке өзінің болыс інісі Шұбардан естіген жайын жаңа мәлім етті.

— Айтқаныңыз рас. Бұл бір ояз емес. Мына Керейдің Сыбан, Тобықтымен арасындағы дау-шары осы сиязда қаралсын деп, облыстың екі оязы бас қосады деген. Осы келген біздің Семейдің ғана оязы емес, Қарқаралының да оязы болар!— деді.

Сол мөлшер дұрыс екен. Екі үлкен күйме арттағыларынан бөлініп, қатар келіп түсті. Өздеріне бағынатын болыс, тілмаштарымен екі бөлініп, екі топ боп тарасып жатты. Абайлар бұдан арғыға аялдамай, Балқыбекті құлдап, түсетін үйлерді әлі де іздей түсіп, ілгері жылжыды.

Ұлықтарды түсіре салып, жан-жаққа асыға, аптыра шапқылаған старшын, шабарман, күтушілер көрінді. Бұндайлар әулекіленіп, құтырына шауып жүрген жолында, бөгде кісілерді боқтап кететіні де болады.

— Құтырғанның құтылғанның өзі ақыл. Қой, мына ұлықмасылардан аулақ кетейік!— деп Ербол өз тобын ілгері бастады.

Бұлар әлі де бірталай уақыт ат үстінде болып, түсетін үйін іздесуде жүр. Баймағамбет, Мамырқаз, Қазақбайлар желе жортып, Құнанбай балаларының тіккізген үйін сұрастырады. Бұларға ең алдымен Қызыл Адыр

болысы — Тәкежан тіккізіп отырған бір топ үлкен ақ үйлер кезігіп еді.

— Тәкежан үйін таптық!— деп келген Баймағамбетке, Абай қысқа жауап беріп:

— Онда түспейміз!— деді.

Енді ілгері келе жатып, тағы бір ауылға кезіккенде, Қазақбай жортып барып, хабар алып келді.

— На, бұ Исхақның ауылы болып шықты. Түшсәк болмас па, Абай?— деп, өзінің қазақ ортасында қанша жүрсе де, түзелмейтін шала, шүлдір тілімен хабар етіп еді.

Абай: «Оған да түспейміз!»— деді.

— Қызыл Моланың болысы Ысқақ туысымыз болғанмен, еліне бөгде шығын жасап неміз бар?— деді Ербол да.

Ағайынды болыстар өз үйлерін қанаттастыра тіккізген екен. Келесі бір көп үйлер Шыңғыстың жаңа болысы, Құнанбай немересі Шұбардың тіккізген үйлері екен. Абайлар осы үйлер қатарына келгенде, бұларды біреу қуып жетті. Жирен жорғасын қатты тайпалтып, жорғалатып келген Шұбардың өзі екен. Даурыға сәлем беріп, аттылар тобының ортасын жарып кірді. Сыртынан танып келген. Абайға қатарласа беріп:

— Абай аға, мынау біздің үйлер. Қайда кетіп барасыздар? Тобыңызбен осында түсініздер!— деді.

Ақсұр жүзінде сәл білінер қорасан дағы бар, кең жаурынды, ұзын бойлы, атқа тіп-тік отыратын Шұбар болыс осы.

Абай онымен жәй амандасты. Үлкен лауазым алғанына қайырлы болсын айтты. Соған жалғастырып:

— Бізді үйіңе түс деп қолқалама. Істес боп кеп жаққан арызшы, жоқшы, алыс-жақын ағайындарың бар. Соның бәрі болыс үйінің қара құрық, әбігерін көбейтеді. Біз мынау Асыл аған, Ербол бәріміз кеш жатып, жәй тұрып, кең жайылып өскен қазақпыз. Осында Оспан да үй тіктірдім деп еді. Біздің жатып түсуімізге соныкі қолайлы,— деді.

Абайдың түспегенін Шұбар онша құптаған жоқ. Бірақ енді қайталап, жабыспады.

— Ендеше, Абай аға, бір-ақ ауыз бір сөзім бар еді!— деп өзгелерді ілгері жіберіп, Абаймен екеуленіп, кейін-деп қалды.

— Артыңыздан асығып, қуа келгенімнің мәні бар. Жаңа ояз кеп түсті де, қонақ үйге жеті-сегіз болыс бірге

кіргенімізде, шала-шарпы амандаса салып: «Сияз басында Ибрагим Кунанбаев бар ма?» деп, сізді сұрады. Соның өзі өзімізді қуантып тастады. Мен: «Бар, сізге келіп амандасады» деп, өзге болыстар ішінен бұрын жауаптастым!—деп, Шұбар өзінің Абай арқылы біраз шоқтығы шығып, көтеріңкі келгенін білдірді.

— Барып сөйлескеніңіз мақұл болар. Әр алуан дау-шармен, тайталаспен, іштей арбасып кеп жатқан жұрт бар ғой. Ұлыққа барып, тек амандасып елден бұрын жүз көрісіп шықсаңыз, бізге соның өзі де әлдеқандай! Абырой болғалы тұр!—деп, тағы бір тілегін білдірген-ді. Абай шешіліп жауап қатқан жоқ, тек:

— Ояз кім, Лосовскийдің өзі ме, басқа ма?—деп еді.

Келген Лосовскийдің көмекшісі емес, өзі боп шықты. Шұбар айтқан есеп үшін емес, өзінің таныстығы, сыйластығы бойынша, Михайлов пен Андреев тәуір адам деп санайтын Лосовскиймен жүз көрісуден Абай қашпайды. Қысқа қайырып:

— Барамын! Барып амандасып шығамын. Оны сен тіпті қолқа қылмай-ақ қой!—деді де, Шұбардан айрылып алдыңғы жолдастары барған Оспан үйлеріне келді.

Аздан соң бұл арада Тобықтының атқамінер, ұлық, болыстарының көбі жиылған еді.

Қунанбайдың үлкен үйіне, Ұлжан үйінің бар мүлкіне не болып отырған Оспан, өзі болыс болмаса да, бұл араға бее үлкен үй әкеліп тіккізіпті.

Бүгін осы үйлерге бір көк қасқа сойғызып, «ояздардан босайтын әредікте келіп, ас ішіп кетсін» деп, Балқыбек сиязына шоғылып кеп бас қосқан екі дуан болыстарын қонаққа шақыртып отыр екен.

Түс ауа, Абай отырған сегіз қанат үйге тамам болыс жиылды. Сыбаннан келген болыстардың ортасында арғы Найманның белді-басты бір жуаны — Қисықтың Жұмақаны бар. Керей ішінен — Тойсары сияқты пысық болатын. Тобықтының Шағанынан шыққан қолшыл, жуанбел Молдабай болыс бар. Шетінен іркілдеген семіз, зор келетін Мотыш руының ішінде денесі де жуан, ісі де жуан, қырыс-қыңыр бір болыс осы.

Бұл жиын көп сөзді емес, бірін-бірі баққандар. Іштей бәрі де: «Ұлық алдында кімнің беделі, абыройы артық шығар екен» дескендер. Сырты қырбай, іштері арбасқан бақталас, дәсталастар. Сөздері жадырап, жазылып шықпайды. Бүгін болмаса ертең бо-лыс-болыстың

шекара, қоныс-өрістері туралы дауласайын деп отырған Сыбан мен Қызыл Адыр дауы бар — ол Тәкежан мен Жұмақандар дауы болмақшы. Мотыш пен Керей дауы бар — ол Мойдабай мен Тойсары дауы. Арада көп жылдан бері сияз болмағандықтан қалың пәлеге ұшырасып барымталасқан, ел шабысқан, жесір үшін сілкісіп жүрген Тобықты мен Керей, Керей мен Сыбан арасында, Сыбан мен Уақ, Тобықты арасында қым-қуыт, нелер үлкен даулар бар. Ертең сол істер жөнінде өздерінің шешен билерін тіл бөзеп, сайысқа салғалы отыр. Мынау үнсіз, жабық болыстардың бәрі іштерінен сондай күйлерін жақсы біліседі.

Олардың дауынан, пәлесінен бойы да аулақ, іші де еркін Абай, бұл жиында әлдеқайда көтеріңкі, еркін отыр. Ол Жұмақан мен Тойсарыдан Керей-Сыбан арасындағы бір даудың жөнін сұрады. Көптен бері осы өлкеге естіліп тыным таппай жүрген сөз. Екі ел сол жөнде жылқы алысып, шабысып та қалған. Ол Салиқа қыздың дауы деген дау болатын. Абай осы істің жөнін сұрап еді. Жауаптан іркіліп отырған Тойсарының жүзіне Жұмақан қырын қарап, суық көз тастады да:

— Тыным тапқан ел көргем жоқ, шығын тапқан ел болмаса! Абай шырақ, бұндайда тыным таптырам десе, табылады ғой. Қыз екеш, қыз тыным-тыйым білмесе, елге не сорым!— деп әлдекімдерді қызымен қоса кіналап, тыжыртып қойды. Бұл жолғы сиязда Керей-Сыбанның қатты бір қақтығысатын түйінді дауы осы екені білініп қалды.

Қонақтардан осы алуандас сөзді сұрау, шырай бұзатын тәрізді. Абай енді ондай сөзді тез доғарды. Аздан соң қымыз ішіп, терісі жадырап, жүздері шырайлана бастаған қонақтардың ішінде ән мен өлең басталғанын мақұл тапты. Ақырын тыңқылдатып Шәке тартып отырған домбыраны Абай сұрап алды да, Байкөкшеге ұсынды. Ақын Байкөкше басында Қызыл Адырдан Тәкежанға ілесіп келсе де, Балқыбек басына келгеннен бері, Оспан үйінде болатын. Ол үндемей, жәй жағалап, атшабар. Старшындар жағына құлақ түріп әралуан сөз ести беретін. Оспанға өз естігендерін окта-текте келіп, айтып қоятын.

— Болыс атаулы, би-старшының жемге бөгіп жүр, не керек. Қолындағың аз көрінсе, әлің жетсе тек болыс бол. Ақ деп те жейсің, қара деп те жейсің. Саған сын жоқ екен!— деп, сыр айтады.

Оспан ондай әңгімені сұрағыш, қызығып тыңдағыш. «Сен болыс, билер сырын қайдан біле бересің? Олар дегенде бармақ басты, көз қысты деп, жең ұшынан жалғасады. Сыбырмен келісіп, түн қараңғысында беріседі. Сенің «көріпкелің» бар ма?— деп сұрағанда, Байкөкше өзінің хабар алғышын Оспанға ірікпей айтатын. Сыр қып айтады.

— Сен ешкімге айтпа. Мен бар болыстың атшабарларымен сырласпын. Алған мен бергеннің бәрі сол қулардың қолымен әкелініп, әкетіліп жатпай ма? Олар менен өздерінің сырын да жасырмайды. Өзге атшабарлармен сырласып жүріп, олардың болысы еткенді де ірікпей айтып береді!— деді.

Бағана Абай келіп, қонақтардан бұрын Байкөкшемен әңгімелескенде: «Не көрдің, не білдің, сияздан не сездің, Байеке?»— деп сұраған. Сонда Оспан мен Байкөкше жаңағы екеуінің оңаша сөйлескен сөздерін Абайға екеулеп отырып күле түсіп жеткізгенді.

Бүгінгі болыстар қонағында, Абай домбыра берген соң Байкөкше әуелі жанынан шығарып, жиынға амандасып, сыпайы сөздерді бір жырлап өтті. Қымыздың қызыумен желпініп отырған болыстар: «Бәрекелде!», «Әй, жезтаңдай», «Сайра, бұлбұл!», «Ендігі ақынның алды ғой бұл!», «Баяғы кәрі желаяқтардың сарқыты ғой!», «Сөйле, соқ!» десіп даурыға мақтасып еді. Байкөкше ұрты солыңқыраған, қабағы көп ашылмайтын, шоқша сақалды, тұйық жүзді кісі. Мақтауға семірмек түгіл, селт еткен де жоқ. Алғашқы амандасу сияқты сөз еді. Екінші бір термеге түсіп, текіректеп кеткенде, сөзінің беті ауысып сала берді.

«Ұлық болдың, қолың жетті, жақсы деп аталасын. Соның бәрі рас болса, жарлыны жылатпа. Арамға болысып, адал момынды аунатып жеме, береке деген боп, өрекенің қылығын қылма. Алғаныңды аз көріп, елді өзің саралап көптің құтын шайқама. Көпке масылын артқан көбеген болма!» деп бір жортып өтті. Мынасы біреуді атап айтпаса да, осы отырған болыстың көбіне жағалай нұсқаған, жәйсіз сөздің ащысы. Алғашқыдай емес, болыстар бұл тұста Байкөкшені қостамады. Молдабай өзінің турашыл, қырыс мінезімен томырыла бастап:

— Байкөкше дегеніңмен, жәй Көкше екен деп жүрме, бұ қу таңдайды! Жата-жата жамбасқа деп, әр-бер-

ден соң тұнығынды ылайлап кететін ку болар бұл!— деді.

Асылбек Байкөкше турасындағы Молдабай сөзін ауыр көріп:

— Ақын айтса, ашып айтады. Тындаушы құлақ сабырлы болса нетер!— деп күліп қана қойды.

Байкөкшенің жырын ұнатпаған кей атқамінерлер, сөзді басқаға бұрғысы келіп, өзара қалжың өзілдерін айтыса бастап еді. Абай Байкөкшені жұртқа елеулі етпек боп, сөзге қатысты:

— Байкөкше сөзінің қасиеті — алғанның мақтауы емес. Тіленші боп — ел ақтаушының сөзі емес. Бұл ел көргенді бірге көріп, ел айтқанды бұрын айтатын сыншы да болар!— деді.

Тәкежан Абаймен бұл жөнде келіскен жоқ:

— Ел айтқан деп, қай ел осыған «удай ащы сөзді айт» деп тапсырды дейсің! Өзіне құдай берген қыршаңқылығы десемші!— деді. Ысқақ та, Тойсары да осы сөзді қостап:

— Қотыр атша сүйкене жүрмей нетеді?

— Елден аулақ! Бұның пәлесін елге жұқтырып неғыласың?— деді.

Абай бұл жауаптарға күлді де:

— Тура айтқан сөз, тура қабыл алына ма тегі. Бұлардың да сол «тулап кетеміз, айтпа» дегеннің ишарасы ғой. Бір Байкөкшенің айтқанын көтере алмаймыз, елдің сынын қайтып көтереміз!— деп, қатты күлді.

— Ел Байкөкше емес!— деп Тәкежан дауласты. Осы кезде Байкөкше жүгіне түсіп, домбырасын безілдете тартып отырып:

— Уа, ел Байкөкше, болысым! Тындамайтын болған соң, не керек, болмаса Байкөкше тап ел айтқанды айтады!— деді.

— Кәні, олай болса, елдің айтқанын маған бір-ақ ауыз сөзбен айтып берші осы!— деп Тәкежан күле көтеріліп, Байкөкшені мысқылдай бастап еді. Өзге болыстар да Тәкежанмен қоса жауланып, Абай мен Байкөкшені мысқыл етуге айналды. Абай осы уақытта күле түсті. Қызына жауланып ап, Байкөкшеге қарады да:

— Өй, Байеке, ендеше іркілме. Шұбыртпа да, шұбылтпа және. Мен бір ауыз өлеңнің басын бастайын, соның аяғына болыстар туралы елдің не айтатынын сен қосып жіберші, кәні!— деді. Өзі де бөгелместен, қатты дауыстап өлеңдетіп кетті.

Ойпаң жерге қауындап шөп бітеді,
Кей жігітке мал мен бас көп бітеді,—

деп қалып еді.

Жүгініп отырған Байкөкше көтеріле беріп, қуана жадырағандай болды, қабағын керіп жіберіп, лезде іле жөнелді:

Кей жігітті пысық деп болыс қойсам,
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді...

— Міні ел сөзі!— деп, Тәкежанға карап, сақылдап күліп жіберді. Үйдің ішіндегі барлық жұрт ду күліп, неше алуан тілмен, таң-тамаша қалғанын білдірісті. Тәкежан қып-қызыл боп кетіп, мойнын сырт бұра беріп:

— Әй, тіліңе шоқ түссін, заржақ неме!— деді.

Абай Байкөкшеге сүйсінген бойында, барынша нашаланып, сылқылдап күледі. Қасында отырған Ерболға:

— Байкөкше емес, болыстарына көктен түскен «жәй көкше» болмады ма!— деді де, осы күлген бетінде, тысқа шығып кетті. Ербол Абаймен ере кетті. Болыстар алғашқы кезде күлсе де кейін ес жия, үндеспей сазарып, топталып қалды. Тобына тұйғын араласқан үлкен дуадақ, қоңыр қаздардай. Семіз, жуан бойларымен қысылып, қорғалап қалған сияқты.

Қонақ болыстардың Байкөкше сөзін жақтырмағанын Оспан да байқады. Ол Байкөкшені ұнатпай:

— Жә, ендігінді жауып қой!— деп, қонақтарға қымыз құйып, өз қолымен тостағандар ұзата бастады.

Бұл болыстар ішінде өлеңге бейімі бар тілді-сөзді кісінің бірі Шұбар болатын. Өзгелердің бәрінен жасы кіші болса да, оқу-білімге де озығы осы. Биыл болыс сайлауға жасы толмайтын болған соң бұны, жиырма алтыда деп әдейі жасын ілгерілетіп жазып, Ырғызбай ортасы болыстыққа шығарған. Кезінде Ғабитхан молдadan он жылдар шамасы оқып, мұсылманша молдалық дәрежесіне жеткен. Шұбар онымен қоймай, Абай үлгісіне де өз бетімен ілесіп жүр. Өздігінен, тілмаштардан түртініп оқып, орысша тілді де білгісі кеп жүрген. Бұндай жиындарда кейде алға түсіп, бұрын сөйлеп жібереді. Өзге жастың қатарынан озғындап келе жатқан омырауы да бар.

Тәкежан, Ысқақ сияқты ағалары кешегі өткен сайлауда крестьян начальнигі Казанцев алдында, бағана келген ояз Лосовский алдында алғаш сөйлесіп, тілдесу-

ді осыған артқан. Бірер қайырым сөзді ұлықпен жауап-тасып, осы Шұбар ада қып келген болатын.

Жаңа Байкөкше сөзін ұнатпай, қыжыртқан қабақты Оспан білдіргенде, ар жағын Шұбар іліп әкетті. Байкөкшеге қарап:

— Әй, Байкөкше болмай құрып қал. Біреуге күліп, біреуді іліп қақтығып, сөйлегенінді «тура тілдігім» дейсің ғой. Әдептен озып, «тамағын жеп, табарын теп» дегенді саған кім үйретті?— деді.

Оспан Шұбардың сөзіне бұрынғыдан да қытықта-нып, ширай түскен екен. Үлкен, келбетті жүзі сұрланып, шошақтау біткен өткір ала көздері ызамен қанталай түсіп, Байкөкшеге суық қадалды.

— Мен болыс та, ұлыққосшы да емеспін. Көп елдің тобын бастаған жақсылары осы өңірге жиылған соң, ағайындық ықлас білдіріп отырмын. Оң шырайлары келісіп, күлісіп отырсын деп, әдейі үйіме, дәмге шақырып отырған қалыс адаммын. Ағайынның аласын да, таласын да қостамайтын, осы отырғанның бәріне береке тілеген аралық доспын!— деді.

Бұл сөзін жас болыс Дұтбай құптап жөнелді.

— Бәрекелде, сөз осы. Күнекеннің кенжесі, исі Ырғызбайдың қара шаңырағы сенің басында тұрғанда, сенің аузыңнан шыққан сөз осы болғаны өзі бір мәртебе!— деді.

Бұның сөзін Сыбан мырзасы — Жұмақан, Керей болысы — Тойсары, Шағанның Молдабайы — бәрі де құптап:

— Құп айтады, дөп сөз!

— Бір Тобықты емес, бұл шаңырақ — бәрімізге ортақ шаңырақ.

— Арғын, Найман, Керей, Уақ төрт арыс бас қосып-пыз. Текке қосып отырғамыз жоқ бұ жерде. Оспан мырза, бейіліне де, сөзіне де біз ырзамыз!— деп, соңғы сөзді Тойсары түйді.

Оспан қонақтарының өзіне арналған ықласты қабақтарын аңғарып алған соң, Байкөкшеге бір рет көз тастап:

— Міні, білгір болсаң, сенің нене ділгір екенін осылай аңғарсаң етті. Жақсы лепес, жарым ырыс деп, жақсылар алдына жақсы сөз айтады десем, неғылғанның тәңір алғыр!— деп, Байкөкшеге мүлде зіл қабақ білдірді. Бұл шырайдың артынан мынау үйде көп отырмай

Байкөкше, Шәке, Баймағамбеттер біртіндеп сусып, Абайды іздесіп, шығып кетті.

Осы күн кешке, ұлықтар үйлеріне көп шамдар жағылып, кешкі шайдың мол дастарқандары жайылып жатқан шақта, Лосовскийге амандасқалы Абай келген еді. Қызыл жүзіне, ақшыл кең маңдайына сахра күні тиіп, аз күрең тартқан Лосовский Абай кіргенде орнынан тұрып, ескі көз таныстай, ықлас білдіріп, қарсы жүріп амандасты. Екеуі ұзақ қол сілкісіп, амандық білісіп болған соң, Лосовский жалғыз келген қонағын қасына отырғызды. Үй ішінде өзі айналысып отырған бір жұмысты Абайға білдіре сөйледі. Биік үстелдің шетінде бұл қарап отырған бір топ қалың қағаз бар екен. Көп ел атынан берілген дағдылы арыз. Кеңсе тілінде «приговор» аталатын қағаз тәрізді.

Бұл «приговор» туралы Лосовский бүгін өз аузымен тергеу жүргізіпті. Мынау қағазға қойылған қолдар, басылған мөрлер, барлығы жалған, өтірік қағаз «подлог» екенін Абайға айтты. Абай «Бұл кімнен түскен? Не жөніндегі қағаз екен?» деп сұрап еді.

— Сіз жақсы келдіңіз, Ибрагим Кунанбаев. Бұл арызды жазған Мұқыр болысының адамы, жас кыргыз. Күндіз оны бір көрдім. Ісінің жалған екенін, осы араға жиылған Тобықты болыстарынан, Дағанды, Қандығатай, Еңірекей болыстарынан да арыз беруші жігіттің өз көзінше анықтап алып отырмын. «Приговор» осы съезд боп жатқан қоныс, Балқыбек туралы. Арыз беруші жігіт бұл «приговорды» Семипалатта «его превосходительство губернатор» кеңсесіне түсіріпті. Балқыбек ертеде Мұқыр болысындағы Жанатай баласының жері еді. Сыбан, Тобықты, Керейдің бар болыстары: «Ырзамыз, енді Балқыбек арызшыға қайтарылып берілсе екен. Жанатайұлы Көкбайдың қонысы болып бұдан былай соған тиісті болса керек» деп жазыпты. Бүгін келгелі тексерсем, өзге болыстар былай тұрсын, ең алдымен Мұқырдың өз болысы Дүтбай Алатаев та: «Мен мұндай приговорға мөр басқан емеспін» дейді. Қазір мен сол өтірікші арызшыны шақырып отырмын. Біздің кеңселер сахраның жайын білмегендіктен, көп терістік жасайтыны рас. Қаталдықтары, кейде ақмақтыққа да жетеді. Бірақ солардың адасуларына себеп — осындай істер мен мінездер. Өтірік үшін ант береді. Жалған айтып, жала жабады. Көпке қиянат жасап бұзықтық етеді. Сондайдың бәрінде, үемі осындай «приговор» жүреді. Қара-

нызшы міні — деп, Ояз калын приговордың қағаздарын Абай алдына әкеп, аударыстырып отырып, бірнеше жерден басылған мөрлерді көрсетті.

— Мынау печатьтар жаңағы аталған бес-алты волостной управительдердің печатьтары,— дейді арызшы. Ал, шынын анықтасаң, бәрі бір ғана өзінің старшының печаті. Соны ылғи танытпайтын етіп, калын бояулап, әдейі былғап басқан. Үлкен жаманшылық! Жиренішті жаманшылық! Және осыны істеп отырған жап-жас жігіт!— деді. Лосовский өзі көріп түйіп отырған ауыр бір істің сырын ашты. Сонымен қатар алдында даяшы боп тұрған бурыл мұрт, имек бойлы стражникке:

— Шәй әкелгіз. Ибрагим Қунанбаев менің қонағым. Менімен бірге шай ішсін!— деді.

Ояз үйінде Абайдан басқа кірген ел қазағы жоқ болатын. Бағана, күндіз Оспан үйінде қонақта болған барлық болыстар қазір мына тізіліп тігілген үш үйдің есігінің алдында. Босаға тұстарында қамалап, анталап жүрген кейбіреулері оқта-текте ашылған есіктен, не босағадан сығалап, Абайдың дәл төрде, Ояз қасында арыз қағаздарды бірге ақтарысып отырғанын көреді. Сыртта біреулері сүйсініп, біреулері сұқтанып, тағы біреулері қызғанышпен күнкілдесіп, сыбыр-жыбырдан тыным ала алмай жүр. Стражник шығып: «шай, шай келтірі!» деп әмір еткенде, болыстар тағы да танданысып қалды.

— Шайды Абайға алғызып жатыр!

— Абайды қонақ етіп жатыр Оязын!

— Бұл сияз. Тобықтының дегені болатын сияз болды!— деп қойсады.

Соның ар жағында ертең өздері болыс-болыс болып айтысатын, тартысатын дау-керістер жайын да ойласып қояды.

— Ояздың аузын Абай алып қойған соң, Қунанбай балалары дес бере ме?— десіп, түңіле сөйлейтіндері де бар.

Бүгін түс ауа Оспан үйінен көк қасқаны жеп, баталасып, татулық, достық айтысып аттанғанда, Сыбаннның жуаны — Жұмақан, Керейдің болысы — Тойсары және Шағаннның Молдабайы да Байкөкше ақынның сөзін ұмыта алмаған. Жолай сөз қылыса кеткен-ді. Жұмақан өз қасындағы кісілеріне:

— Ол ақынның сөзі емес, айтқызып отырған Абайдың сөзі. Сонысы несі! Көк қасқасын айтып, қонағына

шақырып ап, тәйтек ауыз біреуін танытқаны несі?— деп қайтқан.

Тойсары мен Молдабай бірге қайтып келе жатып осы жай туралы күңкілдескенде, Тойсары:

— Е, Молдабай, бұ Абайдың бұнысы қай мінезі! Ақынына бетімізден алғыза сөйлетіп, дегеніне жетті де, өзі және отырмай кетіп қалды. Бұнысының не мәні бар бұл?— деген-ді.

Молдабай:

— Қай сыры екенін қайдан білейін. Құнанбай баласы асып тұр ғой бұ күнде! Сыры ма, қыры ма? Болмыс жаман болса, үш бірдей Құнанбайдың бөлтірігі неге болыс бопты? Қыс бойы қалада жатып, жаз бойы сарылып ұлықпен ауыз жаласып жүріп, Абай өзі неге ара-інілерін тегіс болыс қойғызыпты? Жәй бір әдін білмеген аскандық қой!— деп топшылаған.

Осылайша Абайды жазғырып қайтқан болыстар, қазір Ояз үйінің айналасында шұбырып жүріп, біресе Абайдан ұлық алдындағы абройды қызғанады. Екінші жақтан, іштерінен: «Абайдың аузын алу керек екен, татулықпен шығыссаң осы Абаймен шығысу керек екен» дескен ойды бірінен-бірі бұқпалап, ойласып та қояды.

Абай мен Лосовский шай үстіндегі әңгімеде мынау съезд жөнін сөйлескен жоқ. Үйткені алғашқы әңгімеден ақ Абай Оязға өз жайын ашық танытқан:

— Ваше высокоблагородие, мен бұл жиынға тек көріп қайтуға келген адаммын. Тіпті қалыс кісімін. Тек бір бишара, жатақ ауылдардың кейбір күшті ауылдардан көрген қиянат, зорлығы бар екен. Солардың ісіне ғана біраз көмек етермін деп келіп ем. Егер сол арызшылардың қолы есеге жетпейтін болса, бәрінің атынан өтінуші боп өзіңізге айтармын. Қазір оны да айтпаймын. Тек сізбен амандасып, шаһардың соңғы хабарын білмекпін. Және ортақ таныстарымыз, қадірлі достарымыз Евгений Петровичтің, адвокат Андреевтің жаналықтарын, амандықтарын естіп кетпек боп келдім!— деген.

— Оныңыз жақсы, бәрінен осыңыз жақсы. Ибрагим Құнанбаев! Сіз сахарада менің де кең әңгімелесетін, жалғыз бір мәжілістесім есебінде қажетсіз, қадірлісіз!— деп Лосовский Абайменен көп бөгде жайларды сөйлесіп кетті. Бұның оқып жүрген кітаптары жөнінде, Петер-

бург журналдарының, газеттерінің хабарлары жөнінде өзі айтқандай кең әңгімелесіп отырды.

Екеуінің қазіргі мәжілісін бұзған урядник. Бойына қылыш асырап, қып-қызыл дөңгелек жүзді, семіз урядник есіктен кіре:

— Ваше высокоблагородие! Жанатаев келді, кіргізуге рұхсат етесіз бе?— деген.

— Кіргізі!— деп, Лосовский әмір берді. Екінші үйде тұрған ұзын бойлы, кең нық, қошқар тұмсық, қара сұрлау жас жігітті семіз урядник үйге алып кірді. Даусы үнді келген үлкен көз, кең маңдайлы жігіт әуелі Оязға:

— Здрасти, Ваше благородие!— деп, орысша үн қатты. Сол сәтте көзін жалт еткізіп, Абайға бұрып:

— Эссәламұғалайкүм, Абай аға!— деп, оң қолын төсіне қойып, мұсылманша тағзым білдірді.

Абай бұның түсін көрген соң, бағанағы жалған арыз иесі Көкпай Жанатайұлы осы екенін енді аңғарды.

Үйге ере келген тілмаш Көкпайдың қасында тұр еді. Лосовский сол тілмаш арқылы Көкбайдан жауап ала бастады. Оның жасы жиырмада екенін, өзінің Семей шаһарында Камали хәзрет медресесінде көп жылдар оқып жүрген шәкірт екенін білді. Руы Көкше және Мұқырдың болысы Дұтбаймен аталас, жақын боп шықты.

— Жанатаев, сенің берген мынау приговорың жалған, подлог екенін бүгін маған бес болыс елдің управительдері мәлім етті. Өзіңнің туысың, өз болысын Дұтбай Алатаев та «бұл өтірік арыз, подлог» деп куәлік берді. Сен өзің мұсылман медресесінде, үлкен инабатты ұстаздан тәрбие алып жүрген адамсың. Жап-жас жігітсің. Бұл күніңпен мынандай алдамшылық, қиянаткерлік, зұлымдыққа барған соң ілгеріде кім боласың! Мен саған қатты ызалымын. Сен әлдебір надан емессің. Білмей істеген жауыздықтың жартылай кешірімі болса, біліп істеген жауыздықтың екі есе артық жазасы болуы дұрыс. Не айтасың?— деді.

Көкбай сөйлемес бұрын, кең көмейін кеңеп, әншілердей үнді дыбыс шығарды. Абайдың есіне жаңа түсті. Бұл Көкпай медресе шәкірті болумен бірге осыдан төрт-бес жыл бұрын ел ішінде жақсы әнші еді. Абай енді мұны толық таныды. Ішінен ол істеген қаталық туралы ызаланса да, жазара қимай отыр. Көкпай тамағын кенеп алған бойында, Абай мен Оязға кезек көз тастап тұр. Басында жүзі ұялрандай күреңітті де, артынан жүдедеп, қуарынқырап, ақсұрланып ап сөйлеп кетті.

— Тақсыр! Қылғаным жаманшылық. Бас тартпаймын. Бірақ неліктен істедім? Сонымды ғана білсеңіз, ар жағындағы жазанызды жапа көрмейін. Қайта ісіме рауа, сазайым дермін.

— Неліктен еттің?

— Еткенім, кемшілік-таршылықтан, Ваше благородие. Мен Көкше деген атаның ұлымын. Бір жағымда Мамай, қалың жер оныкі. Бір жағымда Олжай, мына жайлаудағы бар жер шұрайы соныкі. Біз болсақ, тілдей ғана жалғыз өзен — Бақанастың бойында, жүз үйлі ауылдарымыз ине шанышқандай отырады. Балқыбек болса, алыстағы Сыбаннан да, Керейден де, өзге Тобықтыдан да біздің жерімізге жақын тиіп тұр. Қозы өрісіндей ғана жерде үлкен бір өзен, кең өлке ұдайы бос тұрады. Ешкімнің меншігі жоқ жер. Сол кем-тар күйім және Балқыбектің бостығы мені осы арызға айдап әкелді. Пірғауарім — өтірік. Мөрлерін беретін болыстар жоқ. Олар алса береді, құданда, дос-жарым болса береді. Бұның екеуі де менен табылмайды. Бірзалықтарың ала алмаймын. Сонымен сырттан, өз қолымнан жалған пірғауар жасап жібергенім рас. Шынымды, барымды айттым. Осы жаңағы айтқан жайымның растығын, дәл мына қасыңызда отырған Абай ағам, иншалла, жалған демес, куәлікті осы кісіден-ақ сұрап көріңіз. Содан кейін не өмір, не жазаныз болса, мен айыптымын, хұп аламын. Алсаң міні бас, алмасаң алдияр бас! — деді. Саяқылдаған зор дауыспен, арызын тамам етті.

Абай бұл уақытта тілмаш жеткізген сөздердің дәл айтылуын қатты бағумен қатар, Көкпайдың түсін, өжет оттылығын ұнатып отыр еді. Енді бұны жазаға тіпті қиятын емес. Ұлық беті шынымен кәр қылуға бұрылса, Абай Көкпай үшін ара түсуді өзіне борыш санап, бекініп қалған.

Лосовский көп арызқормен істес болған. Және қазақ мінезі мен түсін көптен бағып, андағыш боп ысылған кісі. Өзі оқымысты, ойлы, тәжірибелі әкім болғандықтан, Абайдың Көкпай турасында, не сезініп отырғанын жақсы аңғарды. Өткір қырағылықпен андады. Жаңағы турашыл жауап үшін, бойында тәкаппарлығы бар қылмысты жігітті өзі де күндізгідей емес, қазір әлденеден ұнатыңқырап қалғандай. Енді бұл жұмсақ сөйледі, бірақ Көкпайға сөйлемей, Абайға айтты.

— Ибрагим Қунанбаеч! Жанатаев подлог жасай ғана білмейді. Өз ісіне өзі ақтаушы, адвокат боп сөйлей

де біледі! Бұның соңғы айтқандары, ісінің шын себебі болуға мүмкін бе, сіз қалай деп ойлайсыз?— деп, Абайдың куәлігін сұрады.

Әңгіме беті бұлай бұрылғаны, Абайға аса ұнады. Болмаса, заңды тергеу үстінде өзінің әңгімеге қалай килігерін біле алмай отыр еді. Енді жаңағы сөзді пайдаланып, ұлықтың түсіне қарап, жуас сабырмен, күле түсті.

— Жанатаевтың приговору өтірік болса да, соңғы себеп, дәлелдерінің бәрі анық шындық. Бұған менің де көзім жетеді. Толық сеніммен куәлік бере аламын, Ваше благородие!— деді.

— Бірақ Жанатаевтың сол шындығын айтпай, қылмыс жасауы жол ма?

— Әлбетте, Ваше благородие, жол емес!

— Осындай жап-жас адам, осы күннен жаманшылық етсе, қылмысқа үйренсе, бұның келешегі кім болады?

— Әрине, келешегі аянышты. Білім алып, тәрбие көріп шығып, тапқанының бәрін жаман жолға салса, ол надан жауыздан, халыққа әлдеқайда зиянды жауыз болады.

— Дұрыс айтасыз, аса дұрыс айтасыз, Ибрагим Кунанбаеч. Сіздің сахрада осы күнде кім зарарлы десеңіз, шала сауатты, шала законщик арызқор, жалақор, жалғаншылар ең зиянды элементтер.

— Рас, бұған біздің көзіміз күнде жетумен келеді.

— Иә, олай болса, бұл жігіттің зарарынан халықты қорғау үшін, бұны жазалау керек те!

— Жазалау керек. Және сол жазасын бұл жігіт осы арада, сіздің алдыңызда тартып тұр ма деп ойлаймын. Жаза тек абақты емес қой. Ар жазасы — бар жазадан ауыр жаза. Бұл біздің елімізде оқып жүрген талапкер жастардың аз кезінде шыққан, жалғыз адамның бірі. Өзіне тиісті жазасын сіз, ұрлық еткен қолынан ұстап алған уақытта, сезбейді деп ойламаймын. Ашып көрсеңіз, ұяттан өртеніп тұрған іші бар шығар деп ойлаймын.

Лосовский бұл сөзге күлді де, Көкпайдың жүзіне кешіріммен, жылы қарады. Абайға бұрылып:

— Ибрагим Кунанбаеч! Сіз Жанатаевтың сондай ұялғанына аса сенімді баға бердіңіз. Менің аңғаруымша сіз сонымен бұл жігітке өз аузыңызбен кепілдік еткендей болдыңыз. Мен сізді дұрыс түсіндім бе, тура айтыңызшы!— деп, күліп жіберді.

Абай шырайынан үлкен үміт етіп, енді қуана қарап тұрған Көкбай да қатты қызарып, сүйсініп күлді. Қазақшылап, Абайға жанап:

— Абай аға! Өмірлік серт деген ер аузынан сирек шығатын сөз еді. Шала долбарлап жанағы сөзіңізді аңғарып тұрмын. Осы ұятымнан арашалап алсаңыз, өрте-нуім жетіп тұр,— деді.

Абай Көкбай жүзіне қадалып, жаны ашыды. Шешен тіліне қызығып, қарап қалып еді.

Енді Көкбайдың сөзі бітісімен, жалт етіп, Лосовскийге бұрылды да:

— Ваше высокоблагородие, жігіт маған антын, сертін беріп тұр. Мені кепіл дедіңіз ғой. Сол кепілдікке мен тәуекел еттім. Жанатаевтың бұл жолғы қылмысын кешіріңіз де, маған кепілге беріңіз!— деді.

Лосовский ендігі сөзді берік бекініп, салқып жүзбен түймекші боп, Көкбайға қарады.

— Жанатаев! Сен жақсылыққа, дұрыс жолға беттесең қолыңнан жақсы іс келетін адам боларсың. Енді сен бұзылмайтын бол. Еліңе пайдалы азамат бол. Мына Ибрагим Кунанбаевтың ақылымен, айтқанымен жүр. Мен сені кепілге бердім. Ұятты, арлы адамның кепіліне бердім. Намысың болса, бұдан былай менің алдыма сенің үстіңнен мынау сияқты айыптар түсетін болмасын!— деді. Бұл күнге шейін қолында тұрған Көкбайға қарсы болған қалың қағаз, үлкен айғақты ортасынан екі бүктеп, қақ айырды да, үстел жанында тұрған аласа карзинкеге лақтырып тастады.

Абай бұл түнде Лосовскиймен бірге отырып, ұзақ әңгіменің соңынан қоштасып, тысқа шыққанда, бағанағы көп болыстар әлі тарамапты. Көкбай да солардың ішінде екен. «Абай оттан суырып алды»,— деп жүр екен.

Көкбайды қасына ертіп, Абай Оспан үйіне қарай бірге кетті. Артта қалған болыстар Абайдың ұлық алдындағы қадір-салмағы шексіз екенін тағы да сөз қып қалды. «Абақтыдан, айдалатын жерден ұлықтың ең алдымен кәр түйіп келген кісісін жұлып алған деген осы да! Бұған енді дауа жоқ!» десті. Абай мен ұлық достығы туралы тағы да көлеңкеге қарап тон пішеді. Түн бойы неше алуан аңыздар айтысты. Балқыбектің жүздеген үйлерінің барлығына толып жатқан лақаптар тара-тысты.

Келесі күн, сиязға жнылған көп елдің болыс-билері

үшін аса бір күдігі мол, жанталасы, сыбыр-сыпсыңы мол күн еді.

— Екі дуан бас қосты. Екі оязың келіп отыр. Кім болады?

— Төбе би кім болады?

— Кім сайлайды бұны?

— Ояздар ел кеңесіне беріп отыр дейді.

— Жақсылар ынтымағы кімді ұйғарар екен?

— Төбе би қай жақтан болса, жіліктің майлы басы сол елде ғой!

— Тобықты бола ма? Сыбан, Керей, Уақ бола ма? Кімнің мандайы жарылып тұр екен?

— Төрт арыс бас қосқанда, Арғын аға емес пе? Жолжүлді Тобықтыдан бөтенге кетпес,— дескендер де бар. Ру талас, бақ таластың демі, үні сияз басына келген, сөз қуған — атқамінер, старшын елубасылар, атшабар қосшылар, қошаметшілер арасында осылайша лаулау етеді

Абайлар Оспан үйінде кеш тұрып, асықпай атқа мініп, түске жақын ғана ұлықтар үйлеріне тақап келіскен еді. Бұлар сияздағы ұлықтар да емес. Даугер, арызқор да емес. Жәй, «жиын қайтер екен!» деген қалыс тындаушылар. Өздері қазір оннан аса кісі, қалың бір шоғыр салт атты. Бұл топтың ортасындағылар Абай мен Асылбек. Қасында Ербол, Шәке, Байкөкше бар. Түнде Абайға оқшау жағдай ішінде кездесіп қосылған Көкпай бар. Және соның құрбысы Ақылбай тәрізді жастар да қастарында келе жатқан.

Абай жиын ортасында Байкөкше, Ербол, Асылбектерге, анау ұлық үйлерінің айналасында сабылып, сапырылып жүрген болыс, тілмаштарды көрсетіп, әзіл өлең айтып келеді. Кеше кештен бері Лосовскийдің босағасынан сығалап, есігінің алдында анталап жүрген өз туысқандары мен өзге елдерден шыққан болыстарды Абай түні бойы есінен кетіре алмаған. Әлдекімнің аузынан «Тәкежан болыс», «Молдабай болыс», «Ысқақ болыс» деген сөздер шыға қалса, Абай ылғи сылқылдап күле беретін. Қазір ұлық үйлерінің маңында топталып жүрген әбігер жандарды көргенде, Абай өзгеріп кетті. Кеше кештен оралып жүрген бір ащы сайқымазақ қазір күліп айтқан өлең жолдарына айналды:

Атшабар келді лепілдеп,

Ояз шықты, сияз бар,

«Ылау!» деп, «Үй!» деп дікілдеп,

Сасып қалдым, күн тығыз,
Жүрек кетті лүпілдеп...—

деп, қамшысын ілгері созып, ояз үйлері жаққа нұсқағанда, Байкөкше, Көкпай, Ерболдар қарқылдап күлісіп жіберді.

— Тағы, тағы! Ар жағын, ар жағын айт. Қеліп тұр ғой!— деп, Байкөкше қоңыр төбел атын тебіне түсіп, Абайға қарай сығылыса берді.

..Қайраттанып халқыма,
Сөз айтып жүрмін күпілдеп,
«Кұдай қосса жұртымның
Ақтармын осы жол сүтін» деп,
Қайраттысып, қамқорсып,
Сайманымды бүтіндеп,
Оңашада оязға
Мақтамаймын елімді,
Өз еліме айтамын,
«Бергенім жоқ» деп «белімді»—

деді. Абай кешеден бергі сөзсіз күлкісінің, бүгін мынандай оқыс өлеңмен жадырай бастағанына өзі де сүйсініп, топ ішінде қатты күлді.

Көкпай Абайдың ақын екенін бұрын естіген жоқ еді. Ол өзі де өлеңді артық сүйетін. Жеңіл жортпа, шаншу өлеңдерді айта жүретін. Абайдың жаңағы өткір мазағына ол қызыға қосылып кетті. Әсем, зор үнмен бір-екі жолды о да лезде қосып жіберді.

Қойма қойып әр жерге,
Тығып жүрмін сырымды.
Жауығатын жатымнан,
Аямаймын қырымды!—

деп қалды.

Абай Көкпайға күле қарады. Бар денесімен шұрыл бұрылып:

— Өй, Көкпай, сен әнші ғана емес, ақын да екесің ғой. Мұның жақсы!— деп еді.

Көкпай қалжыңмен, күле жауап береді.

— Абай аға, сіздің ақын екеніңізді мен де жаңа танып, қостағаным ғой!— дегенде, қатар келе жатқан жастар Абай мен Көкпай екеуіне де қызыға қарасты. «Тағы да айта түссе екен» дегендей біріне-бірі сығылысып, құлақтарын қатты түріп келе жатыр.

Бірақ, бұлардың тобы дәл осы кезде ұлық үйлерінің шетіне тақап қалған екен. Бәрлерінің бүйір жағынан

қатан үнмен дауыстап, Абайларды шақырған бір дауыс естіліп қалды. Аттылар жалт-жулт қарасқапта, жақын жерде дөңгелене отырған көп адамның жиыны көрінді. Солардың орта тұсынан түрегеліп, жеңіл қара тымағын қолына алып, Абайларға былғап, шақырып тұрған Тәкежан екен. Аттылар бұрылып келіп, дөңгелене отырған жиынға жапыр-жұпыр сәлем берісіп, амандасып қалды. Тәкежан тұрған қалпында:

— Абай, Асылбек екеуің аттарыңды анау жігіттерге беріп, өздерің мұнда қалыңдаршы. Мына Тобықтының ағайын келесі, сендерге бір сөзді сынатқалы отырмыз!— деді.

Абай үндемей, біраз іркіліп қалып:

— Асыл аға!— деп Асылбекке қарай беріп еді. Ол бөгелмей атынан түсіп жатыр екен. Абай да түсті. Бұлардың аттарын алған жолдастары жиын маңынан шеттеп кетті.

Дөңгелек жиынның қатарына Асылбекпен тізелесе отыра беріп Абай жағалай көз салып, бірталай адамдармен арнап-арнап амандасып алды.

Бұл түгел Тобықты жиыны сияқты. Болыстардан: Молдабай, Дүтбай және Құнанбай балалары да тегіс. Ата ұлдарының атқамінерлерін айтсаң, бұнда бес старшын Сақ-Тоғалақтан осы жиынның үлкені — Байғұлақ отыр. Ел келесінеп қалыспайтып пысық, сөзуар, өзі мысқылшыл Абралы отыр. Ол Абайдың құрдасы. Көтібақтан — Жиренше, Бөкеншіден — Күнту. Есболаттан — жалғыз көзді ұзын селдір қара сақалды, жал тұмсық, жар кабак, ер жүзді Оразбай отыр. Молдабай қоршаған — Бурақан, Әділ сияқты бірнеше семіз, қызыл сары, қой көзді Мотыштар бар. Мамайдан — Асаубай, Мырза, Бөдейден — барымташы, жортуылшылар бастығы — Дүйсен бар.

Тағы осы жиын ішінде, өздерінің бұл жерде болуымен Абайды таң қалдырған Жігіттектің екі атқамінері — Бейсембі, Әбділда отыр. Олар жиынның шетінде. Ешкімнің аман-жаманымен, әзіргі сөзімен ісі жоқ. Суық кабакпен, нықты төмен салып, көпке қырын отыр. Бұл жиын оларға қазіргі әңгімесімен керек емес. Тек өзге бір әлдеқандай сыр үшін керек болғандықтан, амалсыздан келген. Базаралы айдалып кеткелі өзге Тобықтыдан іргесін аулақ сала отырған адамдар тәрізді.

Сол Базаралы туралы, сырын ішіне сақтап жүрген Абай бүгіндер оязбен кездескенде анықтап сөйлеспек

еді. Қасына Жігітек кісілерінен Базаралыны қоса жоқтайтын жоқшылар ертіп алармын дейтін. Сондағы ойындағы кісінің бірі, осы отырған Бейсембі. Оны бұл күнде «Жігітектің ең бір белді, табанды басшысы» деп, жұрт аңыз ететін. Жаурыны жерге тимейтін, аяр сұр, акпа жүйрік Әбділда болса, оны да Абай өзінің қосарына алмақ.

«Қеше арысын айдауға жіберіп отырған аямас арызының тобына, бұлар неғып тентіп келіп, мүлгіп отыр?»— деп Абай оларға ұнамсыз бір көз тастады да, енді қайтып бұрылған жоқ. Байғұлақ сөйлеп отыр екен.

— Ағайын! Күн сынайды, күдері бел шыдайды. Күйсіз белге кезігіп отырған күнім жоқ. Күйлі, келелі Тобықтының тобы боп отырмын. Іргене кеп төрт арыстың жиыны қонды. Төбедегі айға ұмтылсаң, арманды, шерменді кезім деп отырған жоқсың. Осы отырған ортана үлкен бір сыбаға тасталып отыр. «Төбе би» дейді. Арғын аға деп, өзге үш арыс сол сыбағаны ыргаса келсе де, бізге берді. «Атадан ұл туса игі» деген. Мына Тәкежан Ысқақ, Шұбарға алғысымды айтамын. Үшеуі өзге болыстар жиынынан «сол жүлдіге таласпа» деп, өзіміздің ортамызға әкеп тастап отыр, мінеки. Алыс пенен жақынның, қиядағы қиынның түйіні мен шешуі келеді ертең сол төбе бидің алдына. Аузының дуасы, алдының абройы бар бір жақсынды, келісіп отырып, «е» деген ынтымақпен атамақ керек. Атап тұрып, соны мына екі ояздың алдынан құптатып, беркітіп өткізу керек. Елдің сағы, ердің сыны мұқамасын. Кәні бір жақсынды «әммин» де де атап бер. Ал онан соң тобымызға сені шақырғанымыз, Абай шырақ, ұлық сенің ақылыңды алады. Осы жынның атағанын қостап, құптап, өз атыңнан да анау тамыр ұлығыңа атап бері— деді.

Жұрт бірталайға шейін үн қатпай, іркіліп қалды. Абай қазіргі үнсіз сәтте бұл жиынның ішінде, жүз түрлі түйін жатқанын аңғарды. Осы топтың неше саққа құбылып, арбаса аңдысып, күйқылжып отырғанын байқайды. Мырс беріп, күліп жіберіп, қатты батыл үнменен еркін сөйлеп кетті:

— Е, ағайын! Ортаңа сондай дәреже келсе, өздерің соған ынтымақпен қуанғаның шын болса, енді немене күмілжіп, тұнжырасып қалдың? Атап-атап неге тастамайсындар кісілеріңді! Жоқ әлде — күнім арай, шыным шырай, бірлігім бекем дегенді тілің ғана айға ма? Ернің

емеурінге зорға келіп, әлі көмейінде күлкүл бар ма? Неге атаспайсыңдар?— деді.

Тымағын алып, мықынын тымағымен коса тынып, басын шалқита көтеріп, айнала жұртқа қабақ түйе бір қарап шықты. Көпшілікке Абайдың қазіргі түсі бұл жиыннан сонауғұрлым жоғары тәрізденді. Тілінде де тұтқыры жок, ағып сөйлеп кеткендей. Басым, астам сезілді.

Бұндағы жиынның көпшілігі, ендігі Тобықтының жас буын, орта буынынан шыққан жас перілер — Оразбай, Жиренше, Күнту, Абралы, Молдабайлардай болатын. Бұлар Абайды қара сөзге, білім заңға, өздерінен оқ бойы озық көреді. Сол күйді қызғана жүрсе де, дайым сезіне отыратын адамдар. Абай жаңағыдай, бір жағынан кекесін аралас, сыншы сияқты сөйлегенде, жаңағы бір құрбы атқамінердің бәрі де ұйлырып, тығылып қалғыш болатын. Өздері әлі ішін көрінекке салғыш емес. Үнемі «қулық қайда? Еп, айла қайда? Арамдық жок па? Не сыр, не қыр бар?» деп бұқпантайлық етеді. Солар қазірде жазылмай, жиырылып отыр. Абай олардың іркілгенін, енді ойына келген шұғыл бір байлаумен көсіп, жарып кетпек. Өз ойына, өз байлауына тез пайдаланбақ болды.

— Жарайды, жақсылар. Бұрын айтқан — бүгін айтқан болмас. Шыдатпаған шынын айтқан болсын. Төбе билік сыйға келмейді, сынға келеді ер басына. «Тобықтының абройы» деп жатырсыңдар ғой. Ол осы отырған тобықтының тілегің. Бірақ артыңнан ерген көбінің тілегі онда ғана емес. Төбе бидің алдында өз бастарың ақылдасып, дауласып жағаласпайсыңдар. Оларың мәлім. Бұл би алдына келетіні көптің ісі. Зорлық, қорлық көрген, есе теңдік білмеген көптің ісі көлдей көлкіп келеді. Жарлы мен жалқының, жылаулар мен жем болғанның, жетім мен жесірдің ақы адал пұлы, табан ақы, маңдай тері, көз жасы, көңіл күйігі келеді. Ал ел мен ел арасын алсаңдар, Сыбан — Тобықты, Тобықты — Керей, Тобықты — Уақ арасын алсан, сөз аз боп жатыр ма! Осы бір Тобықты бір атанын ұлымын дегенмен, өз ішінде күйкі-күйлер, күнәй-сұмдықтар аз ба? Мен, төбе билікте, осындай сыр мен сын жатқанын еңалдымен ұққанды кісі дер ем! Осы айтқанды қарыз білген кісі қайда? Халқым деген кісі, «ақтық, азаматтық — шын біткен қалпым» деген кісі төбе би болады. Сендер атамадыңдар ғой. Ендеше ашып айтқанның айыбы жок. Мынау отырған кісі Тобықты ішінде бақ-дәрежесінің басы боп Ырғызбай,

қала берсе Құнанбай нәсілі шығып отыр ғой. «Осының бірі лайық қой» деген қошаметші де, бұл жиынында жоқ емес. Мен сол Ырғызбайдың бірі болсам, төбе билікке бұлардың ішінен біреуін де атамаймын. Бірақ атайтын кісі — бұл жиынның табымайды деп те айтпаймын. Әділ көңіл, ақ бейлі бар, ағайынға алғыс, аброй әпермесе, лағнат айтқызбайтын, жаманат келтірмейтін бір кісіні атаймын. Және қостасам, ұлық алдында соны ғана қостаймын! Сүйтіп, тап осы ортаңнан Асыл ағанды атаймын. Болыс та емес, би де емес. Боламын деп өктеген де емес. Мынау тобыңа да қалыс адам. Халыққа әділет, жаны ашырымен жаратын адам. Айтқан ақылды алсаң, ұстар болсаң, осы Асыл ағанның етегінен ұста! — деді.

Абай сөзін бітіре берген кезде, бастығы Бөкеншінің пысығы Құнту боп, Жиренше, Оразбай, Абралы — бәрі де көп үнмен дабырлап қалып еді. Құптаған үндер:

— Бәрекелде!

— Тапсаң тап!

— Бәсе!

— Құн айттың, сөз сол-ақ!

— Әділетіне ризамын, Абай! — деседі.

Қалған сөздің шешуін, осы дауыстар жетектеп, онайлатып жіберді. Енді бірер айналысқа келмей-ақ өзгелер сөзі тек Абай айтқанды құптау болды. Ырғызбайдан Абай сөзін мақұлдап жауап қатқан бірде-бір кісі болған жоқ. Бірақ олар қарсылық үн де ката алмады.

Сүйтіп, Балқыбек сиязының төбе биі Асылбек болатынын, Абай осы сәттің өзінде Лосовскийге білдірді. Асылбекті халық атынан өзі де қостайтынын айтты да, бекіттіріп шығарды.

Осы келісінде Абай Лосовскийге айтпаққа әзір келген, бір жағы арыз, бір жағы сыр сөзін, Базаралы жайын қозғап көріп еді.

Базаралы басына Абай әр кез ақтаушы боп, бар болыстан бөлек қарайтынын Лосовский білуші еді. Ол қазіргі өңгімені аса қысқа қайырып, өзінен тез тайдырып жіберді.

— Базаралы Қауменов жұмысы туралы сіздің маған сөйлесетініңізді біліп едім де, тосып едім. Андреев қалада сіздің атыңызды да атап кеп, менен Қауменов ісінің жөнін сұраған-ды. Бірақ мен ол істен сыртқары қалдым. Қауменов жұмысы Семипалатинский уезінің қарамағынан шықты. Семиреченский, Семипалатинский облыстар арасындағы бүлік болған Оралбай қашқының ісіне тір-

келді. Қарқаралы уезінен де ауыр іс боп, қылмыстар қосылды. Анығын, шынын Андреев досыңыз менен де толықтап айтып берер. Бұл жұмыстың кесімі, байлауы ертеде әзірленіп, даяр тұрған-ды. Тек қашқын боп жүрген Қаументовтердің қолға түсуін күтіп жүрген өкім болатын. Ол турасындағы бірінші кесімді губернатор келсесі бекітті. Екінші, Омскіде корпус кеңсесі тағы бекітіпті деп естідім. Сондықтан, Қауменов Семипалатинскийге жетісімен, біз шығарда, этаппен Омскіге кетті. Он бес жыл каторга ол адамның ендігі тағдыры боп, шешіліп қойды,— деді.

Абай Базаралы ісінің мұншалық тұңғыққа кеткенін қатты жабыққан жүзбен естіді. Бұл жолы, өзі бұзылған қалпында. Лосовскийдің үйінен қоштаспай шығып кетті.

Базаралыны ұстап беріп, рақымсыз пірғауар жаламен матап берген Тәкежан, Ысқақтарға Абайдың іші мұздай суып, зығыры қайнап шықты.

Далада қайда барарын, кімді іздерін білмегендей. Тек Базаралының отты, нұрлы жүзін еске алады. Қолында шылдыраған кісен-колеткі. Аяғын қоса бұған темір тұсау көз алдына келеді. Ол жөнін білмес, тілін ұқпас, қасиетін танымас жат жеңдеттер арасында. Арестант шекпесін қайғылы денесіне лыпа қыл кетіп бара жатқан жалғыз азамат Абай көзінен қимас жас шығарды. Соққы жегендей сенделген денемен көзін төмен салып, жұрттың дырду шуынан оқшау кетіп бара жатыр еді. Артынан ілесе шұбырған дабыр естіп, енді ғана есін жинса, бағанағы топ атынан Абайдың хабарын біле келген Жиренше, Күнтулар екен.

Абай басын көтеріп, бойын ширатып алып, Күнтуге қарады.

— Асыл ағаң төбе би болды, қайырлы болсын! Өзіне де, халыққа да хабар айт!— деді.

— Әділетіңе ризамын, әмісе жолың болсын! Ата ұлы ғана болмадың. Өзің айтқандай... Соны бір айта беруші ең ғой!— деп, көзін қысып, мәздене күліп Жиренше:— Өзің айтқандай, адам ұлы болдың, Абай. Тәуекел, бірақ өзін төбе би болмасаң да, төрт арыстың төбе биін сен сайлап бердің. Ой мен қырға сенің өз айдың, абройың да аз жайылмас. Ырғызбайдың өзге көп тоғышары саған өкпелемесе, ома қапсын. Сен, сен болмасаң, осылай өзінің кім боларын, қайдан білер еді! Асылбек үшін Күнту қуанса, мен тап сенің өзің үшін қуандым!— деп, Абайды еріксіз күлдіріп тұрып, қолын сілікті.

Абай күлгенмен, өз қабағының кейісін өлі түгел жадырата алмай тұр еді.

— Әй, Жиренше-ай, оның бәрін қайтейін. Тірлікте ерікті жүрген адам: «Бір күн мал, бір күн бақ, аброй, атақ» деп сандала береді ғой. Мен осы ояздың үйінен кеудеме оқ тигендей боп шығып тұрмын. Базаралы, қайран Базаралы қайда десенші! Лосовский арқылы бір үміт бола ма деп келіп ем. Қорлық хабарды естіп шықтым ғой. Ояз қолынан кетіп қапты. Тіпті Семей жандаралынан да іс өтіп корпусқа кетіпті. «Өзін өтаппен Омбыға, одан ары каторгіге қарай алып кетіпті» деп, дінкені құртып тұрған жоқ па?— деді.

Жиренше үнсіз жүдеп тұрып қалды. Ол да Базаралыны қимайды екен. Абай екеуі, біріне-бірі жасаураған көз тастасты да, екі айрылысып кетті.

Дәл осындай жүдеу көңіл күйінде келе жатқан Абайға, бүйір жарынан дабдырлап сөйлеп:

— Абай ғой!

— Осы Абайдың өзі ғой!

— Е, бәсе, кешеден осында деп іздемеппек?

— Қарағым Абай, қайдасың бұ?!— десіп үн қатқандарға Абай енді бұрылған. Қараса, Абайдың жатақ достары Дәркембай мен Дәндібай қалбалақтап, ентелеп келіп қапты. Көп бөтен жұрт арасында іздеген Абайларын жана тапқан екі қарт шын қуанышты сияқты.

Абай шал достарымен ұзақ амандасып болған соң, бұл екеуін ертіп ап, істерін қолма-қол жайлау үшін сөзге кіріспек еді. Қатар жүріп келе жатып, Дәркембайға қарады. Оның аңсағай бойына жарасқан шапанын, қонымды тымағын ұнатты. Ералыдағы жатақтың амандығын, қазіргі күйін, бұлардың қанша жүргенін сұрастырып келеді. Абайдың іздеп келе жатқан адамдары бар. Ояз үйлерінің сыртын ала оқшауырақ бір топ отыр екен. Өзіне керек кісілері сонда екенін алыстан аңғарды да, Абай осы топқа қарай беттеді.

Дәндібай Дәркембайдан қартаңырақ, ашандау. Белі де бүгіліңкі болатын. Ол Абай мен Дәркембайдың жүрісінен кейінденжіреп, қамшысын арқасына ұстап, соның ұзын сабына екі қолын артып, белінің кірбеці барын білдіріп, жорғалай басады. Бұның түйе жүн шөкпені, ескі сеңсең тымағы бар. Ажымды мойын, иегі, селдір сақалынан білініп тұрған. Солған ұрты, барлық кескіні қазіргі келе жатқан түрінде оны Дәркембайдың атшы шалы сияқты аңғартады.

Абайлар беттеп келе жатқан топ Ырғызбай адамдарының оқшауланып, оңашарақ отырған тобы екен. Бұл дөнгеленген жиынның орта тұсында қызыл күрең жүзді, бурыл сақалды Майбасар отыр. Қасындағылар Тәкежан, Ысқақ, Шұбар, Ақберді, Ырсай сияқты Ырғызбайдың кәрі-жастары екен.

Олардың Абай көрінбестен бұрынғы әңгімесі осы Абай жайы еді. Бағана, төбе биді сайларда Абайдың сөйлеген сөзі билікті Ырғызбай баласына бермей, Бөкеншіге, Асылбекке әпергені бұл топ арасында аса бір мінді, кіналы жұмыс боп сөйленіп отыр.

Болыстар Ырғызбайдан сайланғандықтан, «Ұлық шырайы Құнанбай баласына ауды» деген лақаптардан, Майбасар көңлінде соңғы күндерде үлкен тоқмейілдік болатын. Ол ішінен: «Болыс жастар болса, төрт арыстың жиыны төбе билікті Тобықтыға ұйғарса, енді оны Өскембай баласы алмай, кім алады? Бұл ортаға ондай дәреже келсе, төбе би ендігі Ырғызбайдың үлкені — мен болмай, кім болады?» деген жасырын, бірақ — құмар ойы болатын. Өз есебінен көбінде ұшқары, үстірт, қыңыр жайылып жүретін Майбасар: «Осы Балқыбек сиязы менің ырысым болар. Төбе би болғанның жолы — жөні бөлек. Нелер қиын, қалың даулар бар. Оған билік айтушының жол-жүлдесі өзгеше. Төреліктің түсімі нағып олқы болсын. Құдай қосса, бұл жолы үйірлеп жылқы, қоралап қой айдап, тізіп қайтса, одан асыл не болсын!» — дегендей ойларды ойлайтын.

Енді білсе, жаңа осы топты жиып алған Тәкежан, Ысқақтар: «Бір үлкен бақ өзі оралып келіп еді. Өзіміздің кесірімізден Ырғызбайға бұйырмай, бөтен атаға кетті. Кетірген Абай, Абай кетірді!» — дескен.

Майбасар бұл хабарды естігенде, ызаланып, танауы қусырылып кетті.

— Осы өзі келіп тұрған бақты басқа теуіп қай ысқаны Абайдың? Асылбекті сыйласа асын берсін, өз алдындағы малын берсін. Ата ұлына, қажының абройына төрт арыс ұйғарып тұрған билікті бізге қимай далара қуғаны, қалай адасқаны бұ? Ағайын кеңесіне салып, ақылдасу да жоқ. Бергенде, тым құрмаса татымды қып танытып, бұлдап та берсе екен-ау! Шайқы-бұрқы дуанадай, шаша салған несі! Желге шашқаны ма, атамның абройын! — деп, кекетіп, ұрсып тоқтады.

Тәкежандар өздері жақтырмаған хабарды қысқа қағырып айтқаны болмаса, көп үндеген жоқ.

Майбасар сөзін қостап, Ырсай, Ақберділер дә Абайды қыжыртып, мінеп өтісті.

Тәкежан Шұбарға қарап, мысқылдап сөйледі:

— Осы төбе биді сайлағанда Абай: «жарлы-жақыбайға, жетім-жесірге, қаріп-қасерге жақсылық ететін кісі керек» деп, со бір сөзді соншалық қазбалағаны несі? Кісі өліп, ысқат¹ байлап дәуір² жүргізгенде «қаріп-қасер, жетім-жесір» дегіш болушы еді жұрт. «Садақа, күшыр-пітірді қаріп-қасерге бер» деуші еді. Біздің бұл жігітіміз Балқыбектің сиязын біреудің жаназасы деп білді ме осы? Төрт арыстың басын қосып отырып, жаңары Маекен айтқан шайқы-дуана болғанына шамысын иттей келді!— деді.

Шұбар Абайды жүз көргенде «өзге аға, туыстан жолы бөлек» деп, артық бағалайтын. Бірақ сыртта жүргенде, әсіресе Тәкежан, Майбасар сияқты Ырғызбайдың қыңыр-содырларына, бітеу кеуделеріне кездескенде, сол Абайды ақырындап, сыртынан мысқылдап жүруді өзіне енді машық қылып келе жатқан. Оның қырлы келген ұзын мұрны дәл ұшында анда-санда жыбырлап тұратын әдеті бар. Қазір сол мұрнының ұшы тағы жиі жыбырлай түсіп, мырс беріп күліп, сұрша жігіт әзіл айтты.

— Тәкежан аға, шайқы-дуана дейсіз. Абай ағам айтқанда: құдайшылық пен мұсылманшылық жолын айтып жатқан жоқ па? О кісі айтқанды дуана емес, ешен-пірін, имам-ғұламаң, қожа-молдаң да күнде айтып, көкейіңізге сіңірмей ме? Ендеше Балқыбек сиязында тәңір жолын тани түссек теріс бола ма?— деп, күліп тоқтады.

Соңғы сөздері анық ащы мысқылдың шеберлеп айтқан нақысын танытты. Бұл отырған Ырғызбай жиыны Абайды тегіс кекетіп, тұтас күлісті. Дәл осы кездеріне қарсы, екі шал мен Абай келе жатқанын көріс-ті. Көп Ырғызбай Абайды жүз көргенде тайлығып, ырысаты әдеттерімен күлкілерінен тез тыйылып, үндемей қалысты. Жалғыз Тәкежан Абай қасындағы кісілердің жабайы ел адамы екенін шолып өтті. Жүдеу киім, бүкшен жүрісі бар кедей шал Дәндібайды алдымен болжады. Тағы да лекіте күліп:

— Ал, ол аз болса, ұлықтың қасын тастап, Абайын қаріп-қасерін жетелеп, әне тағы келеді!— деді.

Жұрттың көбі енді сөз қатпай, Абайдың жақындаға-

¹ Ысқат — өлген адамның садақасына берілетін мал.

² Дәуір — өлікке арнап үлестірілетін пидия садақа.

нын тосып отыр. Төкежан даусын ақырындатып, тағы да мысқылдады.

— Құданың құдіреті, біздің Абай осы жазғытұрдан бері біртүрлі тақуа боп кетіпті. Әлде, патшаны анау бүліктер өлтіргеннен кейін бұл таубаға келдімекеш. Бүйте берсе, құлшылығын қуып, қажыра да кетер. Басына сәлде орап, зікір салып, бір күнде «әпенді» боп келген Абайды көріп жүрмейікі!— деді.

Сықылықтап, қызарып, қыстығып күлген күлкі Шұбардан, Майбасардан да байы алып еді.

Осы кезде, Абайлар жиының қасына келді. Екі шал Ырғызбай тобына сәлем беріп, ауыл-аймақ, мал-жаннның амандығын сұрады. Бірақ олармен түс жылытып амандасқан Ырғызбайлар болған жоқ. Үйткені бұларды жатақ екені және егінін даулап, қыңқылдап жүретіні отырғандардың көбіне мәлім. Қазір біріне-бірі ешнәрсе айтпаса да, Ырғызбайлар бұл шалдардың Абайға өздерін жетектетіп жүргені тегін емес деп біліскен.

Жиын ішінде бүгін көрмеген үлкендері болса да, Абай сәлем берген жоқ. Аузында Папиросы. Екі қолын жеңіл сұр шапанының сыртынан, арқасына қайырып ұстапты. Суық, сыншы жүзбен, әуелі біраз үнсіз сыздапып тұрды. Ырғызбай тобының үлкен-кішісін жағалай барлап, қадала қарап, шолып шықты. Тек, сондай үнсіз тұрыстың соңынан ғана папиросын қолына алып тұрып:

— Төкежан, Ысқақ, Шұбар!— деп, қатаң үнмен қатарлап санағандай, іріктен атады да,— үш болыс, үшеуің былай оңаша шығып кетші! Менің сендермен сөзім бар!— деді. Осыны айтты да, өзі шалдарға папиросты қолымен ілгері қарай нұсқап, шетке қарай оқшаулана берісті.

Төкежан мен Ысқақ семіз денелері жай ырғалып, шабандап тұрды. Шұбар болса, еңалдымен лып етіп, суық бойымен тік басып, Абайдың артынан шапшаң ерді.

Аз кісі боп, дөңгеленіп отырысқан жерден-ақ Абай сөз бастады.

— Мынау Дөркембай мен Дөңдібай осы сиязға дау даулап келіп отыр. Бұлардың былтырдан бері есе ала алмай жүрген жылаулар екенін мен жақсы білемін. Осылардың көргенін өздеріңе айтқыбай, мен айтып берсем де, ақыларын жеген кісілер жаятара алмайды. Бұл екеуі өз бастарының жоғын қуып кеп отырған жоқ. Исі жатақтың қырық үйінің сөзін әкеп отыр. Қаладан келе жатып: «Балқыбек сиязына ортаңнан кісі жібер.

Осы екеуін жібер. Сияз басында сөздеріңді мен сендермен бірге сөйлеймін!» деп, осында шақырып келген менің. Ал бұлардың ісін бітіретін сендерсің. Осы үш болыс, үшеуің! Қай жерге барып дау айтса да, бұлардың «есеміз соларда!» дейтін адамы да сендер!— деп Абай, үш болысқа барлап қарап қалды.

Тәкежан Абайды жақтырмай, қыжыртып отыр екен.

— Е, «сөзі сендерде» деп, бұлардың аулын шауып, кісісін өлтірген Тәкежан, Ысқақ бармекен? Немене, бұл екі қу көк шолақты қылқитып әкеп, маған зәулі қып отырсың? Түсінен шошысын деп отырсың ба, сұмитып әкеп бұларынды!— деп ұрса сөйледі.

Абай қатты сызданып қабақ түйді. Тәкежанға үлкен ашумен, ақыра сөйлеп жіберді.

— Өй, Тәкежан, аспай сөйле. Аяғыңды андап басты. Бұл кәрілердің сыртын сұм көрсең де, ішінен, ісінен сұмдық таппайсың. Сұмдық бұлармен бірге туған жоқ. Болыстық сенімен де бірге туған жоқ.

— Құдай құртқан қуларынды жоқ-жітік еткен мен деп пе ең ендеше!

— Сенсің!

— Тапқан екесің жабар жаланы!

— Сенсің! Өзің болмасаң атаң Өскембай, Құнанбай, Мырзатайлар! Бұлар баяғыдан суыңмен кіріп, күліңмен шыққандар. Сенің тұқымыңның есігінде ата-анасымен малайлық, құлдықта күн кешкендер. Күшін алып, түсің алып, бүгінде қартайғанда керексіз деп қағып-қуып тастаран күн қақтыларың! Жарлылық, жарым-жандығынан басқа түк жазығы жоқ. Жылаулар ағайын осылар!— деп қабағын түйді.

Бұл арада Абайдың ызалы долылықпен құшырланған ойына қайраулы қара балта, кек балтасы келді. Ең әділ өкімдей, тағы да бір еске алынып, бұның зығырын қайната түсті, тағы да қатты үнге басты.— Қырратқымай, түзу сөйлес. Дәл осы Балқыбек жиынының үстінде ақы адал малын түп-түгел алдарына салыңдар! Саласыңдар жөне! Осы отырған Құнанбай баласы, үш болыс, мынау төрт арыс жиынында масқара болмаймын десең, қазір кірісіңдер! Бұлардың ақысы өздерінде де бар. Қол астарыңа қараған өзгелерде де бар. Тапжылмай отырып, осыны орындайсыңдар. Болмаса, дәл осы орыннан тұра бере, іске кірісем! Бер қазір жауабыңды!— деді.

Абайдың ендігі сөзі Тәкежанға еріксіз ой салатындай боып, тоқыратып тастады. «Орыннан тұра бере, іске кірі-

сем» дегені — «ұлыққа, оязға барып айтамын» дегені. Бұл Тәкежанның жүрегін су еткізді. Ол үндемей қалған еді, Ысқақ та әлі үн қатпай, Абайға тіктеп қарай алмай отыр. Жатақтан алынып, Ақымбет ауылына барған жеті аттың дауы, бағана Дәркембайды көрген жерде-ақ Ысқақтың көңлінен кетпей отырған. Ол туыс ішінде Тәкежанмен үнемі ыңғайлас жүргенмен, Абайды сыйласа да, қорықса да, өз қасында әрдайым үлкен ұлықтай көретін. Бұған қарағанда, Абайға әр кезде оңай жауаптасып, сөзі өтімді келетін — Шұбар. Ысқақ ендігі дәмені содан күтіп, Шұбарға қарады.

Абай мен Тәкежан түс шайысып қалғанда, Шұбар өзі қатыспай қалуды қисынды таппады. Бірақ сөзін Абайға қарап айтпай, Дәркембайға бет бұрып сөйледі.

— Жә, ағайын, сендердің өз ауыздарыңмен айтатын арыздарың бар ма? Не тілеп, не даулап келдің? Сөз алды басталды ғой, ендігісін өздерің айтып көрші, кәні!— деді. Жәй, сабырлы, бейбіт адам үні.

Дәркембай сөзі тізбегімен көмейінде тұрғандай, сай екен. Қатқыл, батыл үнмен сапылдап сөйлеп кетті.

— Біз пәле қуып, дау қуайын деген жандар емеспіз, шырақтарым. Оны қуар дәмем кәні, дәрменім кәні? Абайды арқаланып, кісінің артығын сұрап алайын деп те жүргенім жоқ. Ақы адал малымды іздеп келдім. Өзім ғана емес, көбімнің көлдей тілегін әкеп отырмын. Екі түрлі дауым бар. Қырық үйлінің екі есе боп кеткен есесі бар. Әуелгі сөзім: былтыр пісіп тұрған бес жер егінімді мынау Тәкежан, Майбасар және шырағым Шұбар, өз аулының, анау Сүгір аулының жылқылары күзді күні жеп кетті. Ақ Еспе, Сар Жырық, Тақыр Тұма, Қашамада ауылдарың отырғанда, кезегімен төрт түндей түсіп, тып-типыл құртып кетті. Соны былтыр жоқтап ем, биыл жығылған үстіне жұдырық деп, көктемде жаңа қылтанақтап келе жатқан тағы бес жер егінімді, сол жаңағы ауылдар тағы таптап, қара топырағын шығарып кетті. Бізге дән орнына, шаң қаптырып кетісті. Көкке ұлытып кеттің, ағайын! Сол бір сөзім. Екіншім мынау:— Ысқақ шырағым, сенің Қызыл Мола болысына қараран, қан құйлы ұрының ауылы — Ақымбет ауылы бар. Жеті бірдей атымды алып барып, көрінеу көзін жоралтты. Осы екі шал қуа бардық. Сорғалаған қан, сойқақтаған із дегендей, ант амансыз, жан күмәнсіз, жалтартпай отырып, ұрылардың мойнына салдық, бірақ араға хат жүрді. Сыбыр-сыпсың, сәлем-сұмдық жүрді. Шығарып бер-

ген ұры қасымнан табылды. Соны қимады ма, жә болмаса, Ысқақ өзің, қол астыңа қараған Ақымбет аулының сөзіне бұрын сендің бе? Жеті бірдей атымнан жеті ләк алмастан, ұлардай шулап, тағы қалдым. Абайға айтпай, кімге айтам? Есемді әперер жиын болса, мұнымыды шақпай, жоғымды қумай, қайтіп қалам? Менің сөзім осы-ақ, болыстарым!— деп, Дәркембай сөзін аяқтады.

Тәкежанның ішінде, Дәркембай сөзінің тұсында, неше рет толқып келген ыза мен томырық ашу бар еді. Бірнеше рет қозғала түсіп, Дәркембайға қабақ түйе қарады. Ақырып, ұрыспақ болған адамдай, оңтайланып та көріп еді. Бірақ алғашқы қақтығыста Абайдан тайлыгып қапты. Қайнаған ашуын сыртқа шығара алмады.

Дәркембай дауынан соң, жиын біраз үнсіз отырып еді. Аз уақытта Шұбар ептілікке салды. Ол бұл сөз ұлыққа жетсе де, билер алдына барса да, осы отырған Құнанбайдың үш болыс баласына аброй әпермей, жаманат келтіретінін тез аңғарды. Әсіресе, Абайды тыйып тоқтату қолдан келместей. Шұбардың ептілігі енді үлкен сөзді жайлап бітіру, зәрсіз тарқату жөнінен байқалды. Ол Дәркембай, Дәндібайға көптен бергі сырлас, мұндас кісіше жабыса сөйлен, жылы жүзбен жан тартты. Сөзіне күлкі аралас, жылылық кіргізді.

— Сүйтіп, екі қәрі, жайларыңды аңғарсам, бүгін есе берер түрің жоқ. Өздерің менің болысымының қазағысын. Сыртпен даулақсан, сөзінді өзім қуатың қарашым екең, Бүгінде, бірақ, қарашы десем де, жуандап тұрсын,— деп күліп алды.— Бір жағыңда жүйрік жоқшың Абай арам отыр. Оның ар жағыңда, былай тартса оязы, былай тартса төбе бәі. Сонымен, сен екеуің қырық үйлінің ішінде, «ең жолы болғыш, ақжолтай шалдар болдың ба!» деп отырмын. Түбінде құдайға қараған мақүлі!— деп. Тәкежан мен Ысқаққа көз тастады.— Бұлардың ақысын өзіміз де жемейік, өзгеге де жегізбейік, туысқандар! Сөз аяғы сол болсын. Тек қазір осы арада Абай арам кесігін айтсын да, тыным, тыныштығын тайқызайық бұл сөздің!— деді.

Мынау сөз, мына билікті неше қырға төдкеріп және туралап алып шыққан Шұбар, Абайға жүйрік көрінді. Ішінен: «Тәкежан, Ысқақтан мынау сонауғурлым зерек екен. Мынаның алды бар-ау! Тек қайда барар екен!»— деген болжалын шеше алмай, ойланып қалған.

Дәндібай өзі дауға араласпаса да, Шұбардың жаңағы сөзі Тәкежанды көндіріп, бұларды ырзалай Абайды

тоқтатып және Құнанбай баласының абройын арашалап жатқан епшіл сөз екенін әбден аңғарды. Енді тоқтамастан басын изеп, әлденені құптағандай боп отыр еді. Біраз ыңырана түсіп:

— Е-е! Сөз жүйесін тапса, мал несін табады-дағы. Олай болса, соқырдың тілегені екі көзі, төреңе құлдық, шырағым. Дегенің болсын!— деді.

— Айтсын, айтсын! Шұбар барды айтты, кесікті Абай арам айтсын! Тұрдық, болдық сонымен!— деп Ысқақ та тез көне кетті.

Екі інісі, екі болыс ұйғарған соң, Төкежан да енді жалтарып, дауласуды құп көрген жоқ. О да, сазарған бойында үндемей отырып, Абайдың кесігін тосты. Ақыры, бар жиын Абайдың өз аузына қараған еді. Ол сөзді қысқа қайырып, тура кесікті айтты.

Абай билігі бойынша жатақ былтырғы мен биылғы егіні үшін бір жер егінге екі қарадан, жиырма қара алатын болды. Биылғы жеті жылқы үшін, басына қосақ, соңына тіркеумен он «тоқ» алатын болды. «Тоқ» бұл елдің кесіктерінде не жақсы ат, не құлынды био, не бұзаулы сиыр болады. Егіннің жиырма қарасын да, әуелде жиырма қара деп, бір атаса, кейін Абай анықтап жиырма «бесті» деп, «қақ»¹ деп кесті. Абай кесігіне екі шал қуанғаннан үн қата алмай, тек іштерінен ғана сыйынғандай. «Я сәт, әумин! Айтқаның ақ болсын!»— десіп отырған.

Үш болысқа бұл кесік өрескел тәрізденгенмен, олар амалсыз, титығы құрып, үнсіз қалды. Бір берген соң билікке дауласу, келісімді қайта бұзу болады. Оған Абай енді қайтып ырық береді деп, Төкежан да, Шұбар да үміт қыла алмайды. Абай бұлардың кесікті ауырлап отырғанын аңғарса да, елеген жоқ. Тағы да ешқайсысына шырай бермей, түйіліп отырып, соңғы сөзін айтты.

— Бұл билік иітылды. Ол бір кезең. Ал іс болуы, мына екі өлермен шалдың қолына мал тиюі тары бір кезең. Билікті іштеріңнен ауырлап, сырттарыңнан шала дүмбілез көнгенсіп отырсындар. «Күн ілгері көрерміз!» деп отырғандарың болар.— Кесігім кесік болатын болса, сол жаңағы отыз қара, дәл үш күн ішінде, мынау екі шалдың алдына, «тоғы — тоқтай», «қағы — қақтай», төрт аяғынан басқан мал болып, айнымай түсетін болсын. Үшеуің де болыссың. Ақымбет ауылы — бірінен, Сүгір,

¹ Қақ — таңдаулы емес, әйтеуір бір қара мал.

Майбасар — біріннен, ал өз малдарын — өздерінен жалтарып кететін қиын мүлік емес. Қазір атшабарларыңды менің көзімше жан-жаққа шаптырыңдар. Дәл үш күн ішінде малың түгелдеп тұрып, тізіп тұрып беріңдер! Соны беріп тұрған жерлеріңде, істің басы-қасында мен өзім болам. Оған шекті мынау екеуі осы арадан тапжылмайды. Сөз бітсе, міні осымен бітеді. Ұқтың ба тегіс?— деп, тағы да байлауын берік түйіп тоқтады.

— Ұқтық, ұқтық!— деген сөздерді болыстар аузынан Абай қадала тосып отырып, ықтиярсыз тартып алғандай болды. Содан соң папиросын тартып, шалдарын ертіп ап, жүріп кетті.

Осыдан үш күн өткен соң, Абайдың айғқанындай он «тоқ», пәлен «қақ» деп өлшенетін бестіге барабар мал бастары тегіс түгелденді. Дәркембай мен Дәндібайдың алдына анық отыз қара түсті. Екі шал қуаныштарын дойындарына сыйғыза алмай, қайта-қайта тамсанып, тамашалай береді.

— Жатақ сорлы қандай қуанар екен.

— Мал төлеуі емес. Мынау қалыңмал да емес! Тіпті ердің құны болмады ма?

— Жатақ жатақ болғалы қолы есеге бүйтіп жетіп көріп пе еді? Жетем деп ойлап па еді?

— Айналайын, Абай-ай!

— Тек алдыңнан бағың ашылсын!— деседі.

Мал түгелденіп болғанын Абай келіп көрді. Бұларды енді жөнелткелі тұрған жерде тағы бір күдік туды.

Оны сездірген сақ, қырағы Дәндібай. Кішкене жыпылық көздерін жиі қағып, сықсия күле тұрып, Дәндібай сөйледі:

— Абайжан! Әперуін әпердің. Қыруар малды алдыма салдың. «Жатақтың бір қызы емес, бес қызының қалың малы» десем обал емес. Бірақ көкейімде бір күдігім, уайымым тағы тұр. Сонау бауырға қарай екі шал, мынау қыруар малмен бара жатқанымызда Тобықтының ба, Найман — Керейдің бе ұрысы екеуімізді екі жерге қылжитып, тағы тартып әкете ме деп тұрмын!— деген.

Дәндібайдан гөрі тәуекелі мол, өлі де көкірегі эср Дәркембай:

— Е, қойшы, су жүректенө бермей! Кім аңдып тұр дейсін? Ел іші емес пе! Жүргіншілер болар, ілесіп кетеміз!— деп еді.

Абай осы малдың жатаққа түгел жетуіне бұл күндерде өзі де іштей асығып, үлкен жұбаныш етіп қарайтын.

— Жок, Дәркембай, осы Дәндекен дұрыс айтады. Ел арасы қашық. Сырт пен бауыр аралығы елсіз. Мен Дәндібайдың қаупін дұрыс көрем. Қой, олай болса, қастарында тым құрса бір сергек жас жігіт болсын!— деп, өзінің маңында жүрген Баймағамбетті шақырып алды.

— Баймағамбеті Сені мен жол жүргізгелі тұрмын. Қазір, мынау екі кәріңмен бірге, осылардың малын айдасып, Байқошқардағы біздің ауылға бар. Содан кейін астыңа атынды мықтап сайлап ая да, осы малдарын айдасып отырып, Ералыға, жатаққа өз көзіңмен амандап апарып, түгел табыс етіп қайт. Әйгерімге сәлем айт, мынау екі ақсақалды күтіп, сыйлап жөнелтсін. Және сандықта жатқан алтыатар бар, саған соны берсін. Ал, қарттар! Ел-жұртыңа сәлем айт!— деді. Кәрі достарын осымен аттандырды.

Дәл осы кезде, сонадай бір шетте Тәкежан бөгде бір кеңесте болатын. Оның қазір қасында отырған адамдары, Бауыр еліне мәлім, атақты екі ұры — Серікбай мен Тұрсын. Бұл екеуінің жастары құрбылас, денелері де кескен теректей, тұтас балғын — бір бітімдес. Өздері әрі жас, әрі тынымсыз жатпас, анық сойқанды ұрылар болатын. Сондай болуына, бір жағынан осы Тәкежанның өзі де себеп еді. Екі ұрыны да алыстан шыжымдап, өзі сақтайтын. Бауырдан қыстау беріп, сол жаққа орнықтырған да өзі. Енді осы екеуін оңаша алып, Тәкежан жаңа ғана малын әкетіп бара жатқан Дәркембайларды нұсқаған.

Екі ұрысын сілейте боқтап алып:

— Екі ит, мынау сүм жатақта кегім кетіп барады. Сол кегімді сен екеуің жоқтап әпермесең, жау қуаңда жалғыз қазық ұрсын, екі сүмелекі!— деген.

Тұрсын сөзін салмақтап, тілін шайнап сөйлейтін және тәйтiк сөзді, қылжақпас.

— Уай! Тәк-к-к-е-жанай, қолым-д-ды ғана босатшы. Әк-к-еннің... жатақты ма?— деп, қазір-ақ бір керді бастарысы келді.

Серікбай бұл жатақпен осы жолда даулы болған Мойнында айыбы да бар. Сондықтан асыққысы келмеді. Ол арам ойлайтын, тақыс еді.

Әзір емес, қыстың бір бес бораны жалынсыз деп тақыс есеп сездірді. Тәкежан осыны құптады. Екі сойқан ұрымен ұғысып тарасқан-ды...

Балқыбек сиязында болыс, би болмаса да, Абайдың қызу араласқан ісі жатақ ісі болды. Енді өз міндеті жоқ.

Ел мен ел арасының даулары, тартыс арбасулары, бақталас, бәсекелері қандай екенін көрмек.

Бір жағы ұлық, бір жағы төбе би алдында сол күйлер қалай жүріп, қалай бітіп-тынып жатқанын бізге Абай біраз күн аялдап қалды.

Осы орайда, көлденең ағайынның ендігі бір үлкен жұмысы басталды. Бұл — сияздағы аса бір дауды жұмыс. Ол қалың Керей мен Найман арасындағы, биылғы өткен қыстан бері ұлы дүбір, үлкен тартыс боп келген «Салиқа қыз дауы».

Қожагелді Керейдің жетіп отырған қызы Салиқа Түкі Сыбанның жесірі еді. Былтырғы жыл соның атастырған күйеуі, тең тұсы өлгенде, енді қызды жесір деп Сыбан қайнағаға қаратқан. Ол қайнаға жасы алпысқа келген, қос қатыны бар адам. Қалыңмал түгел беріліп қойған. Отауын тігіп, жасауын жасап отырған қызды, қарт күйеуі үшінші қатын етіп амаққа тақайды. Сонда өжет, өр көкірек қыз елінің барлық Қожагелді, Шақантай ішіндегі үлкендеріне хатпен, сәлеммен арыз етеді. «Сүйегінді қорлама, басында ырқыңа көңдім, елім. Жас басымнан бағымды байлама. Әкемнен де жасы үлкен шалға көп қатынның бірі қып берме!» дейді. Қыздың зары халыққа жетеді. Керейдің ер азаматы, жас-желеңі: «Қыз қорлыққа түспесін» деп, көп қызынады. Кәрі ақын қобыз бен домбыраға қосып: «Салиқа қыздың туған еліне айтқан арызы» деп, аса бір мұңды жырмен арман ағытады. Аз күн ішінде сол Салиқа шері Керейдің кәрі жасы түгел айтатын ән боп тарайды. Қой шетінде күзетші, ат үстінде жылқышы, ойын-сауықта, той-топырда қыз-келін, жігіт-желең, балаға шейін айтатын болады. Мұңды қыз Керейдің ішіндегі Шақантайдан өзінің тең тұсын, құштарын табады. Сүйтіп, Керей «қызды жылатпаймыз» деп, бұрынғы құдалықты енді амалсыз бұзбаққа бекінеді.

Бірақ осы хабар қыздың қайнына жетісімен, неше саққа құбылады. «Жуандық, елемеушілік, әруақ аттау. Сыбан — Найманды қор етіп, жермен-жексен ету!» — деген неше түрлі намысты шабақтаған, зарла, кекшіл тілге ауысады. Аяғы ұзаққа бармайды. Бірер-ақ жол еліші ауысады да, үлкен жаулық жол көрсетеді.

Содан бері қар кетіп, көк шығысымен Сыбан мен Керей бірінен бірі кезек барымта алысады. Неше рет қалың қол боп аттанысып, енді шабысарман боп отыр. Соққыға жығылған, өлімші жаралы болған, қалжа жей

жатқан екі жақтың азаматы бұ күнде елуге тарта бар деседі. Қазір де осы сияз болып жатқан күннің өзінде Қожагелді мен Шақантай ішінде тыным жоқ. Түкі Сыбан, арғы Найман болса, оның да жылқысына күнде кықу араласқан. Гулетін найза қарып, шаба тартыл, Керей барымташылары да тыным тапқызып тұрған жоқ.

Балқы ек сиязы шақырылғанда Қарқаралы, Семейдің екі оязы өздері келіп, бас қосқанда үлкен, тығыз, ұланқайыр, шәлемі іс, осы Салиқа қыз дауы болған. Пәлеге батқан жұрттың саны көп. Қазір сияз басына келген Найман — Сыбан кісілері, Керей адамдары бұнда да дүрдараз. Екі жағы өзі-өз ояздарына Балқыбек басында да ары тоғытады. Жалған куәлі беріп, жан-иманы, ант-аманын айтысып жатқан. Төрт арыс жиынында Найман — Керей араздығы қатты болу себебінен арадағы Тобықтыға абройдың оралуы оңай болған.

Абай Асылбекке әверетіп төбе биліктің төркінінде, арғы астарында осындай көп қатпарлар жатыр еді. Екі арыстың біріне бірі қимай қызғашып, қырқысар дәрежесін Тобықты өз өверімен алмаған. Оны Майбасар, Тәкежандар: «Арғын аға болғандықтан емін-еркін, дау-майсыз сыбағамызға алдық» десе, «би Өскембай, қажы Құнанбай атына, абройына жығылғаннан ел келесі өзі сыйлады» десе оның бәрі бос мақтан. Ырғызбай ішіні дағдылы ұр-көпшелігі болатын.

Екі жақтың арбасың, қабақ торысқан болыстары «бұл билікті кім айтады?» дегенге келгенде, негі тілерін біле алмай жүрген-ді. Ояздарға сөздерін айтып, шешіп бер» деген де арыз болған. Бірақ ұлықтар бұдан бас тартқан. Ал, төбе биге, Асылбекке беруге, Керей қарсы. Бұны «Сыбанның күйеуі» деп, «қилы мойын, дұшпан ауылымның бірі — Ақтайлақтың күйеуі» деп, Керей «тіртей» билер алдынан қашып отыр. Ояздармен ақылдасқанда Асылбек өзі де «сарайының жаласына қалам» деп, момындықпен бас тартқан. Бұл жөнінде Асылбекке Күнтұдай тұмсы, Дүтбайдай тілеулес жақындары үлкен кіна тағып, сөзін айтқан. «Билігін айтып, білем деп олжа алатын кісі едің. Алдына өзі кеп тұрған мол дәулет. Бекерге тартыншақтық еттің!» — десетін.

Дәл осы кезде, Сыбан мен Керей ортасында Абайдың әділдігі, турашылдығы жөнінде айтылған лақап, қошемет сөздер көп тарады. Екі нәрсе, Абай істеген екі жұмыс бұған айғақ есепті, тірек болды. Бір сөзде жұрт: «Құнанбай ба алары төбе билікті өзімізге бер деп

қанша жабысса да Абай қарамапты. Ағайын тіліне азбапты. Жұртқа адалдығымен пайда келтірсін деп, алыс ата баласына төбе билікті өз туыстарынан тартып алып беріпті» деседі. Екінші лақап, дәл соңғы бірер күн ішінде тарады: «Жатаққа өзі жоқшы бопты. Өзі би де боп, кесік айтыпты. Отыз қара малды, өзінің болыс болып отырған жуан ағайындарынан бақыртып отырып, тағы тартып әперіпті. Тегінде, алдына арызбен, даумен барған кісі осы жігіттен әділет табатын сияқты. Жақынға бұрмайды. Қайта жүгініске келген екеудің бірі өзінің жақыны болса, билігінің салмағын соның үстіне қатты қып, ауыр қып салады. Бүкіл қазақ халқының қамы дегенді көп айтатын жігіт осы. Қамқорлық етіп, қамқорлық жеп айтады» деседі.

Осымен қатар, Найман — Сыбанға, Керей — Уақтың болыс, билеріне бекем жетіп жатқан сөз тағы бар. «Абайды Семейдің бар ұлығы біледі. Елге шыққаны сыйлас, тілін алады», дейді. «Сүйтіп, бұл күнде Құнанбай Құнанбай емес. Кешегі бір күнде Құнанбай деген айбынды ат болғанмен, қазір ол тек тірі әруақ. Болыс болып жүрген өрен-жарандары болса, оның көбі де ел алдына түскен, көптен бойы өскен, озық адамдар емес. Тәкежан, Ысқақ дегендері бұрынғы ата абыройын бүгін кертіп жеп жүрген, тоны сұлу тұғырлар. Енді кісілік бар Тобықты ішінде біреуде болса, осы Абайда. Болыс болған өзгелерінен, жай бетімен бейбіт жүрген Абай — адам да, азамат та!» деседі.

Осылай басталған сөздер Керей мен Найман тіккен үйлерде, дөңгелек жиындарда бірер күн қайта-қайта еселеп көп сөйленді. Сол сөздердің бір ұшығын ұстап, Жұмақан Лосовскийге де кіріп шыққан. Тойсары Қарқаралының оязына да ақыл салып, айта барған.

Ойында дәнеңе жоқ, тек Асылбектің төбе билігін тамашалап, Жиренше, Оразбайлардың Керей — Найман билерімен тізелесіп, қағысқанын тындап жүрген Абай бір күн түсте Ояздан шақырту алды. Барса, төбе би Асылбек те сонда. Қарқаралының Оязы да Лосовскийдің қасында екен.

Осы бір жолғы қысқа кездесуде ұлықтар мен Асылбек Абайға Керей — Найманның тілегін, талабын айтты. «Ара ағайын елдің ара биі боп, мынау үлкен пәлені тоқтатуға себепші бол!» деді. Абай, бұл тілек ұлықтардың өзінен шыққан сөз емес, Керей мен Найманның көбінен шыққан сөз екенін білмекші еді. Асылбек; осыны өтініл

отырған бұл орын емес. Бір жағы Жұмақан, бір жағы Тойсары екеуі де маған келді. Сені осыған көндіріп бер, ағайын жарасын емдеуге шақырамыз. Қандай билік айтса да тоқыраймыз деп кетті,— деді. Осы хабарды естіген соң Абай көпке созбай, өзінің Керей — Найман арасына билік айтуға көнгенін, әзірлігін білдірді.

Ояздар билікті Абай айтатын болғанына дұрыс арасты. Бұны билікке белгілеумен қатар Қарқаралының Оязы Синицын, қыз атынан түскен екі арызды көрсетті. Абай арапша жазылған арызды ұлық үйінде отырып оқыды. Бірақ, Оязға да, Асылбекке де қыз арызы турасындағы өз көңлін аңғартқан жоқ.

Сол күні Абай, екі жақтан үш-үштен, алты ғана кісі шақырып алды. Біраз әңгімеде аужай түйісті. Абаймен бұл жолы кездескен Найман кісілері Жұмақан, Барақ төре, Тәңірберді болатын. Керейден — Тойсары мен Бегеш, Тышқанбай. Осы аз адамдардың сөзіне Абай Жиренше мен Оразбайды ерте келді. Керей — Найман адамдарына Абайдың бұл жолғы сөзі бір жайдан өтілу.

— Жә, екі туысқан, сөзім ем болып, ел тыныштығы табылатын болса одан аянар, іркер күшім де, ниетім де болмас. Білімім жетпей қалса, бабыңды таппасам, қолымнан келмеген болса, оны кешірім етерсің. Бірақ аңғарып, түйіп байқасам, бұл сөз жесір дауынан басталғанмен, ұлан-қайыр іс боп, қат-қабаттап кетіпті. Екі ел арасында көптен жүрген барымта, ұрыс-қағыс бар. Шабуыл-шандуылға жеткен үлкен түйіндер бар. Бұл күнде талай ердің құнына тақау ақы, мүлік сөзі бар. Осының бәріне билік айтатын адам көп отырып, көп тергеп, қалың сөзге қапысыз кіру керек. Бұған бір кісінің уақыты да, шама-шарқы да жететін емес. Бір кітаптан оқыған нақылым бар еді: «Жалғыз ақыл жақсы, бірақ екеу болса бекем болар» дегені— деп, Абай біраз тоқталып қалды. Келтірген мысалы орыс халқының мақалы еді. Тоқтағаны — даулы елдердің аңысын аңдымақ болатын. Суық қабақ Жұмақан сыр бермейді. Тойсары да Абай сөзінің артын тосып отыр.

— Сіздерден өтіліп алайын деп отырмын. Жаңағыдай көп іске, көп көзге адамның мұршасы жетпейтін болған соң, көмекке кісі алайын деп ем. Осы дауды тексерісуге өз қасыма көмекші би етіп мынау Жиренше мен Оразбайды алғалы отырмын. Соған жауабыңды білсем дегімін, туысқандар!— деп, сөзін бітірді.

Керей — Найман бұл отырыста Абай тілеген жауапта-

рын тез айтып, келте қайырысты. Жұмақан да, Тойсары да қасындағы кісілеріне сөз салмай-ақ:

— Дегенің болсын!

— Ая! Көмегіңе кімді аламын десең өз еркің!— десті.

Тек алғашқы сөзге тоқырасып, тарасар жерде ғана Сыбанның төресі — алып денелі үлкен қызыл күрең жүзді, бурыл тартқан қаба сақалы бар Барақ төре, Абайға үлкен отты көзін қырындай тастап отырып, соңғы бір тілек айтты.

— Абай шырақ! Екі ағайының сенің алдыңа сөз тастады. Сөз ғана емес, сенің басыңа да сын тастады. Тобықтыны ара ағайыным деді. Бүлінгенді тілемес, бірлігімді тілер деп бір таңдаса, әділеті, ақтығы бар деп, дәл сенің қара басыңды тағы тіледі. Түптің түбінде тергеу көмегіңе екеуді аларсың, немесе тағы әлденешеуді аларсың. Бірақ, «түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» депті ғой баяғыда. Түбінде қыл мойынның келеге түсер, кесер сөзін бір өз аузыңнан, өзіңнен ғана күтеміз!— деді.

Жұмақан үндемей, құптағанын білдіріп, сәл бас изеп еді. Тойсары басқарақ айтты:

— Барақ мырза өз мүддесін айтты ғой. Көлденеңдер кебім жоқ. Бергенім берген. Шыжыммен ұш, шырғамен қон деп неғылам! Түйін-төрелікті тек сонау төбеден тосар ғана жайым бар!— деді.

Қырбай елдердің қырқылжың билері әзір үн қоса алмайтынын сәл сездіргенмен, бұл арада жарыла кетіп жатқан шалғайлық жоқ.

Абай үндемей ғана, екі жарына салқын жүзбен бір рет бас изеді де, бұл кездесуді осымен аяқтатты. Ара би, әуелде аз сөзді, көп сабырлы болмақ жөн. Сыр ұшығын сөз шығарады. Жарым сөзден жай түйем деп жорамалға, тұспалға көп түсетін сөзқуарлар, пәлекорлар екі елде де аз емес. Абай соны ойлаған сайын, дәл өзінің билігіне шейін тергеу сөздің барлығын андап жүргізбек. Өзгелерді көп сөйлетіп, өзі аз сөйлеуді ниет еткен. Сол оймен, жаңағы аз жарықшағы бар екі сөздің екеуіне де: «біріндікін алдым, біріндікін қойдым» дегенді білдірген жоқ.

Оразбай мен Жиреншені енді іске қосатын боп онашаланғанда, Жиренше өзінің байқағыш, шалымпаз ойымен жаңағы сөздер туралы бір болжау айтып қалды.

— Аужайды әзір түйеге алыс қой. Бірақ Керей сөзін мырзалықпен бергенде, Барақ бағып беретін тәрізді-ау деген еді.

Абай бұл жайды өзі де осылай топшылағанмен, Жи-

реңшелерге де ішін ашқан жоқ. Оның орайына екеуіне де, дәл осы жерде, тезінен іске кірісудің жөнін айтты. Біреуін Керейге, біреуін Найманға қазірден тергеуге қосатын болды. Абай бұл екеуіне де жаңа өзі ойлаған тәсілді айтты.

— Сұрамақ пен білмек бар. Әр барымта, шабуылда алынған мүлік, соққыға жығылған жігіт көп. Талай нәрсені тергеп, талайды біліп келулерін керек. Бірақ болған бар да, бұлдыр бар. Шынға өтірік қосып, аламыштап айтатын, араздық мінезі бар. Осындайдың бірінде өздерін «мынау жақсы, мынау жаман, мынау шын, мынау жалған» дегенді жарыққа салып айтпандар. Ішке түйіндер. Әсіресе шырай беріп, уәде берме. Оның арты мойнына алған қарыз есепті. Сендерге қарыз болған — маған да міндет артады. Онан соңғы бір қолқам бар. Екеуіне анық серттесіп айтар сөзім: жең үшінен жалғасып, дүниеге сатылып жүрмендер. Екеуінді дос білейін және шын тілейін, қанатым болындар. Бірақ әділ-ақтық жолына бастап ұшатын қанатым болындар! — деген.

Қыз дауының сыртындағы көп пәленің барлығын Қожагелді, Шақантай ішінен толық білуді және бар білгенін Абайға түгел хабарлап тұруды Оразбайға тапсырды. Түкі Сыбан ішін ақтара қарап, аудара тексеруді Жиреншеге берді. Олар ең әуелі осы Балқыбек сияқына келген Керей — Найман адамдарын түгел адақтап шықпақ, Даугерді, куәні де осы жиыннан тауып, көп тексеруді осында аяқтауға болатынын айтысты. Бірақ үшеуінің тағы бір ақыл қосып байласқаны: «Екі жақ өз бетімен шалқайысын, тек бірін-бірі жалалап, шынға ойыспайтын болса, онда Оразбай мен Жиренше Керей мен Сыбанның кей жерлеріне өздері суыт жүріп, барып қайтысқақ болды.

Осымен Салиқа қыз дауының бір жұмаға созылған күндіз-түнгі тергеуі басталып кетті. Тергеу үш жерде жүріп жатты. Оқта-текте ғана, көбінше түн жарымында, күні бойғы білгендері, тапқан-тергендері туралы Абай Жиреншелермен қысқа уақытқа бас қосып айрылысады.

Абайдың өзі қолына алып тергегені қыз ауылының сөз несі — қарт Қалдыбай мен қыздың әменгері — шал Сабатар. Бұлар арасында болған ескідегі құдалық, иіт ілу, қалыңмал жөніндегі ауыс-күйістерді Абай асықпай отырып, анықтап білген. Қалыңмалдың орайына жасап отырған жабдық-жасауды Қалдыбайға түгел саятатын, хатқа түсіріп алды. Абайдың әзірге аңғаруына, Сали-

қаның қалыңмалы бұл өңірдегі ең мол қалың малдың бірі екен. Қыздың алғашқы атастырған күйеуі Бәйгөбек ішінде ескі шаңырақта отырған жалғыз бала болады. Оның жесірі үшін қалың көп беріледі. Кейін, атастырған күйеуі өліп, қыз шалға қарайтын болған соң, бата бұзылмасын деп, Сабатардың тілегіне емексінген Қалдыбай: «Қызым теңіне бармай, кемдікке кететін болды», депті. Сабатардың өзінен тағы да жарым қыздың қалың малын алыпты.

Абай дәл осы жайға айрықша қадалып, кейінгі кезде не алғанын түгел білді. Рас, алған малға орай, көп ұлдың ортасындағы жалғыз қыз және жасы жетіп отырған ерке қызды әкесі ырзалап жөнелтем деп, басына көтерген сегіз қанат ақ үйден басқа жабдықты да мол қамдапты. Қыз жасауы жиырма бестен екен. Бас жақсысы Қоқан керуенінен алған жүз қойлық жібек кілемнен басталса, содан ары, ішік жиырма бес, сырмақ сандық жиырма бестен. Ең аяғы көйлек-көншек, дастарқан-тостағанға шейін соншалық. Биік сүйек төсектегі шағи дүриялаған көмкерулер де сол дөңгелек бір санмен жиырма бестен жасалыпты.

Бірақ бұл мүлік қазір Керей қолында. Малы болса алып қойылған. Қызы және айниды. Сыбан — Найманды өсіресе ашындыратын — бұл қызға берілген малдың молдығы. Пәле басы осындай көп мүлік дауы болғандықтан, кейін содан туған барымта шабуылдың айдап қуған жылқысы да аз болыспайды. Қай жағы болса да, есем кетпесін деген егеспен егер қыла тиіскен. Қарулы жігіт, жырынды жортуылшы, «ер-батыр» атанған найзагер ұры, барымташылар тыным таппайды. Қара сойыл мықтысы, қарапайым жігіттерден де бұл пәлеге құлшына кіріскендер аз болмаған. Даудың бір түйіні осы құдалық айналасында болғандықтан, Абай алғашқы тергеуінде Керей — Сыбанды кезекпен алдына алғызып отырды. Барлық аныстарын түгел аңдап бір шықты. Соның артынан, енді даудың тап ортасында тұрған қыздың басында не бар? Екінші кезекте Абайдың білмегі соны жайы.

Салиқа қыз арызын өз қолымен әкеліп, Қарқаралының Оязына жіргізгеннен бері, осы Балқыбек басында болатын. Енді Абай, Ербол мен Көкпайды аттандырып, өзі жатқан Оспан үйіне сол Салиқа қызды жақындарымен бірге алғызды.

Басында кәмшат бөркі бар, құлағында үлкен күміс

сырғалары ырғалған, шағи шапап киген, ұзып бойлы қыз келді. Қарасұр бойжеткен Абайдың үстіне батыл басып, салмақпен кірді. Әкесі Қалдыбай да ере кепті. Әуелде Салиқа қызды көруге анталап келген кәрі-жас үй ішін кернеді. Керейдің өзінен де қыз айваласында жүрген қамау-қоршау көп екен. Келгендерге жағалай қымыз ішкізіп, Оспан сыйлап болған кезде, Абай еңалдымен Тобықтыларды таратты. Содан, өздерінің де отырысын артық көріп, көп Керейді Қалдыбай бастап, ертіп кетті.

Абай мен Салиқа оңаша қалған еді. Салиқаның жүзін Абай енді анықтап аңғарды. Меңсіз, ақаусыз, тап-таза қарасұр жүзінде Салиқаның үлкен тұңғық қара көздері өзгеше екен. Ойлы оты бар, нұрлы көз. Ұзын, жиі кірпіктері көзінің онсыз да үлкен қарашығын қоңыр көлеңкелендіріп, әсіресе, тереңдетіп көрсеткендей. Қырлы, көтеріңкі мұрнының аз дөңкілі бар. Жұқа еріндерінің екі шетінде сәл ғана көлеңкеленіп, төмен созылған бір кірбең бар. Бұл ренжігіш, немесе көп мұң мұңдап қалған жас жүздің ішкі шерін танытады. Бірақ Салиқаның үңсіз жүзі мұңшыл сияқтанса, сөйлегенде аппақ, мінсіз, кесек тістері көп ашылып, аксия көрініп отырады екен. Бұл ажар қыздың пішінін ашық шыншыл көрсетеді. Жарқын жүзді, күлкі, қызуы, қызығы мол жандай танытады. Әр сөйлеген кезінде Салиқаның жүзі күлермен тәрізденеді. Сауықшыл көңлі тақауда тұрған сияқты.

Осы іске кіріскеннен бастап, **өзі аз сөйлеп**, өзгелерді көп тыңдауға бейімделген Абай, бұл жерде де сол әдетін бұзған жоқ. Салиқаға біраз, үңсіз салмақпен қарап отырып, өзінің білмек жайларын айтты.

— Салиқа шырақ! Жүз көріскеніміз жаңа болғанмен, мен сізді қазір бала күніңізден бері біліп келе жатқан жақын ағайындаймын. Жәйінді көп есіткеннен ғой!— дегенде, Салиқа әуелі күрең тартып, қызара түсті де, ұяла күлді.— Арызыңды оқыдым. Сондағы сөзің сөз бе? Әуелі осыныма жауап бер!— деді.

Салиқа бұл сөзге, аз қабақ шытып, тез шымырағандай боп қалды.

— Абай мырза!— деп, үлкен тұңғық көзіне намыскер ашу білініп,— менің сөзім сөз, дегенімнен айнығам жоқ!— деді. Кесек ақ тістері ашыла көрініп, жүзінде тағы да күреңіткен кан ойнады. Абайға аңыра қарап қалды.

— Тағы бір сөзім — «бармаймын, тимеймін» дегенде,

тең көрмегенің тек шал Сабатар ма, жоқ исі Сыбанды құп көршейсің бе? Сыбанның тең жігіті болса, не дер ең?

— Ауыздарына әуелі шалын алмай, азаматын алса, тең тұсымды атаса, бүлік бастар мен бе едім? Онда менің ауылым, елім еркіме қояр ма еді?

— Теңімді атасын деген сөзінді сәлем қып, қайын жұртыңа айттың ба?

— Айтқызып ем, тындар құлақ болған жоқ. «Құлақ кесті — жесірім. Сабатар — құдай қосқан әмеңгері. Елде жоқ сұмдықты бастамасын?» депті.

— Тағы бір сөздің жөнін айт, шырақ. Қайын жұртың сені «өздігінен азбас еді, аламын деп азғырып, аздырып отырған Керейдің екінші атасы, анау Шақантай жігіті» деген сөз түсіп отыр. Сен Шақантай жігітін Сыбаннан күдер үзген соң таптың ба? Жоқ, бұрын көңіл қосыппен?

Қыз бұл сұрауға іркілген жоқ. Тек ұялғаннан, лез қызарып, қысылғандай. Құлағындағы ұсақ шашақтары көп үлкен сырғасы діріл қақты.

— Имандай сырм болсын, Абай мырза. Сыбан «Шалдан басқа ешкімді атамаймын» дегенде, мен: Шақантай жігіті түгіл «ит екеші иттің» құйрығынан ұстасам да, бұл өңірден кетейін, қарамды батырып, басымды алып қашып жоғалайын дегем. Шақантай жігіті соның соң табылды. Бұрын аздырған, бұрын суық сөз салған Керей ұлы түгіл, тірі пенде болған емес,— деді. Сөзі бітіре берді де, қыз шашақты орамалды көзіне басып, үнсіз жас төкті. Абайға қырыпан тастаған үлкен қарлы көздері намыс күйіктен, ауыр жастан қанталай түсіпті. Сөз біткендей. Енді Абайдың сұрайтыны жоқ екенін аңғарған Салиқа тұрарманға жақын еді.

— Менің сөзім бітті!— деп Абай, қыз жүзіне әлі қарап отыр.

Салиқа тұрмады. Жаңағы көз жасының артынан бір ызалы намыс келгендей.

Сөздің қысқа болып, бұрынғы арайын талқысынан жеңіл біткеніне таң қалды. Абайдың алды бұған жанашыр адам алдындай, кең сияқты. Соның бәрі қосылма кеп, Салиқаның соңғы бір сөзін айтқызды. Түйіліңкірес жазылған қабарында мұн да, ашу да бар.

— Мені бұзған Керей де жоқ. Бұрын бұзық ой менде де жоқ еді. Жалғыз ой, удай ащы ой, кейін пайда болды. Ол: «Сабатардың, кеуіп қалған шалдың, үш қаты бірі боп бармаймын» деген ойым. Ол ойымнан, қайтынан қиналғаным сонша, бүгінде мен тірі жүрмін.

жүргем жоқ. Осы аз күн ішінде өлім мен тірліктің дәл ернеуінде тұрмын. Шал сипаған етімді құрт жесін деулімін. Шынымды сұрадың ғой, ағайын. Мынау Балқыбек пен Бақанастың тұңғық қарасуларына күнде қараймын. Мекемім, көрім сендердің түбінен табылар!— деп қараймын. Сабатарға көткенше, осы екі судың бір тұңғығы бұйырсын! Барым осы-ақ!— деді.

Абай басын шалқита көтеріп, үлкен толқынмен өзгеріп қалды. Қыз тұрып жүруге айналғанда, ол өз ойымен қатып қалғандай. Тек үнсіз ғана бас изеді. Қазір Абайдың көз алдында жаңағыдай сымбатты, сұңғақ бойлы асыл жастың терең суға батып бара жатқан суреті айықпай елестеп тұр. Үнсіз тұңғық, терең қара су қатты шалп еткен тәрізді. Соның түбіне қыз денесі кетіп барады. Қабағы лағнет айтып түйілген. Кішкене қолдары өлімді уыстап, қарыстай жұмылыпты. Суық меңіреулік ішінде жан беріп, жай тапқандай. Көңілде ыстық бір ағым, қиял мен ойдан бас құрады. Бірақты сөзге ауыс-ады. Уәзінді өлең жолына өз өзінен құйылғандай болады.

Етімді шал сипаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға...

Қыздың Абай үйінен тез кеткенін Ербол, Көкпай, Шөкелер қабыл көрмепті. Ербол үйге кіре бере, оқаша отырған Абайға өз ойын айта келді.

— Абай, ұлықтың кеңсесіне жауапқа кіргізгендей, тез жөнелткенің не қылғаның?— деді.

— Тым құрса, түстендіріп жөнелтсеңіз болмас па еді, Абай ағал— деп Шөке де қостады.

— Жоқ, жетті! Бара берсіңі!— деп, Абай қараз бен қарындаш алып, бірдемені жазып жатыр. Жолдастарымен сөйлескісі келмеді. «Қызды ұзақ ұстап, көп сөйлесіпті» десе, өр нәрседен секем алып отырған Сыбан, оны да бір сідет етуі мүмкін. «Ұлыққа арыз қып айтар сөздерді Абай құлағына құйып жіберіпті» деуден де тайымбайтындар болады. Бірақ бұл ойын да Абай өз ішінде тұтты.

Осыдан кейін тағы үш күндей Салиқа дауының, Керей — Найман ылаңының тынымсыз тергеуі өтті. Бұл үш күн ішінде бірталай сөздердің басын қайырып болған Жиренше мен Оразбай қастарына бес-бестен кісі ертіп, жақын отырған Керей мен Сыбанды екі жақтан аралап қайтты. Талай айрақты жиып, сүйіп келісті.

Енді билік күні жеткен еді. Бар дау, бар шығын, шы-

тырманның көп түйіні жан-жақтан арылып кеп, қазір Абай қолына түгел тигендей. Ұлықтар үйінің жанына Абай Керей — Найманның осы іске қатысы бар кәрі-жасының барлығын жиғызды.

«Салиқа қыз дауы», «Керей — Найман пәлесі бүгін шешіледі, бүгін кесік айтылады» деген хабарды бүкіл Балқыбек бойына шапқылап жүріп таратқан атшабар, старшындар болатын. Билік айтар жерге сияз басындағы ұлықтар да келмекші. Қазір жалтыр түймелі, ақ кительдерін киініп, сарала қылыш асырған урядник, стражниктерін, тілмаштарын қастарына ертіп, көрнекті, оқшау шұбар топ болысып келді. Бүгінгі жиынның айдыны бар. Түсі суық тәрізді.

Дәл осы жиын алдында, Жиренше мен Оразбай, Абайды онаша шығарып ап, өзгеше бір сөз салды. Бұны бастаған Жиренше.

— Абай, екі тізгін, бір шылбыр сенің қолыңда. Сыналатын сағаға ел де жетті, сен де жеттің. Қалай айтар сырынды әлі керек десе, мына Оразбай екеуімізге де сездірмей, ішінде бүгіп кеп отырсың. Уа, жөпінді айт, жарықтығым! Кімді жығып, кімді үстем етпексің?

Абай, бұл екеуін барлағандай, көзін сәл қысыңқырап, күліп қойды.

— Өздерің айтшы, кімге бұр дегелі отырсың? Көмейіңе тақап тұрған бір күлкілің бар ғой. Айтшы екеуін, неге ұйғардың?— деп Жиреншеге қадалды.

Жиренше де бұның жүзінен көзін алмады. Барынша салқын, берік үнмен қазіргі отырыстың сұмдық бір сырын ашты.

— Абай, «алтын көрсе періште жолдан таяды». Ата жолы, ел жөрелгісі. Соны ұғынған ел — анау Сыбан. Басы Барак болып, Бәйгөбек, Салпы, мына Оразбай екеуіміз арқылы билік алдында, саған сәлем жолдап отыр. «Керей қызын Сабатарға бұйырып берсін. Тобымнан таңдап, Түкі Сыбанның қыл күйрықты адалынан дәл қырық ат таңдап беремін!» деп жатыр. Міні, алдынды алғаным, айтқаным осы!— деді.

Абайға Жиреншенің аузы нәжіс төгіп отырғандай жиреністі көрініп кетті. «Тоқтат, үніңді өшірі!» дегендей қолын қатты сілкіп, үнсіз түйіліп қарап еді. Артынан шұғыл бір қырға мініп, бойын билеп алды. Бұның сәт ішінде жалт берген өзгерісі адам жүзін андығыш, жүйрік Жиреншенің көзінен қақас қалған жоқ. Басында секем алып, кейін үміттенге бастады. Абай енді Оразбай

мен Жиреншеге қарап, сылқылдап күліп отыр. Сәл уақытта сол күлкісін тыймастан:

— Е-е, Оразбай! Сен де осыны айтасың ғой! «Алған мақұл, Керейді жығып берген мақұл» дейсің ғой?— деп, екеуін тағы арбады.

Өз ойларына қыңыр бекіген Оразбай мен Жиренше Абайдың бұлардан тәсілқой қыры биік екенін сезе отырса да дегендерінен танған жоқ.

— Солай деймін, Жиреншені мен де құптаймын. Бұлтақ-сұлтақ неме керек? Алмай жатқан әкім, жемей жатқан би жоқ осында. Сенімен басталып, сенімен тынар деппең! Мекеге келіп отырғам жоқ. Балқыбектің сиязына келіп отырмын, сірә!— деді Оразбай.

— Сөз сол-ақ қой,— деп, енді жай ғана шыншыл жүзбен, сабырлы үнмен сөйлегендей болды.

Жиреншелер бұрынғыдан да дәмелене түсті.

— Сол, байлауы сол!

— Дегенін ет Сыбанның!— десті.

Абай осы арада ғана қатты құбылып, шұғыл ақырып қалды.

— Оттапсың, екі төбет!— деп боқтап жіберді.

Екеуінің жасы өзінен аз үлкен болса да, Абай кейде қалжың, кейде ашу аралас, бұларды сөге беретін. Екеуінің ежелерін шірене сыбап алып, жылдам сөйлеп, қайнаған ашумен қаптап кетті.

— Өзім деп, сенерім деп, қанат тұтып, қатарыма алғаным сенбісің? Айналып, жүріп-жүріп кеп, айтар ақылың «арам жейік» болды ма, екеуіңнің! Бұған бет бұрар болсам, екеуінді ертпей-ақ, Тәкежанды тандасам болмас па еді? Сендер «Керей — Найман әділет таппай, әрекет тапса, өлмесе ома қапсын» десең, мен оларды елім деймін. Үш Жүздің баласының алдында қалың қазақ қауымына мені әкеліп, құлқының үшін құрбан еткелі отырсың ба? Өлтіріп кеп отырмын десеңші! Жеткен жерлерің осы ғой! Бар аулақ!— деді де, тұрып жүре берді.

Бұл кезде: «Ұлықтар, ұлықтар келді, сені күтіп қалды ғой, Абай!» деп, Тәкежан, Ысқақ Абай алдына аптығып келісіп еді. Абай саспай жүріп барып, жиын ішіне кірді. Шалғынды кішкене дөңестің дәл төбесіне шықты. Екі оязбен амандасып, екі жақтағы Керей — Найманның Барақ пен Тойсарыдай екі даугеріне де сәлем берді.

Жиренше арқылы Абайға пара ұсынған Барақ, қазір көтеріңкі отыр. Ол осы іс жөніндегі арам ойды ерте ой-

лаған. Осыдан бірнеше күн бұрын, Абай «Жириеншелерді көмекке алам» деп өтілген жерде ойлаған-ды. Сонда Абайға «билікті бір өзің айт» деген сөзді қырмен, әдейі айтты. «Керей Абайға пара жөнінен сөз салып, жексұрын көріне берсін» деген. «Ал, Жириеншеге параны атап, аузын өзім оңай аламын» деп, оны елеусіз еткен боп, әдейі тасаға тастаған. Бұдан бұрынғы бір жүгіністе де Жириеншені паралап, сырмінез боп қойған-ды.

Ендігі отырыста Абай тек қысқа ғана емеуіріп жасап, сөзді өзі бастамай, әуелі даугер би Бараққа сөйлетті.

Бұрын сөйлеген Барақ та, артынан сөйлеген Тойсары да бұл күндерге шейін екі жақтың айтып келген, қиғашқия дауларын айтып тоқтасты. Екі жағы да: «Күдайға бердік, өзіне бердік, әділінді айт, ара ағайын, ақтың сөзінді әруағына тапсырды!» десіп тоқтаған.

Абай осыдан ары өзі сөйлеп кетті.

Көңілде қобалжу, қысылу болғандықтан, оның түсі қазір ақшыл тартқан. Басындағы тымағын алып, малдас құрған күйде, тымағымен қоса мықынын таянып отыр. Кең ақшыл маңдайында және қырлана түскен ұзынша мұрнының ұшында жіпсіген суық тер білінеді. Бірақ үні зор, лебі екпінді, батыл. Қатты сөйлегендіктен әр сөзін жай айтса да, ойы мен тілі тұтқырланбайды. Еркін ағылғандай.

— Уай, жағалай жұртым! Керей — Найман елімі! Ортаңа мені қойыпсың. «Тетігімді тап, тынымымды бер» деп қойыпсың. «Сынға салдым, жарықшағыма жамау бол, сына бол» деп сеніпсің. Арылып өтер жөнім бар. Бір айтарым: Тобықтыдан туғаныммен екі бауыр, екеуінің ісіне Тобықтының тұрғысынан қарар деме. Тағы бір айтарым бар: қазақта жесір дауы — жеті ықылымнан келе жатқан дау. Заман азып, заң тозатыны рас па? Содан ба? Болмаса дау біреу болғанмен, дауа көп болғандықтан ба! Әйтеуір біздің тұсымызда, дәл осы заманымызда бұл дау халыққа сын болғандай. Келеге сын, нәсілге сын болғандай деп түсінемін. Міне, ағайын, сенің алдында өзіме осында асу қып атаған екі тұрғым бар. Айтар билігімнің қыбласын осыдан ұқ дер ем. Бұдан басқа, баспалап бағар, өзге есебім жоқ. Барлап барар, сендер қамыңнан өзге бағытым да жоқ. Әуелгі түйін — Салық қыз басы. Жақсы жол — елге жора. Мен, баяғын нені желеу, нені жамау тапқанын білемін. Жаңа ұрпақ жаңа тілекпен келеді. Жас боп туып, жетпестен күшіреніп өтем деп келмейді. Жаңа күн өзінің жаңа жорасын, жаңа ті-

легін жас көңлімен айтады. Жас ұрпақтың талабымен айтады. Оған құлақ ілмеген елдіктің дауасын таппай, аласын табады. Бұл қыз болса: тағдыры бір жазалаған қыз. Теңінен айрылып, тілегінен кесілген қыз. Ата-анасы, қайын-жұрты бір атаған орнынан жас көңлін тапжылтпай табылған-ды. Бірақ бір өмірге екі өлім бұйырған тәңір тағдыры да жоқ. Сабатар тілегі сол қыз басына екінші өлімді қанды нөқта қып ұсынып отыр. Бұл ақ нөқта емес, қайта айтамын — қан нөқта. Қыз өлімге бар, бұл өмірге жоқ. Жиын отырған жұрт, бәріңде де — апақарындас, қыз-қыршын бар. Төрт арыстың жиын, жора болсын деймін кейінгіге. Бір жанға екі күймек — әделет емес. Бір қыздың екі сатылмағы жол емес. Алғашқыда саған берген еркін, халық, енді қыздың өзіне бересің. Қыз басы Сыбаннан азат. Бұл — менің бірінші байлауым! — деп, Абай соңғы сөздер тұсында үнін қатайтың, зілмен құлшына түйді. Тоқталмастан екінші сөзіне ауысты. — Сыбанда да жазық жоқ. Өлім — ел жазасы емес, ер қазасы, дауа жоқ. Мал бергені, ақ тілекпен қызығын күткені анық еді. Бірақ өлім орнын өз олқысымен толтыру керек. Салиқа қыздың қалың малы жеткен, ақы адал мал болатын. Керей, оны алдың. Бір алманың екі алдың. Басында алғаш алған қалың малың да аз емес еді. Елу түйенің пұлы. Кейін қызыңды ықтиярына қарамай, «қартаң кісіге барады, қатын үстіне барады» деп сылтауратып тағы алдың, тағы да көп алдың. Бұл тұста Сыбан жазықты емес, араныңды ашқан, Керей, сен жазықтысың. Ендеше, адал бата, ақ малдың орайына қыз иесі Керей Сабатарға екі қыздың қалың малын берсін. Алғаш алғаны елу түйе, кейін еселеп алғаны жиырма бес түйе екен. Мен әрі Сыбан алдындағы, әрі өзінің қызының алдындағы жазығы үшін Керейге тағы жиырма бес түйе айып кестім. Сүйтіп, Керей екі қыз қалың малын жүз түйе қып қайырады. Қожагелді мен Шақантай Сыбан алдында айыпты екі ата тең тартады. Бұл — екінші түйін. Мен бес күн бойында, осы қыз дауынан туған шығын-шабуылдың екі жағын да шолып танып, қолыма жиып отырмын. Барымта, қуғын үстінде Керейден екі жүз жылқының ақысы Сыбанға ауысқан. Жүз жетпіс жылқының тобы Керейге ауысқан. Сол барымта малы, көзі барының көзі боп, көзі жоғы әр жылқының тұяғы бір бесті боп, екі жаққа ерсілі-қарсылы қайта ауыссын. Міне, ағайын, ел бірлігінің тілегінен туған, менің талабым, тоқтау сөзім де осы! Мен болдым! — деді.

Жиын билікті үнсіз қарсы алды. Абайдың байлауын тілмаштар арқылы енді түгел түсініп болған екі ояз, күлісіп, бір-бірімен келісе жарасқандай. Екеуі де Абайға: «Дұрыс айттыңыз, осыныыз мақұл!» дегендей. Бас шұғысканы, күлісе жауап қатысқаны байқалды.

Керей — Найманның екі жақтан жарыла отырған қалың жиынына ояздардың көрсеткен ажары — «бұл билік бітті, тынды» дегендей. «Ырзамын!», «Наразымын!», «Бұл қалай болды, жол емес» деген сияқты бұндайда кейде дабырлап, жамырап шығатын үндер қазір болған жоқ. Екі елдің жиынына келіп, «қайтер екен?» дескендей, қалыс тындап отырған Тобықты да қазір түк сыр бермейді. Абайдың билігіне ырза болған қалың жұрт бірте-бірте тарай бастады.

Жиренше Сыбанның бір қапсағай бойлы, зор келбетті ақсақалының жанында тұр еді. Қазір Жиреншенің әлдеқандай бір күбір-жыбыры соны қамшылап жібергендей болды. Қатты, добал үнменен сол шал Абайға қарап, айғай салып ұран тастады:

— Уа, Кеңгірбай! Кеңгірбай! Әруағына не боп еді сенің? Осымеді кешегі азған қызға айтқан сенің жолың? Кеңгірбай, шақырдым әруағынды!— деп, сырт айналып жүре берді. Кеңгірбайдың Еңлік пен Кебекті осындай жесір дауы үстінде өлімге бұйырғанын айтып еді ол шал.

Бірақ бұл кезде көпшілік әртүрлі жай сөздермен жамырасып, тарап кеткен. Абай жанағы шал үніне, жүзіне қатты ойланып, аңыра қарап тұрды да, аздан соң қарқылдап күліп жіберді.

Билік бітіп, ел тараған кезде, Жиренше мен Оразбай Абайға тағы бір келіп, тіл қатты. Бастаған және Жиренше.

— Абай, өзгенді өзге дейін. Тап жанағы Сыбан шал әкең Кеңгірбайдың әруағын шақырғанда, шіміріктің бетым құрса? Қабырған сонда да қайыспады ма? Ата жолынан өзің де азып, елді де аздырып тұрғаныңда, тым құрса соны да аңғармадың ба? Дәліңді айтшы?— деп қадала сөйледі. Абай өлі де бағанағы бұған көрсеткен суық зілінен қайтқан жоқ.

— Кеңгірбайдың халық қойған аты «Қабан» болатын. Жем үшін, осындайда қарындастың қанын ішкендіктен «Қабан» атанған. Ұқтың ба? Мен Кеңгірбайдың ұлы емеспін. Адамның ұлымын!— деді.

Абайдың осы сөзінен соң қақ басқа таяқпен бір сал-

гандай болған Жиренше мен Оразбай үн қатпай, сілейіп тұрысып қалды. Абай кете барды.

Екеуі оңаша қалып, бір-біріне ажырайысып қарасқанда, түстерінде үлкен ыза бар еді. Жиренше жалғыз-ақ сөз айтты.

— Асқан екен мынау! Көрермін!

Оразбайдың да ойындағы сөзі осы екен.

— Кеше Құнанбай бір асып-тасып төгіліп еді. Бұ да тіленген екен! Тәуекел, Жиренше, тарт бері!— деп екеуі бірге кетті.

Кейін Балқыбек сиязы біткен соң, Абай бір топ жастармен бірге аттанып, Байқошқарға қарай жүрді. Осы кезде Оразбай, Жиреншелер де аттанған екен. Абай тобының алдында, Жиренше мен Оразбай оқ бойы жерде екеуленіп, оқшау кетіп барады. Оларды танып, Абай дауыстап тоқтатайын деп еді. Екеуі артына бұрылып қарасты да, бұны танып алған соң тоқтамай, ілгері бұлкілдеп, жүре берісті. Абай оларға өзінің айтқан қатты сөздерін еске алып, енді кеңіректе жай сөйлесіп, кіналаспақ еді. Сонымен көңлінде зілі жоқ, астындағы құла атын тебініп қап, желіп отырып, алдыңғыларды қуып кетті. Өз топтарынан оқшау сытылып, жалғыз озып келген. Бірақ Абай дәл қастарына тақап қалғанда, Жиреншелер мұны көріп алып, бір-біріне қарасып, үндемей «е» дескендей боп, аттарына қамшыны басып-басып жіберіп, жарысып жөнеле берді. Абай бұлардың істеп бара жатқан мінезін лезде аңғарып, айғайлап:

— А, солай ма еді? Білдім!— деп еді.

Екеуі естіп қалған екен. Сәл аттарын ірке берді де, қатар бұрылып, тұра қалысып бір ауыздан:

— Білсең сол!

— Сол-ақ!— десіп, ашулы жүзбен ақыра үн қатысты да, қайтадан жарысып жөнелді. Осы жарыс үстінде олар Абайға қарсы үлкен ызалы ашу, қатты араздық жиып бара жатты.

Балқыбек сиязынан қайтқан Төкежан, Майбасарлар да Абайды жамандап, өсек етіп қайтқан. Жиренше арқылы Барақ ұсынған қырық жылқы жайы бұларға да мәлім болған.

— Әрі аброй алып, әрі мал алып, жұрт істегенді істеп қайтудың орнына, Абай аброй да, мал да таппай, бос қайтты. Орыстың ұлығы айтатын заңды айтып, ел шырқын бұзып қойды. Атаның абройына келген бақты қор қылғанда, осындай жігерсіздік, намыссыздықпен қор

қыламыз ғой!— деп, Тәкежан өз сөзін Майбасарға мақұлдатты.

Бірақ Тобықты атқамінерлері осылай дегенмен, Керей — Найман Абайды олай мінеген жоқ. Сөзіне тоқтап, екі ұлық кетер алдында: «Біттім, тындым» десті. Найманнан Жұмақан мен Барак, Керейден Тойсары мен Бегеш боп келісім жасап, хат мөрлеген «тындым» қағаздарын беріп аттанысты. Абайды олар: «Бұрынғы қара қазақ жолынан жолы басқа, үні басқа лебінде елге ем болайын деп тұрған жақсы ырым бар, сөзі дуалы, беті алмасты, бұл өңірдің абройлы адамының бірі болғалы тұрған жан екен!» деп бағалаған.

4

Үш ат жеккен кен күйме, Ақнюқыдағы қыстаудың тұсынан — Қорықтан шығып, қалаға қарай тартып келеді. Ат ұстаған — козлодағы Баймағамбет. Үш торыны күз күнінің таңертеңгі қоңыр салқынында тықсырып айдап, сар желдіреді. Шалқасынан ашылған, қызыл сафиян іші бар күймеде — Абай мен үш баласы отыр. Бұл — Әбіш, Мағаш және Күлбадан.

Кең ақ маңдайлы, жінішке ұзынша қара қасты, жұқалаң қызғылт жүзді Әбіш Абаймен әңгімесін үзбей келеді.

— Аға, біз қалада қайда тұрамыз? Үшеуіміз бір үйде тұрамыз ба? Қазақ үйінде тұрамыз ба, орыс үйінде тұрсақ жақсы бола ма? Жоқ, әлде мен мына екеуінен бөлек оқып, бөлек тұрам ба?— деп алдағы жұмбақ күндерін әкесінен тынымсыз сұрайды.

— Иә, мен қызы бар орыс үйінде, өзімдей қызы бар үйде жалғыз тұрам! Сен екеуіңнен мен өзім бөлек тұрам!— деп, екі туысынан көрі еркін, ерке сөйлейтін Күлбадан күліп қояды. Ол әкесінің алдынан Мағашты да ысырып жіберіп, шалқия түсіп, Абайға өзін құшақтатып, жатып алған. Күлбаданның омыраулығы және шеше қасынан ең алғаш рет кетіп бара жатқанда, мойымайтыны әкесіне өте ұнайды. Алдында жатқан ерке қызын негінен қытықтап, күліп отыр.

— Пәруәйсізім, алтынсарым! Осы жұрттың бәрінен сен ермісің, қарағым! Сені айтқанындай бөлек қоям. Өзіңе шеше болатын, ақылды, оқымысты орыс әйелінің қолына тапсырып берем. Бәрінді де жәйлі үйлерге қоям! Маған үшеуіңнің оқып адам болғаныңнан үлкен қызық

та, мақсат та жоқ!— деді. Үлкен құшағымен үш баласын кейде бірдей қысып, құшақтап қояды.

Абай бірауық үндемей отырған жұқалаң ойшыл баласы Мағашқа нiле түсті. Оң жақ қолтығына соны көтеріп тартып алды. Күйме ішіндегі қалың көрпе, үлкен жастықтардан оның астын биіктеп, орнықты қып салып беріп: «Ән сал, сен ән басташы, Мағаш!»— деді. Үйден шыққанын өзгелерден көрі ауырлап келе жатқан Мағаштың көңлің сейілтпек болды. Құлбадандай емес, әкесінің қабағын бұлжытпай білетін Мағаш қазір өзіне арналған бейілге шын ырза болды.

— Аға, қай әнді айтайын?— деп, әкесінің мойнынан құшақтай алды.

Бір сәтте қабағынан кейісін жойды. Жұқа еріндері шыншыл балалық күлкісімен созылып, ақ тістерін көрсетті.

— Бірақ мен бастамаймын. Жаңылып қалам ғой. Төселіп алғанша әуелі өзің баста, аға!— деп тіленді.

Абай бұның өтінішін орынды көріп, тамағын кеней беріп еді, Құлбадан інісін мазак етті.

— Иә, ән сал десе болды, Мағаш ылғи кісіге: «Өзің баста, дейтін әдеті!»— деп, сықылдап күле отырып, — көткеншегі бар тайдай, үй қасынан шыға алмайды бұл!— деп еді. Абай мен Баймағамбет қосыла, барлық күйме ұзақ күлісті.

Мағаш ұялып, айналып түсіп, бетін басып жатып, өзі де күлді. Әбіш кішкене інісін Құлбаданның аямай қылжак, мазак қылғанына дау айтты. Ол Құлбаданды сынады.

— Сен көткеншек болса, тай жаман болады деп ойлайтын шығарсың. Өзің тайға мінбейсің, қайдан білесің?— деді.

Мағаш осы кезде басын жастықтан жұлып алып:

— Тай қайда? Қойға да міне алмайды. Ая, менің жаздыгүнгі көткеншек сар тайым бес рет бәйгеден келді. Со ма?— деді. Енді жадырап күліп:— Ая, аға, ән баста!— деген.

Абай балаларын тегіс өз айтқанына ертіп қосылдырып, «Қозыкөш» әнін айтып отырды.

Екі күн үрдіс жол жүргенде, кейде әндетіп, кейде балаларына өзі әңгіме айтып береді. Немесе Әбішке, Құлбаданға олар білген ертекттерді айтқызады. Ұйқы келер шақ болса, Баймағамбетке шейін қосылып, түгел қосылып, тегіс ән шырқайды. Сонымен ақыры қалаға жетісті.

Абай Құлбадан мен Мағашты Михайловтың ақылымен «Уездная школаға» берді. Бірі еркек, бірі әйел балалар оқитын школдарға бөлініп түскенмен, бұл екі баланы Андреев тауып берген орыс үйіне бір бөлек қойды. Әбіш туралы Михайловтың мәслихаты басқа болды. Оның мұсылманша жақсы оқуы бар. Ұғымтал, өз талабы зор, ынтасы ашылған бала. Және орысша да тілмаштан бірталай оқып, бірге сөйлесіп, қасынан қалыспай жүріп, тілге жақсы боп қапты. Алғашқы кластарға түсіруге жасы да ересегірек боп қалған. Оны Абай мен Михайлов ана екі баладан бөліп алды. Тіл тәжірибесіне, бар тәрбиесіне үлкен септігі тиетін, оқымысты адамдар үйіне, жалғыз қойды. Және шkolда оқытпай, өзін жалғыз, үйде оқытатын байыпты, ысылған, жақсы учительді жеке жалдап берісті.

Әбіштің ажарына, мінез, тәрбиесіне ең алғаш танысқаннан Михайловтың ықласы басқаша болды. Оны оқу мен пәтерге орналастырып болғаннан кейін, Михайлов Абайға тағы бір ақыл айтты.

— Ибрагим Қунанбаевич! Мынау бала, Әбдірахман, көп оқуға жарайтын бала сияқты. Аз ересек болғаннан күдіктенбеңіз. Мүмкін, тіпті, өзінің ана тілінде оқып, ашылып, ысылып келгені, жақсы да болар. Бірақ осы туралы менің бір ақылымды алыңыз. Биыл қыс бойы Әбдірахмен төтенше жолмен, бір ғана оқытушыдан, жақсы өзірленсін. Келесі жыл шkolға түскенде, Семейде оқымасын. Түменде оқу орындары бұдан артығырақ. Және менің жақсы дос, таныстарым бар. Бұл бала жаз сахрасына қайтып тұрар. Бірақ қысқы оқуда таза орыс ортасында болып, шаһарлық орыс тәрбиесін толық алатын болсын. Дені сау болса, ар жағындағы болашағын Түменнен де ары, Питер деп үміт етейік!— деген.

Абай өзінің жас балалары туралы, қырдағы жақынының бәрінен де сонағұрлым тілеулес, аға дос боп отырған Михайловтың мәслихатына үлкен алғыс айтты. Сол арада іркілместен, оның ақылын құп алды.

Бұл сөздер Михайловтың жұмыс істеп отыратын үлкен бөлмесінде болған еді.

Бір кезде осы бөлмеге ішкі үйлер жақтан бір жас әйел кірді. Михайлов үйінде бұл әйелді Абайдың алғаш көргені осы. Әдетте екі дос үйде кездескенде, өз жұмысын үлкен тынымдылықпен, момын қабақпен атқарып жүретін бір-ақ бөгде адам бар-ды. Ол кәрі полицеймен көп ұрсысатын Домнушка. Мынау әйел алакөлеңке тарт

қан қоңырқай үйге үлкен жарық лампы алып кірді. Қызғылт, кең жүзді, қою қоңыр шашы бар, тұнжыраған үлкен қаракөк көзді әйел. Ол үй ішіне амандаса кірген еді. Сол кірісімен, Михайлов Абай қасынан атып тұрып, жас әйелдің қолынан лампыны рахмет айтып алды. Бір қолымен әйелді Абайға қарай тартып кеп:

— Мынау, Ибрагим Қунанбаевич, менің досым! Таныс бол, Лизанька!— деді. Абайдың қатты аңырған жүзіне қарап, өзі де қызарыпқырап, қысыла тұрып күлді де:

— Ибрагим Қунанбаев, таныс болыңыз, Елизавета Алексеевна, менің әйелім!— деді.

Абай ыңғайсызданып қалды. Бұндайда орыс тілімен «қайырлы босынды» қалай айтатынды білмей, ығысып еді.

— Мен білгем жоқ, Евгений Петрович, сіз неге жасырғансыз? Бақытты болыңыздар!— деп, аз қарбалас көрсетті.

Бұл әйел Абай көзіне бұрын ұлық үйлерінде, я Андреевтің қауымында көретін Петербург, Москвада өскен адам сияқты емес. Осы Семейдің өзінде көп көрініп жүретін, жай момын ортаның адамы тәрізді. Жүзінде ұялу, имену көбірек. Күйеуі мен қонағының алдында әр қозғалысында қысылу, имену бар. Бұйырғылау адамдай. Елизавета Алексеевна отырмай аз тұрып, ақырын басып шығып кеткенде, Михайлов Абайға қарап, өзінің үйленуінің қысқа ғана бір жайын айтты.

— Мен осында, жақында үйлендім. Бұрыннан ойлап жүрген қалыңдығым емес. Тіпті ойда жоқтан, оқыс үйлендім десем де болады. Бұл осындағы халықтың момын қызы. Оқу, тәрбиесі де жоқ. Сіз Әбішті оқытсаңыз, мен қазір бұл адамды үйден, сол Әбішше, төтенше оқытып жүрмін. Оқытып, өсіріп, жар етуді қарыз білдім!— деді. Өзі де қысыла отырып, бұрынғы сыбай-салтан өміріне кірген үлкен жаңалығын осылайша, жай ғана айтқан. Абай одан арғыны қазған жоқ. Келесі сәтте Михайлов өзінің облыстық кеңсеге қайта кіріп, енді жаңадан қызмет несі адам боп жүрген жайын баяндап берді.

Бір кезек Абай бер жаққа өтіп, көптен бармаған Тінбек үйіне келіп, Мәкіштің отауында қонған еді. Сол бір кеште Мәкіш Абайға бұл үйге көп келмейтінін кіна қып сөйледі. Бірауық ана бір жылда осы үйде Салтанат болғанда Абайдың көңілді сәттер өткізгенін жеңіл әзіл етіп, Мәкіш еске алған. Абай Салтанат аты аталған жерде, оны аса дос көңілмен атады. Ойлана созып сөйледі:

— Салта-и-а-ат! Шіркін Салтанат жақсы еді-ау! Өзім көрген қазақ жасының қасиетті бірі еді-ау!— дей түсті.

Мәкішке шұғыл бұрылды да:

— Айтшы, Мәкіш, Салтанат бүгінде қандай екен? Өмірі, күйі-жайы не халетте екен? Білгенің бар ма?— деді.

Мәкіш Салтанат туралы Абайға тағы бір қадірлі әңгіме айтып өтті.

Баяғы айттырған күйеуіне Салтанат тиген. Бұл күнде еріксіз өмір тұтқыны болыпты. Сонау жылдардан соң қалаға ең алғаш келгені осы биыл өткен жаз екен. Қасына бір еркек, бір әйел баласы ере кепті. Солармен Салтанаттың өзін Мәкіш бұл шаһар халқының жазды күнгі сейіл-сауығы ретінде, қайыққа мінгізіп үлкен Ертістем өткізіп, Полковник аралына апарыпты. Сабамен қымыз алғызып, сойысқа қой алып шығып, бір күн бойы аралда, тоғайда екі дос әйел ұзақ бір мұңдар айтысыпты.

Мәкіш Абайдың күтпеген, ойламаған жайын осы арада білдірді. Ол соңғы жылдарда Абай шығарған өлеңдердің көбін жатқа біледі екен. Салтанаттың өтініші бойынша аралда, кейде әнге салып, кейде жаттай оқып, бәрін айтып беріпті. Салтанат үнсіз сабырмен көп уақыт, қызыға тындапты. Ең аяғында, қасына еркек баласын шақырып алып, өзгеше бір сөздер айтыпты.

— Менің өмірім өз басымды ойдағы арманымнан жыраққа әкетті ғой. Үмітсіз де болса, бір арман құшқан жан едім. Жастық тірлігімде Абайды көрген күндерім, осы аралдай бопты. Көлеңкелі, саялы боц, мынадай гүл атып тұрған көрікті шағымның бірі екен. Мәкіш, бүгін сені көргенім, Абай сөзін естігенім тағы баяғы сағынышымды тапқандай табысым болды. Енді бір сертім болар — Абай қадірін өзім ғана біліп сақтамаспын. Мынау балаларымды да Абайға дос етіп өсіру, ендігі аналық қарызым шығар. Абай алдындағы соңғы достық міндетім болар!— депті.

Абай Салтанатты қадірлеген көңілімен өз апасы Мәкішке де іштей алғысқа толы, ырзалық білдірді. Оны өзінің сырласы, сенісер досы есебінде ұғынып, аз сөзбен ішін ашты.

— Солай, солай айтар Салтанат! Өз қарызын ғана айтпаған. Менің де міндет қарызымды айтқан да. Оның баласындай жас ұрпақ жанына азық етер, жақсы көрер қазына болар сөзбен өлең туғызуды маған міндет етіпті ғой. «Алты қырдың астында жүрсем де, маған тым құр-

са, сондай сарының жетіп жатсын» дегені де. Ұқтым, түсіндім арманды дос!— деп, салмақты сыр айтты да көңіл шабытына, толқын ойға шомды.

Абай осы жолы қалада көп жатты. Оқуға балаларып ориналастырған алғашқы жылында, оларды қимай жүргені де болды. Күз бойы, қыстың ортасына шейін, Гоголь атындағы кітапханада күнұзын отырады. Ғылым ертеуші оқымысты тәрізді боп алған өзінің дағдысына да аса қызығулы. Кітап бетінен кете алмайтындай. Жақсы, таза сарылғандық бойын мегдеп алған. Кей кештерде, ти оңашада өзі оқыған романдарының қызықтыларын Баймаға бетке әңгіме етеді. Оның айтуы арқылы, Баймағамбет те көп әңгіме жиып жүр.

Сенбі күн кештерде, Баймағамбет ат-шанамен жалғыз кетіп, бір пәтерден Әбішті, тағы бір пәтерден Мағаш пен Күлбаданды алып келеді. Олар екі түн, бір күн әкесінің қасында аунап-қунап, тынырып, қуанысып қалады. Абай балаларының қонаққа келетін кештерін ел қазағына бермеуге, бөлмеуге тырысады.

Балаларға өзі әңгіме айтады. Немесе Баймағамбетке ертегі айтқызып береді. Тағы бір кез топ болып, и салысып, аса бір көңілді, рахат кештер өткізеді.

Абай жұмасына, немесе он күнде бір Әбіштің пәтеріне барады. Ондағы үлкен тәрбиелі, сұлу жүзді, бұрыл шаш Анна Николаевна атты Әбіштің «хозяйкасымен» ұзақ әңгімелесіп қайтады. Тағы бір кез Мағаш пен Күлбадандай екі еркек, екі әйел баласы бар Екатерина Петровнаның үйіне барады. Өлген офицердің тұл қатыны, көп баланың тәрбиесін өзінің жалғыз ғана оқытушылық, ұзақ еңбегімен атқарып келе жатқан. Бұл үйге Абай анда-санда балаларының пәтер ақысынан басқа, Баймағамбетке шанаға салдырып, тұтас қойдың етін, қантаған ұн, кейде отын сияқтыларды есептен тыс апарғызып тастайды.

Осы жолы өз балаларының ғана оқуы емес, тағы бір-неше жетім жастарды Абай өз талабымен оқуға бергенді. Бұл балаларды көршілес жатақтарынан арнаулы кісілермен алғызған. Сонын бірі — Ералы жатақшасының Әнет, Молдабай баласы Дөнияр деген жетім бала. Бұның оқуға түсуі — өзі бір өрескел күйден туып. Соңғы екі жыл бойында корпус пен Семей жандаралы тарапынан шыққан бір бұйрықта қазақтан болма басқа бір бала орысша оқуға берілеін делінген. Сол бұйрық Тебеқты болыстарына барса, әкесі бар баланы ешбір

ауыл қимаған да, бермеген. Берсе жетім берілсін деп, ол жетімдерге және де иелер табылып, құнын төлемесе берместей болған. Қысқасы қас надандық, түйсіксіз тоңмойындық етіп жүрген-ді. Осы жайды бір күн Абайға Михайлов сөз қып еді. Күйінішпен күліп отырып, «бар Семипалат уезі жиылып, бір баласын оқуға беруге қимайды. Осының не шарасы бар?» деп сұраған.

Сол хабарды білісімен Абай Тобықтының өзі білген, тілін алады дейтін адамдардың барлығына қалада жатып хат жазған. Шырғыс болысының есебіне деп, жатақ баласы Дәниярды қалаға алғызып кеп, интернатқа бергізді. Молдабайға сәлем айтып, Шараннан тапқаны — сол ел ішінде отырған аз үйлі қырғыздың жетім баласы Омарбек. Оны да орысша оқуға бергізді. Тәкежанға хат жазып, Қызыл Адырдан және бір жетім баланы, Құрманбай дегенді алғызды. Ералы жатағына бұдан тыс жөне бір-екі баланы оқуға бергізді. Олар Абайдың өзінің аталас елі емес, Мамайдан шыққан, жатақ балалары. Екі жетім, Садуақас, Қасен деген балалар болатын. Бұл екеуін Абай мұсылманша оқуға бергізді. Жатақ жөнінде «тым құрса олардың жас буынынан азды-көпті саңылау болсын. Әлде сордан көзі ашылар ма. Көбіне көмегі тиер ме!» деп, Абай осы күз айрықша бір шұғылданып ойланған. Жатақ жайы қалада жүрген Абайға да уайым салған.

Анау жылы Балқыбек сиязында Абай әперген мал жатаққа түгел тимепті. Сияз басынан Ералыға шейін аман жеткізгенмен, отыз қараның он жуан тұғырын сол күзде бірден, екіден тасымалдап, белгісіз бір ұрылар тары тоздырып әкетіпті.

Жатақ жайын қалада жатып естіп жүрген Абай, «тым құрса тозбас дәулет — ғылымға бұлардың тобынан да, біреулер қол артсын» деп, жанағы балаларды бар Тобықты ішінен, әдейі осы ортадан іріктеп алғызған.

Қыстың ортасы ауып, енді қаладан елге қайтар кез жеткенде, тағы бір сенбінің кешінде, Абай Баймағамбетті жарым күндей жүргізді. Қаланың әр жерінде тұрған жаңағы оқушы балалардың барлығын өз пәтеріне шақырып алды. Соларға өз алдында еркіндетіп ән салдырды. Асық ойнатып, жаңылтпаш, жұмбақ айтқыздырып, емінеркін бой жаздырды. Сонымен, кешкі ет алдында азғана бір толаста «балалар!» деді. Жас қонақтарын, өз балаларын салмақты үнмен өзіне қаратып алды. Бүгін күнді

жазып қойған бір табақ қағазды алып отырып, үнсіз аңырған балаларға бір өлең оқып берді.

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім...—

Бұл жиында бір өзінен басқа ешкімге мәлім емес, осы бүгін туған өлеңін оқыды. Арасында:

Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім...—

деген жолдарын қайталап оқып беріп, балаларға қысқа ғана тіл қатты.

— Міне, балаларым, інішектерім. Біз сияқты аға, әкелерің мезгілінде өсе алмай, қылтанақ жарып, сарғайып қалған шөптейміз. «Ғылымнан махрұм қалдық» деп, енді өкінеміз, опық жейміз. Сол біздің мұн. Ал, сендер үшін тілегім, айтарым жаңағы. Бұл — аға батасы! Сендерден дәрмен күткен далаңның, еліңнің тілегі! Адам болам деп оқындар. Аймағыма жақсылығым жетеді, адал азамат болам деп, халықтың қамқоры болам деп оқындар!— деді.

«Осы отырған балалардан жана төл өсірсем, жана буынның жана азаматын шығарар болсам, менің ендігі жұбанышым, көмектесім де, үміт етер қанатым да солар болмас па еді? Ендігі етер еңбегім мен көмегім, айтар өсиет, ақылым болса — бәрі де қазақтың мешеу, қараңғы жұртынан жаңа қауым, көзі ашық, оқыған жаңа қауым туғызуға арналсын. Ел ішін көгертетін кез жетті ғой» деп ойлады Абай.

Биылғы қыс кітаппен қатар Абай қағаз-қарындашты жиі ұстап, өзі де көп өлендерді, құлақ күйдей, жаян сазындай, күйлей толқып жүрген-ді. Сол өлендердегі ой өсиетін арнайтыны, жаңағы — «жас төл». Бірақ бұл сөздің иесінің өзінде де, әлі өзіне-өзі сенген ақын ат жоқ. Сыншыл жанның, көмескілеу айтылатын лақап аты бар-ды.

БИІКТЕ

Татьянаның сахрадағы әні

1

Бірнеше жылдар өтті. Абай үшін бұл еңбек мезгілі, өнер іздеу дәуірі болған. Оқу менен жазу оның ендігі тірлік тынысы тәрізді.

Бұл күндегі Абай, ақын атын анық алған. Сол ақындық еңбегін енді халыққа етер азамат қарызы деп біледі.

Өмірден, көп кітаптан тапқан сан-салалы күйлер, ойлар ендігі шақта өз өлшеуін тауып, ақынның уәзінді, соны жырларына араласқан-ды. Қыс пен жазды кітап соңында, не жазу үстінде өткізген шақтарын Абай ең бір бақытты кезіндей санайды. Бұл жылдарда ол ел бүлігі атқамінерді, жеміт болыс, ұлықсымақты сан рет, өділ ашумен жазалаған-ды. «Ел мінездері» деген өлеңдері сахра ішіндегі сотқар мен бұзардың талайын танбалаған. Жазықсыз, момын көптің жоқшысы болған арлы ақын бейнет елінің ауыр шерін де шіміркене шерткен-ді. Талай саналы жасқа ой саларлық шыншыл сезімді көркем сөздер сан рет осы Ақшоқыда туып, тарап кететін.

Соның орайына қазіргі заманда Абай айналасына жиылған жас өнерпаздар да көп. Абай ендігі шығарған жырларын әрдайым жазып айтады. Сол жазғандарын жаттаушы, әнге салып айтушы, жұртқа таратушы іні-достары жаңағы жас серіктерінің арасынан шыға бастаған.

Осымен қатар Абай өзі тілемесе де, ауыр көріп бойын алып қашамын десе де, еркіне қоймай, бұған масыл болып, асыла жүретін тағы бір міндет, бейнет бар. Ол ел ішінің дау-шары. Бірақ бүгін Абай өзінің сүйіп, сүйсініп берілетін еңбегінің соңында.

Таңертеңгі шайдан соң үй-іші де, қонақ атаулы да тысқа шығып кеткен. Қыстың бір ашық күні екен. Абай үлкен бөлмеде оңаша отырып қапты. Алдында кең дөңгелек, аласа үстел тұр.

Абай біресе сол үстелге шынтақтап, біресе алақанымен мықынын таянып үнсіз отыр.

Ішінде ой шырағы жанғандай боп, салмақпен қараған көздері анда-санда қарсыдағы терезеге қадалады. Күн түсіп тұрған қарлы адырға ұзақ-ұзақ қарай түседі.

Өзіңше бір мығым күшпен, ұғымсыз бір мұнмен жұмырлана бүгілген төбе-төбелер.

Биылғы қыс ел сөзінен, тынышсыз жүрістерден Абай өзін босатып алып, үйде көбірек орнығып отырған қысы. Көп өлең жазылған жылдың бірі де осы болатын. Сондай өзімен өзі боп толғана ойланған уақыттарында, көз алдына көптен көп оралатын — осы адырлар. Бұлар күн райына қарай өртүрлі ажар көрсетеді. Ақындық шабыт кейде осы адырмен көп сырласқандай болады. Бұлтты сұрғылт күні, ол адыр күн шуарын сарғына мұзданады. Ашық күні жылы, жарқын, жазын көкसेгендей көрінеді. Жеткізбес арман жеңсігі жеңген адыр.

Қазір Абай сол адырдың жадыраққы бір қабағын көргендей болды. Қоралы қойдың алды солай қарай өріп барады екен. Сарылып, сазарған үңгіз адыр енді тас басында жүріп, шырқаған қойшы әнінен сергіген сияқты.

Абайдың осындай боп үндемей ойланғып қалған кездерін қабағынан танытын жолдасы бар. Ол — мұндай шақтарда үндемей, көп қозғалмай отыратын Баймағамбет. Қазір, тінті, қарап отырмас үшін ол Абайдың тобылғы сапты сарбас қамшысына бүлдірге тағып отыр. Анда-санда Абайға қарай түсіп, өз жұмысын істейді.

Бір кезде Баймағамбет Абайға көз тастап еді, оның ерні күбірлеп, қолы да әлдекіммен сөйлескендей қозғала түседі. Бұрын мұндай өдеті болмаушы еді. Биылғы қыс жалғыз отырған шақта, анда-санда Абай осылай ететін бір машық тапты. Баймағамбет біледі, бұндай күйдің артынан Абай көбінесе, қағаз қарындаш алғызады.

Сондай бір нәрсені бұйырар деп күтіп отырғанда, Абай Баймағамбетке шұғыл бұрылып, жалт етіп салқын қарады да, үйдің сол жақ бұрышына қарай қол созып, үн қатпастан, бір нәрсені «әкел» дегендей белгі етті.

Баймағамбет оның нені керек қылғанын түсінді де, шапшаң тұрып барып үстелдің үстіне екі үлкен кітапты әкеп қойды.

Абай бір кітаптың бетін ашып, өзіне керек жерін тапты да, сол беттерге қарап, шалқайыңқырап, бір-бір бөгеліп отырып қалды. Көзі екінші кітапқа да түсе бермеді.

Бұл екі кітап — осы ауыл, өлкенің Абайдан басқа көп жанына өлі тілімен де, сырымен де ұғымсыз кітаптар. Тек Абай көңліне ғана, құрметті боп алған екі ақынның кітаптары. Ол жатқан Пушкин мен Лермонтов.

Осылармен Абай анық терең танысып, табыскалы әралуан «хикметтер», «шейх», «хафиздер», «рауайлар» да сыртта қалған. Кейбір намазқой діндәр кәрілер мен шаласопы молдалар Абай үйіне қонып отырып, бұл кітаптарды үй иесі күндегі машығы бойынша қасына алғызғанда іштерінен:

«Шарифат жайын оқып отырады екен-ау мына кісі» деседі.

Кейде біріне бірі:

— Әлде аруақтарға құран хатым қып жатыр ма өкен?! Молдаға аудартпай өзі оқиды. Оның сауабы мол ғой,— десетін.

Бірақ кітап теріс жағынан ашылып, суретті беттері көрінгенде және әр харпі кесте бетіндей жиі-жиі шұбартып тұратын арап жазуынан басқарақ, біркелкі боп жылып аққандай орыс жазуын көргенде, әлгі адамдар іштерінен сұқтанып, жымдай тыпатын. Абаймен арбаса жүрген кейбір ел жуандары болса, сырттай қыжыртады.

— Бұл теріс оқуды неге сонша қадалып оқиды екен, ә?— деп кеп,— е, бұл да бір асқандық қой. Қазаққа істеген қыры да. Мен ұлыққа сендерден жақынмын деп отырғанын көрмеймісің!— деп кекетісетін.

Абай өзімен үнсіз тілмен ұзақ-ұзақ сырласатын достарын, сырт адамның көпшілігі жат жұмбақша бағалайтынын біледі. Бірақ оны елеп ескерген емес.

...Өткен жандар. Тек мұндай өлім, өлім бе? Мәңгі бақи өлместей боп, кейінгі дүниеге өз аттарын ұмытпауды бұйырып кеткендер. Өзгеден жер үстінде қалатын белгі — томпайған мола. Сол белгі жер бетінде орнаған бос топырақ мезгіл сайын шөге барып, ақырында мүлдем жермен жер боп тапталады, бітеді. Шамасы, осы мола жер болумен қатар, адам аты да өшеді. Мәңгілікке жұтылады. Ол да бітеді. Мыналар болса, сол өзінен қалған жер үстіндегі белгіні тау етіп, мәңгі мықты беріктікке бекітіп кеткендер. Олар, анау көрініп тұрған екі Ақшоқы биігіндей... Абай күрсініп ойланады.

— Туған елінде өнер-білім болуы қандай сый! Әлденеше үлгілі буындардан қалып келе жатқан қазыналар болып, соны сақтаған «өнер-білім» атты асыл сандығы болса, арман бар ма?— дейді.

Мынау екі ақын Абайға көп кезде, бірге туысқан ара, інідей көрініп қалады. Сол теңеу, бұл екі атты, Абайға осы өз ортасы, өз айналасындағы адамның арасындай жақындата көрсетеді.

...Басында, ақылы мен ашуы шарпысып, кезек жеңісіп барып, ақырында сыншы — кемел ой жеңсе де, шерлі көргіш боп алып, тына жанған аға бар. Сол ағаның дертін көріп «тынғаннан не тауып ек?» деп ызасы мен қызуына бой ұрып, жұлысып өлген іні бар. Сол аға — Пушкин. Сол іні — Лермонтов. Кейінгі ұрпаққа, барлық ел, барлық заман, бар қауымдағы ойлыларға атой салып, өмірлері шырақша жанып өткен аға, іні... Абай ойлана отырып, Татьяна хатына үңілді.

— Неткен айтқыш тіл! Тіл емес, жүректің лебі. Лүп-підеп соққан ырғағы. Қандай нәзік тереңдікі! — деп отырып, кітап бетінен көзі тайқи бере:

Ғашықтың тілі тілсіз тіл
Көзбен көр де, ішпен біл...—

деді.

Татьяна хатының ырғағы мен нәзік үніне өз жанынан үн қосқан бір жолдарды еске алды. Қыз бен жігіт шеріне қызыққаннан шыққан сарынның басы еді.

Абайдың өзінен өтіп бара жатқан дәурен. «Бірақ сол күнде де осындай боп айтылған тілді естіп пе едім?» деп біраз ойланып қалды. Осы сәтте көз алдына екі сәулетті жүз келді. Өз өмірінде, әдейі бұған арнап, ағып түскен жұлдыздай боп елес берді. Бірі — жас жалынды Торжан жүзі, екіншісі — жалынын мұңды жаны жеңген — Салтанат. Татьяна сөздерін кешелер аударып отырғанда, Абайдың көз алдына осы екі жан кезек келгендей еді. Жалындап сүйсе де, өмір ыркына сабырлы ақылмен амалсыз көнгендер. Осы Татьянадай боп, разиз бастарын тағдыр ноктасына күйзеле жүріп көндірген жастар елестеген. Татьяна хатының ұзақ бойында, Абай ойынша, олар шері де қорғалап, ұялап, орын тауып тұр... Естірлік, мүлгітерлік күй. «Ұғарлық, сергек жүрек болса, осыған шомып көрсеші. Осы үлгі болар! Сезінетін жас табылар. Үлгі етіп көрсем нетер!» дейтін.

Сондықтан да соңғы бір екі күн бойында Татьянаны ақын өз елінің тілімен сөйлете бастап еді. Сөйлеткен сайын Татьяна майда қоңыр үн тауып, бұл тілде де, нәзік көркем күй толғап ділмар жас, шебер-шерлі боп барады. Қазір ұяң майда қызға Пушкин жазғызған хат пен өзі жаздырған хатты салыстырады. Кей жерлері Пушкинше емес, қатандау. Бірақ ол оқушының шалалығына амалсыздан берілген баж. Сонда да ұғынар ма! Абайдың көз алдына Көкбай, Мұқалар келеді. «Әй,

мынандай сөзбен мұндаған Татьянаны олар да ұғар ма екен!» деп күдіктенеді.

«Евгений Онегиннің осы беттерінің арасына салып қойған хат бар. Бір нәрсеге ойы ауғандай бой, насыбайын атты да, Абай сол хатты алды.

Семей кітапханасына барып, оншақты кітап әкелген Баймарамбет осы хатты бірге әкелген. Білімді досы Михайлов, Абайдың «Евгений Онегинге» сүйсініп жазған сөлеміне жауап айтыпты. Өзінің мынау хатында: «соңғы жылдарда «Евгений Онегин» өңгімесі күйге де түсіпті. Пушкиннің Татьяна, Ленскийлеріне сай күй дейді. Пестербург, Москвадағы саналы қауымның бір тынысы сол болғандай деседі. Бірақ керекі не, бізге оны естуге тағдыр жоқ!» деген екен.

Хаттың осы жерін қайта оқып отырып, Абай Ақылбай, Мұқаны тағы да еске алды. «Әдемі әнімен «әршайдай, бойдай талайды» да бұлдап өткізіп жүрген жазғандар еді деп күлімсіреп отырып, бас жақта тұрған домбыраны ұстады. «Сол бишара бақалшылардың қолына бөз орнына торқа беріп көрейінші осы!» дейді. Сенімді шабыт келгендей.

Көзі жасаурай, ерні жыбырлай отырып, Ақшоқының қос биіктеріне анда-санда көз тастайды. Бірақ қараған нәрсесін бұл халде көріп отырған көз емес. Ол қазір ойдың көзі. Тербеле толқыған ақын толғауының көзі. Қолы ішек пернені термелеп, жебелей береді. Кешке жатарда да, осы бір сарынды алыс бір ызындай, зейіні шалып қап еді.

Қазір сол саз есіне де, домбырасының шегіне де тап түсіп, орала кетті. Тағы да тарта отырып, ақырын үн салып, күңіреніп көріп еді, келген екен:

Амал жоқ қайттым білдірмей,
Япыры-ау, қайтып айтамын?—

деген екі жол, Татьяна сырының басы іркіліп тұрып, шешіле бастаған сияқты. Тағы да, тағы да... Біресе шын-тақтап жантайып, біресе тез қозғалып, күшырлана, малдасын құрып ап, арлы-берлі тебіренеді. Қос ішек бірде баяу басса, біресе шұғыл, қатаң үндерге ауысып, асып қайтып отыр. Соңғы екі жол қымбатқа түсті. Бірақ о да оралды. Татьяна хатының үш ауызын мүдіртпей айтып өтті. Қуанып отырып, насыбайын алып тастап, лезде тары атты. Енді бірде қатты, бірде баяу тартады, ұмытылмайтын сияқты. Бір сәтте артына қарай, барлық мол

денесімен шұғыл айналып бұрылып қалды. Жүзі өзін мысқыл ажарымен жарқ етіп барып, жылы қарап, Баймағамбетке:

— Әй, сен неғып отырсың, не білдің?— деді.

Баймағамбет Абайдың шұғыл өзгерісінен біраз дағдарып қап, бүлдіргесі тағылып болған тобылғы сапты сарбас қамшыны алақанына салып отырып:

— Мынау еді, Абай аға!— деді.

— Мен не ғып отырмын, оны сездің бе?

— Сіздің ойыңызға бір орыс күйі түсті ме деп отырмын.

— Ә, олай болса, о да білгенің екен. Бар ендеше! Кішкене Молданы шақырып кел!— деді де, өзі тағы да жаңағы ырғағын тарта жөнелді.

Баймағамбет тұрып есікті ашқанда, ар жағында тыстан қайтып келе жатқан Әйгерім көрінді. Оның артында бөгде кісілер сияқтанған бірнеше адамның басы байқалды. Қолдарында қамшылары, белдері буулы, беттері біраз аяздаған адамдар. Өңшең тон, шекпен кигендер екен. Алдыңғы бір-екеуі Тобықты үлгісінен бөлек, шошақ төбелі, алты сай Уақ тымағын киген адамдар. Соны Абай көзі шалып болғанша Әйгерім де, бұл кісілер де үйге кірді. Абай домбырасының үнінен ойын үзген жоқ еді.

— Түү, аяз келді-ау!— деді.

Әйгерім тіксініп қап:

— Аяз жоқ қой, Абай-ау! Тіпті бүгінгі күн май тоңғысыз!— деп тандана қарады.

Абай:

— Ә-ә, рас аяз екен десем, сендер екесің!— деді де, шет елдің кісілерімен амандасты.

Әйгерім Абайдың талай жұмбақ сөзінің бірі екенін аңғарды да, күлімсіреп тұрып, түкпір үйге қарай кетті.

Сүйткенше, қарсы үйде бала оқытып отырған Кішкене Молда да келген еді. Абай соған қарап, елең етті.

— Татьянаның хатын көшіріппен? Енді ол ән салатын болды ғой, білдің бе?— деді.

— Онысы ағзал болған екен, көшіріп қойып ем.

— Ендеше, Мұқа мен Мағашқа хат жазып жібер. Екеуіне «Татьяна сәлем айтыпты, бізбен де таныс болсын» депті де! Мына Мұхаметжан қалаға бара жатқан шығар, сол сәлемін ала барсын!— деді.

Үй ішінде тымақ, белдігін шешпей отырған бөгде қауақтар бұл сөздер не сөз кімнің жайындағы сөз екенін

ұққан да жоқ, ұғайын деп елең етіп, селт еткен де жоқ. Жалғыз-ақ, осылармен бірге кіріп, Абайдың төменгі жағынан кеп отырған Мұхаметжан бар еді. Кішкене Молдамен қатар, Абайдың жаңағы сөздеріне құлағын түре тыңдаған сол ғана. Сұлу қызыл жүзді, қой көзді Мұхаметжан расында да қалаға бара жатқан.

Ол өзінің жөнін сұрамай сезген Абайға біраз танданумен бірге, жаңағы хат пен өлең жайын шын білгісі кеп отыр. Мұхаметжан да Мұқа сияқты жақсы әншімін деген жігіт. Оның үстіне, бұның өзінің де анда-санда өлең шығаратыны бар. Соңғы жылдар Абайдан тараған өлеңнің бәрін көшіріп алып жаттап айтып жүретін. Абай айнала-сындағы жас достың бірі. Ол қазір сыртқы киімін шешіп жатып:

— Абай аға, бұл ән салып жатқан кім болды?— деді.

Абай домбырасын қайта ұстап, «Татьяна хатының» алғашқы үш ауызын әндетіп берді де, енді қайтып бұл жайдан сөйлеспеді. Әлі күнге үнсіз отырған қонақтардың шаруасын сұрады.

Жаңағы бір айтқаннан Абайдың әнін үйрене алмай қалған Мұхаметжан, ән ішіндегі сөздің төркінін жақсы сезген. Бұл күнге шейін Абай шығарған өлең мен әннің барлығын білем деп жүрген Мұхаметжан мына сөзді бұрын естімеген болатын. Абайдың жаңағы аңғарына қарағанда бұны өзге жастар да білмейді екен. «Маған жаттап біліп алып, соларға айтып бар дегені екен ғой» деді де, енді өлеңін де, әнін де әбден білмек болды.

Мұхаметжан — Абайдың туысқандарының бірі. Жасы кіші болғандықтан, Абай өзі бермесе, «тағы айтып беріңізші» деп сұрай алмайды. Қазбалап тақымдай бергенді Абайдың жақтырмайтынын да біледі. Сондықтан, «бүгін Абай ағамның түстігіне қалайың да, осыны біліп кетейін!» деп, қарсы үйге кеткен Кішкене Молданың артынан жөнелді. Абай болса, қазір ана қонақтардың сөзін тыңдауға кіріскен-ді.

Бұларға Абай: «Шаруаларың не? Неғып жүрсіндер?» дей отырып, бір нәрсеге аса қатты таң қалды. Осыдан бұрын, әйтеуір осы қыстың ішінде, дәл осы қазір қарсы алдында отырған үш кісі — екі Уақ, бір Көкше мынау киімдері, осынау түстері, осындай отырыстарымен Абайдың алдында тағы бір болып өткен сияқты. Мал дауымен келіскен. Сонда да ана Көкшенің ұрысы — Тұрсын осылайша мөліп отырған. Қалғығандай боп, төмен тұқырып, жым боп отыратын. Сонда да мынау жоқшы Уақ —

Сәрсеке мыкнып, жұп-жуан боп жалпия жайғасқан. Дәл қазіргі сияқты, Тұрсыннан Сәрсеке мал даулайтын. «Бірақ ол жолы малын алып, бітіп тынып кетіп еді ғой!»

Өмірдің ұдайы айнығыш суреттерінің ішінде, айнымас бір қалыпты ұстанып, әр елден шықса да, бір күйден жазбай жүретін осылар ма? Немесе сол екі жерде көрген бір халдің өзінің бірі шын, бірі түс пе? Бұ негкен айнымаран ұқсастық? Мыналардың анадағы көрінісі мен қазіргі қалпын алғанда, тіпті ешбір мезгіл өтпеген, уақыт қатып тұрып қалған сияқты ғой...

Абай Сәрсекені тындай бастағанда, әуелде ішінде осылайша жарысып отырған екінші ой да бар-ды. Бірақ бұл ой, Сәрсеке сөзінің бір кезеңіне жеткенде, шешуі табылып барып, үзіліп қалды. Ағаш келі-келсаптай тоңқылдақ үні бар Сәрсеке:

— «Әнеугі алған малымды бойыма сіңіртпедің. Абайдың алдына апарып қайта құстырдың. Ендеше міне, саған қылғаным қылған, қайтесің, тағы да алайын. Көріп алайын сен Уақтың күшінді»,— деп әдейі істеп отыр. Егесіп істеген ісі мұның. Ана жолда алғаны үш жылқы еді. Мынада бір кілем, бір тонын арттырып, бес жылқы қып алып отыр. Егестің ісі емей немене бұл, Абайжані! — деп аяқтады.

Абай бар жайды енді аңғарды. Түрінен шынын біліп көрейінші деп ұрыға қарап еді. Ол қызыл сеңсең тымақтың құлағын шарт байлап алған күйінде, төмен қарап тұқырып қапты. Жуан тұмсығының ұшымен шоқша қара сақалының жарымынан артық жерін көрсетпейді. Абайдың қозғалысына көзінің астымен ғана қарап, мелшиіп, тастай боп, түйіліп алған. Сәрсеке айтып отырған дауға әлі жалғыз үнмен бояса да, жауап қатқан Тұрсын жоқ. Оның сөздерін өзіне жанасы жоқ бөгде сөздей санап, сырттай қарайды. Сәрсеке сөйледі екен деп қыңк етер емес. Абайды үлкен би тұтып, тәртіп сақтағаны ма, болмаса, жоқшыға ұрының ірге бермеймін деген қыры ма?

Абай бұның бетін көрмек боп, ызғарлы үн қатты. Ұрынын көзін өзіне қаратпақ еді.

— Әй, сен не дейсің? — дегенде ұрының қызыл сеңсең тымағы жәй ғана қозғалып, қырыс жүзі Абайға енді қарады. Дөңгелек келген, мығым денелі сары ұрынын кішкене сұр көздері Абайға бір-ақ рет жалт етіп қалды да, қайта сөнді. Тағы төмен тұқырды. Қабағының еті қалың, ұрты да біраз салбыраған. Пішіні мен сырты

кескен терек сияқты бітеу, тұтас безбұйрек келген. Ол сәл отырып, бір ырғалып қойып:

— Аб-бай аға, ән-неугүні ғана, — деп тілін шайнап, әр сөзін салмақтап, — та-қо-с-с-ы Сәр-секе өз алдын әп-п-келіп ба-а-рр-ымды үй-ү-п-п-ап бір алды. Ол жолы т-т-өле дедің, бұйыр-р-дың, бердім. Ал ен-д-ді ос-со Уак малы ұрланс-са, ақ-қай жоқ, нок-қай жоқ, әмісе мен төл-лейін де от-тырайын ба ос-сы? — деп бір тоқтады.

Тағы ұзақ сүре дау. Шыны қайсы, жалғаны қайсы? Осындай даулардың, осылар сияқты даугерлердің таусы-лары, тынары бар ма, жоқ па? Тағы қағу керек. С ресілі ұстасқан екі араздың шынына жетем дегенінше, інің де шынына жетіп боласың...

Тағы бөліп кетті. Жаңағы Пушкин қайда? Анандай боп, жібек талдай ширатылған Татьяна сезімі қайда қалды? Мөлдір шындығымен, шыншыл жүрегімен жаудырап тыныс алып тұрған Татьяна... Малың кұған дау-гер, кісі малың жем қылған княс ұры. Былыққан өмірдің бітпес ылаңы. Қажытып талдырасың-ау! Есілің, майысқан үнің қайда, Пушкин сазы?.. Есімде ме екен? — деп, алаң көңілмен домбыраны алып, Абай бағанағы күйді қайта іздеді.

Қос ішекті домбыра, ол сәтте шешен, тапқыр еді. Енді тұсаулы аттай, күрмеліп қапты. Үні тырым-тырақай. Әлгінде ғана табылған ән, қазір жоқ, ұмытылған. Сәрсекеңің жаңағы Тұрсын сөзіне қарсы айтқан дауын тындай отырып, бірталай іздеп қарманса да, ән қайта оралар емес. Жылжып кеткен, ұстатпады. Домбыраны қайта тастады. Сәрсеке болса, күйіп сөйлейді.

— Малымды тағы да алдың. Ұрым тағы сенсің, Тұрсын, әдейі егесіп істедің. «Мал қуатың, төлеу алатын немесің ғой!» деп істедің де...

— Со-қыр к-к-көргенінен жаз-бас. Сен-нен басқа ел, сенік-кінен басқа мал құр-рыған ғой, тегі. Түп-пті сол бейсенбі түгіл бүк-кіл бір ай атқа мініп-пе екен Тұр-рсын әуелі.

Екеуі енді ашылып, шапшаң сөйлесіп, қағысып барды. Бір кезек Сәрсекеден Абай: «Айтушың бар ма? І тоз айғағың бар ма» деп сұрап еді. Ондай дерем Сәрсекеде жоқ екен. Шынына жету соншалық қиын дау. Абай күрсініп, қабағын шытты да:

— Япырай, ағайын, осы басқа біреудің алдына барып тергетсендер қайтеді? Дауларында дерек жоқ. Бірің алдың десен, бірің алмадымнан басқаны айтпайсың. Қа-

ғу — тергеу керек. Менің боса мұршам жоқ, уақытым жоқ. Көршілерің ғой, дау қапысыз боп, шыны қазыла түсер еді. Ана Ақылбайға барып, тергетсеңдер қайтеді? — деп өтінді.

Бұған Сәрсекке де, Тұрсын да шалқалап болмады, «Бар болсын, жоқ болсын, ақ болайық, қара болайық не де болса, дәл осы арада, өз байлауыңыз байлау болсын» десті.

Абай осыдан соң ұрыға ажарлана қарап қатайып ап:

— Ендеше айт шыныңды, өліп кетсең де айтшы! Алып-пен мынаның малың, алмаппең? — деп, ашулы көзбен қадала қарап отыр.

Тұрсын сасқан жоқ, іле жауап қатты. Әдетінше аузын керіп, сөзін салмақтап айтты.

— Аб-бай аға! С-сенің ал-лдыңда, өлсем шын-ыммен өл-лем деген сертім бар. Міні құд-дай, міні құр-ран..

— Қайта, айтшы, әлі — деген Абайға, ұры жалт беріп көзіне көзін қадап, тайсалмай сөйледі.

— Айтқ-қаным айт-тқан, Абай аға, ұр-ры болсам да сер-ртіммен өлем деген ұр-рымын. Міне бар-рым шыным. Бұл жолғы мал-лынан с-сүт-тей ақпын! — деп тоқтады. Сең-сең тымағының маңдайын шапшаң қозғап, қайқайта қайырып ап, бетін ашып салып, Абайға әлі де тік қарап қапты.

Сөз осы. Ұрының бұл ажарын көрген соң, Абай одан көз аудармай бірталай уақыт тесіле қарап отырды. Ұры да кірпік қақпай, көзін Абай көзінен тайдырған жоқ. Абай енді өз ішінен: «Ұры болса да, мына пішіні — шының пішіні ғой» деп илана бастады. Бұл көзін аударғанша, Тұрсын да сол мізбақпастан, тастай боп, қыбыр етпей шапшылып отыр. Мұнысы да Абайға әсер етті. Ендігі кесікті Абай, әдеттен тыс, шапшаң айтты.

— Бәсе, бұл ұры болса да, сондай қаныпезер, шыны жоқ ұры емес. Адастырсаң адастым, Тұрсын. Бірақ алда да көрісер күн бар... Өтірік айтсаң кейін өз обалың өзіңе. Айтпадың деме, білдің бе?! Бұл жолы сені шының айтты деп иландым! — деді де, Сәрсеккеге бұрылып байлау айтты. — Мынада сенің малың жоқ, Сәрсекке, басқадан ізде! — деп Сәрсеккеге көз қырын бір тастады да, сөзін бітірді.

Тұрсын тымағын енді ғана қайтадан ондап кіді. Басқа ләм деген жоқ. Сәрсекке де үн қатпады. Тек енді ол төмен қарап тұнжырап қалды. Абай бұлардың сөзін бітіре беріп домбырасын қайта алып мыналарға,

— Ал сөздерің бітті. Енді ас-суларыңды ана қонақ үйге барып ішіндер! — деп, өзі домбыра ұстаған бойында кітаптағы Татьяна хатына қайта үңілді.

Сәрсеке мен Тұрсын орындарынан тұрды. Басында үйге келгенде Сәрсекені жоғары отырғызып, өзі босаға жақта отырған Тұрсын қазірде де шет ел адамы деп, жокшыларды алдымен шығарып, өзі артынан кетті.

Бірақ қонақ үйге қарай беттегенде, бұлар бір ұзынша қараңғы даламен жүріп өту керек еді. Сонда келе жатқанда Тұрсын, үн шығармастан аузын керіп тұрып, сылқ-сылқ күліп алды. Үндемей, ұзақ күле білетін әдеті бар-ды. Өзіне өзі қатты сүйсінген кезінің бірі болды.

Шынында ол бұл жолы үлкен артистік істеп шықты.

Күзді күні алысқа аттануға ерініп, көрші отырған Қанайдан үш жылқыны әкеп сойып алғанда, осы Сәрсеке-келер қуып жүріп, Абайдың алдына алып келген. Сонда қағу үстінде бұл бір байлау жасап еді. Абай: «Алдың ба, шыныңды айт, өлдімі!» деген. Талайдағы ұрыдан Абайдың, оп-онай шынын айтқан ұры көргені осы болатын. Сол арада:

— Ұрыдан менің алатын парам — шыныңды, — деген.

Тұрсын ішіне бір нәрсені түйіп келіпті. Екі ай уақыт өткізіп жіберіп Сәрсекеден бір-ақ күн ішінде барып, бес жылқы әкеп жайластырып алған болатын. Бұл жолғы ұрлығын маңайдағы жанға сездірмеген.

Және әдейі бір қатты боран боп тұрған түнде барып із-тоз қалдырмайтын кезде қағып кеткен. Сәрсекенің ендігісі, күр сезік болмаса, ізі де, айғағы да жоқ дау болған. Осындай жайларды ойлап, Тұрсын Абай алдына бұл жолы келерде: «Енді өлсем де танып өлем!» деп тас түйін бекініп келген. Сол есебі дегеніне жетіп, Сәрсекені де, Абайды да қабат алдап шыққанына күлді Тұрсын.

Бұл қонақтар кетісімен, Абай Татьяна әнін қайта іздеді:

Амал жоқ қайттым білдірмей...

Домбыраға ыңырана қосып көріп еді, бағанағы ән әлі де жоқ, мүлде ұмытылған. Сүйткенше қарсы үйден шыққан бірталай кісі тағы үстіне кірді.

Бұлар Кішкене Молда, бағанағы Мұхаметжан екен. Және осылардың алдында тоғыз құмалақтың ағашын бір қолына ұстап, тері дорбашадағы тастарын бір қолына алған Көрпебай кіріп келе жатты.

Келгеніне үш-төрт күн болса да, Көрпебай Абайға

тоғыз құмалақтан әлі жөндеп ұтқызған жоқ. Соңғы күндердің бір қатты бәсекесі боп алған ойын бар. Кейде таңертеңгі шайдан түстікке шейін ойнағанда, бір ойынды тауыса алмай айрылысатын. Кеше кеш бойы Абай кітап пен жазу үстінде болды да, ойын үзіліп қалған. Енді Көрпобай «тоғыз құмалақ» ағашын алып кіргенде, Абай: «Тағы алаң кірді, қоя тұрайын» деп, Пушкин томының беттерін жауып қойды. Көрпобайға:

— Құр, кешегіңнің есесі енді қайтпаса, сен ағалап тұрсын!— деді.

Сары сүйектен істелген жылтыр, жұмыр «құмалақтар» ұядан ұяға тоғыз-тоғыздан сырт-сырт түсіп жатты. Абайдың ұяларын да Көрпобай толтырып жатыр. Мұның қолы, ағаш үстінен жүргенде, лыпыл қағып, қалқып жүрген сияқтанады. Ұяларға санап түсіріп жатқан тастарды қандай қозғалыспен бөгелместен, дәл түсіріп жатқанын байқау қиын.

Абайдың кейбір қыстарда, үйде отырып қалғанда, әдейі шақыртып алып, жиырма күн, бір айдай табан аудармай ойнап қалатын кісілерінің бірі — Мақыштың Смағұлы, не Марқабай болса, тағы бірі осы Көрпобай. Ішінде Абай бар, осы үш-төрт ойыншы бұл атраптағы басқа ойыншылардан озып, ағалап шыққан және өзара бәсекесі күшті ойыншылар.

Абай мен Көрпобай ойынға кірісті. Басында үш-төрт кезекте машықты бастаулар бойынша екі жағы да тез-тез жүріп барып, екі-екі ұядан тас алысты. Әлі тұздық алысып, беріскендері болған жоқ.

Қазірде бұл ойынға Мұхаметжан, Кішкене Молда, Баймағамбет те қадала қарап отыр. Мұхаметжан бағана қарсы үйге барған бетінде, Абайдың өзі жазған қағаздан Татьяна хатын түгел көшіріп бір алып, артынан Кішкене Молдамен салыстырып, бірге оқып шыққанды. Молда бұл өлеңді көшірумен бірге, жаттап та алған екен.

Татьянаның сөзіне құмартқан Мұхаметжанның қазіргі есі-дерті — жаңағы өнді қайта есту. Бірақ Абай құмалаққа қадалған бетінде, ойын аңғары ашылғанша, басқа нәрсені ойға алатын емес. Сонымен жас әнші қалтасындағы қағазды алып, аузы күбірлеп қайта оқып, басқы жолдарын іштен жаттап отырды.

Жат үн, жат тілді Татьяна бұрын бұлардың Абайдан да естіп көрмеген зарымен шерленеді.

— Соны сөз деген осындай-ақ болат та!— деп қала-

ды. Абай әлі де үн қатпай, Татьянасын ұмытқандай боп, Қөрпебаймен аңдысуда отыр. Мұхаметжан алғашқы екі ауыз өлеңді жаттап та алды.

Енді құмалаққа қарай түсіп, домбыраны қолға алып, ақырындап тартып ішінен. «Амая жоқ қайттымды» өзі білген әнге қосып көріп еді. Әзірге ол әндерге қосылмай жатыр. Өзінің атақты өні «Ақ қайыңға» салып көрді, «Топай көкпен» де жағалатты. Созылмайды, көнбейді.

Баймағамбет мұның нені іздеп отырғанын ана ұйдсақ естіп келген. Енді Абайды осылай аударып көре ме деп жағалатып, Мұхаметжанға:

— Немене, Татьяна «Ақ қайыңды» білгісі келмей ме, қалай?— деді.

— «Ақ қайың» ғана емес, тіпті біз білген әнге жуысайы деп тұрған Татьяна көрген емен.

— Бәйіт, терме сияқты келте, шолақ әнге тез келе ме дейім!— деп, Баймағамбет Абайға тағы қарап қойды.

Абай бұлар сөзіне енді ғана көңіл бөле бастап:

— Солай деймісіндер! Татьяна болса, ол «Ақбала» да болмас: Бағдат, Мысырдан, бәйіт те тілемес!— деп бір қойды да, көңілденіп, көтеріліңкіреп алып, бір рет көшіп кеткенде соңғы тасы тарс беріп Қөрпебайдың орта ұясының біріне түсе қалды. Сүйткенде Абай мәз болып, мол денесі селкілдеп қатты күле жөнелді. Қөрпебай сасып, қабағын түйіп, томсарып қалды.

Құмалаққа қарап, отырған Кішкене Молда:

— Хәйір, тұздық бихисап жақсы тұзлық болды...— деп, Абаймен қоса күлді. Көп есептің соңында дәл осы жерде Абай кеп «бел басардан» тұздық алған.

Алғашқыдай емес, қасында отырған жігіттердің нені тілеп отырғанын Абай енді аңғара түсіп:

— Баймағамбет-ау, Татьянаның бағанағы салған әнін енді қайта айтпай отырғанын көрдің бе?— деп, Мұхаметжанның домбырасына қол созды. Мұхаметжан домбыраны ұсынып, тізесінде жатқан қағазына үңілді.

Абай бұл жолы тартып жөнелгенде, таңертеңгі ән қаз қалпында қайтадан шапшаң ғана орала кетті.

— Жоқ, енді айтқысы келген екен!— деп, сүйсіне күле түсіп,— былай депті ғой!— деді де, үн қосты. Өз аудармасының екі аузын айтып өтті. Ол екінші өлеңі біте бергенде, түкпір үйден келе жатқан Әйгерім көрінді. Ол Абайды тандана тыңдай кеп, қасына отыра берді.

Мұхаметжан екінші ауыздың тұсында ішінен Абайға қосылып байқады. Дәл осы кезде, өзінің бір мол байын

жағалай көшіп келе жатқан Қорнебай, Абайдың артқы ұяларын жаралап, сытырлата тас тастап кел, дәл «көм-мойыннан» тұздық алып қона түскені...

Абай:

— Әй, мынау неғып кетті!— деп домбыраны Мұхаметжанға бере сап, қайтадан қумалаққа үңіліп қалды. Мұхаметжан Әйгерімге қарай жамбастай беріп, сыбыр-лаңқырап:

— Қап, мына біреу, бір жапырақ болған неменің қылып кеткенін-ай!— деп, Қорнебайға қатты наразы бола қарады. Әйгерім:

— О не, шырақ? Не істеді өзі?— деп қумалаққа үңілді.

— Абай ағамның мына бір жаңа әнін үйреніп кетейін деп, әдейі жолымнан бөгеліп отыр емі.. «Көкмойыннан» тұздық алдырған кісі енді бізге неғып оралсын!— деп, күбірлей сөйлеп, күйзеліп отыр. Баймағамбет те өкініп, басын шайқады. Әйгерім Мұхаметжанға бұрыла қарады да:

— Кәні, ол қандай ән екен? Талайдан үнінді естігеміз жоқ, түстік жеп аттанарсын, өз ұққанынды айтып берші!— деді.

— Ойбай-ау! Өзім де бір-ақ естіп ұстай алмай, «дәт» деп қап отырғам жоқ па, жеңеше-ау,— деп Мұхаметжан домбыраға жаңағы әннің бас қайырмасын тыңқылдатып көрді. Келмей жатыр. Абай бұл кезде өз кезегін жүріп, сәл босап отыр еді.

— Жоқ, теріс тартып отырсың,— деп, домбыраны қайта алды. Жаңағы әнін үш-төрт қайырып тартып өтті. Мұхаметжан енді домбыраны қайта алғанда, іркілместен қатасыз тарта жөнелді. Сол арада жаттап алған алғашқы екі вуыз өленді әнге де салып жіберді.

— Айта түсі!— деді Абай.

Рұхсат алып алған Мұхаметжан өзінің зор таза үнімен енді шырқап айта жөнелді.

Тізесінде жатқан жазуына көз қиығын тастап отырып, барлық Татьяна хатын іркілмей айта берді. Тоғыз қумалақ тоқталып қапты.

Абай мізбақпай, кірпік қақпай тыңдайды. Ол қазір Ақшоқты биіктеріне көз жіберіп, Татьянаның наз-налысына ұйығандай. Өңі өзгеріп апты. Өзі сөйлеткен сөз, өзі жырлатқан әуен, ең алғашқы рет әрі жас, сулу әрі әсем нақысты әншінің көлденең үнімен айтылғанда, енді Абайдың өзін де қатты толқытады.

Тағы да Татьяна мұңын соңғы күндер өзінің жадынан шықпай жүрген Тоғжан, Салтанат мұңдарымен қоса, бір өрімдей сезінеді. Қазір олар ғана емес, Әйгерім де бұның есінде отыр. Кеше бір күндегі ақын жары, дүниедегі ең жақын жары да, бұл терең наздан өз тілін тапқандай. Абай өзі аударған көрікті жырдың кең шындығын, қазір мынау әнді тындап отырып, ең алғаш рет қадалып тамашалайды. «Орыс қызы Татьяна қазақ қыздарынан да өз мұңдасын, өзімен тағдыры бір тұрғыластарын тауыпты. Тілі, тәрбиесі, тарихтары бөтен болса да, адам нәсілі көп тұста, ойымен, күй-халімен, сезім жалындарымен, тағдырымен бір-біріне соншалық жақын-ау! Бауырлас, туыс-ау! Мынау әнші, ақын, қазақ жасына соны баян еткелі түрі!» деген ой Абайдың ішін куанышты бір сеніммен де жарқыратқандай. Айналадағы жұртты ұмытып, Абай әсем әнмен ілесіп, ой сезіміне бар ынтасымен берілген еді.

Бұның ажарын байқап, үйдегінің бәрі де қыбыр етпей, Мұхаметжанның жүзіне ғана қарап қалыпты. Қазақ әні емес. Бірақ сондай бір мұңлы шермен, ұғымды күймен ырғалған майда қоңыр, назды қоңыр толқып кетті. Мұхаметжан: «енді айрылып қалмайын, жадыма жоқып алайын» дегендей боп, тоқталмай айтады. Өз көңі де елжірей сүйінгендік танытады.

Татьянадай жасты көз алдында көргендей боп, терең сезініп ұғынғап сияқты. Осы әнінің үстінде ұғынды. Әнін тоқтата бере:

— Тал бойынды ұйытқандай, сорлы шерменде екен, ө! Мұны осыншалық күңіренге күйзелткен қандай ғана жан екен, Абай аға?!— деп, Абайға қарады.

Тындаушы өзгелер де бұл сұрауды аса орынды көргендей. Бәрі де Абайдың жауабын күтті. Өзгеден жеңілдеу, шапшаң сөйлейтін Кішкене Молда:

— Е, оны айтқызып отырған Фошкин ғой!— деді.

Мұхаметжан бұның қазіргі кнліккенін жаратпай қалды.

— Қоя тұрыңызшы, молдеке, Фошкин демеі. Тіпті соя ақынның аты да сіз айтқандай емес!

Кішкене Молда тағы да шапшаңдап:

— Е, енді қалай екен! Мен бек дұрыс айтам, солай!

— Жоқ, Абай ағам Пушкин дейтін сияқты еді!— деді де, Мұхаметжан Абайға қарады.

Абай Пушкиннің өмірін, өлімін қысқа баян етіп

беріп, «Татьяна хатына» қайта оралды. Мұхаметжанның жазбасын карап, ойланып кей жерін түзей отырды.

— Осы да жүрек мұңын жеткізе білген тіл-ау! Шыны керек те, Пушкиндей ақынды қазақ баласы сен де, тіпті иісі мұсылман ғаламы сен де, әлі көрген жоқсың... Не десен үй де!— деп, ойлана сөйлеп отыр.

— Иә, әйтеуір, қыз байғұс шер-шеменін айта білген-ақ!— деп Баймағамбет күптайды.

Көрпебай осы кезде құмалаққа таман тағы үніле беріп еді. Мұхаметжан байқамаған боп, тізесімен құмалақ ағашты шетке таман ысырып жіберіп, Абайға қарап:

— Бірақ енді сол Татьянаның осындай үні жауапсыз қалғаны өділет пе, Абай аға?! Жігіт те бір орай сөзді айтса мақұл болмас па, кеудесінде жаны бар болса еміренбей тұра алар ма?— деді.

— Бек дұрыс айтады Мұхаметжан. Гүмәнсіз дұрыс сөз осы, Абай!— деп, Кішкене Молда да Абайдан тілек еткен тәрізді. Абай аз ойланып отырып:

— Ол да дұрыс екен. Онегинді сөйлету керек болар!— деп біраз отырды да,— әй, бірақ ол өзі опасыз еді-ау, ә,— деп үндемей қалды. Пушкинді қайта оқуға кірісті.

Сол күні Абайдың үйінде түстеніп алып, Мұхаметжан Семейге жүріп кетті. Абай бүгінгі кеш бойы Пушкинді тағы да қайта оқумен болған. Бүгінгі күн анда-санда алаң еткен уақ жайлар болса да, Абайдың Пушкинге оқушы ғана емес, ақынша жақындасқан күні. Туысын тапқандай боп, шабытты үн қосып, толғана бой ұрған күннің бірі. Түнде кеш піскен еттің алдында, Пушкин томын жауып жатып, Абай үй-ішіне естіртіп бір сыр айтты.

— Дүниеге көзімді аштың-ау, Михайлов, қандай қазыналарға мені жетектеп әкелген едің!.. Енді менің қағбам орнынан көшіп, күншығысым — күнбатыс, күнбатысым — күншығыс боп барады! Солай болса, болсыншы!— деді.

Ас ішіп болған соң, үйдің іші жатпай, күндегі әдет бойынша, «Абайдан тағы бір өңгіме шығар ма екен» дегендей боп ұзақ отырды. Алдында, шам жаққаннан асқа шейін кітап оқыған Абай енді үйдегі жиын көңлін ескеріп, әсіресе бұның өңгімелерін телміре күтетін, бүгінде атақты ертекші боп алған Баймағамбетті ойлап және Әйгерімнің де үнемі құрметпен ден қоятын күйін еске алып, енді бір тың өңгіме айтып бермек болды.

Сонымен, түн ортасына шейін мізбақпай қадала қа-

рап бұны тыңдаған мәжіліске осы кеште Абай француз жазушысы Александр Дюманың атақты романы «Үш мушкетерді» қызық өңгіме етіп, ұзақ баяндап отырды.

2

Бүгінгі кеште Семей қаласының күнбатыс жақ шетіндегі Таңжарық деген ұсақ саудагердің үйінде, бірталай жастың басы қосылды. Таңжарық үйі — Абайдың тағы бір туысқаны Қысатай деген жас жігіттің пәтері. Қысатай қырдағы дағдысымен қалада да қонақшыл, көпшіл болатын. Өзі аз сөйлейтін, момын жас болумен бірге, ол маңайына көп адамды жинап, көңілді мәжіліс құруға әрқашан күштар.

Бұның бүгінгі қонақтары Абайдың жақын туыстары мен ақын, әнші жастар.

Сол жиындағы дағдылы қонақтың бірі — қазірде қалың қара сақалды болған Шұбар. Көкбай мұсылманшаға жетік болса, бұл бір жағынан орысшаны да біле бастаған. Абайша өздігінен ізденіп, орыс кітаптарын да қарай жүретін. Абайдан жастары кіші Көкбай да, Шұбар да оның алдында көп жазылып сөйлемейді. Бірақ ол жоқ жерде өздерін «өзге қазақтың білгіш, ділмәр дегенінен кем емеспіз», деп ойлайтын. Шұбар — сәнді киінетін, сыланған, кербез. Жаңада сатып алған алтын сағатының алтын бауы қара желетінің омырауында жарқырай салбырайды. Ол тартына сөйлейді, бірақ сөйлесе ірге бермей, іле сөйлегіш, мысқылшыл.

Бұлардан басқа қонақтың бірі — ең жас қонақ, Абайдың аса жақсы көретін баласы Мағауия. Ол — арықша біткен, аппақ сұр, сүйкімді жас. Биік, кең ақ маңдайы да, жоталы келген қырлы сұлу мұрны бар, өзге жиын ішінде бұны бір оқу біліммен ағарған жан сияқты көрсететін. Жасының өзгелерден кішілігіне қарамай, ол мынандай мәжіліс ішінде қай сөзге болса да батыл кірісіп, тең боп араласып отырады. Бұлардан басқа алтыжеті кісінің ішінде атақты әнші — Мұқа бар. Боздай шыратын зор үнді Мұқа — биік денелі, ақшыл жүзді, келбетті жігіт. Оны осыдан екі жыл бұрын, әрі әнші, әрі домбырашы, скрипкашы болғандықтан, Абай Уақ ішінен көшіріп, өз қолына алған, Мағауияға жолдас етіп берген болатын. Бұған тақау отырған — Ырсайдың Ысқағы. Оның да өз өнері бар. Көкбай, Мұқалар қазақ өлені мен әнін, қазақ шөжіресін айналдыратын болса, Ысқақ бір

жағы Абай арқылы, бір жағы өз бетімен ізденіп оқып-тоқуы арқылы ұдайы араб, парсы хикаяларын «жадына жиған» жас. Ол білмеген «Жәмшит», «Қаһарман Қатран», «Рүстемдастан», «Бақтажар», «Мың бір түн», «Көр ұғлы Сұлтан» әңгімелері жоқ деуге болады.

Осы жиын жаңа ғана бастары қосылып, қона жатпақ боп, атшыларын пәтер-пәтерлеріне қайтарысып жіберген. Енді өзіл әңгімеге кірісе бергенде, ауыз үйдің есігі шалқасынан ашылды. Таңжарық үйінің үлкен сары самауырыны екі мінінен буы бұрқырай төргі үйге кіріп келеді екен. Саудагердің толық, ақ денелі кербез келіншегі самауырды бір бөлмеде есіктен төрге шейін жайылған жұмсақ көрпелер, көп жастықтар бар. Солардың үстінде көсіле, шынтақтай отырған қонақтар енді көтеріліп, малдастарын құра отырып, дөңгелек үстел мен самауырға орын берісті. Үстел үсті жасалумен қатар Қысатайдың жігіті шкафтан бір бөтелке коньяк пен тағы бір бөтелке зубровканы әкеп қойды.

Ауылдан соғым терісімен келіп, қалада бір ай, екі ай жатып қайтатын бұл жастар, кейбір кештерде осындай жиын үстінде, арақты мәжіліс, ән-сауық кешін өткізетін. Шайға арналған төтті дәмдімен қатар, тоназып тұрған қазы-қарта, жал-жая да тураулы күйде үстел үстіне орнай бастады. Ысқақ мынау көрініске көңілденіп, бір ыргалып қойды.

— Е, бәсе! Мынауың ақыл болды ғой, Қысатай,— дегенде, біраз жұрт қошеметтей күлді. Шұбар Ысқақты әзіл етіп, ол айта беретін бір сөзді іліп, қағытып:

— Осының өзі де «бәзмі Жәмшиден» болып бара ма деймін, Ысқақ!— дегенде, Мағауия, Көкбайлар күлісіп қойды. Ысқақ айтатын ертегі хикаялардың ішінде осы отырған жұрттың бәрінің құлағына әбден қанықты болған сөздің бірін айтқан еді Шұбар.

Үлкен дөңгелек үстелдің айналасына қоралай, жиылған қонақтар ішіп-жей отырып, әралуан көңілді, желікті әңгімелерге кетіп отырысты. Бірін-бірі әзілдей, іле сөйлеген күлкі де бар. Ысқақ бір кезде Абайдың осындай жас мәжілісті тәуір көретінін еске алып:

— Абай ағам осы жолы қалаға бекер келмей қалды-ау!— деп еді.

— Жоқ, үйінде отырса отырсын. Осы биыл кітап оқу мен өлең жазуға жақсы бет берген жылы боп түрі!— деді Қысатай.

Шұбар қиястана сөйлеп, Мағауияға қарап

— Әй, білмеймін, сол шынарың өсе берсе, өзіміз ығында қап, өлең жазуға батылымыз бармай қалатын болмасак,— деген еді.

Мұнысы бірталай жастың, жаңа жазған өлеңдерің Абай сынына беруге қорғанып тартынып жүретінін білдіргендей. Оның арғы түкпірінде Шұбар көңлінде жатқан қызғаныш та жоқ емес-ті.

Шұбар соңғы сайлауда болыстықтан түсіп қалған. Іштей дәрежеқұмар, менменшіл болғандықтан бұл жігіт Абайдың күнде өсіп келе жатқан ақын-атағын да қызғанатын. Осы күнде Абайдың іні достарының арасына кіріп әрі ақын, әрі әнші атанбаққа барын салып жүр. Бұның жаңағы сөзіне Мағауия күлді де:

— Ендеше тәуір өлең шыққанша, көрсетпей тұра тұрамыз да!— деді.

Шұбар мұң шаққандай болды.

— Тәуір, жаманын қайдан білейін, әйтеуір биыл жаңа өлшеу, жаңа уәзін ізденіп, бір өлең жазып апарып көрсетіп ем: «Бұл өлең бұлай жазылмайды. Осы өлшеумен мен жазамын» деп, сол жаңалығымды алып та қойды-ау, өзі!— деп қыжалдана күлді.

Енді бір азда ауыз үйдің есігі ашылып, қолына қамшы ұстаған, бет-аузын қырау басқан, табанының қары шақыр-шұқыр еткен, аяздаған бір жолаушы кіріп келеді екен. Ол кіре бере:

— Ассалаумағалейкүм!— деп, мәжіліске даурыға сәлем берді. Отырған жұрт бұның сәлемін тосырқай, жақтырмай, ақырын алды. «Кім екен?» десіп, үңіле қарасты. Жолаушыны алдымен таныған Ысқақ болды. Ол жадырай күліп жіберіп: «Е, Мұхаметжанбысың?» дегенде, үйдегінің бәрінің шырайы шапшаң өзгерді.

Абай ауылынан кеткен бетінен қалаға бүгін жетіп, Мұхаметжан жаңа кеп, ат тұмсығын тіреген жері осы. Ол ел-жұрттың амандығын жапырлай сұрап жатқан жиынға жауап бере тұрып, саптамасын тастады. Белін шешіп, сыртқы киімін шешіп болып, шоқша сақалы мен қысқалау мұртына қатқан мұзды арылтып, біраз тоқталып тұрды. Енді отырғандар әр жерден қағылып, «былай шық, былай шық!» дескенге келіп еді. Мұхаметжан саспастан сүртініп, ықшамданып алып, төр жаққа қарады.

— Дәл бүгін осы Мұқа мен Көкбайдың тап ортасынан отыруға рұхсат па, қауым!— деді. Мұқа төмен қағыла берді.

Мұхаметжан келіп қасына отырғанда, Көкбайдың

ойына бір сезік кіріп қалды. Әнде де, ақындықта да осы отырған жастардың ешқайсысына жол бермеймін дейтін кеуде Мұхаметжанда анық бар екені күмәнсіз. Бүгін өзінде бір қыжал бар сияқты. Мұхаметжан жайланып болмастан, Көкбай соқтыға сөйледі.

— Сақал-мұртына мұз қатып, шақыр-шұқыр басып келген кім десем, ауыл екен ғой!

Мұхаметжан:

— Ауыл жаман болса, медресені тастап, құдайдың үйінен қашып, өзін неғып ауылға барып жүрсін?

Бұрын Көкбайдың молдалық оқуын оқығанын еске алып, жұртты күлдіре кеп, Мұхаметжан:

— Үндеме, береке сол ауылда, неғыласың!— деді.

— Қай берекені айтасың?— деген Көкбайға:

— Қай берекені айтсаң да, тауып беруге мен кепіл болайын. Тек шайымды ішкізші, жаным!— деп пандана қарады. Осыдан соң Мұхаметжан үндеген жоқ, шайға кірісті. Өзгелер ішіп, жеп болған. Кейін-кейін шегініп, бұрынғыша әңгіме, әзілдеріне ауысты. Шұбардың тілегі бойынша енді жұрт ән-күйге ауды.

Бұл кездердің бәрінде Мұхаметжан ашығып, тоназып келген бетінде үн қатпай, қазы-қартаны жеп, шайды мейлінше көсіліп, терлей ішіп отыр еді. Жұрттың өлеңін де, әнін де тіпті тыңдамаған тәрізді. «Өзегімді жылытып алайын» деп қойып, Қысатай ұсынған коньяктан да бір-екі рюмка ішіп алған.

Әредікте бір ретте Ысқақ бұған: «Абай ауылына соқтың ба, дені сау ма екен?» деп сұрағанда, күр ғана: «Соқтым, сау, сәлем айтты» деп қана шегініп шықты. Дастарқан жиылды. Осы кезде боздай шыққан, басым үнді Мұқа «Топай көкке» сермеп отыр еді. Кейін жұрттың тілеуі бойынша тағы да басқа бір-екі әнді айтып шықты. Соңғысы — бір қоңыр ескі ән. Сөзі де «аулым көшіп барады көк қауланға» екен.

Осы әні біте бергенде, Мұхаметжан жұрттың сұрағанын күтпестен, тамағын кенеп ап, Мұқаның домбырасына қол созды. Анау да әнін бітіріп, ұстата беріп еді. Мұхаметжан домбыраның құлағын бұрай, күйлей отырып:

— Осынша ақын жиылып ап, «сабағы арық, тай семіз көп сауғанға» деп отырармысың әлі күнге! Тыңдасаң өлеңнің өлеңін тыңда. Сөз олай емес, былай!— деді де, бөгелместен ән соза жөнелді.

Бұл кеткен Татьянаның нәзік назы: «Амал жоқ қайттым білдірмей». Жұрт қалт етпей, тына қап тыңдады.

Мұхаметжан өнінің бұларға мәлім бір ерекшелігі — ешбір сөзі шала болмай, анық естілетін. Алғашқы бір ауызды естігенде, тыңдаушылар «бәйт пе, орыс әні ме?» деп, нені тыңдап отырғанын айыра алмады.

Аздан соң бұл әннің өзгеше бір қоныр мұны бар, шер толқытып шығарған, салмақты, терең ән екені байқалды. Осымен қатар, өсіресе жұртты ұйыта бастаған — өлеңі мен тілі еді.

Барлық жас ақындар мұнды ғашық лебізін ұққан сияқты болады. Бірақ сонымен қатар, «осылай болса керек еді ғой» деумен бірге, өзіміз естіп көрмеген сыр мен шер екен-ау деп, құлай тыңдайды. Екі-үш ауыздан соң Мұхаметжанның аузына барлық елдің көзі қадалып қапты. Таң-тамаша қалдырған ғажап саз. Және соншалық нәзік бұралып ырғалған таза сезімімен сондайлық бір ыстық жүрек тіл қатып, үн салғандай. Көзінің жасын іркіп тұрып айтқан, көз алдында дірілдеп, тыныс алып тұрған шыншыл көңіл...

Мұхаметжанның қызара нұрланған жүзін көріп, жаңағыдай әсем жырына елтіп отырып, ақкөңіл Ысқақ бір әредікте тіл қатып қалды.

— Ой, көмейіңнен айналайын! — дейді. Әншейінде күлерлік те жай. Бірақ мынау халде ешкім де тыныштықты бұзған жоқ.

Әнші іркілмей отырып, барлық «Татьяна хатын» ақырына шейін жырлап шықты да, күрсініп ап, маңдайының терін сүрте бастады. Үй іші сілкідей тынып қапты.

Көкбай да, Шұбар да үн қатпайды. Бұлар сұрлана томсарғандай боп, Мұхаметжанның түсіне де қарамайды. Оның бетінен ыққан тәрізді. Көкбай Мұхаметжанның келісінен-ақ осындай бірдеме шығарын сезгендей болатын. Ішінен: «Астам сөйлеп келіп еді, тегін емес екен» деп, мынау өлең мен әннің жөн-жосығын да сұрауға батпады. Өзге ақын-әншілер де осы сияқты халде отыр. Жұрттың үндемеген жым-жырттық күйін Мағауия ғана бұзды. Ол Мұхаметжанға өлі сүйсіне қараған жүзбен:

— Ал, Мұқа, енді бұл әннің, бұл өлеңнің жөн-жосығын айтпайсыз ба? — деді.

Шұбар мен Көкбай Мұхаметжанға енді қарасты. Бірақ, екеуі де қатты күдіктен қараған тәрізді. Мұхаметжан бөгелген жоқ. Кішкене Молда жазған хатты Көкбайға беріп жатып:

— Бұл Пушкиннің сөзі емес пе, жігіттері! Соны жақында қазақшаға аударып және мынадай ән шығарып,

«осымен айтындар» деген Абай ағам. Бәріңе жіберген, менен жіберген сәлемдемесі осы! — деді.

Шұбар енді ғана жадырап, күліп жіберді.

— Уһ! Жаным жаңа кірді ғой, Мұхаметжан «өзім шығардым» деп сала ма деп зәрем жоқ еді! — деді.

Көкбай да сүйсіне күлді.

— Бәсе, мынандай жыр шығарған, Мұхаметжан-ау, сен болсаң сенімен не деп тайталасар едім? Жолды беріп, енді өленді жалғыз сен айт, мен қойдым дегеннен басқа нем қалар еді? Тұу, бағымды алып қоя жаздарандай боп шұқшып ең, рахмет саған, рахмет, Мұхаметжан, — деді.

Осы кезде Мұхаметжан сыртта қалған атын есіне алып, тысқа шығып кетті. Күні бойы терлеп кеп, енді далада аязда тоңазып, дірілдеп тұрған атын жылы қораға өз көзімен кіргіздіріп, жайластырып болып, Мұхаметжан қайта үйге кірген уақытта қараса, үйдің ішіндегі жай біртүрлі жат боп, өзгеріп қапты.

Енді үлкен үстелдің ортасына пеш қырында тұрған лампаны әкеп қойысыпты. Бастығы Ысқақ боц, бес-алты кісі қағаз, қарындаш алып, үстелге жабысып қапты. Шетінен көшіріп жатқаны — Кішкене Молда жіберген «Татьяна хаты».

Мұхаметжан үндемей кіріп, есік алдында біраз тұрып, мырс етті,

— Е, мынаның бәрі менің бұйрығымды көшіріп жатқан пәсірім бопты ғой. Бәрекелде, Пушкин, тіпті әруағыңнан айналайын! — деді. Ақындардың құр күлгені болмаса, бұл сөзге жауап қайырап мұршасы да жоқ.

Олар тегіс көшіріп болған соң, кеш бойында біреу домбырамен, біреу үймен ылғи «Татьяна хатын» айтуда болды. Тек үйрене алмағандар Мұхаметжанға бастатып, өздері екіден-үштен қосылып отырып айтты. Сонымен түн ортасы ауғанша, барлығының ден қойғаны — Мұхаметжан әкелген жаңалық сый еді. Көп-көп мезгіл өтіп, жатарманға тақаранда, бұл үйдің ішінде домбыра тартып, ән сала білетін адамның барлығы да Татьяна өнін, мұнын жаттап алды.

Осы кештен екі күн өткен соң, қаладағы бір Уақтың қыз ұзататын тойына Мұқаны шақырысқан еді. Сондағы қыз-келіншек, күйеу-жолдастар, қайын-жұрт, жас-кәрінің ортасында «Татьяна хаты» Пушкин үшін өзгеше жаңа бір қауым ортасында тұңғыш рет топ алдына шықты. Атақты әншінің үнімен орыс ақыны сазын шертті. Бұнда

да барлық мәжілісті шын сезім, шыншыл наз ұйыта мүлгітті.

Муқа соңғы сөздерін ырғап, қайырып болғанда, өннің басынан-ақ күлай тындап отырған бір қарт сөз қатты:

— Қарағым, көп жаса, бойды балқытып-ақ ән айттың. Ал енді осыны айтқан кім? Соны бір шешіп берсеңші!— деп еді. Әнші жігіт:

— Орыстың баяғыда өткен ақыны Пушкин деген кісі болған екен соның сөзі. Қазақшаға аударған Абай!— деді.

Осы күндерде қалада, өзі кездескен мәжілісте Ысқақ та, Мұхаметжанның өзі де үнемі «Татьяна өнін» айтумен болып еді. Қаладан қайтар алдында Мағаш Михайловқа соңғы рет кірді. Абайға досы жазған хатты алып отырып, бұндағы жас арасында қызығы басылмаған, жаңа өннің де жайын айтып еді. Абайдың Пушкинді аударғанын, әсіресе Татьяна хатын аударғанын естігенде Михайлов Мағашқа ентелеп, жақындай түсті. Бұл хабарға қызығып сұрастыра бастады.

— Қалай? Ибрагим Кунанбаевич «Татьянаны» қазақ тілінде сөйлеткен бе? Қандай боп шыққан? Маған қазақша болса да айтып шығыңыз. Асықпаңыз!— деді.

Мағаштың жүруге ыңғайланып қолына ұстап отырған тымағы мен қамшысын Михайлов қос қолымен алды да, үстел үстіне қойды.

— Кәні, Мағаш, айтыңыз, маған айтып беріңіз! Абай аударған сөздерді менің білгім келеді!— деді.

Мағаш Михайловқа тағы бір жаңалық айтты.

— Сөз ғана емес, әні де бар. Біз «Татьяна әні» деп, қазір осы барлық Семей шаһаріне күнде-күнде айтып, жайып жүрміз!

— Әні! Музыкасы ма? Оны кім шығарған?

— Оны да өкем шығарған.

— Айтыңыз ендеше, өнімен айтыңыз.

Мағаш осыдан соң, «Татьяна хатын» Михайловтың жүзіне тура қарап отырып, түгел айтып шықты.

Михайлов бұл кездерде қазақтың тілін көп түсінетін боп қалған-ды. Өзі жаратылысында ән-күйге де аса бейім адам болатын. Балалық тәрбиесінде музыка сабағын бірнеше жыл оқығаны да бар-ды. Мағаш әні соңғы кезіне жеткенде, ол ыңылдап отырып, бірге қостап, қосыла айтып шықты. Абай өнін о да жадында тез тұтып қалды. Айтумен қатар, өннің үезінімен өлең жолдың өлшеулерін

де санай отырып, жігіт әнін бітірген кезде, ол орнынан атып тұрды. Мағашты екі нығынан қысып, аз сілкіте түсіп: «Рахмет, көп рахмет!» деді де, сол арада тез сөйлеп кетті.

— Ибрагим Кунанбаевичке сәлем айтыңыз, мен оны құттықтаймын! Бұнысы жақсы, аса жақсы. Пушкинді оның халқы білмек керек. Білмек түгіл, сүймек керек!— деп, қызына сөйлеп алды. Соның артынан ән үстінде өзі байқаған бір жайын айтты.

— Бірақ менің ойымша, аударғанда Пушкиннің кей жерін дәл аудармаған екен. Әсіресе барлық жолдардың өлшеулері Пушкинмен үнемі бірдей шықпаған. Сіз айтқан әнге қарағанда, солай байқалды. Тек мен мұны кемшілік демеймін. Қазақшаны шала аңғардым. Түгел ұққам жоқ. Сондықтан өлеңнің бар жақсылығын біліп алмай, кемшілігін айтып сынау, әділетсіздік болар еді. Өзіңізше, өз білуіңізше, қазақша өлеңі жақсы ма, қалай? Пушкин осы «Татьяна хатына» қарағанда, сізше, өнерлі ақын ба?— деді Соңғы сұрауына айрықша мағына беріп айтты. «Татьяна хатын» қазақша оқығаннан бері Пушкин турасындағы Мағаштың ойы тіпті бөлек, аса қадірлеген ой еді.

— О, Евгений Петрович, Пушкин әр өлеңінде осы «Татьяна хатындай» болса, біз қазақ баласы ондайлық қуатты көрген емеспіз. Пушкиннің біз білген ортада теңдесі жоқ па деп ойлаймын. «Татьяна хаты» бізге әкем аударып берген көркінде Пушкинді соншалық қасиетпен, сәулетпен танытты!— деді.

Михайлов бұл сөзден аударманың анық ақын аудармасы екенін аңғарып, Абайға тағы да алғысқа толы, қалтқысыз достыққа толы сәлемдерін жолдап жатты.

3

Бүгін Ақшоқыдағы ауылда қалың думан бар, ауыл әбігерде. Кешкі шайдан соң Абай отырған үлкен бөлмеге, қонақтардан басқа, барлық ауыл адамдары да бірі артынан бірі кеп, лық толған еді. Бөлмеге сыймағандарды Әйгерім, Ербол, Баймағамбет және Абайдың жас інісі Қәкітай төртеуі меймандос жүзбен түкпір үйге орналастырды. Ауыз үйге жайғасқан жастар да бар. Абайдың тату, сыйлас көршілері — шал Байторы, қартаң Бүркітбай, Байқадам сияқтылар қастарына кемпірлерін ертіп кеп, Абайдың өз жанына отырысқан. Даусы жіңішке бол-

са да, аса қатты шығатын Кәкітай Әйгерімге көмектесіп үш үйдегі жиынның бәріне өзі шай жасатып бергізген. Қай үйге барса да, ашық жарқын жүзімен жиынды ыр-залап, үлкеннің бәріне әдепті іні болады. Жеңге құрбы-ларға өзілқой, ақкөйлек, ашық қайын боп, Абай мәжлі-сін бұл ауылдың барлық жанына еркін, қызық мәжіліс еткісі келеді.

Кәкітай — Абайдың Ысқақ деген інісінің баласы. Жасы Мағауиямен құрдас. Ол екеуі достық пен туысқанды-ғы, құрбылығы қосылып, жан жүзінде ең бір тәтті, ыс-тық жақындар болатын.

Кәкітай Мағауиядан қысы-жазы айрылыспайды. Соң-ғы екі жыл бойында ұдайы Абай ауылында, соның өз тәрбиесінде жүретін. Кең, ашық жүзді шошақтау келген сұлу, өткір көзді Кәкітайдың мұрны шолақтау болса да, бетінде бала-бозбалалық, уыз жастық бар. Жұқалау, қып-қызыл еріндері мінсіз, кінәсіз, тазалықпен тыныс алады. Қандай сұлу қызға бітсе де, мінді дегізерлік емес. Оның осындай айнадай ашық, таза мөлдір жүзбен шиң-кілден, қатты сөйлейтін және бар шынымен үнемі ашық сөйлейтін мінездерін Абай ерекше сүйеді. Өз балалары-нан, тек Мағаш пен Әбіш болмаса, Кәкітайды сонауғур-лым артық көреді. Оны әке-шешелеріне жібермейді.

— Ысқақ пен Текіден, Мәнікеден не тәлім алушең? Сенің ата-анаң осында — өзім боламын. Менің баурым-да, қасымда өс,— дейді. Аса мейірленіп, Кәкітайды кө-ңілдендіріп отырады. Қалаға барып оқи алмаса да, соң-ғы екі жыл бойында Кәкітай Абайдың қасында отырып, орысша тіл үйренуге, жеңіл кітаптар оқуға бар ынтасын сұлып жүр. Жазды күні елге келген Әбіштен сол жаз бо-йы оқып қалған еді. Қалада, школда болған Мағауия-ның білгенінен де көп пайдаланатын. Өзі Абайдың қасы-нан екі елі айрылмайды. Ат үсті жүрісте, жай отырған мәжілісте, ас үстінде, қысқасы, Абайдың қалт еткен бос кезінде орыс тілі жөнінен, оқыған кітаптар мәндерінен үнемі сұранып, талмастан тімтініп, түртінуге бола-тын.

Сол Кәкітай бүгінгі Абай ауылының қонақтарына да үлкен қызу, қызық желік бітіргендей. Қонақтардың жас-тары Абайдан кіші болғанмен, қазір Абай алдында Кәкі-тайдың еркіндігін, ерке нелігін көріп, сезіп отырып, өзде-рі де бүгін Абайға бір үйдің ішіндей, жанаса, жақын-дай түскен сияқты. Бұл қонақтар бөтен емес. Абайдың іні, достары, ақын, өнші, жас қауымы болатын.

Олар барлық тобымен бірнеше ай Семейде жүріп, жана қайтып келген. Бүгін күн батар алдында Абай ауылына көп шана, көп салт атпен асығып, сағынысып жеткен. Мұқа, Мағауия, Ырсай, Қысатай, Мұхаметжандар болатын.

Жастар келіп, шайға отырмастан бұрын-ақ, Абай мен Әйгерімнен, Ерболдан бүгінгі кешті өздерінше кең сауықпен өткізуге рұхсат өтінген. Топ атынан бұл жайды білдірген Ысқақ.

— Абай аға, біздің осы тобымыз биылғы қыста Семей қаласында шетімізден әнші ақын боп атақ алып қайтпадық па! Атақты әнші мына Мұқа былай тұрсын. Қалада қыз ұзатылса, келін түссе, сүндет тойы болса, ар жақ, бер жақтың барлық үйлері осы біздің бірде-бірімізді қолға түсіріп, өз мәжілістерінің шырайын ашуға сонша құштар болды! Тіпті қанымыз жерге тиген жоқ. Қалаңыздың алақанынан түскеміз жоқ деуге болады. Соның көптен-көп себебі — сіздің әндеріңіз, әнмен айтқызыған өлеңдеріңіз болды. Әсіресе, мына Мұхаметжан апарған «Татьяна әніне» тал бойы ұйымаған жиың көрмедік. Сүйтіп міне, ауылыңызға осы кеп отырған іні-бауырларың өн-өнердің үлкен бір думаны боп, тың өнер тауып кеп отыр. Бүгін сол тобымызбен алдыңыздан өтейік. Біздің сауығымызды көріңіз! — деген-ді.

Абай Ысқақ сөздерін күле отырып, сүйсіне тындады.

— Біреуіңнің өзің бір үйдің думаны болсаң, бүгін қауымың боп келгенде, Ақшоқыға қан базарды көшіріп келдік десеңші! Сал! Салыңдар әнің мен сауығыңды! — деді. Содан кейінгі сөзін шай бастала берген кезде, үй іші достарына қаратып айтқан.

— Әйгерім, Кәкітай, Ербол, Баймағамбет! Сен төртеуің, ендеше, ауылдағы анау көрші-малшылар қорасындағы барлық үйлердің шал-кемпірлерін, жас-желеңін түгел жиып әкеліп, бұлардың өн-сауығын бірге тындандар. Олардың көңлі сергіп қалсын. Мына қонақтарың болса, Семейдің қалың қала, мол жиындарында бәйгеге түсіп, төселіп келгендер, маңдайы ашылғандар көрінеді. Алқыны зор емес пе! Біздің төртеу, бесеу ғана боп тындағанымызды азсынар, місе тұтпас. Осылар олқысынып, ұртын шайнап алмасын, үйренген қауымын, халқын қастарына жиып беріндер. Бар үйлерге жайғастырып отырғызып, оларды да жақсылап қонақ етіңдер! — деген.

Ымырт жабылғаннан бері қарай, Кәкітай, Баймағамбет екеуінің тыным алмай, сарп ұрып жүріп, жұртты

жигандары, көңілдене күткендері сонан соң басталған-ды.

Думан-сауық басталғанша Мағаш Абайға қаладағы көп жаңалықтарды айтып отырған. Бір уақыт, әкесінің сұрауымен Михайлов жайына көшті.

Өзінің Михайлов үйінде бірнеше рет болғанын айтты. Бұған да кітаптар беріп, көмек еткенін сөйледі. Сонымен бірге ең соңғы кездесуді есіне алды. «Татьяна әніне» байланысты Михайлов мінездерін, Абайға айтқан жақсы сәлемдерін жеткізді. Және де «Пушкин өлшеуі мен Абай уәзіні дәл бірдей емес пе?» деген күдікті ойы болғанын да жеткізіп берген еді. Абай Михайловтың танығыштығына таңырқап, сүйсініп сөйлеседі.

— Михайловтың айтқаны рас, жігіттер. Менің тәржімам Пушкин өлшеуімен үнемі бірдей түсіп отырған жоқ. Дәл тапқан. Одан басқа Татьянаның жүрек тілін қазақ тілімен айтқызуда, менің өзімше, өзімдік бір себептермен, кейде дәл шығармағаным да бар!— деді. «Өзімдік бір себеппен» дегенінде, өз қаны мен жанынан туған кейбір шындықтар барын түспалдаған. Бірақ бұл жайды бұл отырыста осыдан әрі шешіліп, таратып айтқысы келген жоқ. Михайловқа сүйсінген ойына қайта оралды.

— Япыр-ай, қаншалық қайран қаларлық сергектік, сезгіштік бар Михайловта! Қазақ тілін жете білмейді, бірақ сонда да менің күдікті жерлерімді дәл басып айтқан. Бұ ғылым адамның бойына сіңіп, бар жаратылысын ағартқан шақта, қаңдайлық қырағы қасиет бітіреді. Қасымдағы қазақтан да алыста отырған Михайлов менің барымды біліп, болжап отыр ғой!— деді.

Бұл кеш — түн ортасына шейін созылған ән мен өлең, әсем өнер жарысының қызу еркія сауығы болды. Түнгі астан соң көршілерден келген қонақтар жатар мезгіліні ойлап, тарасқан еді. Енді қала қонақтары мен Абайдың ең жақын айналасы ғана үлкен үйде кеңірек тыныш жайғасып отырысты. Бұл кезге шейін қонақтар мен ауыл адамдарының ішінде ән айтпағандар аз-ақ. Ол тек Абай мен Әйгерім ғана. Екеуінен басқаның барлығы біресе жеке айтқан Мұқа, Мұхаметжан болса, бірде екеулеп айтқан Мағауия мен Кәкітай болды. Кейде Ысқақ, Ербол, Баймағамбетке шейін қосылып, тобымен, өзінше хор болып та айтысқан.

Ендігі отырыста Абай мен Әйгерімнің қалауы бойынша жеке, шебер әншілер ғана ескілі-жаңа әндерді ай-

тып отыр еді. Бір кезекте Ысқақ пен Мұхаметжан Әйгерімнің өзі айтуын өтінді.

— Талайдан жеңешемнің өнін естімей кеттік қой!

— Неліктен айтпай кетті! Бір тыңдайтын шағымыз болмады ма, Абай аға!— дескен.

Абай да Әйгерімнің нұрлана балқыған, ақ-қызылы шапақ атып көріктенген жүзіне аса ынтыққандай қарап қалған екен.

— Айтпай кетті ғой Әйгерім! Айтады деймісің!— деді.

Үнінде өкініш төрізді, бір қимас қиналу салқыны да бардай. Шынында, соңғы бірнеше жыл бойында, Абай мен Әйгерім арасы тек бір сыйластық қана сақтасқандай. Көңілдің тоңы жібіп, бұрынғысындай еміреніскен күйді қайта таба алмаған. Сырт сүйіспендікпен ғана, бір орында тұрып қалғандай еді. Араларында алғашқы бақыт жылдарындай ұзақ сыр шешіп, шер айтатын сағаттар үзілген. Ыстық толқын күндері тоқталып, әлденеден тыйылып қалған болатын. Әйгерім жаңағы Абай назын көріп, сол бұрынғы күндердің ерекше нәзік сезімталдығымен, жүрегі дүр сілкінгендей болды. Жалт бұрылып, Абайға қараған нәркес қара көздерінде тұңғықтанып тұрған көркем ажармен қатар, бір сұрау да бар сияқты. Күйлі, нәзік үнімен, өн ырғағын ақырын айтқан сәнді саздай етіп, сөз қатты:

— Менбедім, Абай-ау! Айтқызбай кеткен өздеріңіз, өзіңіз емеспедіңіз,— деп, сыпайы ғана күліп қойған.

— Ендеше айтшы, Әйгерім! Шертші барынды. Білгенің, ұққаның бар ма, жаңа өнінді айтамы! Вармеді сондайың?— деп, Абай өзге емес, енді тек Әйгерімнің айтқанын күтті.

Осы кезде Әйгерім Ерболға сәл ғана қабақ қағып, белгі еткендей еді. Сыр мінез дос, домбыраны Мұқаның қолынан алып, Әйгерімнің қасына отырып, Татьяна өнін тартып жөнелді. Сол сәтте бұл мәжілісте Абай өзі де көптен естімеген және естімегеніне енді өкінерліктей ететін, жіңішке күміс толқын, нәзік, сыңғыр үн кетті. Абай тыңдай отырып, тандана түседі. Бұл білмесе де, өзі «үйрен» деп айтпаса да, Әйгерім Татьяна өнін және Татьяна хатын тегіс жақсы біледі екен. Ерболға жаңа белгі еткені — Әйгерімнің соңғы кездегі сырын сол білетін. Оған домбыра тартқызып, соның баяу үнімен айтуынан Татьянаның өнін де, барлық хатының ұзақ сөзін де Әйгерім өздігінен жаттап, біліп алған екен. Бұның өні шыққанда, Татьяна сазын осы күнге шейін айтып жүрген жі-

гіт әншінің бәрі «шын Татьяна осы! Алғұл жанған ақ жүзді, өзгеше нұрлы Әйгерім», деп, «дәл өзі» деп таныды. Таныды да, қыбыр етпей сілкідей тынды.

Абай да алғаш әнді шығарған күні Мұхаметжан айтқанда, бір тамашалап тыңдаса, сонан соңғы анық бойы еріп тыңдағаны осы. Ауылда, Абай қасында, әнші жастан ешкім қалмағандықтан, Татьяна әні тек домбырада болмаса, әзірше көп айтылған жоқ-ты. Әйгерім қазіргі сәтінде Абай үшін жаңа бір тыныс, туыс тапқандай. Сонау жылдарда ері Әйгерімнен көз ала алмай, демі үзіле қыбыр етпей, ұйып тындайтын күйін тапты. Қазір Әйгерім өзі де әндегі сөзді бір дыбысын бұлжытпастан анық етіп, әрбір азғантай нақысын да бар жанын салып, жеткізе айтады. Ән емес, бұл сәтте ол, арманын, назды мұңын шертеді. Татьяна назы емес, өз жүрегінің қайнай шыққан ыстық жалын шынын айтады. Жан-иманын, жас мінажатын, құпия дұғасындай етіп, жалғыз қадірлесіне арнайды. Абайға айтады...

...Өзгеге ешбір дүниеден
Еркімен тимес бұл жүрек.
Әуелде тағдыр иеден,
Қожам сенсің, не керек,
...Әуелде кірдің түсіме,
Ортақтасып өміріме,
Толғау салып ішіме,
Соң күнде-ақ жактың көңліме...
Құдайдан болғай деп емі,
Құдайыны мол бердім,
Көрген жерде-ақ мен сені,
«Осы екен ғой сол» дедім...

Тағы да толқынып, назды, мұңды жар шері ширатылады. Қазір Әйгерім жүзі аппақ болты, қызыл арай жоғалғандай. Шын шабытты ақын, ыстық толқынына беріліпті. Даусына, сөзіне бар жаны да өзінің шыншыл тынысымен тұтас еріп қосылғандай. Айтқан сайын нәзіктеніп, нұрлы сырын аша түскендей. Жиынды ұмытып, бір Абаймен наздана, кіналасқандай. «Жазығым бар ма еді? Болса, кешпесің жол ма! Өзіме өзің ғана болып, барыңменен келмесең жол ма! Тапшы қайта бұрынғы жарқын, ыстық күніңді. Тапшы өзімді!» дегендей:

...Жатқан сайын ұйқыға
Дұға оқушы ем шошынып
Ұнатып мені хұлқына
Жүруші едің қосылып...
Шеш көңлімнің жұмбағын,

Әлде бәрі алданыш,
Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс.

Осыдан соңғы жолдардың жібек талдай нәзік шира-
тылған сөзі мен ырғағы Әйгерімнің бар қуатын, ендігі
шыдамын, ықтиярдан тыс әлсіретіп, үздіктіріп апара
жатқандай.

...Не болса да өзімді
Тапсырдым сізге налынып,
Толтырып жасқа көзімді
Есірке деймін жалынып...—

деп келді де, Әйгерім тоқтап болмастан өксіп жылап жі-
берді, тына қалды. Үй іші де жым-жырт. Абай құл-қу
боп, екі көзі шарасынан шығып үлкейіп, бар денесі тоңа-
зи дірілдегендей, қабақ шытып қалды. Қатарында отыр-
ған Әйгерімді қатты қысып құшақтай алып, жасты көзі-
нен ұзақ сүйіп алды.

— Әйгерім! Асылым! Өніңмен, жасыңмен қайта тап-
тың ба! Татьянаның өні, наз-мұны сенің де жүрегіннің
шын боп шықты-ау көңіліңнен!— деген еді.

Екеуінің айналасындағы жас достар қауымы да бұ-
лардың күйін соншалық жақсы ұғынды.

— Қайран Татьяна, қазақ қызынан да мұңласынды
таптың ба! Талай шыншыл жасқа тія бітірерсің-ау!—
деген еді Ысқақ.

Өзге жұрт үн қатқан жоқ. Бірақ «анық рас, шын со-
лай» дескендей, ым қаққандай болысты. Жастар Абай
мен Әйгерімді енді қайта сөйлете алған жоқ. Ол екеуінің
жүрегі қазір сөзді қажет етер еместей. Үнсіз халдеріне
шыншыл көңілдері қазір-ақ сырласып отырғандай.
Қайта оянған қатты ғашықтық енді көлденең бір сөзді
де, көлденең бірде-бір көзді де керек етер еместей. Осы-
ны анық аңғарған Мұқа мен Ысқақтар ақырын тұрысып,
тараса берді. Аз уақытта Абай мен Әйгерім екеуі ғана
қалғанда, біріне-бірі соншалық ыстық жалынмен құ-
шақ жайып, ұзақ сүйісіп қалған еді.

Бірталай жыл ұрыса алмай, тырылып қалған іштегі
түйіндерін өн таратты. Шабытты, тең ақынша табыстыр-
ды. Бұл өмірде енді қайтып қажымастай, айнымас, азбас
нахаббат табыстырды. Татьянаның мұңды сазы мен шер-
лі қазы қайта қуантып, өшкендерін жандыра табыс-
тырды.

Осылайша 1887 жылдың қысында, орыстың данасм

Пушкин өзінің сүйікті Татьянасын қолынан жетектеп кеп, кең қазақ сахрасына ең алғаш рет қадам басты.

Өзі тыңдаушысын ұйытқан қадірлі ақын болды. Татьянасы қазақ жасының жүрек сезіміне бұрын қазақ сөзімен айтылып көрмеген көркем, шебер тіл бітіріп, жандай жақын туысы бола келіп еді.

ЭПИЛОГ

Ақшоқыда туған өлең, өлең мен ән, сан салалы жырлар көшіріліп жатталып, әуендеп толқып, тарап жатты. Алуан сырлы жаңа сөз Арқаның қоңыр желіндей жай жылжып, бірақ кең жайылып тарады. Бұл атрап, бұл сахра бұрын естімеген сарын есті. Ғасырлар бойы жұмбақтай үнсіз сұрақпен мелшиіп, мүлгіп тұрған далаға жел қанатымен жырдай жауап есті. Игі желдей... Жыл жетерін білдіретін көктем желіндей есті. Ол — тарихтың жаңа бір төлінің үні. Арттағы қыстан тумай, алдағы жаз үшін, жаздың жаңа өсім-өнімі үшін, гүл атар тірлігі үшін туған төлдің үн-лебізі. Оның жыры — жаңа дүние көксеуші, жаңа өрісті іздеуші жыр. Барлық сергек ой, сезімтал жүректер үшін, тынымсыз ойлар үшін, алысар жігер үшін туған жырлар еді ол.

Ақшоқыда туған өлең, өлең мен ән жатталып, көшіріліп, әуендеп толқып Ералыға жетті. Абай қалаға апарып оқытқан жатақтың жетім балалары Хасен мен Садуақас кеш сайын өздері көшіріп алған өлеңдерді оқиды. Құдық басында, кешкі ауыл сыртында, от басында әр кезде Абай сөздерін бұларға оқытып отырып тыңдайтын Дәркембай бастаған көп кәрі-жас бар.

Абайдың аға досы Дәркембай насыбайын иіскеп, шіміркене түсіп, хат оқыған жасқа жабыла тақап, ұзақ тыңдайды.

...Қалың елім, қазағым, қайран жұртым
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың...—

деп, ел мұңдары боп кеткен Абайды көз алдына елестетеді. Оның айтқанына сенеді Дәркембай. Ақын мұңына қарт көңлінің мұңын қосып бас изейді.

Дәндібай, Еренай боп, бір кезек «Күзді» оқытады. Бір емес, қайта оқытады.

О да қылған кедейге үлкен сыйы,
Қара қидан орта қап ұрыспай берсе...—

дегенде, барлық кәрілер күшырлана күледі. Бұны бекер еді деп ешбір Тәкежан, Майбасар, Оразбайлар да айта алмас... Осы қарттар үй іштерімен бай ауылдардың шетінде талай кешірген күйлер, күндер ғой. Сондайлық өз күйлеріне дөп тиетін өлеңдерді бұл жиын өсіресе көп оқытады. Оқытқанды місе қылмай кейде «мақамдап айт», «әндетіп оқы» деп, жастарға әнге қосқызып айтқызады. Бір кезек бар жастар қосылып, жырлап та кетеді. Қоныр кеште көп жастың үнімен толқыған шындық жыры тыңдаушы қарттарды қатты таңырқатады. Сүйсінген үндер шығады...

— Сөзі қандай!

— Неткен сөзі!

— Алпыс екі тамырды шымырлатқан сөз...

— Айтарсың... Осылай айтарсың... Қазақ баласы айтпағанды сен айтарсың, Абай!.. Асылым!.. Шөлімдегі жалғыз алтын терегім. Шөлден шүлен боп туған сергегім!— дейді Дәркембай. Көп үнсіз тыңдаушының сүйсінген жалынын атады...

Ақшоқыда туған өлең, өлең мен ән көшіріліп, жатталып Мұхаметжан әуенімен Ұлжан ауылына жеткен еді. Кеше кеш бойы Оспан отауында Мұхаметжан Абай сөздерін әрі оқып, әрі жырлап берген. Ауылдың жас-желені, көп көршісі Еркежан мен Оспан отауын іштен кернеп, тыстан да жапырлай басып, анталап тыңдаған.

Ұлжан Абайды көптен, қыстан бері көрмеген. Ана көңлі сағынышты еді. Таңертең Мұхамеджанды өз алдына шақыртып, Абай сөздерін көп оқытты. Кірген мен шыққанға, ат үсті жолаушының келгеніне де қараған, мойын бұрған Ұлжан жоқ.

Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Келейін сендерге де енді аяндап...—

депті баласы. Анасына да ескерткені де! Бұрынғы кейбір надан ақынды, сатымсақ сөзді, мәнсап мәзді шенепті баласы.

«Ел бүлігі Тобықты,
Көп пысыққа молықты!..—

депті бір кезек.

Ұлжанның Абай сөздеріне әрі таңырқап ырза болып,

өрі тереңдеп ойланып ұйып қалған қалпын Оспанның қатты күлкисі бұзды. Шенәсінен төмен отырған Оспан да кешеден бергі әдеті бойынша үндемей, қыбыр етпей тындап еді. Әлі күнге «жақсы, жаман» деп бір ауыз сөз қатқан жоқ-ты. Қазір сол үнсіз Оспан шұғыл құбылып, қатты өзгерді. Қарқылдап күліп, құшырлана мәз болады. Анадая жерде қиыс отырып, қымыз ішіп жатқан Тәкежандарға қарап, иек қағып, соларды мазақтап күліп отыр.

— Әні... Ана отыр! Ойбай-ау, тап мыналар ғой сол айтқаны!

«Ел бүлігі Тобықты,
Көп пысыққа молықты!...»

дей түсіп тағы күледі.

Тәкежанның қасында Оразбай мен Жиренше бар-ды. Солардың өлеңді де, қазіргі Оспанды да жақтырмаған қабағын тани түсіп, бұл енді әсіресе мәз болды. Қазір айқын мазақ ете күледі.

Жиреншеге баяғы тентек, сотқар бала Оспан, бүгін қайта балалық қаз-қалпымен келіп күліп отырғандай көрінді.

— Немене, Оспан, балаша ыржақтап, саған не болды!?— деді.

Оспан оның сөзін елеген жоқ, екілене түсіп, қатты дауыстап:

— Осы үшеуіңнен бүлік атқамінерді ендігі Тобықтыдан іздесе табар ма кісі, деген... Төбелеріңмен түйіп түскен жоқ па Абай, құдайшылығыңды айтшы өзін, ей, Жиренше!— деп, әзілдей берді.

Оспанға Абай өлеңінің анық сыры енді танылған.

Ұлжан Оспанды қостап ақырын мырс беріп күлді де, қайтадан ойланып қалды.

Көп өлең оқып берген Мұхаметжанды енді біраз тоқтатып отырып, барлық үйдегілерге анық естіртіп, салмақты бір сөз қатты.

— Туғанымнан... тіпті титтейінен Абайым бір төбе, өзге қалған өрен-жаран бәрі бір төбе еді. Аналық бүйірімді тоқ етіп жатқан бір алтын жамбымдай көрушем. Өзімен бірге туған аналық тілегім, үмітім екен. Бүгін сол тілекпен үмітім мынадай бәйтерегім бопты. Енді мен өлсем де арманым жоқ ана екемін-ау! Шүкірлік еттім, тәңрі... Зор тәңрім!— деді.

Үй іші жым-жырт боп тындаған ексі. Аналық шын

мінажат, дұға естігендей еді. Бірақ аз аялдан соң Тәкежан жаңағы Оспанға ыза болған қалпына қайта келді. Шешесінің сөзін де жақтырмапты.

— Әй, апа-ай!— деп, Ұлжанға бұрылды да: — Әйтеуір бар бейліңді бергенің сол болған соң айтасың ғой. Болмаса сенің балаңнан басқа да талай текті, тілді қазақ боп еді ғой. Солар айтпап па еді: «Құдайға шүкір, тұқымымыздан бақсы мен ақын шыққан жоқ» деп. Сен балаң бақсы-күшнаш болды деп несіне мәз болдың!— деді.

Жиренше кейдегі сайкал әдетінше, үнсіз сылқылдап күліп, Оразбайдың санын шымшып, Ұлжанды бағып қарап қапты.

Ұлжан Тәкежанның сөзінен жиреніп кетті.

— Е-е, ұялас итпія деп отырсың ғой. Ұяластың да бірі құмай болғанда, бірі сендей бөрі ала болады екен-ау, хұдауэндал.. Десең, дел Бірақ сені Абайдың бір сынық қара тырнағына алам ба екем мені!— деді.

Түсі ашулы екен. Ажымы қалың, кең жүзі аппақ боп, екі көзі жасқа толыққырап, қанталай кызара түсіп, Тәкежанды қатты атып қарады.

Тәкежан тымағы мен қамшысын бір қолына шапшаң қымтып алды да:

— Жүрі! Жүріңдер түге!— деп, Жиренше мен Оразбайды өзімен қоса тұрғызды.

— Алжыған шешенің айтарын естіп болдық қой! Жүрі!— деп адымдап шығып кетті...

Ақшоқыда туған ән жатталып, сол күндердің бір кешінде ұйқысыз жатқан Құнанбайдың құлағына жетті. Бір ызың ән түн ішінен үзілмей соғады. Төсекте көп аунап, тыныштығы қашқан кәрі сол бір ызың сарыннан құтыла алмайды. Қайта-қайта бір сөз келеді. Ол — күзетші жас жігіт Кәрібжан айтқан ән. Сөзі де Құнанбай құлағына еріксіз қақтығады. Кәрібжан жаңада ұққан, бірақ шала ұғынған ән — «Тәңір қосқая жар едің сен...» болатын.

Күзетші жас жігіт осы өлеңнің алғашқы бір-ақ аузын айтады. Қызыққан сөздерін қайталай береді. Құнанбай құлағына жат сөз, алыстан әсіресе өзгеріп, бұзылып ұғылады. «Тәңір соққан», «Тәңір соққан» боп басталатын сияқты.

Өлең сарыны мен шала-шарпы сөзінен құтыла алмаған Құнанбай бір кезде даурығып Нұрғанымды оятты.

— Қалмақ! О, Қалмақ!— дейді. Тоқалың ол Қалмақ деп атайтын.

— Осы анау күзетші «Тәңір соққан», «Тәңір соққан» дей ме, не дейді?.. Кімді қарған, сілеп жүр сол заржақтанып? Білші!— деді. Нұрғаным күзетші әнін білуші еді.

— «Тәңір қосқан жар едің сен»,— дейді ол. Абай шығарған ән деп, жұрт айтып жүрген жоқ па!— деді.

Құнанбай аһ ұра күрсінді де, іргеге қарай аунап түсті:

— Айтпасың! Зарламасың! Тый барып! Мазамды алды!— деп, үні өшті.

...Тәңір қосқан жар едің сен,
Жар ете алмай кетіп ең...

Нұрғаным Татьяна зарын түгел естіп, алғаш ұққан шағында қатты мұнмен кеткен. Бұл сөзде оның өзінің де шері жүр. Есіне Базаралы кеп еді. Ән басталғаннан, а дегеннен сол сағынышты, өкінішті дос есіне түсіп, іштен тынып, тұнжырап қалған-ды.

Күзетшіні қасына шақырып ап, Нұрғаным оған: «Айтпа, тоқтал» деген жоқ.

— Әнінді ана жақ шетке барып, алыстан айт! Бұл жаққа келгенде ақырын айтпасаң, кәрінің ішін өртейді. Ыстық өлен. Өленің оттан да ыстық боп тұрған жоқ па! Жақпайды бұнда!— деп, сәл ғана күрсінді де, үйге қайтты. Күзетшіге емес, өзіне өзі айтқан іштің, жанның сөзі еді.

Ақшоқыда туған өлен, өлең мен ән жатталып, әуенге қосылып, кең атырапқа тарап жатты. Даланың қоңыр желіндей, жай соққан самалындай лүпіп-толқып, Тобықты жайлауларын түгел шарпып өтті. Сырттағы Керейге, ойдағы Уаққа, Арқадағы Қаракесек, Қуандыққа да кетті. Аягөз, Тарбағатай, Алтай Наймандарына да жетіп жатты.

Сол кезде Машандағы Найман атты шал ауылына да жеткен еді. Ойда жоқ бір шақта ауылдың шеткі үйіне қалыңдық ойнап жүрген күйеулер кепті: жұпыны киімді екі жігіт өздеріндей кедей үйінен қыз айттырған күйеу екен. Сол күйеу Молдабек әнші болып шықты. Көрші шеткі үй Тоғжанды аса сыйлаушы еді. Енді күйеу келген кішкене сауығына момын көрші шақырған соң, Тоғжан әдейі келіп еді. Сонда ойда жоқта «Татьяна хаты», «Онегин жауабы», «Татьянаның екінші сөзі» толқып кетті. Оңаша тыныштықта, қоңыр кеште, бұрын естілмеген нәзік терек мұң қалқып тұр. Тоғжан жүрегі ән бас-

талған жерден: «Абай!» деп, «бұны айтқан тек Абай!» деп, нық байлады. Өленнің тегін, мәнін сұраған да жоқ.

Татьянаның Онегинге айтқан екінші сөзіне келгенде Тоғжан тақатынан айрылғандай болды. Көптен бері сезінбеген бір жалын жүзін де, жүрегін де лезде шарпып, жан әбігеріне салды.

«Өз сөзім емес пе мынау!», Басқа өмірге ырза болмасам да, көндім» деп тұр. «Сүюден, сағынудан жаңылмасам да енді екеуімізге қайта бақыт жоқ» деп тұр ғой. «Осы еді-ау!». Жасын жұтып отырып айтса да, ауру досына, арманды досына Тоғжан өзі айтқан сөз еді-ау. Ұмытылмапты. Өшіп, жоғалмапты сондағы шын жалын. Енді әнге түсіп, мұнды шер мұншалық көрікті сәнге ауысыпты. Ойда жоқта бұған жеткен жан сәлемі сабырын алмай қояр ма! Тоғжан ыстық жастық шағын тауып кобалжиды.

Ұзақ кеш бойында бір жанып, бір тоңазыды. Үзілместей үнсіз жастарын қат-қат тамшылатты. Ішімен Татьяна әнін соншалық нақыштап, көп қайырып, құпия қайырып айтып кетті...

Жаздың бір тыныш кезінде Қасқабұлақта, биікше тастақ төбенің басында, кешкі ауылдың тірлік тынысын тыңдап Абай отырды. Бұның оқшау ауылы сыртқа шықпай, бауырда қалып, Ойқұдық, Ералыны жатақтармен көрші жайлаған. Қалың ел дырдуынан әдейі жырылып, қалыс қалған еді.

Бүгін таңертен сырт жайлаудан көп жолаушы жас қонақтар, ақын, әнші достар келген еді. Абайға солар жаңа қуаныш хабарлар жеткізген. Абай сөзі халыққа жағып, кең жайылып кетіпті. Қарқаралы-Қоянды жәрмеңкесіне жиналған төрт арыстың бар кәрі-жасы Абай атына қанық бопты. «Абай деген жақсы шығыпты...», «Сөзі, өсиеті бөлек, білгіш шырыпты», «Халыққа қамқор, мұндыға дос, жуан-содырға қас жан дейді», «Тобықты-да туса да, бір Тобықты емес игі ел жақсысы, ел ұлы боп туыпты», «Сөзін тыңдаймыз. Өсиетін ұғамыз» деседі екен жұрт.

Мұқа Мұхаметжан, Мағаш, Кәкітайлар осы хабарларды Абайға қуанышпен әкеліп, аға ақын, дос ұстаз жанында масаттанады. Абайды өздеріне мақтан тұтып, мәз болысады. Абай мен Әйгерім бұларды үнсіз ырзалықпен, ұзақ тыңдап болған еді.

Енді Абай сол топтан жалғыз бөлініп, өз ойымен

жоңаша шығыпты. Қазір ол кешкі дүние көркіне сыр қосады.

Шексіз жайқын боп Ералы, Ойқұдық, Қорық далалары созылады. Кең әлемнің бұдырсыз жазық жүзі жадырап тыныс алғандай. Батар күннің қиыс түскен шұғыласы даланы қызғылт жарқын нұрға бөлепті. Тегіс, шексіз — рахат нұр. Шабытты ақын көңілі қазір көз алдында дала емес — теңіз, кең тыныш теңіз жүзін көргендей. Сол теңізге, өмір тарих мол мұхитына бір кеме жалғыз жалауын көтеріп, жол тартты. Алға басты, белгісіз болса да ғажайып шұғылалы бір жағаға, ұзақ сапарға басты ол кеме. Жалауында «Тартыс», «Үміт» деген ұран бар. Халық үмітін үстіне арқалаған сол кеме «келешек» деген жағаға қарай тартты. Бұл «Абай кемесі», кең жайқын әлемде сенімді, түзу жол сызып, маңып барады. Алға барады, ұзап барады. Биіктен қиян, алыс көкжиекке қадалып қараған Абай көзі, ой көзі, сол кемені оң сапарға ұзатып, талмастан телміре қарап қалыпты. Бар жазықтан үстін биік төбеде, шабыты мен өзі боп отырып қалған Абай қуанышты бір мақтаныш сезді. Оның сол мақтанышқа хақы да бар еді.

Осы күйі, бір ғана сәт жалт еткен сәл қуаныш жүзі екен. Енді сонымен ілес тағы бір толқын ойлар кеп, көңіл жарына қатты соқты. Көшкен бұлттай, қарауытып ауып келген ауыр ойлар шындық кескінін танытады. Жанағы жалтыраған күншуақты қуаныш сәулесін енді күдік пен дерттей, соңғы ойлар бұлттары бүркеп басып барады.

Алда — өмір, тартыс. Сол тартыста бұл жалғыз. Шынға келсе, жапа-жалғыз. Рас, оның бір қуаты, бір үміті бар екені рас. Қуаты — ақындық, үміті — халық. Бірақ бірі оянбаған күш болса, бірі танылмай, ұғылмай кетер ме! Жетер ме сабыр, жетер ме қайрат. Жалғыздықтан жасымас қайрат жетер ме!

Өмірдің беліне шығыпты. Сол арттағы жолда жоғалтқаны көп пе, тапқаны көп пе? Рас, жоғалтқанының көбіне өкінбейді. Жакыннан өке, Құнанбай кетті жат болып. Туыстан Төкежан, Төкежандар кетті жауығып. Оразбайлар, Жиреншелер де бірі артынан бірі шұбалып кетіп жатыр. Үзілсін бұдан. Кетер кете берсін. Әлі де кетер табылар. «Бірақ халық қалса, халыққа жолымды, жанымды қосар қолымдағы жарық қалса, жеткені!» деп, өзіне-өзі осы отырыста құпия бір ант-серт айтқандай бекінеді.

Жанағы мұхит қайда?

Абай кең далаға тағы қарап еді. Мұхит емес, күндегі құлазыған дала боп көрінді. Ол әлсіз, жүдеу Ералы жазығы. Сол жазықта енді шаң шығады. Будақ-будақ бүлік шаң. Бұ не? Абайдың қасына дүсірлетіп шауып отырып, асығыс жүрісті бір салт атты жетті. Сырт жағынан келген аттыны Абай енді ғана аңғарды. Жүргіншінің астындағы аты қан сорпа. Жатақтан, Ералы жатағынан, Дәркембайлар тапсыруымен асығып жеткен шапқыншы екен. Жас жігіт Абай оқытып жүрген шәкірт — Садуақас боп шықты.

— Анау шаңды көрші, Абай ара! Сол жау! Жатақтың азғантай жылқысына тиген жау. Айдаң, қуың әкетіп барады, әні. Тағы тиіп әкетіп барады сойқандар! — деп, жігіт жылап жібергендей болды. Теңіз де, қиял да жоқ. Аз алданыш, қуаныш та сөне берді. Тағы өмір шындығы, тағы тірлік тартысы Абай алдына еселі сыбаға тартты.

ТҮСІНІКТЕР

«Абай» романының баспа бетінде жариялануы жайында түрлі деректер IV-томға арналған түсініктерде айтылды. 1961 жылы жарияланған «Абай» романының қате басылған сөздерінің кейі қолжазба бойынша түзетілді. Қолжазба бойынша: «Аттардан («Абай» 1961, 402-бет) — аттылар (ЛММА, п. 3, 14-б.), босаңсып (406) босанси (17-б.), асықмасыдай (459-б.) — асықмастай (106-б.), үні (459-б.) — өні (106-б.), мантик (495-б.) — мантих (143-б.), жының (496-б.) — жанның (144), ер (596-б) — ес п. 4, (28-б.), перуөйіше (609-б.) — пәруәйіне (45-б.), желмен (610-б.) кеу (618-б.) — кеу (56-б.), сепіріп (622-б.) — түсіп (63-б.), мерзімді (623-б.) — білгір (63-б.), күлкіге (629) — түлкіге (73-б.), ауырсынып (632-б.) — ауырқсынып (76), бағына (642-б.) — бағана (91-б.), онша (642-б.) — қанша (91-б.), жасайды (689-б.) — жарайды (157-б.), жөн (743-б.) — жон (233-б.), Бірақ (747-б.) — Барақ (238-б.), боз (768-б.) — бос (294-б.) болып түзетілді.

Қолжазбадағы Даваковский кейінгі басылымдарда Кошкин, Ақбас — Андрей, Ақберді — Ескожа, Михаэлис — Михайлов, Тінібай — Тінібек, Қарашолақ — Ақымбет, Әнияр — Дәнияр болып өзгерген. Абайдың «Татьяна хатын» қазақ тіліне аударғаны, хатқа арнап ән шығарғаны туралы сөздер («Абай» 1961, 787—788-беттер) 1961 жылғы басылымда Мағаш атынан айтылса, 1949 жылғы басылымда Көкбай атынан айтылады («Абай» 1949, 440—441-бет.)

Абайдың зайыбы Әйгерімнің аты туралы қолжазбада: «Керім, керім! Несін айтасын!» — деді Абай.

— Әй, керім... Әй, керім! — деп, Ербол да сұқтанып тамсанудың үстінде еді.

Абай «қалай айттың, қалай айттың» деп, жолдасының жаңағы айттысын қайта-қайта айтты да: — Ал, мен бір нәрсе айтайын ба? Бұның Шүкіман деген аты сұлу емес. Сай емес... Жаңа ат қоямыз... Оны дәл осы арада сен таптың... Шүкіман аты қалсын, шын аты Әйгерім! Әйгерім болды! — деді (Көрім арқа қазағының айтуында батыс Қазақстандай емес, көркем, аса жақсы деген мағынада айтылады) делінген (ЛММА, п. 3, 27-бет).

«Т а й ғ а қ т а з» — бастан-аяқ жазушының өз қолымен жазылған. Бұл тараудың қолжазбасында 1949, 1953, 1955, 1961 жылғы басылымдарға кірмей келген он беттей сөздері бар. Тараудың әр жерінен редакциялық өңдеулер, толықтырулар кездеседі. «Денесі сергі бере сүйсіне бір күрсінгенде сергек, сезімтал көңіл де өрби түскендей болды» (ЛММА, п. 3, 10-б.) деген сөздер «Денесі сергі сүйсіне бір күр-

сінгенде сергек, сезімтал көңіл де өрби түскендей болды. Абай жер көркін, өз көңілін еркін өлең етіп кетті... «Абай» 1961. 397-б.) «Тағы бір қалың топ — салт атты күміс ер тұрманды, сұлу киімді әйелдер тайпалған жорғалар мініп, найқалған жуан құр аттар мініп батысқа қарай тартып барады» (ЛММА, п. 3, 30-б.) деген сөздер «Тағы бір қалың топ — салт атты әйелдер батысқа қарай тартып барады» («Абай», 1961, 423-б.) болып түзетілген.

Хажыға бара жатқан Құнанбай мен Дәркембайдың кездесуі туралы: «Енді, осы топтың алдында Құнанбай өзі боп арбаға қарай келе жатқанда бұл мінетін күйменің көленкесінде отырған бір-екі адам орнынан тұрып, Құнанбайға қарай қарсы жүрді» («Абай», 1961, 390-бет) деп басталып, «Осыдан зығыры қайнаған қалпында, көп үдемей отырып, зорға бойын жиыды. Енді тым құрыса Ұлжанмен арызда-сып, көңіл жазып кетпек» (395-бет) деп аяқтайтын сөздер және «Шеткі үйлердегі киімі жыртық, өңі жадау сауыншы, тезекші, қойшы-колаң әйелдері» деп басталып, «Ана жаққа көт!» деп, «қара лашықтарға қарай, сауындарға қарай айдап салатын» (423-б.) деп бітетін сөздер қолжазбада жоқ.

«Бәрі де қайта-қайта мал сатқызып, ақша жиып әзірленіп келген» («Абай», 1961, 388-бет) деген сөздерден кейін келуі тиіс: «Жолына қанша пұл керегін білсе де, Құнанбай сол керек деген мөлшерден төрт-бес еседей артық пұл алып барады. Барған соң тәуір ннетпен татымды боп бармақ. Бір жылдан бері көп мал сатқызды. Өзінің байырғы қол малынан, ата мүлкінен әдейі іріктеп алып, тұнық судай тазасын сатқызды. Құнанбай қостарындағы атақты жирендер мен киік құланың топтары осы жыл недәуір азайып қалып еді. Құнанбай өмір бойында сараңдықтың қулы болған кісі емес. Қайта батыл, жомарт бейілді болатын. Бірақ онысы дүние жұмсайтын орын орайына қарай болады. Ашылып шашылған емес. Парықсыз болмайын дейтін. Ал, бірақ, Қарқаралыда қазақ салмаған мешіт салғызу сияқты іс болса, оған ақтарылып түсетін. Мына сапарында да сондай бір нәрсеге бекінген сияқты. Бірақ не істемегің тіпті қатын-балаға да айтқан жоқ. Барып орындап қайтса, сонда білдіреді. Әр кезде сыр ұшығын түгел бермейтін, өз ісін жақына да, жатқа да жеге ашпайтын Құнанбайдың бұл мінезі бұрыннан ел билеген, топ бастаған егделердің өзгеше бір шүңет сыры. Ақша-пұлды шотпен қағып, көп есептеген Тінібай құдасы бүгін өткен түнде, Құнанбайдың барлық сомасын өз қолынан санап, қаттап тұрып ықшамды түрде темір сандыққа өз қолынан бекітіп беріп жатып: «Мырза, осынша артық пұлды несіне мол алдың,— деп көптен ойлап жүрген бір жайын сұрап еді, Құнанбай сонда да шешілген жоқ.

— Барсын, қайтесің, бай. Мал өзіміз үшін, өзіміз мал үшін тұранымыз жоқ қой!— деп, келте қайырған». (ЛММА, п. 3, 6-б.)

«Денесі серги бір сүйсіне, бір күрсінгенде сергек, сезімтал көңіл де өрби түскендей болды» («Абай», 1961, 397-б.) деген сөздерден кейін келуі керек: «Ой түбінде жатқан әкесінің бүгін арыздасып айтқан сөзі Абайдың өмірде өз әкесінен естімеген үні. Аңғармаған бір түкпірі. Ұзақ тірлік бойында басқа жат, суық сыр мінезбен келген әкесі осы соңғы сағатта ерекше бір толқып шыққан өзгеше бір сырмен шешілді. Ендігі айтылар кезеңде ішінің бір үлкен бейнесін танытып кімге де болса кешірім еткізер ар-шер дауысымен сөйледі. Содан бері дәл осы сәтте Абай, әкесін ұзатып бара жатқан кісі сияқты емес. Әкесінің өлер, үзілер сағатында жанында, бас жағында ең ақырғы сөздермен, жан сөздерімен тілдесіп отырған кісідей сезінді. Мәкіптің тағы да ыстық жасын сұрткен қозғалысын байқап еді. Абай өз ісін

өзі толық аңғармаған кісідей, тауға қараған бойында ыныранып отырып өңдетіп кетті. Мәкіш бұның дәл осы арадағы өнін орынсыз көріп жалт қарап бұрыла берді. Абайға қадалып танырқай қарап қалды. Ән емес, інісінің айтқаны ерекше бір мұң толқыны басым, саналы сарын тәрізді.

Азырақ сөзсіз бір ырғақтарды толғана күңіrentіп кеп, бір кезде Абай Мәкішке бұрылды. Салмақпен тастаған көз қиығында сұрланып шабыттандандай нұрлы жүзінде «тындап көр» деген бұйрық белгі бар... Әнге сөз қосылды... Басын Мәкіш түгел аңғара алмады. Не жайлы екенін білген жоқ еді... Аздан соң барып құлақ қойғанда інісінің айтқаны:

Мал түгіл жанға мырза екен,
Жат қиынға сермеptі.
Өділ, мырза әр болып,
Өлемге жаймақ өрнекті.
Қазақтың ұлы қамалап,
Іздеген жүзін көрмек-ті.
Өшпейтін шырақ қалдырмақ,
Дүннеге көңілін бөлмеptі,—

деп келіп, сұрланған жүзін жоғары көтеріңкіреп, екі көзі жасаурап тағы да шабыттана түсті. Енді кеудесін керіп өннің аяғын шырқай беріп, зор бір саналы қайрат үніне басып кеп:

Жарлығына алланың,
Ерте айналған көнбек-ті.
Ойласаң, Мәкіш, болмас па
Тірлік арты өлмек-ті.
Жарылғасын алдынан,
Сабырлық қылсақ керек-ті!—

деп тоқтап, бетін Мәкішке бұрды... Бұл күнге шейін сығырая, жұмыла қараған көзін енді жарқ еткізіп ашып ап еді. Мәкіш сүйсіне жымиды... Бұның қазір екі көзі құрғап, жасы тыйылған еді. Абайға «тағы айтшы» деп қайта айтқызды. Інісі осы арада туған, алғаш айтқан өлеңін түгел ол күйде қайырған жоқ. Бірақ апасының осымен уаңатынын танып бөгелмеді. Тағы біраз айтып шықты... Құнанбай жайындары ауыр ойлары осымен кеп өзірше бір саябыр тапқандай еді. Толас алған көңілмен біраз үнсіз отырды» (ЛММА, п. 3, 10—11-бет) деген сөздер 1949, 1953, 1955, 1961 жылғы басылымдардан қалып қойған.

«Ж а й л а у д а н ы ң» қолжазбадары тақырыбы — «Әнде». Таураудың әр жерінен редакциялық түзетулер кездеседі. «Мен келемін! Ән өкелемін! Әнінен асыл ардақтың кім? Артық қымбат қазынаң қані? «Танымай көрші, аңдамай бақшы! Сай-сүйегің босамай, алпыс екі тамырың німей көрші!» деп, бас идіре ән төккенде, ән емес нұр төккендей. Әлемнің жүзінен ніс-қонысын, шаң-тозаңын, қоқым-қоқысын қуып, қуып өкетіп, дүние бетін, Арқа жүзін тазартып өкетіп бара жатқандай» (ЛММА, п. 3, 82-бет) деген сөздер 1961 жылғы басылымда былай өзгерген: «Мен келемін! Әнер өкелемін! Танымай көрші, аңдамай бақшы! Сай-сүйегің босамай, алпыс екі тамырың німей көрші!»... деп, бас идіре ән төккенде, ән емес нұр төккендей. Әлемнің жүзінен жауыздық зұлымдығын қуып өкетіп, қиялда болса да, дүние бетін, Арқа жүзін еән сұмдықтан тазартып бара жатқандай («Абай», 1961, 438-бет).

Абай аулынан аттанар алдында Біржан сауық құрып, ән салады. Оқшау тігілген үйден шырқап шыққан әсем әнді тыңдауға мұршасы болмай реніш айтқан, арқан есу, құрт қайнату, тезек теру сияқты жұмыстардан қолы босамаған, күндікте күні өткен Баян мен Есбике, жалшылық зардабын шеккен Бүркітбай («Абай», 1961, 429—436-беттер) және қойшы баланы сабағаны үшін Абайдың Майбасарды сөге сөйлеген сөздері (454—455-беттер) «Сол кеште, жарық айлы сырқұмар кеште» (457-б) деген сөздердің алдынан келуі тиіс қолжазбаның мына сөздері 1949, 1953, 1955, 1961 жылғы басылуында жоқ.

«Сері жігіт Әкімқожа тағат таба алмады. Атын қамшылай жөнеліп Жігітек ішіндегі өзі құмартқан бір ынтығыншы аулына жөнеліп кетті. Құмартқан бір қыздың женгесіне былтыр ғана бір айғыр қысырақ беріпті деп, сал серілік атағы шыққан жігіт масы Әкімқожа осы еді. Ол екі-үш жолдасын ертіп алып, Көрімбала мен Оралбайларды оңаша тастап кетті. Сол кеште, түстей туық таза кеште ән ырғатын келе жатып, жарық ай қарсы алдынан туып, біріне-бірінің үнін ғана қоспай, жас жарастық нұрын да балқытып қосқан шақта Көрімбаланы үнсіз, тілсіз асық жалынмен кеп Оралбай құшақтады.

Өмірі дөп жанға жауап, жалын атпаған Көрімбала бұл сәтте Оралбайдың мойнына өзінің ажимсыз ақ саусақ, ақ білегін артты да, соншалық ыстық ерпімен өзгеше жабыса сүйді. Сол кеште... жарық айлы сырқұмар кеште Мырзағұл мен өзге жодастарын ілгері жіберіп Әмір мен Үмітей ат үстінде жүре алмай ілбіп қалды. Атлас жақын бұл екеуіне бұйрылмаған жалын жанады, тыйым салған тағдыр салмағының астында қатар келе жатқан екеуі біріне-бірі ашыла алмай, іштерін толық тани алмай үздігеді... Екеуінде де күрсінуге соққан ыстық толқын, жан толқыны бар. Жігіт қуатын алған, тынысын бұған, бар сұлдерін әкеткен осы құдірет салмағы әннен ғана көмегін алрандай. Екеуі де өздерінен бұрын өткен құмар, құштар жандардың өндерін соншалық жібек талдай жінішке сырға жеткізіп ерекше нақыстап айтады.

Кеште лебіздері қосылумен қатар ат үстінде нықтары тиісіп келеді. Маңайға келген, өлі толып жетпеген жана айдың жарығына екеуінің ақ сұр, ақ-қызыл сұлу жүздері жарқырайды. Жанасын келе жатқан үзенгілері, таралғылары күміс үн мен қақтығысып шың-шың етіп, кейде сол күміс таралғылары қатарымен ай жүзіне шағылысады.

Үмітейдің киім кию ісісi Тобықтыда жоқ. Сонша асыл киінумен бірге бөркіні, шәлісін, шапанын — бәрі де бар жас әйелден бөлекше тұрған жарастықпен киетін.

Әмірдің ішін қыз-қыз қайнатқан, әсіресе, Үмітейдің жылтыр кебіс-мәсі киген кішкентай аяғы, әмірқан кебісінің өкшесі ап-аласа, тұмсыры сондай әсем боп үп-үшкір келген.

Қара жылтыр кебіс Үмітей сұлулығын айрықша бір көпті баян еткен қосымша тәртізді.

Өзге жұрт ілгері кетсе де, әннен жүре алмай ілбіп қалған екеуі бір тұп тоғай тұсында ай мен көлеңке арасында сәулеленіп шұбартып тұрып қалысып еді. Әмір демі дірілдеп, қалтыраған қолмен кеп, Үмітейдің тізгіні ұстаған қолынан: «Қалқатайым-ай! Не дейін?..» деп, зар еткендей боп қысып, ұстай алып еді. Үмітейдің жүзіне ду етіп, ыстық ойшап қан шықты да, тез ғана ес жиып: — Қой, сәулем! — деп асрантай дәмелендіргендей іркіліп қалды. «Сәулем» дегені жігітке тек дағдылы сөз емес, өзінің ғана жаны айтқызған сөздей боп көрініп еді. Бірақ қыз сәл ғана сәтте — обал... обал... деп астындағы қара жорға атын қатты тебініп жіберіп, қамшылақп, ілгері ағыза жөнелді» (М. Әуезов архиві п. 3, 103—105-бет).

«Еңістенін» алғашқы бес беттей сөздері автордың өз қолымен жазылған. Жазушы архивінде сақталған бұл тараудың көп жерлері баспа бетінде жарияланған нұсқаға онша ұқсамайды. Тараудың кей жерлері кейін қайта жазылған дерлік. Бұл томға кірген басқа тараулардың барлығының қолжазбасы, машинкаға басылғандары жазушы түзетулерінен өтсе де, осы тарау машинкаға басып шыққан калпында жазушының қарап отуымен қақас қалыпты.

«Енді теп-тегіс көк жазық жасыл дария жүзінде ғажайып үлкен ақ көбіктей бод күмбездер қабара түсіп орнап жатыр. Өне, тамам қалың ауыл ортасында үлкен сегіз қанат ақ орда болып Ұлжан отыратын үлкен үй тұрды. Бұл ауылда сол үлкен үй тігіліп болған шақта қатардағы өзге ауылдардың бәрінде де сондай үлкен үйлері ең алдымен күмбезін көтеріп жатыр» (ЛММА, п. 3, 153-бет), «Енді, теп-тегіс көк жазықта, жасыл дария жүзінде даяр үйлер орнап жатыр. Өне, тамам қалың ауыл ортасында Ұлжан отырған үлкен үй тігілді. Бұл ауылда сол үй тігіліп болған шақта, қатардағы өзге ауылдардың бәрінде де сондай үлкен үйлер ең алдымен тігіліп жатыр» («Абай», 1961, 502-бет). «Абайдың қаталашқаға шығын емес екені рас, оның тамағы, күнде қымызы, еті мен ыстық сорпасы, шай-пұйы тыстан Ерболмен, осы қалаға Абай мен Ерболдың атының басын ұстап көшір болып келген жас, жылпос жігіт Сары Баймағамбет екеуінің қолымен келіп тұрады» (ЛММА, п. 3, 202-бет) деген сөздер «Абайдың қаталашқаға келтіретін шырыны аз. Оның қымызы, еті, ыстық сорпасы тыстан келеді. Ербол әкеледі. Немесе осы жолы Абай мен Ерболдың атының басын ұстап көшір болып келген жас жігіт Баймағамбет әкеледі» («Абай», 1961, 812-бет) болып өңделген.

«Абай» романының 1949, 1953, 1956, 1961 жылғы басылымындағында жатақтар туралы арнайы айтылған сөздер, баспаналары ұлықтың шабармандары көшіріп алып кетіп, үрпінсіз қалған кедей-кешіктер, Абай мен Дәркембай арасындағы өңгіме, Базаралының шабармандарды сабауы, Абайдың жатақтарды ертіп ұлықтардың үйі тігілген жерге келуі, Михайлов пен Абайдың патша чиновниктерінің «ақ қарға», «қара қарғаға» теңеуі жөніндегі сөздер қолжазбада жоқ. («Абай», 1961, 521—529, 566—568-бет).

Қолжазбаның әр жерінен кейінгі басылымдарға кірмей келген сөздер кездеседі. «Сыртқы ажарымен софияна мүлесті пұшайман жәп болған тәрізді» («Абай», 1961, 504-бет) деген сөздерден кейін келуі тиіс: «Осы қалпы Құнанбайдың сырты ғана емес, үш жылдық өкініш мінәжат сапарынан Құнанбай шынында іштей, мінездей қатты өзгеріп қайтты. Сағынған ел Семейдің ар жағынан алдынан шығып, ой мен қырдың барлық тілеулес дос-жараны шұбыра оралғанда да Құнанбай елге жеттім-ау деп, бір сәт те болса қуанышпен елерген жоқ-ты. Тек ұзақ жолдың көп бекетінің біріне келгендей ғана салқын-сабырлы, көбінше аз сөзді, өз ішіне көп үңілген кісідей келген-ді. Шәһәрде сахрада болсын той етеміз, аман келісін қуаныш етіп мереке етеміз деген дос-жаран, бала-бауырдың барлығына тартымды салқын сөзбен тыйым салған. Көп жанға қалай жүргенін, не күйлер кешкенін де айтқан емес. Сол көктем шағынан ауыл-аймақ, жар-жаранға, бала-бауырға бір мәжілісінде мәлім еткен бір байлауы бар-ды. Онысы өзіне-өзі салған қатал бір тыйым: «Енді дүние сөзін қойып, ғибадат, мінәжатпен енді қалған өз күнімді аулақта кешемін. Ел сөзіне, үйіші шаруа мұңынан да, қамынан да мені азат етіндер» (ЛММА, папка, 3, 155—156-б.) деген сөздер 1949, 1953, 1961 жылғы басылымдарда жоқ.

«О к а п т а н ы ң» қолжазбадағы тақырыбы — «Анда». Тарау-

дын машинкаға басылған нұсқасын жазушы бастан-аяқ түзетіп шығыпты. Қолжазбада жоқ, 1949, 1953, 1955, 1961 жылы басылымдардың әрқайсысында кездесетін төрт беттей сөздер бар. («Абай», 1961, 585, 589, 600, 604, 606, 608, 610, 613, 614-беттер). Сол сөздердің бірі: «Бәрінің себебі Салтанат. Жалғыз Салтанат оның жазықсыздығы мен Абай басының кінәсіздігін Әйгерім ескермеді...» деп басталып, «Екеуі де әзірше, өткелсіз екі жағада. Қазір дәл мына шақта, Абай осы күйді ерекше терең сезінді» деп бітеді (613—614-б.) «Оқаптаным» кей жерлері редакцияланған. Қолжазбадағы: «Ұйықтап жатқан қарт арыстан үстіне...», «Қарт қолы өлі де кәрі қыран тегеурініндей», «Тағдыр бізді қоспады. Тым құрыса осы жолы сау келсең, өмірімде тыйылып қалған тілегімнен қайта бір уаз кешкен болар ем. Екеуіміздің өміріміздегі бір ұзақ арман, ауыр аар үшін ұяттан өртенсем де, құшағыңа кірер ем. Тыю салған тағдыр бұл жолы да сені маған ауыртып әкеп тоқтамын салды. Енді сүйген көңіл тыйылары, қайтары жоқ. Бірақ серігім сабыр болсын дедім. Әлдеқандай аз қызық жеңсік пен мастық асық көңіліме дақ сала алмады...» деген сөздер былай түзетілген: «Ұйықтап жатқан қарт жыртқыштың үстіне...», «Қарт қолы әлі де қарт жыртқыш тегеурініндей», «Тағдыр бізді қоспады. Тым құрыса осы жолы сау келсең... уаз кешкен болар ем. Өміріміздегі бар ұзақ арман, ауыр аар бұл жолы да сені маған ауыртып әкеп тоқтамын салды. Енді сүйген көңіл қайтары жоқ. Бірақ серігім сабыр болсын дедім...» (ЛММА, п. 4, 41, 120-беттер, «Абай», 1961, 662-беттер).

«Ділденің бұл кезде ажымы көбейіп, сүйек-сүйегі біліне бастаған», «Аға-іні, шеше-жеңге, жан күйер жақын барлығына ыстық болған», «Кірер өсігі бөлек салынған ұзын, бнік ат қора да бар», «Абай Әйгерім үйінде отырып, оңашарақ орында кітапқа алаңсыз үнілді» («Абай», 1961, 580, 584, 662-беттер) деген сөздерден кейін келуі тиіс: «Биікше етсіз денесінің көбі сүйек пен тарамыстай жұқарып тозғынданған сияқты. Өзі көп бала тапқан, жаратылысында арық және күйгелек уайымшыл Ділде шынында өрте қартай бастаған. Соңғы жылда бәйбіше болған күйді өзіне енді қалған сыбағасы, лайығы сияқты көреді. Соны мінез боп бұған сіңіп келе жатқан бір түрі бойыңша, күндесіне, малшыға, балаға ұрысқақ болу, кінәшіл боп беймаза тарту. Сол машыққа Ділде бүгінде көбірек дағдыланып келе жатқан», «Әсіресе бірі болыс, бірі би, елу басы кандидат болған құрбылас дос-жар ағайындарға да аса абыройлы, қадірлі еді. Ол жайлауда болған күндерде қасынан Жиренше, Оразбай, болыс болған Асылбек және Бөкеншідегі сол Асылбектің тілеулес ағайыны Күнту бәрі де ұдайы Абаймен бір жүріп жайлау күндерін бірге қызықтаған. Қанаттас отырған Бөкенші, Жігітек, Көтібак, Ырғызбай іштерінде бұл жын қонақтасып, серке жесіп, салқын самал қоныста көңілді күндер өткізген-ді.

Қалада ұзақ жатып, ыстық пен шаңнан қажып жүдеген қалпынан Абай енді тынығып, жайлау рахатынан тез кете алмады, «Абай өзі мен жолдастары, қонағы мінетін аттары көп болады. Сондықтан бұл қора өзге бар мал қорасынан ыңғайлы, жайлы салынған. Қолда қыстығүні де тұратын күтімді, бапты бәйге аттар болады. Солар мертігіп қақтықпас үшін бұл қораға дінгек салынбаған. Тек қана кі ұзын қабырғаны жағалаған ұзын оттық бар. Осы қорадан атқа азық салу оңай болсын деп бүйірнен кең есік шығарылып ар жағына бар қораны сырттан айналып кететін кең пішен қора салынған», «Әйгерімнен туған екінші баласы Мекаил ғана анда-санда еңбектеп, кейде апыдтапыл басып, Абайдың кітаптарын жағаламаса, бұл жайда бөтен

бөгет жоқ. Әйгерімнің үлкен баласы Тұраш биыл қыста ең алғаш оқуға түскен. Ділдәнің үй жағына Қішкене Молда Әбішті, Құлбадан-ды, Мағашты оқытумен бірге Тұрашты да сол жақта ұстайды. Бала атаулының барлығына жалғыз ана болған Ділдә Тұрашты да биыл өз балаларына қосып, өзінің бауырына ауыстырып алған» (ЛММА, п. 4, 1, 5, 9, 121-беттер) деген сөздер 1949, 1953, 1956, 1961 жылғы басылымдарда жоқ.

«А с у д а н ы н» қолжазба нұсқасына кейін қосылған, 1961 жылы шыққан «Абай» романының 604, 672, 684, 693-беттерінен кездесетін төрт беттей сөздер бар. Солардың бірі: «Осы бір әңгіме тұсында Чернышевский жөнінде Абайды тағы да тандандырып, ол туралы бұның түсінігіне тың көрінген бір жәйді баян етті» деген сөздермен басталып, «солай болса да, Абайдың өтініші бойынша патшалықпен алысқандардың хикаяларын айтады» деген сөздермен аяқталады («Абай», 1961, 674—675-беттер).

Тараудың әр жерінен редакциялық өзгерістер ұшырайды. Қолжазбадағы «1863 жылы 31 майда Петерборда Мытнинский алаңында Чернышевскийді халық алдында дар астына алып келіп, өлім жазасына бұйырылған үкім оқылып, басына кебің қап кигізіп болған соң ғана, жанағдай жеңілдік болмыс жарияланған екен. Михаэлис осы жайды айтумен қатар өзінің сол кезде айдаумен жазаға ең алғаш ілінгенін білдірген еді» (ЛММА, п. 4, 140-б.) деген сөздер 1961 жылғы басылымда былай өзгерген: «Мытнинский алаңында Чернышевскийді халық алдында өрескел шарт жазаға салыпты. Михайлов осы жайды айтумен қатар өзінің сол кезде айдауға ең алғаш ілінгенін білдірген еді» («Абай», 1961, 667-бет).

«Шыңғыстан Семейге дейін, Ишютин ерекше көзге ұшыраған», «осындағы жеті үйдің жеті бірдей атын бір түнде ұры алып кетті» («Абай», 1961, 665, 676, 691-беттер) деген сөздерден кейін келуі тиіс: «Жолдасының халық арасына жақсы бір өнері, есті тілші болғанына Абай көп сүйсінетін. Өзі айтып берген романдарын кей уақытта Баймағамбетке өз алдына қайта айтқызады. Баймағамбет Абайға қайта қайырып айтулы аса жақсы көруші еді, өйткені бұл сөйлей бастағанда-ақ Абай дәл қазіргі осы дөң басында отырған қалпындай ерекше ықыласпен барынша ден қойып құлай тыңдайды. Үн қатпай, қозғалмай, малдасын құрып отырады да, Баймағамбетке тесіле қарап қыбыр етпейді. Бұрын әсте есітіп көрмеген уақырасындай қызығып тұрып тыңдайды. Бірақ әр кезде айтар сөздерін Баймағамбет әңгімесі түгел біткен соң өзіне оңаша ғана айтып береді. Бұнда Баймағамбет дәл айтпаған уақиға аз болады. Көбінше Европаның романында кезігетін аттары Баймағамбет айтуға қиын болатын жат аттар болғандықтан соларды түзейді. Және осы адамдардың ашуда, қайғы-мұнда, махаббат, сүйініш, налада нәзік айтатын сыпайы, орамды сөздерін түзеп беріп отырады.

Тегінде Абай романының уақиғасын ғана айтпай, осындай көркем, нәзік жақтарын жеткізе сөйлеуге өз айтуында да қатты тырысатынды. Сондықтан бұның әңгімесі өзі де бір шебер тілмен жасалған көркем аударма тәрізді болатын. Ұғымтал Баймағамбетке Абай соңғы уақыттарда өз айтуының осындайлық нақыстарын үйретпекші. Жанағдай Баймағамбет сөйлегенде қыбыр етпей отырудың өзінде Баймағамбет үшін көп мән бар. Өз әңгімесін өзі соншалық ықыласпен ден қойып тыңдап отырған Абай Баймағамбетке өзінше бір ұстаздық етіп отырған тәрізденеді. Бұл үшін үлкен бейілді достық етіп отырған кісі боп танылады. Осы жайларын екеуі бір-біріне шын айтпаса да күндегі дардыларымен осы қыс ішінде анық танытып болысқан-

ды, «Петерборда, Смоленское Поледа, куздің түнеріп тұрған күнінде Ишютинді дарға аспақ болып алып келеді. Мойнына арқан салғалы тұрып, өлім жазасына бұйырылғанын, сұмдық үкімін оқып білдіреді. Дарға асылар алдында килетін кебің қапты басына кигізеді. Енді бір-ақ қана дарға тарту қалған еді. Соң уақытта бұған рақым жасаған боп өлім жазасын тоқтатқан екінші үкім оқылады. Ғұмыр бойы қатордиге кесіледі», «Еккен өгін шыға ма, тапталып жер астында қараңдықтан діңкемізді құртып қурамай қаптыра ма, оған көзіміз жетпейді. Былтырғы піскен егішіміздің шырынын төлемеген өншен содыр-дар биылғы «Көк қылтаңағым» деген қыңқылға құлақ қоя ма, жоқ па?!» (ЛММА, п. 4, 124, 129, 160-беттер) деген сөздер 1949, 1953, 1961 жылғы басылымдарда жоқ.

«Т а р а у д а з» — қолжазба бойынша «Асуданың» соңғы бөлімі. «Тарауданың» алғашқы нұсқасына кейін екі беттей сөздер қосылған. «Осы отырған балалардан жаңа төл өсірсем, жаңа буынның жаңа азаматын шығарар болсам, менің ендігі жұбанышым, көмектесім де, үміт етер қанатым да солар болмас па еді? Ендігі етер еңбегім мен көмегім, айтар өсиет, ақылым болса — бәрі де қазақтың мешеу, қараңғы жұртынан жаңа қауым, көзі ашық, оқыған жаңа қауым туғызуға арналыс. Ел ішін көгертетін кез жетті ғой» деп ойлады Абай. («Абай», 1961, 765-б.) деген сөздер қолжазбада жоқ.

Қолжазбаның бір жерін автор былай түзетінті: «Көкбай да солардың ішінде екен. «Абай оттан суырып алды. Ажалдан айырды. Қайран Абай аға! Осы қадірінді өле-өлгенше ұмытпаспын!» деп дамыл-сыз алғысын айтып жүр екен» (ЛММА, п. 4, 208-б.), «Салиқа қыздың қалың малы жеткен, ақ адал малы болатын. Қыз айныды, жол бұзылды ғой. Ендеше бұзылған жолдың қыз аулына түсетін ауыр сауымақ жазасы жөне бар. Сыбанның ата абыройының сымбағасына, адал бата, ақ малының орайына қыз несі керей Сабатарға бес қыздың қалың малын бересің» (ЛММА, п. 4, 251-б.) деген сөздер «Көкбай да солардың ішінде екен. «Абай оттан суырып алды» — деп жүр екен». («Абай», 1961, 726-бет), «Салиқа қыздың қалың малы жеткен, ақы адал мал болатын. Керей, оны алдың, бір алмадың, екі алдың. Басында алғаш алған қалың малың да аз емес еді. Елу түйенің пұлы. Кейін қызды ықтиярына қарамай қартан кісіге барады, қартын үстіне барады деп сылтауратып тағы алдың, тағы да көп алдың. Бұл тұста Сыбан жазықты емес, араныңды ашқан керей, сен жазықтысын. Ендеше адал бата, ақ малдың орайына қыз несі керей Сабатарға екі қыздың қалың малын берсің. Алғаш алғаны елу түйе, кейін еселеп алғаны жиырма бес түйе екен. Мен өрі Сыбан алдыңдары, өрі өзінің қызының алдыңдары жазығы үшін көрейге тағы жиырма бес түйе айып кестім. Сөйтін керей екі қыз қалың малын жүз түйе қып қайырады». («Абай», 1961, 755—756-б.) деп өзгертілген.

Қолжазбадан кейінгі басылымдарға кірмей қалған сөздер бар. «Үшеуін бір қосқан қатар үйлер жөне бар», «Бұл өңірдің абыройлы адамының бірі болғалы тұрған жан екен» («Абай», 1961, 711, 758-беттер) деген сөздерден кейін келуі керек: «Бұл үйлердеп алысырақ шетте түтін келмес, піс-қоңыс жетпестей жерде үріккендей оқшаула-нып біріне-бірі сырлысын үймелеген бір төп қара үй тұр. Бұл өлке-нің өдеті бойынша қай болыстың, қай оладың кіргізген төртібі екені белгісіз, әйтеуір сайлауға, сияға көп ұлық шығатын болса, үйлерді осылай екі топ қып тігетін өдет болған. Ұлықтан бұқараны, бай мен бардан жоқ-жітікті бөлгендей. Өдейі жіктері ашыла отыратын бір

төртін. Мынау үйлер қатарлары тағы да соны айқын көрсетеді», «Сыбанның жесірін Абай керейге жіберсе де найманның жуаны Жұмақан кек тұтпапты. Оның әкесі қисық Құнанбаймен өз тұсында көп істес болған адам еді. Сол осы жолы баласын тобықты шегіне аттандырып-ғанда кәрілік бір өтініш айтты:

— Әуелі Құнанбайға барып сәлем бер. Екінші, менің бұрыннан тілеп жүретін бір тілегім бар-ды. Қас емес ем, дос едім. Достың түбің сүйек айырсын! Құнанбай кәрілікте, дүниеден аттанар шағымдағы бір тілегімді берсін менің. Артымыз дос болды деп, туыс болды деп аттанайын бұл сапардан. Не менен қыз алсын, не маған қыз берсін!— депті.

Сияз артынан Құнанбайға барып сәлем беріп екі күндей Нұрғаным үйінде қонақ болып жатқан Жұмақан кейін аттанғанда, Қисықтың тілегі орындалып аттаныпты. Құнанбай «Қисықтың аузына «не менен қыз алсын» деген сөз бұрын түскен екен. Менің ержеткен немерем бар. Бүгінгі қолымдағы балам сол, ол — Ақылбайым. Қисықтың жеткіншек немере қызы бар екен, өз қолында отырған мына Жұмақанның қызы дейді. Сол баласын менің балама берсін»,— деді. Жұмақандар қасына Ызғұтты мен Жақыпты ертіп, бір топ кісі аттандырды. Ақылбайға қыз айттыру үшін, Қисық пен Құнанбай құдалығын бекіту үшін аттандырған елшілер болды». (ЛММА, п. № 4, 187, 254, 455-беттер) деген сөздер 1949, 1953, 1955, 1961 жылғы басылымдарда жоқ.

«Абай» романының соңғы тарауы «Бникте» — эпопеяның басқа тарауларының бәрінен бұрын жарияланды. «Татьянаның қырдағы әні» («Абай» деген романның «ақын үніне сахра мүлгіді» деген бөлімінен бір үзінді) деген атпен 1937 жылы «Қазақ әдебиеті» газеті мен «Әдебиет майданы» журналында шықты. 1949, 1953, 1955, 1961 жылғы басылымдарда бұл тарау — «Бникте» («Татьянаның сарадағы әні) деген атпен жарияланып келді.

«Бниктең» М. Әуезов архивінде сақталған, араб әрпімен жазылған алғашқы қолжазба нұсқасы кейінгі басылымдарда недәуір өзгерген. Қолжазбада жоқ, 1961 жылы шыққан «Абай» романының 766, 769, 779, 783, 787, 788, 795-беттерінен кездесетін 10 беттей сөздер бар. Сол сөздердің бірі: «Қаладан қайтар алдында Мараш Михайловқа соңғы рет кірді» деп басталып, «Татьянаның мұны, сазы мен шерлі назы қайта қуантып, өшкендерін жандыра табыстырды» деп бітеді («Абай», 1961, 787, 795-бет).

Қолжазбадағы «Абай — Бәсе, бұл шын айтады, айта алады. Мынада сенің малың жоқ, басқадан ізде,— деп, Сәрсекеге көз қырын бір тастады да, байлауын жасады», «Шұбар ақын қиястана сөйлеп Марауияға қарап:— Әй, білмеймін, осы шалың үдей берсе, өзіміз ығында қап өлең жазуға батылымыз бармай қалатын бола ма дейім, деді» (ЛММА п. 4, 300, 306-беттер) деген сөздер 1961 жылғы басылымда былай өзгерген: «Ендігі кесікті Абай әдеттен тыс шапшаң айтты — Бәсе, бұл ұры болса да, сондай қаныпезер шыны жоқ ұры емес. Адастырсаң адастым, Тұрсын, бірақ алда да көрісер күн бар... Өтірік айтсаң кейін өз обалың өзіңе. Айтпадың деме, білдің бе?! Бұл жолы сен шын айтты деп иландым!— деді де, Сәрсекеге бұрылып байлау айтты.— Мынада сенің малың жоқ, Сәрсеке, басқадан ізде,— деп Сәрсекеге көз қырын бір тастады да, өзі сөзді бітірді», «Шұбар қиястана сөйлеп, Марауияға қарап:— Әй, білмеймін, сол шынарың өсе берсе, өзіміз ығында қап өлең жазуға батылымыз бармай қалатын болма-сақ,— деген еді» («Абай», 1961, 775, 783-беттер).

«О жатқан Пушкин мен Лермонтов...»; «Молда бұл өлеңді көші-

румен бірге жаттап та алған екен»; «Бұның бүгінгі қонақтары Абайдың жақын туыстары мен ақын өңші жастар», «Ол жаңалығымызды алып та қойды-ау өзі!— деп қыжалдана күлді» («Абай», 1961, 707, 777, 781, 788-беттер) деген сөздерден кейін келуі тиіс: «Екеуі де бұның ата-бабасы кешкен өмір соқпарынан мүлде басқаша боп өткен жандар. Бұлар жүрген орындардан да өлдеқайда алыста өткен. Қазақша есеп қып айтса, олар баяғының адамы. Бірақ сол қалпында осы қыстың ішінде бұл екеуі Абайға бір түрлі жақын сияқтанып жылы ұшырағандай болды. Бөтен дүниеден бөтен тілмен кеп, бұған сырларын ашқан. Мұндарын шаққан егіздер сияқты. Сен де біздей саналы мұңлысың! дегендей болады».

«Сонысын Мұхаметжан Абайдың қарындашпен жазған қолжазбасын төрт бүктеп өз қалтасына салып алған. Тегінде Абай өзі жазған өлеңін молда көшіріп, жастар жаттап алған соң, алғашқы жазған қағазды қайда деп іздемейтін. Сондықтан Мұқа, Көкбай, Мұхаметжандардың қайсысы болсын әрқашан осылайша кез-кезінде қойыңқоныштарына салып алып кетісетін», «Қазірде мәжіліс ағасы сияқтанып төрде отырған зор үнді, қошқар тұмсық денелі жігіт Көкбай ақын. Бұның Абай жоқ жердегі өдеті суырыла сөйлейді. Сөйлегенде тәуір көрген нәрсесін құлай мақтайды. Ұнатпаған жайларды тұқыр-та, қазымырлап айтады. Әрқашан бейімдеген жағына қарай ауып түсіп қалатындай боп асып түсіп отыратын. Сонымен өзгелерді күлдіре беруші еді», «Мұндай өзіл, мұң Көкбайда да бар еді.— Маған «Шоқпардай кекілі барды» бір мінгізіп еді. Артынан қарап-қарап, осының өзі мес боп кетті деп сылтауратып қайта аударып алғанын білдіңдер ме?— деді. Отырған жұрттың бұл жайды естігені осы еді. Ду күлісті. Мағауия Көкбайға қарап:— Көке-ау, оны айтасыз, тіпті бар өлеңін өзі алып қойғанын қайтесіз,— деді. Осының алдындағы жазда Абай «Жаздыгүні шілде» деген өлеңін жазған соң бұрын Көкбай атымен шығарып жүрген өлеңінің бәрін өзі атына алған еді. Сол өлеңін алумен бірге Көкбайға «Сен соғымға бір бие ал, мен өлеңімді өзім алайын» деген-ді. Соны еске алып Көкбай:— Е, оның сыбарасына Көкең жирен биені сойды ғой, екі елі қазы шығып, телшесін жеген күні «өлеңін өзі алса алсын, қазысына бір тойдым ғой дедім ғой» деп жұртты тағы бір күлдіріп алып:— Осы жирен биенің жас қазысын жеген күнгі сөзімді энеугүні Абайға кеп айтып ем: «Е, сен онда Төшкеннің нашакоры сияқты болған екенсің». Төшкен шаһарің болса жандарал барып өзіне қаратып алып, енді өскерімен сырнай-кәрней-летіп жеңілген қаланың ішіне кіргенде шайханада дәйліп отырған бір нашакор:— Шу, шу, Төшкәне алса, алсын, әмме кәрнейіне зауих еттім,— депті ғой» (ЛММА, п. 4, 294, 301, 305, 306, 307-беттер) деген сөздер 1949, 1953, 1955, 1961 жылғы басылымда жоқ.

«Эпиграфтың»— «сол мақтанышқа хақы да бар еді» («Абай», 1961, 802-бет) дегеннен кейінгі сөздері, «Татьянаның Онегинге айтқан екінші сөзіне келгенде Торжан тақатынан айрылғандай болды» деп басталып, «Торжан ыстық, жастық шарын тауып қобалжиды» («Абай», 1961, 801-бет) деп бітетін сөздері және «Абай қуанышты бір мақтаныш сезді. Оның сол мақтанышқа хақы да бар еді» («Абай», 1961, 802-бет) деген сөздерден былайғы бір беттей сөздер қолжазбада жоқ.

«Абай жолының» екінші кітабы (1968-шы жылғы жариялануы бойынша баспара ұсынылды, ғыззат (70-б.), шак (83-б.), елесіз (85-б.), міні (93-б.), көңің» (407-б) деген сөздер — «ғыззат, шак, елеусіз, міне, көңлің» болып түзетілді.

МАЗМУНЫ

Тайрақта	7
Жайлауда	53
Еңісте	116
Оқайта	207
Асуда	292
Тарауда	336
Билкте	398
Өпаялор	428
Түсініктер	436

Мухтар Омарханович Ауэсов
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В ДВАДЦАТИ ТОМАХ
ТОМ ЧЕТВЕРТЫЙ

«ПУТЬ АБАЯ»

роман — эпопея

КНИГА ВТОРАЯ

(на казахском языке)

Ответственный за выпуск

Акимов Таалатбек

Редактор *К. Увакбаева*
Художник *Т. Мухатов*
Худ. редактор *Б. Машрапов*
Тех. редактор *С. Лелесова*
Корректор *Э. Түлтебей*

ИБ 990

Сдано в набор 06.10.79. Подписано к печати 12.12.79. Формат 64×108¹/₂. Бумага тип. № 1. Литературная гарнитура. Высокая печать. Печ. л. 14,6 Усл. в. л. 23,63 Уч.-изд. л. 25,0 Тираж 30 000 экз. Заказ № 1107. Цена 3 руб. 20 коп.

Издательство «Жазушы» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли, г. Алма-Ата, пр. Коммунистическая, 106. Фабрика книги производственного объединения полиграфических предприятий «Китай» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Гагарина, 93.